

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАСОТА ОЛЕНА ВАДИМІВНА

УДК 316,34; 331.5; 338.2

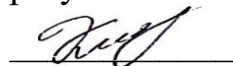
ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ
МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**

08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Красота О.В.

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Красота О.В. Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2025.

У дисертаційній роботі обґрунтовано теоретичні положення і методологічні підходи до дослідження соціальної інклюзії як явища, що має економічний зміст, та як інструменту урядової політики, який спроможний пришвидшити макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Визначено, що розвиток світової та національних економік на початку XXI ст. відбувається на тлі економічних, соціальних, геополітичних, епідеміологічних та інших загроз. Це порушує стабільність суспільного розвитку. Відповідно, актуалізується проблема використання різних інструментів стабілізації, включно з соціальною інклюзією, як особливого інструменту забезпечення макроекономічної стабільності. Значний нереалізований потенціал соціальної інклюзії в стабілізаційних процесах обумовлюється тим, що найбільше потерпають та гірше адаптуються до екстремальних та неочікуваних умов макроекономічної нестабільності та невизначеності саме відчужені та виключені (ексклюзивні) із суспільних процесів громадяни та спільноти. А у зв'язку з триваючою російсько-українською війною їх кількість невпинно зростає. Саме на цю категорію осіб має бути спрямована особлива увага національних регуляторів для підтримки їхньої спроможності протистояти сучасним викликам та бути залученими у різні сфери життя суспільства. Соціальна інклюзія передбачає не тільки фінансову підтримку та соціальний захист, а й включення ексклюзивних осіб та груп в ринок праці, в підприємницьку діяльність та в різні види управління й громадянської активності.

На відміну від усталених в економічній науці поглядів на макроекономічну стабілізацію національної економіки як таку, що забезпечується завдяки ефективній

взаємодії фінансової та монетарної політик, в основу дослідження покладено *гіпотезу* про те, що макростабілізаційні процеси пришвидшуються завдяки узгодженню цих політик із соціальною політикою уряду. Доведено, що основним змістом і метою соціальної політики сучасних суспільств є *соціальна інклюзія*.

На основі опрацювання української та зарубіжної наукової літератури та аналізу реальних фактів з'ясовано, що в Україні відбувається лише початкове осмислення економічної природи соціальної інклюзії та формуються загальні підходи до використання соціальної інклюзії в якості інструменту макроекономічної стабілізації. Натомість, в багатьох розвинених країнах соціальна інклюзія вже стала визначальною метою політики урядів та поширеною практикою діяльності центральної та місцевої влади.

Обґрунтовано категоріальну визначеність «соціальної інклюзії» як такої, що: (1) є соціальним явищем, яке має економічну природу, основні форми економічного змісту якого можуть виявлятися в наслідках, через які соціальна інклюзія впливає на макроекономічну стабільність національної економіки; (2) реалізується через такі основні внутрішні форми її економічного змісту, як доцільно рівні можливості та фактичний доступ членів суспільства до а) споживання благ і користування ресурсами, розподілу доходів і майна, б) реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, в) участі у публічному управлінні; (3) стосується не лише осіб з обмеженими можливостями, а й інших суспільних груп та спільнот – людей старшого віку, молоді, жінок з дітьми, багатодітних сімей, жителів віддалених територій, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та осіб з інвалідністю, отриманою внаслідок війни тощо, що дає можливість подолати існуючі методологічні обмеження, які властиві сучасним теоретичним підходам до інтерпретації категоріального змісту соціальної інклюзії; (4) пояснюється як *суперечливе* явище, реалізація якого передбачає перманентне поєднання двох *протилежностей*: соціальної рівності та справедливості на основі зближення можливостей, з одного боку, та економічної ефективності й економічного зростання, – з іншого. Урахування цієї об'єктивної суперечності дозволяє поглибити теоретичний аналіз соціальної інклюзії як такої, що має виявлятися у

«доцільно рівному доступі» до споживання благ і користування ресурсами, до праці, участі в управлінні тощо, а власне «доцільність» визначати балансом (раціональним поєднанням) економічних можливостей та соціальних потреб суспільства, що й формує підґрунтя макроекономічної стабільності.

Аналітичне узагальнення наукових поглядів на складники макростабільності дозволило запропонувати авторське тлумачення зв'язків між соціальною інклюзією та макроекономічною стабільністю, що охоплює: (1) виокремлення складників двох досліджуваних явищ та їх формалізацію у вигляді логічних конструкцій щодо найбільш очевидних (природних) впливів кожного ідентифікованого складника інклюзії на показники макростабільності, передусім ті, що презентовані в документі ЄС «Macroeconomic Imbalance Procedure»; (2) кількісне оцінювання факту впливу інклюзії на макроекономічну стабільність на основі регресійного аналізу зв'язків між субіндексом рівня макростабільності (за даними інтегрального Індексу Глобальної конкурентоспроможності по Україні), з одного боку, та субіндексами, через які може розкриватися зміст соціальної інклюзії, – субіндексами рівня здоров'я, рівня навичок (освіти та професійної підготовки), стану ринку праці, – з іншого боку, що підтверджує вплив соціальної інклюзії на макростабілізаційні процеси в національній економіці.

Встановлено, що *якісним* результатом соціальної інклюзії є подолання відчуження і дискримінації, скорочення бідності й нерівності, забезпечення вищого рівня життя, співучасть у розбудові громадянського суспільства тощо. Проте, для *кількісного* оцінювання інклюзії бракує відповідного інструментарію. Запропоновано алгоритм кількісного оцінювання рівня соціальної інклюзії одночасно на основі: (1) моделі нейронної мережі, яка дає можливість виявляти неочевидні (приховані) зв'язки, властиві економіці в стані макроекономічної нестабільності; (2) регресійного аналізу даних, що дає можливість виявити суттєвий вплив макроекономічних змінних української економіки на показники, які виявляють рівень соціальної інклюзії (а саме: на коефіцієнт Джині – вплив рівня безробіття, індексу споживчих цін, частки заощаджень у ВВП, річного темпу приросту населення, курсу валюти, реальної процентної ставки, а на квінтільний

коефіцієнт диференціації доходів – вплив курсу національної валюти, реальної процентної ставки та процентної ставки за депозитами).

Запропоновано методику кількісного оцінювання рівня соціальної інклюзії не лише за *частковими* показниками, що віддзеркалюють рівень диференціації доходів (коефіцієнтом Джині та квінтільним коефіцієнтом диференціації доходів), а й за *інтегральним* показником. Необхідність використання *інтегрального* показника обґрунтовано множинністю форм економічного змісту соціальної інклюзії, відповідно, множинністю показників їх вимірювання. Визначено, що зазначена множинність форм соціальної інклюзії вимагає оцінювання кожної її форми через відповідний агрегований *субіндекс*. Запропоновано авторський підхід до визначення цих показників. Апробація методики здійснена з використанням наявних, але обмежених джерел статистичної інформації про кожну з цих форм та браком інформації та методик оцінювання вагових коефіцієнтів при визначенні інтегрального індексу та агрегованих субіндексів.

На основі критичного осмислення прийнятих в Україні стандартів розробки стратегій соціально-економічного розвитку, запропоновано *концептуальні положення стратегії* макроекономічної стабілізації української економіки на основі соціальної інклюзії. Ідентифіковано й розроблено такі основні сім складових цієї стратегії: 1) окреслення візії макростабілізації на засадах соціальної інклюзії, 2) аналіз поточного стану і ключових проблем, 3) формулювання стратегічних цілей, 4) конкретизація завдань для досягнення цілей, 5) визначення соціальної інклюзії як інструменту досягнення стратегічної мети, 6) виокремлення цільових індикаторів соціальної інклюзії з огляду на різні форми її змісту, які дають можливість оцінити ступінь недискримінаційного доступу членів суспільства до благ і користування ресурсами, доцільної рівності розподілу доходів і майна; до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; до участі в публічному управлінні; 7) оцінювання соціальної інклюзії через інтегральний індекс й агреговані субіндекси за кожною з форм інклюзії та аналіз результатів.

Здійснено критичний аналіз визначень змісту понять «соціальна ексклюзія», «соціальна інтеграція», «соціальна згуртованість» та «соціальна солідарність» як

таких, що характеризують процеси, близькі до поняття «соціальна інклюзія» за змістом, але не тотожні йому. Це дало можливість сформулювати *категоріальну (дисциплінарну) матрицю теорії соціальної інклюзії*. Запропонована категоріальна матриця, як інструмент теоретичного аналізу, забезпечила уточнення власного змісту поняття «соціальна інклюзія» та визначення його зв'язків з іншими поняттями.

Поглиблено наукові засади дослідження теорії загальної економічної рівноваги в частині застосування такої теоретичної конструкції, як модель IS–LM–SI, яка пояснює взаємозв'язок фінансової, монетарної та соціальної політик для досягнення макроекономічної стабілізації. Доведено, що запропонована модель може виконувати функцію інструменту теоретичного аналізу впливу соціальної інклюзії через реалізовану урядом соціальну політику на макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Набули подальшого розвитку теоретико-методологічні підходи до ідентифікації проявів інклюзії в окремих сферах, а саме: *інклюзії в освіті* (освітньої інклюзії) та *інклюзії в медицині*, визначальними характеристиками яких є а) формування доцільно рівного доступу всіх громадян до навчання та до медичних послуг незалежно від їх приналежності до певних груп (спільнот), що може ставати підставою для дискримінації та ексклюзії; б) реалізації доступності освіти та медичних послуг на всіх рівнях; в) перетворення всіх навчальних та медичних закладів будь-яких рівнів у інклюзивні освітні та медичні простори. З'ясовано, що поняття освітньої інклюзії має більшу категоріальну визначеність, ніж поняття інклюзії у сфері медицині.

На основі теорії соціальної інклюзії запропоновано новий підхід до визначення змісту *соціального підприємництва*, внаслідок чого соціальне підприємництво визначається як такий вид підприємницької діяльності, що поєднує соціальну та економічну (підприємницьку) складові та спрямоване на працевлаштування вразливих груп населення, які можуть бути не цікавими як працівники для традиційного бізнесу (осіб, які брали участь у війні, постраждалих від військових дій, осіб з інвалідністю тощо). Такий підхід до тлумачення

соціального підприємництва дозволяє розглядати його як, переважно, мале підприємство, що виявляє відносно більшу спроможність адаптуватися до нестабільного макроекономічного середовища, порівняно з великим і середнім, та сприяє швидшій реалізації підприємницького потенціалу для ексклюзивних верств населення.

Обґрунтовано, що соціальна інклюзія реалізується шляхом участі громадян у публічному управлінні через розвинуті інститути громадянського суспільства (ІГС), які впливають на нагромадження соціального капіталу. Це втілюється у більшому рівні довіри до дій влади, до спільнот, громад та у вищому рівні макроекономічної стабільності. Запропоновано авторську класифікацію ІГС за критерієм інклюзивності, яка доповнює традиційну класифікацію та формує теоретичні підстави для виокремлення інститутів *участі* у: (1) реалізації загальних суспільних інтересів; (2) діяльності професійних спільнот; (3) функціонуванні спільнот за видами діяльності; (4) діяльності спільнот за територіальною ознакою; (5) діяльності спільнот за об'єктами впливу. В якості спільної інклюзивної ознаки всіх ІГС визначено, по-перше, їх антиексклюзивну спрямованість, по-друге, забезпечення ними згуртованості спільнот та єднання для вирівнювання диспропорцій, по-третє, реалізацію спільних цінностей та участь у досягненні спільної (колективної або загальнонаціональної) мети.

Зроблено нові узагальнення щодо ролі середнього класу в сучасному суспільстві, з огляду на доведений зв'язок між соціальною інклюзією та макроекономічною стабілізацією. Зокрема, про те, що соціальною основою макроекономічної стабільності національної економіки є численний середній клас, зростання частки якого є втіленням соціальної інклюзії. Цей суспільний прошарок пришвидшує своє формування внаслідок практичної реалізації трьох згаданих форм інклюзії – доцільно рівної доступності всіх членів суспільства до благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна; до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; до вільної й усвідомленої участі у публічному управлінні. Обґрунтовано доцільність розширення критеріїв ідентифікації середнього класу шляхом врахування тих ознак, які віддзеркалюють

його внесок у досягнення вищого рівня соціальної інклюзії, а також шляхом доповнення його загальновизнаних функцій – *економічної* (основний платник податків, внутрішній інвестор держави, масовий платоспроможний споживач), *соціальної* (представник і творець моральних стандартів суспільного життя, запобіжник подальшої поляризації суспільства), *політичної* (носій демократичних принципів, гарант політичних свобод, ініціатор громадянської активності та електоральних симпатій) – *новою функцією нагромадження потенціалу соціальної інклюзії*. Доведено, що ця нова функція може ідентифікуватись та оцінюватись через а) доходи та рівень майнового забезпечення представників середнього класу, б) рівень освіти, інтелектуальний потенціал, професійний та кваліфікаційний статус, в) здатність до ідентифікації, політичний статус, наявність вільного часу та якість дозвілля.

В оцінюванні соціальної інклюзії використано інформаційну базу окремих показників та субіндексів, що є складниками міжнародних рейтингів, відповідно, – інтегральних індексів, на зразок Індексу Глобальної конкурентоспроможності, Індексу людського капіталу, Індексу соціального прогресу (SPI) в частині субіндексу «Інклюзивність». Це дало змогу здійснити оцінювання внеску соціальної політики в соціальний розвиток та підвищення суспільного добробуту, а, відтак, – і в макроекономічну стабілізацію. Результатом такого оцінювання стали, зокрема, такі висновки: а) про поточну рецесію глобального та вітчизняного соціального розвитку, б) про значне відставання України в соціальному та інклюзивному розвитку.

Застосовано усталену в економічній науці логіку трансмісійного механізму як сукупності передавальних ланок, через які певні імпульси впливають на економічні процеси, що сприяло обґрунтуванню авторської ідеї «трансмісії соціальної інклюзії». Згідно з останньою, кожна ланка передавального ланцюга демонструє розвиток ідеї від з'ясування складників змісту соціальної інклюзії (з'ясовано у розділі 1 дисертації) до визначення конкретних форм її існування (розділ 2), ідентифікації інструментарію оцінювання рівня соціальної інклюзії (розділ 3), визначення рівня інституціоналізації ідеї інклюзії в соціальній політиці (розділ 4) і,

нарешті, до формулювання авторської концепції стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії (розділ 5).

Ключові слова: соціальна інклюзія/соціальна ексклюзія, макроекономічна стабільність, цілі сталого розвитку, освіта, державне регулювання, монетарна та фіскальна політика, соціальна політика, соціальна сфера, добробут, ринок праці, соціальне підприємництво, мале підприємництво, середній клас, людський капітал, нерівність.

ABSTRACT

Krasota O.V. Social Inclusion as an Instrument of Macroeconomic Stabilization of the National Economy. – Qualification scientific paper on the rights of the manuscript.

Dissertation for the Doctor of Economic Sciences degree, specialty 08.00.01 – Economic Theory and History of Economic Thought – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2025.

The dissertation substantiates the theoretical propositions and methodological approaches to studying social inclusion as an economic phenomenon and an instrument of government policy capable of accelerating the macroeconomic stabilization of the national economy.

The development of world and national economies at the beginning of the 21st century is taking place on the background of economic, social, geopolitical, epidemiological, and other threats. The research determines that these resulted in violating internal and global stability of social development. Accordingly, the problem of using various stabilization tools, including social inclusion as a specific instrument for ensuring macroeconomic stability, is being updated. The significant unrealized potential of social inclusion in stabilization processes is determined by the fact that the citizens and communities who suffer the most and adapt worse to extreme and unexpected conditions of macroeconomic instability and uncertainty are alienated and excluded from social processes. It is assumed that the ongoing Russia-Ukraine war is the reason for the increase in the number of these excluded communities. Thus, careful attention from national regulators should be paid to this category of people to support their ability to face modern

challenges and be involved in various spheres of society. Social inclusion involves not only financial support and social protection but also the inclusion of exclusive individuals and groups in the labor market, entrepreneurial activity, and various types of governance and civic activity.

In economic science, there are established views that the macroeconomic stabilization of a national economy is ensured due to the effective interaction of financial and monetary policies. In contrast to these views, the research is based on the hypothesis that macro-stabilization processes are accelerated due to the coordination of these policies with the social policy of the government. It has been proven that *social inclusion* is the main content and goal of social policy in modern societies.

Based on the study of Ukrainian and foreign scientific literature and the analysis of real facts, it was found that in Ukraine only the initial understanding of the economic nature of social inclusion is taking place and general approaches to the use of social inclusion as an instrument of macroeconomic stabilization are being formed. Whereas in many developed countries, social inclusion has already become a defining goal of government policy and a common practice of central and local authorities.

The categorical determination of 'social inclusion' is substantiated in the dissertation as: 1) social phenomenon that has an economic nature; its key forms of economic content can be manifested in the consequences through which social inclusion affects the macroeconomic stability of the national economy; 2) being implemented through the basic internal forms of its economic content such as reasonably equal opportunities and actual access of members of society to a) consumption of goods and use of resources, distribution of income and property, b) realization of labor and/or entrepreneurial potential, c) participation in public administration; 3) applying not only to persons with disabilities but also to other social groups and communities – elderly people, youth, women with children, multi-child families, residents of remote areas, internally displaced persons, war veterans, and persons with disabilities resulting from war, etc.; it makes it possible to overcome the existing methodological limitations inherent in modern theoretical approaches to the interpretation of the categorical content of social inclusion; 4) being explained as a *contradictory* phenomenon, the

implementation of which involves a permanent combination of two opposites: social equality and justice based on the convergence of opportunities, on the one hand, and economic efficiency and economic growth, on the other one. Considering this objective contradiction allows us to deepen the theoretical analysis of social inclusion that should be manifested in ‘reasonably equal access’ to the consumption of goods and the use of resources, to work, participation in management, etc. This also allows us to state that the actual ‘reasonability’ should be determined by a balance (rational combination) of economic opportunities and social needs of society, which forms the basis of macroeconomic stability.

Analytical generalization of scientific views on the components of macrostability made it possible to offer the author's interpretation of *the relationship between social inclusion and macroeconomic stability*. This includes, first of all, the separation of the components of the two studied phenomena. It allowed us to formalize them in logical constructions regarding the most obvious (natural) effects of each identified inclusion component on indicators of macro stability, primarily those presented in the EU document *Macroeconomic Imbalance Procedure*. Secondly, the relationship mentioned above encompasses a quantitative assessment of the impact of inclusion on macroeconomic stability based on a regression analysis of the relationship between the sub-index of the level of macro-stability (according to the data of the integrated Global Competitiveness Index for Ukraine), on the one hand, and the sub-indices through which the content of social inclusion can be revealed – the sub-indices of the health level, the level of skills development (education and professional training), the state of the labor market, on the other hand. This confirms the impact of social inclusion on macro-stabilization processes in the national economy.

It has been established that the *qualitative* outcome of social inclusion is overcoming alienation and discrimination, reducing poverty and inequality, ensuring a higher standard of living, participating in the development of civil society, etc. However, there is a lack of appropriate tools for *quantitative* evaluation of the level of inclusion. An algorithm for the quantitative evaluation of the level of social inclusion is proposed in the dissertation. It is based on: 1) a neural network model, which makes it possible to identify

non-obvious (hidden) connections inherent in the economy being macroeconomically unstable; 2) regression analysis of data, which makes it possible to reveal the significant influence of macroeconomic variables of the Ukrainian economy on indicators that identify the level of social inclusion (namely: on the Gini coefficient - the influence of the unemployment rate, the consumer price index, the share of savings in GDP, the annual rate of population growth, official exchange rate, real interest rate. Whereas the quintile coefficient of income differentiation is influenced by the national currency rate, real interest rate, and interest rate on deposits.

The method of quantitative assessment of the level of social inclusion is proposed in the dissertation. It takes into consideration not only *partial* indicators reflecting the level of income differentiation (the Gini coefficient and the quintile coefficient of income differentiation) but also an *integral* indicator. The need to use the integral indicator is justified by the multiplicity of forms of social inclusion's economic content, and as a result, by the multiplicity of their measurement indicators. It has been determined that the multiplicity of forms of social inclusion requires evaluation of every particular aspect through the corresponding aggregate subindex. Thus, the author's approach to the determination of these indicators is proposed in the research. The approbation of the methodology has been carried out using available but limited sources of statistical information about each of these forms. The approbation has been conducted in conditions of lack of information and methods for evaluating weighting coefficients when determining the integral index and aggregate sub-indices.

Based on a critical understanding of the standards for working out socio-economic development strategies adopted in Ukraine, *the concept of a strategy* for macroeconomic stabilization of the Ukrainian economy based on social inclusion has been proposed for the first time. The following seven main components of the content of this strategy have been identified and developed: 1) outline of the vision of macro-stabilization based on social inclusion, 2) analysis of the current state and key problems, 3) formulation of strategic goals, 4) specification of tasks for achieving the goals, 5) definition of social inclusion as an instrument to achieve a strategic goal, 6) identification of social inclusion's target indicators considering various forms of its content, which makes it

possible to assess the degree of non-discriminatory access of society members to goods and resources usage, reasonable equal access of distribution of income and property; to the realization of labor and/or entrepreneurial potential; to participation in public administration; 7) evaluation of social inclusion through the integral index and aggregate sub-indices for each of the forms of the economic content of inclusion and analysis of the outcomes.

A critical analysis of the content definitions of the concepts ‘social exclusion’, ‘social integration’, ‘social cohesion’, and ‘social solidarity’ was carried out in the dissertation. These concepts were analyzed as they characterize processes close to the concept of ‘social inclusion’ in terms of content, but not identical to it. This made it possible to formulate a *categorical (disciplinary) matrix of the theory of social inclusion*. The proposed categorical matrix, as an instrument of theoretical analysis, has provided clarification of the actual meaning of the concept of ‘social inclusion’ and the definition of its connections with other concepts.

The scientific foundations of research into the theory of general economic equilibrium have been deepened in terms of the application of such a theoretical construction as the IS–LM–SI model. It explains the interrelationship of financial, monetary, and social policies to achieve macroeconomic stabilization. It has also been proved that the model can perform the function of an instrument for theoretical analysis of the impact of social inclusion on the macroeconomic stabilization of the national economy. The impact is made through the social policy implemented by the government.

The theoretical and methodological approaches to the identification of manifestations of inclusion in certain areas have gained further development. These approaches include *inclusion in education* and *inclusion in medicine*, the defining characteristics of which are: a) the formation of reasonable equal access of all citizens to education and medical services, regardless of their belonging to certain groups (communities), which can become grounds for discrimination and exclusion; b) implementation of the availability of education and medical services at all levels; c) transformation of all educational and medical institutions of any level into inclusive educational and medical spaces. It has been found that the concept of educational

inclusion has a greater categorical definition than the concept of inclusion in the field of medicine.

Based on the theory of social inclusion, a new approach to defining the content of *social entrepreneurship* is proposed in the dissertation. Therefore, social entrepreneurship is defined as the type of entrepreneurial activity that combines social and economic (entrepreneurial) components and is aimed at employing vulnerable groups of the population who may not be interesting as employees for traditional business. These vulnerable groups may include persons who participated in the war, victims of military operations, persons with disabilities, etc. This approach to the interpretation of social entrepreneurship allows us to consider it as, mainly, a small business, which is more flexible in adaptation to an unstable macroeconomic environment, compared to large and medium-sized ones. Thus, this type of business contributes to the faster realization of entrepreneurial potential for exclusive society layers.

It has been substantiated that social inclusion is implemented through the participation of citizens in public administration through developed *civil society organization* (CSO or Non-governmental organizations, NGO), which influence the accumulation of social capital. This is reflected in a higher level of trust in the authorities, and communities, and also in a higher level of macroeconomic stability. The author's classification of CSO according to the criterion of inclusiveness has been proposed. This classification complements the traditional one and forms theoretical grounds for distinguishing institutions of participation in 1) implementation of general public interests, 2) activities of professional communities, 3) functioning of communities by types of activities, 4) activities of communities on a territorial basis, 5) activities of communities by the objects of influence. It has been defined in the research that a common inclusive feature of all CSOs is, first of all, their anti-exclusive orientation, secondly, their provision of community cohesion and unity to equalize disparities, and, thirdly, the realization of common values and participation in the achievement of a common (collective or national) goal.

New generalizations are made regarding the role of the middle class in modern society, considering the proven connection between social inclusion and macroeconomic

stabilization. In particular, the social basis of the macroeconomic stability of the national economy is a large middle class, whose share growth is the embodiment of social inclusion. This social layer accelerates its formation as a result of the practical implementation of the three mentioned forms of inclusion – the reasonable equal access of all members of society to goods and resource usage, the distribution of income and property; the realization of labor and/or entrepreneurial potential; to free and informed participation in public administration. The expediency of expanding the criteria for the identification of the middle class is substantiated in the research. We took into consideration those features that reflect its contribution to achieving a higher level of social inclusion. Its generally recognized functions – *economic* (main taxpayer, internal investor of the state, mass solvent consumer), *social* (representative and the creator of moral standards of social life, the preventor of further polarization of society), *political* (the bearer of democratic principles, the guarantor of political freedoms, the initiator of civic activity and electoral sympathies) – were substantiated with *a new function of accumulating the potential of social inclusion*. It has been proven that this new function can be identified and evaluated through a) income and level of property security of the middle-class representatives, b) level of education, intellectual potential, professional and qualification status, c) ability to identification, political status, availability of free time and quality of leisure.

To evaluate social inclusion, we used the database of individual indicators and sub-indices that are components of international ratings. These were integral indices, such as the Global Competitiveness Index, the Human Capital Index, and the Social Progress Index (SPI) in the part of the ‘Inclusiveness’ sub-index. This made it possible to evaluate the contribution of social policy to social development and improvement of public welfare, and, therefore, to macroeconomic stabilization. The evaluation led us to the following conclusions: a) about the current recession of global and domestic social development, b) about Ukraine's significant lag in social and inclusive development.

In the research, we applied the logic of the transmission mechanism that is established in economic science. This logic represents a set of transmission links through which certain impulses affect economic processes, which contributed to the justification

of the author's idea of 'transmission of social inclusion'. According to the latter, each link of the transmission chain demonstrates the development of the idea from the clarification of the components of the content of social inclusion (clarified in Chapter 1) to the determination of specific forms of its existence (Chapter 2), the identification of tools for evaluating the level of social inclusion (Chapter 3), determination of the level of institutionalization of the idea of inclusion in social policy (Chapter 4) and, finally, to the formulation of the author's concept strategies for macroeconomic stabilization of the national economy based on social inclusion (Chapter 5).

Keywords: social inclusion/social exclusion, macroeconomic stability, sustainable development goals, education, government regulation, monetary and fiscal policy, social policy, social sphere, welfare, labor market, social entrepreneurship, small business, middle class, human capital, inequality.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Одноосібна монографія:

1. Красота О. В. Соціальна інклюзія у макроекономічній стабілізації національної економіки : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. 384 с. (16,2 д.а.).

Статті у наукових фахових видання України:

2. Красота О.В. Модель стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на засадах соціальної інклюзії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2024. № 1(224). С.45-54 (1,2 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2024/224-1/6>
3. Красота О.В., Радкевич Д.О. Людський капітал та стала економіка. *Ефективна економіка*. 2024. №4. (0,7 д.а.) DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.4.67> *Особисто автору належить дослідження причин зниження людського капіталу в Україні під час війни, визначення потенційних стратегій відновлення вітчизняного людського капіталу (0,5 д.а.).*
4. Красота О.В., Сідько О.К. Представленість жінок у середньому класі. *Економіка та суспільство*. 2024. № 59. (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32782/2524->

[0072/2024-59-122](#) *Особисто автору належить дослідження еволюції становлення середнього класу, підходів до формування його класифікаційних критеріїв і структури, репрезентації жінок у середньому класі (0,4 д.а.).*

5. Красота О. В. Реінтеграція та соціальна інклюзія ветеранів як фактор відтворення людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2023. Вип. 2 (47). С.84-95 (0,85 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/tppe.2023.47.8>

6. Красота О. В., Панова Л. І. А. Феміністична економіка як складова інклюзивного суспільного розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2023. №7 (0,55 д.а.). DOI: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-01-02> *Особисто автору належить аналіз інтегрального сприйняття процесів інклюзії та ексклюзії в межах феміністичної економіки, гендерних аспектів суспільного інклюзивного розвитку (0,3 д.а.).*

7. Красота О. В., Пецюрківська С. Ю. Соціальна політика на засадах соціальної інклюзії: уроки для України. *Ефективна економіка*. 2023. №1 (1,0 д.а.) DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.38>. *Особисто автору належить аргументація переваг соціальної політики на засадах соціальної інклюзії, що сприяє макроекономічній стабілізації національної економіки (0,5 д.а.).*

8. Красота О. В. Інклюзивний підхід до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2022. Вип. 1(44). С.212-224 (0,9 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/tppe.2022.44.19>

9. Красота О. В. Інклюзивний підхід до штучного інтелекту. *Ефективна економіка*. 2022. №8 (1,1 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.8.26>

10. Красота О. В., Кір'єв І. С. Особливості розвитку малого підприємництва в умовах порушення макроекономічної стабільності. *Ефективна економіка*. 2021. №2 (1,0 д.а.) DOI: [10.32702/2307-2105-2021.2.98](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.98) *Особисто автору належить дослідження заходів українського уряду задля стимулювання розвитку малого підприємництва в умовах макроекономічної нестабільності (0,6 д.а.).*

11. Красота О. В., Яровой А. В. Відновлення макроекономічної стабільності в умовах пандемії COVID-19. *Ефективна економіка*. 2021. №1 (1,0 д.а.) DOI: [10.32702/2307-2105-2021.1.91](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.1.91) *Особисто автору належить визначення стратегій відновлення макроекономічної стабільності національної економіки України в умовах пандемії COVID-2019 (0,6 д.а.).*
12. Красота О. В. Роль соціальної інклюзії у відновленні макроекономічної стабільності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2020. Вип. 213 (6). С.6-13 (1,1 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/213-6/1>
13. Красота О. В. Теоретичне підґрунтя модернізації соціальної політики. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. Вип. №4 (60). С.10-17 (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-10-17>
14. Красота О. В. Актуалізація функцій соціальної політики та соціальна інклюзія. *Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечникова*. Серія: Економіка. 2020. Т.25. Вип. 5(84). С.8-14 (0,8 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/5-84-1>
15. Красота О. В. Місце та роль середнього класу у соціальній структурі сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2014. Т.2 (216). № 4. С.255-258 (0,5 д.а.).
16. Красота О. В., Осецький В.Л. Соціальний вектор розвитку економіки знань. *Економічний нобелівський вісник*. 2014. №1 (7). С.343-349 (0,7 д.а.) *Особисто автору належить обґрунтування ролі людського капіталу у формуванні економіки знань в національній економіці (0,3 д.а.).*
17. Красота О. В. Соціальний аспект економічних явищ – майбутнє економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2013. Вип. 146. С.46-48 (0,4 д.а.).
18. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2011. Вип. 121-122. С.76-81 (0,6 д.а.).

19. Красота О. Мале підприємництво: економічна сутність та роль у подоланні кризи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 117. С.37-40 (0,4 д.а.).
20. Красота О.В. Соціально-економічні характеристики середнього класу: загальне та особливе. *Вчені записки Університету «КРОК»*. Серія «Економіка». 2010. Вип. 23. С.19-30 (0,6 д.а.)
21. Красота О. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2009. Вип. 20. С.138-143 (0,5 д.а.).
22. Красота О.В. Оцінка ефективності соціальної політики у підвищенні добробуту українського суспільства. *Вчені записки УЕП «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С.32-39 (0,5 д.а.).
23. Красота О.В. Соціальна політика в Україні: курс на утриманство чи розвиток? *Бізнес Інформ*. 2007. №10(1). С.22-24 (0,4 д.а.).
24. Красота О.В. Економічна модель соціальної сфери українського суспільства. *Вчені записки УЕП «КРОК»*. 2007. Вип. 16. С.19-27 (0,5 д.а.).
25. Красота О.В. Теоретичні та прикладні аспекти української бідності. *Вчені записки УЕП «КРОК»*. 2005. Вип. 12. С.14-19 (0,5 д.а.).
26. Красота О.В., Заїграєв Є.О. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні. *Вчені записки ІЕП «КРОК»*. 2003. Вип. 7. С.28-34 (0,5 д.а.) *Особисто автору належить обґрунтування сутності малого бізнесу, особливостей його функціонування в економіці України (0,4 д.а.).*

Статті в наукових фахових виданнях, які включені

до міжнародних наукометричних баз даних:

27. Versal N., Krasota O., Lialkin O., Khytryi O., Rybak I., Sydorenko D. Balancing Monetary Policy in Defence Economics in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. №2(49), P.24-42. (1,36 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.3991> (Scopus, Web of Science, DOAJ, Index Copernicus, Google Scholar, ResearchBib, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

та ін.). *Особисто автору належить аналіз ключових характеристик воєнної економіки України, визначальних диспропорцій ринку праці (0,3 д.а.).*

28. Borko T., Fradynskyi O., Oneshko S., Zalievska-Shyshak A., Krasota O. Prospects for Restoring the Economic Potential of Ukraine in the Post-War Period. *Economic Affairs*. 2022. Vol.67. № 04s. P.815-823 (1,04 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.46852/0424-2513.4s.2022.15> (Scopus, Index Copernicus, Google Scholar, ECONLIT, OAJI, Social Science Research Network та ін.). *Особисто автору належить розгляд нових методичних підходів до пошуку шляхів відновлення економічного потенціалу країни в умовах макроекономічної нестабільності, спричиненої війною (0,3 д.а.).*

29. Radionova I., Krasota O. Social inclusion and economic uncertainty: the reflection in public policy. *Scientific Papers of the University of Pardubice (SciPap)*. Series D. 2021. 29(2). 1279 (1,04 д.а.). DOI: <https://editorial.upce.cz/1804-8048/29/2/1279> (Scopus, Web of Science, EBSCO, ProQuest). *Особисто автору належить визначення взаємозв'язку соціальної інклюзії як явища соціальної сфери і економічної невизначеності як явища економічної сфери, побудова графів нейронної мережі (0,5 д.а.).*

30. Krasota O., Melnyk T. Social Inclusion as an Instrument for Reducing Socio-Economic Inequality. *Scientific Papers of the University of Pardubice (SciPap)*. Series D. 2020. 28(3). 1192 (1,4 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.46585/sp28031192> (Scopus, Web of Science, EBSCO, ProQuest). *Особисто автору належить аналіз відповідності динаміки соціально-економічної нерівності динаміці економічного зростання, дослідження феномену соціальної інклюзії як нового інструменту скорочення соціально-економічної нерівності (1,0 д.а.).*

31. Krasota O. V., Melnyk T. H., Borysenko O. A. The change in priorities of state regulation of the small businesses' developmen. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9). Ч. 1. С.153-161 (0,7 д.а.). URL: <http://nvp.stu.cn.ua/article/view/100946> (Web of Science, Index Copernicus, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). *Особисто автору належить доведення доцільності розширення класифікаційних критеріїв малого підприємництва й додавання до існуючого*

переліку критерію відповідності ринковим відносинам, зміни пріоритетів державної політики підтримки малого підприємництва (0,4 д.а.).

32. Krasota O. Threats and Opportunities of the Ukrainian Crisis: Impact on Global Stability. *Ante Portas – Security Studies*. 2016. № 1(6). С.367-373 (0,35 д.а.). URL: https://anteportas.pl/wp-content/uploads/2018/08/AP.VI_.pdf (Index Copernicus, ISSN 2353-6306)

Статті в іноземних наукових виданнях:

33. Krasota O., Andrieieva V. Social Entrepreneurship as a Tool of Social Inclusion under the Conditions of Economic Uncertainty. *The economics of uncertainty: content, evaluation, and regulation : monograph / ed. by I. Radionova*. Tallinn. Scientific Center of Innovative Researches OÜ. 2022. P.199-210 (1,0 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.36690/EUCER> Особисто автору належить визначення сутності та моделей соціального підприємництва як інструменту соціальної інклюзії, етапів його становлення в економіці України (0,8 д.а.).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

34. Красота О.В. Ветеранська політика як складова політики макроекономічної стабілізації національної економіки. *FORUM EFBM 3.0. Від відновлення до зростання : матеріали III міжнар. форуму, м.Київ, 21-24 травня 2024 р. Київ, С.137-139* (0,2 д.а.).

35. Красота О.В. Диспропорції ринку праці України в умовах війни. *Національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2023 р. Харків, 2023. С.58-59* (0,1 д.а.).

36. Красота О.В. Макроекономічна стабільність як складова економічної безпеки держави. *Конкурентоспроможність національної економіки : матеріали XX міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 20-21 жовт. 2022 р. Київ, С.99-101* (0,1 д.а.).

37. Красота О.В. Сучасні виклики упровадження освітньої інклюзії у вищій школі. *Актуальні питання розвитку світової економіки та міжнародного співробітництва : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2022 р. Харків, 2022. С.101-103* (0,1 д.а.).

38. Красота О.В. Інклюзивність як нова парадигма суспільного розвитку. *Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 12-13 жовт. 2021 р. Запоріжжя, 2021. С.38-40 (0,2 д.а.).
39. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у підвищенні добробуту населення. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності* : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.77-79 (0,2 д.а.).
40. Красота О.В. Соціальна інклюзія як новітня концепція суспільного розвитку. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II міжнар. форуму, м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.120-123 (0,2 д.а.).
41. Красота О.В. Середній клас як чинник відновлення макроекономічної стабільності. *Нові виклики та актуальні проблеми розвитку світового господарства* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2021 р. Харків, 2021. С.64-65 (0,1 д.а.).
42. Красота О. В., Яровой А. В. Заходи відновлення макроекономічної стабільності в умовах коронакризи і пандемії COVID-19. *Пріоритети фінансово-економічного управління* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 січня 2021 р. Одеса, 2021. С.20-24 (0,25 д.а.).
43. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у стимулюванні економічного зростання і скороченні нерівності. *Сучасні теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки в умовах європейської інтеграції* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2020 р. Одеса, 2020. С.7-10 (0,2 д.а.).
44. Красота О.В. Соціальне підприємництво у контексті реалізації місії соціальної інклюзії. *Стратегії, моделі та технології управління економічними системами* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 8-9 жовт. 2020 р. Хмельницький, 2020. С.27-30 (0,2 д.а.).
45. Красота О.В. Теоретико-концептуальні засади дослідження багатоаспектності поняття інклюзії. *Інклюзивний розвиток економіки в умовах*

глобальних викликів сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. м. Харків, 1-28 лют. 2020 р. Харків, 2020. С.38-39 (0,2 д.а.).

46. Красота О.В. Соціальна інклюзія як імператив соціальної політики. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління* : матеріали І міжнар. екон. форуму, м. Київ, 21-24 трав. 2019 р. Київ, Вип.І. Частина І. С.43 (0,2 д.а.).

47. Красота О.В., Король Н.Т. Теоретичні підходи до дослідження взаємодії фіскальної і монетарної політики. *Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 25-26 жовт. 2018 р. Кременчук, 2018. С.15-17 (0,3 д.а.).

48. Красота О.В. Державний борг та його вплив на економічне зростання країни. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика* : матеріали V ювілейної міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 5-7 жовт.2018 р. Хмельницький, 2018. С.110-111 (0,2 д.а.).

49. Красота О.В. Державний борг в умовах макроекономічної нестабільності. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 14-15 верес.2018 р. Одеса, 2018. С.32-36 (0,4 д.а.).

50. Красота О.В. Досвід реалізації соціальної політики у Швеції: уроки для України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 травня 2018 р. Київ, 2018. С.106-109 (0,3 д.а.).

51. Красота О.В. Диспропорції освітньої сфери України. *Економічна теорія та освіта XXI століття* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 вересня 2015. С.125-127 (0,2 д.а.).

52. Красота О.В. Середній клас як основа демократичного розвитку України. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар.

наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 2-4 жовтня 2014 р., Хмельницький, 2014. С.234-235 (0,2 д.а.).

53. Красота О.В. Людський капітал як головний чинник інноваційної моделі суспільного розвитку. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 29-31 трав. 2008 р. Львів, 2008. С.159-161 (0,2 д.а.).

54. Красота О.В. Державне регулювання малого підприємництва в Україні. *Проблеми управління у сфері підприємництва* : матеріали наук.-практ. конф., книга II. Київ, 15 жовт. 2007. С.222-225 (0,2 д.а.).

55. Красота О.В. Роль малого та середнього бізнесу у підвищенні життєвого рівня українського суспільства. *Бар'єри та можливості розвитку малого і середнього бізнесу в Україні* : матеріали II всеукр. міждисципл. конф. Київ, 7-8 груд. 2006. С.13 (0,4 д.а.).

56. Красота О.В. Бідність в Україні: сутність, особливості та шляхи подолання. *Наукова робота – важлива складова діяльності сучасного університету* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 3 лютого 2005. С.50-56 (0,3 д.а.).

57. Красота О.В. Малий бізнес в Україні: особливості та суперечності розвитку. *Малі та середні підприємства України та Польщі: можливості співпраці* : збірка матеріалів міжнар. наук. конф., м Кельце (Польща), 5-6 трав. 2003. С.15-23 (0,4 д.а.).

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

58. Красота О. В. Макроекономічна стабілізація України на засадах соціальної інклюзії. *Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір* : монографія / за ред. В. Д. Базилевича, Н. І. Гражевської, В. В. Вірченка. Київ, 2022. С.335-353 (1,2 д.а.).

59. Красота О. В. Боргова політика в умовах макроекономічної нестабільності. *Банківська справа*. 2022. № 1-2. С.46-65 (1,05 д.а.)

60. Красота О. В., Андрєєва В. А. Соціальне підприємництво як інструмент соціальної інклюзії за умов економічної невизначеності. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання* : монографія / за ред. І. Ф. Радіоновой. Київ, 2021. С.257-271 (1,0 д.а.). *Особисто автору належить аналіз взаємозв'язку економічної*

невизначеності, соціальної інклюзії та соціального підприємництва; складників, моделей та етапів становлення соціального підприємництва в Україні (0,8 д.а.).

61. Красота О. В., Аладько Я. Ю. Інфляційне таргетування як оптимальний режим монетарної політики. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Економіка. 2018. Т.23. Вип. 7(72). С.8-13 (0,63 д.а.). *Особисто автору належить аналіз результативності монетарних заходів у відновленні макроекономічної стабільності національної економіки (0,4 д.а.).*

62. Красота О. В. Теоретичні і практичні аспекти державного боргу та боргової політики держави. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ, 2018. С.110-131 (0,8 д.а.).

63. Красота О. В., Мельник Т. Г. Мале підприємництво в умовах трансформаційних перетворень. *Трансформаційні перетворення економічних систем: виклики сучасності* : монографія / за ред. Прямухіної Н. В. Київ, 2017. С.101-116 (0,7 д.а.). *Особисто автору належить аналіз сутності, динаміки розвитку і державного регулювання малого підприємництва в Україні (0,4 д.а.).*

64. Красота О. В. Державне регулювання соціальної сфери в процесі здійснення пенсійної реформи. *Розвиток інформаційного суспільства. Ефективність управління в процесі реформування: макро- та мікроекономічний аспекти* : монографія. Том 4 / за ред. Радіонової І. Ф. Київ, 2012. С.113-136 (1,5 д.а.).

65. Красота О. В. Системний підхід до з'ясування економічної сутності малого підприємництва. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2012. Вип. 6. С.156-159 (0,3 д.а.).

66. Красота О. Конкурентоспроможність національної економіки: людський аспект. *Вісник КПНУ імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2009. С.50-54 (0,3 д.а.).

67. Красота О.В. Роль Світового Банку у становленні малого підприємництва в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2004. Вип. 46. Ч.1. (0,5 д.а.).

ЗМІСТ

	стор.
АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	45
1.1. Генеза теорії соціальної інклюзії.....	45
1.2. Економічна сутність соціальної інклюзії та її макроекономічні наслідки	65
1.3. Категоріальна матриця соціальної інклюзії	80
1.4. Вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки	98
Висновки до першого розділу	136
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ	140
2.1. Доступність споживання благ у сфері освіти та медицини	140
2.2. Способи залучення різних верств суспільства в трудову та підприємницьку діяльність	169
2.3. Участь у публічному управлінні на засадах інститутів громадянського суспільства	194
2.4. «Експансія» середнього класу як джерело формування потенціалу соціальної інклюзії	218
Висновки до другого розділу	238
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ В КОНТЕКСТІ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	244
3.1. Інтегральне оцінювання соціальної інклюзії для забезпечення макроекономічної стабільності.....	244
3.2. Функціональне оцінювання соціальної інклюзії та макроекономічна стабілізація..	254

3.3. Оцінювання соціальної інклюзії на основі інструментарію нейронної мережі.....	268
Висновки до третього розділу	282

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ, ОРІЄНТОВАНОЇ НА МАКРОЕКОНОМІЧНУ СТАБІЛІЗАЦІЮ

4.1. Інклюзивний напрямок трансформації соціальної політики	286
4.2. Роль соціальної інклюзії в регулюванні соціально-економічної нерівності	308
4.3. Підвищення конкурентної спроможності людського капіталу на основі соціальної інклюзії	324
Висновки до четвертого розділу	348

РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ.....

5.1. Результативність національних регуляторів в реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії.....	352
5.2. Пріоритети вдосконалення державного регулювання, спрямованого на соціальну інклюзію.....	377
5.3. Концептуальні положення стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії.....	386
Висновки до п'ятого розділу	401

ВИСНОВКИ.....	405
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	415
ДОДАТКИ.....	470

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна економіка розвивається в умовах мінливого, невизначеного і непередбачуваного середовища та постійного порушення макроекономічної стабільності. Стабільність економічної системи на глобальному та національному рівнях формується під впливом геополітичних, економічних, фінансових, екологічних, епідеміологічних та інших чинників. Особливим викликом світовій стабільності й світовому порядку у XXI ст. стало повномасштабне вторгнення РФ у незалежну Україну.

Макроекономічна стабілізація є предметом багатьох досліджень у XX та XXI ст. Традиційним у цих дослідженнях є підхід, що ґрунтується на аналізі впливу фінансових і монетарних чинників на загальну рівновагу та макроекономічну стабільність. Однак незаперечним є факт впливу на них й інших факторів. Поєднані в різних комбінаціях, ці чинники здатні або наближати, або віддаляти національні економіки від стану стабільності.

В економіках та суспільствах з незавершеними інституційними перетвореннями, зокрема в економіці України, досягнення стабільності наштовхується на обмеження, пов'язані з надмірною нерівністю та виключенням (соціальною ексклюзією) окремих осіб, спільнот і прошарків суспільства з певних сфер суспільного життя. Натомість соціальна інклюзія, доцільні обмеження соціальної нерівності та забезпечення доцільно рівної участі всіх громадян у різних сферах суспільного життя можуть сприяти макроекономічній стабілізації національної економіки. Відповідно виникає потреба у формуванні нового теоретико-методологічного підходу в поясненні макростабілізації як такої, що формується, крім іншого, і соціальною політикою на основі соціальної інклюзії.

Теоретичним та методологічним підґрунтям теорії соціальної інклюзії є теорія соціальної ексклюзії (в частині аналізу виключення, відторгнення тощо). Концептуальні основи феномену соціальної ексклюзії подані в роботах П. Бурдьє (P. Bourdieu), М. Вебера (M. Weber), М. Олсона (M. Olson), Ф. Паркіна (F. Parkin). Провідними дослідниками соціальної ексклюзії з огляду на обмеження, яких

зазнають окремі групи населення, є Т. Бурхардт (T. Burchardt), Р. Кан (R. Kahn), П. Кеннеді (P. Kennedy), Р. Лістер (R. Lister), А. Сен (A. Sen), Х. Сілвер (H. Silver), а також вітчизняні науковці З. Галушка, В. Кириленко, Е. Лібанова, Г. Ліхоносова, Г. Міщук, Ю. Савельєв, Г. Юрчик та інші. Вагомий внесок у дослідження різних аспектів інклюзії та інклюзивного розвитку зробили зарубіжні та вітчизняні вчені, а саме: Е. Аткинсон (A. Atkinson), Т. Аткинсон (T. Atkinson), Л. Грехем (L. Graham), Р. Левітас (R. Levitas), Е. Марльє (E. Marlier), Б. Нолан (B. Nolan), А. Салоджі (A. Saloojee), Х. Сілвер (H. Silver), Р. Слі (R. Slee), Е. Фелпс (E. Phelps), П. Фореман (P. Foreman), К. Хью (K. Hujo), Н. Ільченко, Г. Давиденко, Л. Ємельяненко, Р. Жиленко, А. Колупаєва, Ю. Левенець, Е. Лібанова, О. Макарова, Ю. Найда, І. Радіонова, Ю. Савельєв, Л. Ткаченко та ін.

Різні аспекти макроекономічної стабільності з огляду на її зв'язок із соціальною інклюзією висвітлені в роботах таких вчених, як П. Агенор (P. Agenor), С. Вебб (S. Webb), С. Едвардс (S. Edwards), Г. Корсетті (G. Corsetti), Г. Дж. Мюллер (G. J. Mueller), Дж. Табелліні (G. Tabellini), П. Дадашова, О. Люльов, І. Радіонова та інших. Провідними дослідниками теорії і практики соціальної політики є М. Вебер (M. Weber), П. Кеннеді (P. Kennedy), Л. Платт (L. Platt), П. Спікер (P. Spicker), П. Флора (P. Flora), а також вітчизняні дослідники О. Грачов, В. Дерєга, С. Кудлаєнко, Е. Лібанова та інші.

Різним аспектам нерівності в розподілі благ, влади і соціального престижу, причинам її виникнення, впливу нерівності на економіку, правову систему і демократичні процеси присвячені праці таких провідних зарубіжних вчених: І. Аделман (I. Adelman), Е. Грабб (E. Grabb), К. Девіс (K. Davis), У. Мур (W. Moore), Т. Перссон (T. Persson), Дж. Стігліц (J. Stiglitz), Г. Табелліні (G. Tabellini). Зв'язок нерівності та економічного зростання є предметом досліджень Д. Колмана (D. Colman), С. Кузнеця (S. Kuznets), Т. Пікетті (T. Piketty), С. Пінкера (S. Pinker). Внесок в розвиток теорії нерівності здійснили вітчизняні вчені М. Кримова, Е. Лібанова, Г. Филюк й інші.

Значний внесок в розвиток теорій, дотичних до теорії соціальної інклюзії, здійснили науковці економічного факультету Київського національного

університету імені Тараса Шевченка, а саме: В. Базилевич (соціальний капітал), Н. Гражевська (соціальний капітал), О. Грішнова (людський та соціальний капітал), А. Ігнатюк (ветеранське підприємництво), І. Мазур (підприємництво), В. Осецький (людський капітал), Г. Филюк (економічне зростання та конкурентоспроможність національної економіки) та інші.

Попри значні наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних дослідників, визнаючи фундаментальну наукову цінність глибокого опрацювання загальної проблематики макростабілізаційних процесів, в економічній науковій літературі недостатньо уваги приділяється міждисциплінарному аналізу сутності соціальної інклюзії та визнання її як інструменту, що здатний пришвидшити стабілізацію національної економіки. Одна з головних ідей цього дослідження полягає у виході за межі усталеного тлумачення макроекономічної стабільності як такої, що може досягатись переважно засобами фінансової та монетарної політик, коли соціальна сфера і соціальна політика залишаються на периферії уваги дослідників. Практика багатьох країн світу свідчить про модифікацію змісту соціальної політики та каналів її впливу на економіку. В основу дослідження покладено *гіпотезу* про те, що макроекономічна стабілізація національної економіки забезпечується не лише завдяки ефективній взаємодії фінансової та монетарної політик, а й шляхом їх узгодження з соціальною політикою уряду, основним змістом і метою якої в сучасних суспільствах є *соціальна інклюзія*. Остання має різні форми прояву й способи досягнення результатів, вимагає особливої уваги урядів.

Про необхідність дослідження цієї проблеми свідчать, зокрема, неузгодженість та нечіткість визначення низки термінів, які перебувають у науковому обігу. Теоретичні прогалини в цій сфері мають бути заповнені шляхом створення теоретичних модельних конструкцій, на зразок моделі, що здатна пояснювати «мікс» трьох згаданих політик в забезпеченні макростабільності. Для з'ясування каналів впливу соціальної інклюзії на стабільність мають бути визначені форми економічного змісту інклюзії, обґрунтована методика їх часткового та інтегрального оцінювання. Результатом теоретичного аналізу зв'язку між інклюзією та стабілізацією мають стати концептуальні положення стратегії

макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії. Актуальність розробки та реалізації такої стратегії зростає під час війни та післявоєнного відновлення української економіки.

Недостатній ступінь розробки проблеми соціальної інклюзії як інструменту макростабілізаційних процесів, необхідність віддзеркалення в економічній теорії впливу соціальної політики, в процесі якої досягається соціальна інклюзія, на макроекономічну стабілізацію обумовили вибір теми дисертаційної роботи, визначили зміст наукової проблеми, мету і завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах робіт за темами: «Модернізація національної економіки в умовах глобальних викликів та інформаційно-технологічних змін» (№ державної реєстрації 22КФ040-03); «Макроекономічна стратегія реалізації європейського вектору економічного розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя» (№ державної реєстрації 0116U004822); «Концептуальні засади та інституційний вимір сучасної макроекономічної стратегії України» (№ державної реєстрації 16КФ040-05). Особистий внесок автора у виконання цих робіт полягає в дослідженні ефективності економічної політики держави в контексті макроекономічної стабілізації; ймовірних сценаріїв стабілізаційних процесів та ролі в них соціальної інклюзії.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка нових та удосконалення діючих теоретико-методологічних підходів і наукового інструментарію дослідження макроекономічної стабілізації національної економіки на засадах соціальної інклюзії, яка формує зміст сучасної соціальної політики, а також практичних рекомендацій щодо забезпечення макростабілізаційних процесів на основі соціальної інклюзії в якості її (макростабілізації) інструменту. Мета дослідження передбачає постановку та вирішення таких завдань:

- висвітлити генезу теоретичних досліджень феномену «соціальна інклюзія» та виокремити основні етапи в еволюції цих досліджень;
- визначити економічну сутність соціальної інклюзії та встановити її основні макроекономічні наслідки;
- з'ясувати місце категорії «соціальна інклюзія» серед категорій, які характеризують процеси, близькі за змістом, але не тотожні, та сформулювати на цій основі категоріальну матрицю соціальної інклюзії;
- дослідити вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки;
- проаналізувати можливість доцільно рівного доступу всіх членів суспільства до споживання благ у сфері освіти та медицини;
- дослідити способи залучення різних верств суспільства в трудову та підприємницьку діяльність;
- охарактеризувати участь окремих осіб та громад у публічному управлінні на засадах інститутів громадянського суспільства;
- розкрити зміст процесу «експансії середнього класу» як джерела формування потенціалу соціальної інклюзії;
- розробити методологію інтегрального оцінювання соціальної інклюзії;
- запропонувати методологію функціонального оцінювання соціальної інклюзії для забезпечення макроекономічної стабільності;
- здійснити оцінювання соціальної інклюзії на основі інструментарію нейронної мережі;
- обґрунтувати доцільність інклюзивного напрямку трансформації соціальної політики;
- з'ясувати роль соціальної інклюзії в регулюванні соціально-економічної нерівності;
- дослідити напрями підвищення конкурентної спроможності людського капіталу на основі соціальної інклюзії;

- проаналізувати результативність дій національних регуляторів в реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії;
- висвітлити пріоритети вдосконалення державного регулювання, спрямованого на соціальну інклюзію;
- розробити концептуальні положення стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії.

Об’єктом дослідження є макроекономічна стабілізація національної економіки.

Предметом дослідження є соціально-економічні відносини щодо реалізації соціальної інклюзії як інструменту макроекономічної стабілізації національної економіки, що використовується при здійсненні соціальної політики.

Теоретичною основою дослідження є теорії загальної рівноваги та макроекономічної стабілізації, соціальної політики, основи теорії соціальної інклюзії, що перебуває в процесі формування.

Методи дослідження. В процесі виконання дисертаційної роботи було використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: *діалектичний та історичний методи* – при вивченні генези становлення теорії соціальної інклюзії та історії її фундаментальних ідей; *морфологічного аналізу* – при уточненні категоріального апарату за темою дослідження та формуванні категоріальної матриці соціальної інклюзії; *групування та систематизації* – при виокремленні основних форм економічного змісту соціальної інклюзії; європейських правових актів та глобальних цілей сталого розвитку, що регламентують різні аспекти макроекономічної стабільності; підходів до класифікації інститутів громадянського суспільства; *теоретичного узагальнення та компаративного аналізу* – при висвітленні сутності соціального та малого підприємництва як економічних інститутів соціальної інклюзії, складників і базових моделей соціального підприємництва, при узагальненні еволюції розвитку і світового досвіду реалізації соціальної політики; *аналізу та синтезу* – при визначенні закономірностей становлення теорії та практики соціальної інклюзії, розробленні рекомендацій щодо модифікації соціальної політики на основі соціальної інклюзії, регулювання

нерівності та підвищення конкурентної спроможності людського капіталу; *формалізації зв'язку ендо- та екзогенних показників* – при обґрунтуванні виведення моделі IS–LM–SI, інтегрального індексу соціальної інклюзії та агрегованих субіндексів трьох форм її змісту; *соціологічного опитування* – для отримання інформації про здатність реалізовувати підприємницький потенціал та ставлення до різних проявів інклюзивного розвитку; *регресійного аналізу та аналізу на основі штучних нейронних мереж* – при виявленні прихованих, багаторівневих залежностей соціальної інклюзії від широкого кола макроекономічних показників; *системно-структурного, стратегічного та контент-аналізу* – при дослідженні інклюзивної спрямованості нормативно-правового забезпечення діяльності національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики в країні; при розробці концептуальних засад формування стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на основі соціальної інклюзії; *системного методу* – при обґрунтуванні трансмісійних каналів впливу інклюзії на стабілізаційні процеси. Для вирішення поставлених завдань, формалізації та унаочнення отриманих результатів дослідження застосовувалися *статистичні методи* – метод комплексного оцінювання соціальної інклюзії з використанням інтегральних індексів, табличний, формульний, графічний та візуальної інтерпретації теоретичних і емпіричних даних. Модель Neural Networks будувалась в середовищі Deductor.

Інформаційну базу дисертаційної роботи сформували праці (монографії та статті в наукових періодичних виданнях) вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених питанням макроекономічної стабільності, реалізації соціальної політики, нерівності, розвитку підприємництва, громадянського суспільства, середнього класу, людського капіталу, а також тих дослідників, які створили новий інклюзивно-ексклюзивний напрям у науці.

Джерелом інформаційної, нормативної, аналітичної і статистичної бази стали законодавчі та нормативно-правові акти України (закони, постанови КМУ, нормативні документи міністерств); міжнародні пакти і декларації про права громадян (Всесвітня декларація прав людини; Міжнародні пакти про економічні,

соціальні і культурні права; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про права людей з інвалідністю та ін.); директиви, що регулюють справедливість та інклюзію (Калійські зобов'язання; Саламанська декларація, Пакт Комісії Європейських Співтовариств щодо інтеграції та ін.), офіційні статистичні дані вітчизняних та міжнародних інституцій (Державної служби статистики України, Державної служби якості освіти України, Європейського центрального банку, Євростату, Інституту професійних кваліфікацій, Міністерства економіки України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства соціальної політики України, Національного банку України, Глобальної обсерваторії охорони здоров'я та ін.); дані міжнародних та вітчизняних рейтингів (Індексу крихкості держав, Індексу соціального прогресу, Глобального індексу конкурентоспроможності, Індексу сталості організацій громадянського суспільства, Індексу людського капіталу, дослідницького індексу Людського капіталу для відновлення України), аналітичні звіти вітчизняних і міжнародних організацій (Агентства США з міжнародного розвитку, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Світового банку, Фонду Миру, Фонду Фрідріха Науманна, Центру Разумкова, ЮНІСЕФ та ін.), а також результати науково-дослідних робіт, що виконувалися безпосередньо автором.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні наукової проблеми комплексного теоретико-методологічного дослідження та науково-практичних рекомендацій, які в сукупності створюють підґрунтя для вирішення проблеми макроекономічної стабілізації національної економіки з використанням інструменту соціальної інклюзії. Найбільш вагомими науковими результатами є такими:

вперше:

- розроблено новий методологічний підхід до дослідження категорії (явища) «соціальна інклюзія», який полягає у: (1) висвітленні економічної природи соціальної інклюзії, а відтак, — у її здатності впливати на макроекономічну стабілізацію національної економіки; (2) виокремленні таких основних форм

економічного змісту соціальної інклюзії, як доцільно рівні можливості та фактичний доступ членів суспільства до а) споживання благ і користування ресурсами, розподілу доходів і майна, б) реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, в) участі у публічному управлінні; (3) визначенні такого переліку суб'єктів соціальної інклюзії, як жителі віддалених територій, внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, особи з обмеженими можливостями, молодь без досвіду роботи, жінки з дітьми, багатодітні родини, люди старшого віку тощо, що дає можливість подолати методологічні обмеження аналізу соціальної інклюзії лише як явища, пов'язаного з «особами з обмеженими можливостями й відповідними особливими соціальними потребами»;

– встановлено причинно-наслідкові зв'язки між соціальною інклюзією та макроекономічною стабільністю на основі: (1) теоретичного аналізу виокремлених складників двох досліджуваних явищ та їх формалізації у вигляді логічних конструкцій найбільш очевидних впливів кожного складника інклюзії на показники макростабільності, передусім, на ті, що презентовані в документі ЄС «Macroeconomic Imbalance Procedure»; (2) кількісного оцінювання впливу інклюзії на макроекономічну стабільність на основі аналізу зв'язків між субіндексом рівня макростабільності (за даними інтегрального Індексу Глобальної конкурентоспроможності для України) та субіндексами, які пов'язані зі змістом соціальної інклюзії, – субіндексами рівня здоров'я, навичок (освіти та професійної підготовки), стану ринку праці, – що дало можливість ілюструвати вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабільність;

– розроблено концептуальні положення стратегії макроекономічної стабілізації української економіки як такої, що здійснюється на засадах соціальної інклюзії, з такими основними сімома складовими цієї стратегії: (1) окреслення візії макростабілізації на засадах соціальної інклюзії, (2) аналіз поточного стану і ключових проблем, (3) формулювання стратегічних цілей, (4) конкретизація завдань для досягнення стратегічних цілей, (5) визначення соціальної інклюзії як інструменту досягнення стратегічної мети, (6) виокремлення цільових індикаторів соціальної інклюзії з огляду на різні форми її змісту, які дають можливість оцінити

ступінь недискримінаційного доступу членів суспільства до благ і користування ресурсами, доцільної рівності розподілу доходів і майна; до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; до участі в публічному управлінні; (7) оцінювання соціальної інклюзії через інтегральний індекс та агреговані субіндекси за кожною з форм економічного змісту інклюзії та аналіз результатів; це дало змогу доповнити загальну стратегію національної безпеки (макроекономічної стабілізації національної економіки) важливим елементом, пов'язаним із соціальною інклюзією;

удосконалено:

— категоріально-понятійний апарат економічної науки в частині термінологічної визначеності сукупності категорій, в центрі якої перебуває категорія «соціальна інклюзія», а пов'язаними з нею категоріями є: «соціальна ексклюзія», «соціальна солідарність», «соціальна інтеграція», «соціальна згуртованість», що дало можливість поглибити уявлення про сутність соціальної інклюзії та визначити її як систему соціально-економічних відносин, за якої всі члени суспільства мають доцільно рівні можливості та доступ до споживання благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна, до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, до участі в публічному управлінні та інших сферах суспільного життя;

— науковий інструментарій дослідження соціальної інклюзії, який полягає в застосуванні теоретичної конструкції — моделі IS–LM–SI, яка пояснює взаємозв'язок фінансової, монетарної та соціальної політик при формуванні загальної економічної рівноваги, й може виконувати функцію інструменту теоретичного аналізу впливу соціальної інклюзії — через реалізовану урядом соціальну політику — на макроекономічну стабілізацію національної економіки; такий підхід, на відміну від існуючого в науці підходу до загальної рівноваги, акцентує увагу на доцільності врахування впливу соціальної інклюзії через соціальну політику на загальну економічну рівновагу та макроекономічну стабільність національної економіки;

– методологічні положення щодо кількісного оцінювання рівня соціальної інклюзії одночасно на основі: (1) моделі нейронної мережі, яка дає можливість виявляти неочевидні зв'язки, властиві економіці в стані макроекономічної нестабільності; (2) регресійного аналізу даних, що дає можливість виявити *суттєвий вплив* макроекономічних змінних української економіки на показники, які виявляють рівень соціальної інклюзії, а саме: на коефіцієнт Джині – вплив рівня безробіття, індексу споживчих цін, частки заощаджень у ВВП, річного темпу приросту населення, курсу валюти, реальної процентної ставки, а на квінтільний коефіцієнт диференціації доходів – вплив курсу національної валюти, реальної процентної ставки та процентної ставки за депозитами; це дало змогу запропонувати кількісний інструментарій оцінювання рівня соціальної інклюзії за *частковими* показниками, які віддзеркалюють рівень диференціації доходів;

– методологічні підходи дослідження соціальної інклюзії на основі ідеї трансмісії, де за рахунок виділення кожної ланки передавального ланцюга продемонстровано розвиток ідеї від з'ясування сутності та складників змісту інклюзії (розділ 1 дисертації) через визначення форм реалізації її економічного змісту (розділ 2), ідентифікацію інструментарію оцінювання рівня соціальної інклюзії (розділ 3), визначення рівня інституціоналізації ідеї соціальної інклюзії в соціальній політиці (розділ 4) до формулювання концептуальних положень стратегії макростабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії (розділ 5); це сприяє вдосконаленню методології аналізу економічної природи соціальних явищ;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні основи дослідження соціальної інклюзії як суперечливого явища, реалізація якого передбачає перманентне поєднання двох протилежностей: соціальної рівності та справедливості на основі зближення можливостей, з одного боку, та економічної ефективності й економічного зростання, – з іншого. Обґрунтування цієї об'єктивної суперечності дозволяє поглибити теоретичний аналіз соціальної інклюзії як такої, що має виявлятися у «доцільно рівному доступі» до споживання благ і користування ресурсами, до праці, участі в управлінні тощо,

а власне «доцільність» визначати балансом (раціональним поєднанням) економічних можливостей та соціальних потреб суспільства, що й формує підґрунтя макроекономічної стабільності;

– теоретико-методологічні підходи до ідентифікації проявів інклюзії в окремих сферах, а саме: *інклюзії в освіті та інклюзії в медицині*, основними характеристиками яких є (1) формування доцільно рівного доступу всіх громадян до навчання та медичних послуг незалежно від їх приналежності до певних груп (спільнот); (2) реалізація доступності освітніх та медичних послуг на всіх рівнях (в освіті – від дошкільної до повної вищої освіти; в медицині – від первинного до високотехнологічного третинного рівня); (3) перетворення всіх навчальних та медичних закладів будь-яких рівнів у інклюзивні освітні та медичні простори; уточнення понятійно-категоріального апарату поглиблює розуміння проявів інклюзії в окремих сферах;

– теоретичні засади дослідження *соціального підприємництва* в контексті соціальної інклюзії, як такого, що поєднує соціальну та економічну (підприємницьку) складові та спрямоване на працевлаштування нових вразливих груп населення, які можуть бути не перспективними як працівники для традиційного бізнесу, а саме: осіб, які брали участь у війні, постраждалих від військових дій, осіб з інвалідністю тощо; виокремлення малого підприємництва як особливої форми соціального підприємництва, що виявляє відносно більшу спроможність адаптуватися до нестабільного макроекономічного середовища, порівняно з великим і середнім, та сприяє швидшій реалізації підприємницького потенціалу для нових ексклюзивних верств населення, а саме: внутрішньо переміщених осіб, жінок з дітьми з потребами неповної зайнятості, малокваліфікованої молоді, осіб передпенсійного і пенсійного віку тощо; таке трактування соціального підприємництва дозволяє виокремити ширший перелік можливостей включеності (інклюзії) громадян до здійснення ними трудової та підприємницької діяльності;

– методологічні підходи класифікації інститутів громадянського суспільства шляхом доповнення традиційних критеріїв (за сферою інтересів, рівнем

комерціалізації, типом членства тощо) критерієм інклюзивної участі у суспільних процесах (економічних, політичних, соціальних, культурних та ін.), а саме додатковими критеріями *участі* у: а) реалізації загальних суспільних інтересів; б) діяльності професійних спільнот; в) функціонуванні спільнот за видами діяльності; г) діяльності спільнот за територіальною ознакою; д) діяльності спільнот за об'єктами впливу; така класифікація критеріїв більш повно і впорядковано відображає багатогранність інститутів громадянського суспільства та їх потенціал у забезпеченні інклюзії;

– теоретико-методологічні положення щодо класифікації ролі середнього класу шляхом доповнення його загальновизнаних функцій – *економічної* (основний платник податків, внутрішній інвестор держави, масовий платоспроможний споживач), *соціальної* (представник і творець моральних стандартів суспільного життя, запобіжник подальшої поляризації суспільства), *політичної* (носій демократичних принципів, гарант політичних свобод, ініціатор громадянської активності і електоральних симпатій) – *новою функцією нагромадження потенціалу соціальної інклюзії*; ця нова функція може визначатись та оцінюватись через а) доходи та рівень майнового забезпечення представників середнього класу, б) рівень освіти, інтелектуальний потенціал, професійний та кваліфікаційний статус, в) здатність до ідентифікації, політичний статус, наявність вільного часу та якість дозвілля; це дає можливість акцентувати роль середнього класу в формуванні потенціалу соціальної інклюзії в суспільстві;

– методика оцінювання рівня соціальної інклюзії шляхом застосування її *інтегрального* індексу у поєднанні з агрегованими субіндексами оцінювання трьох форм економічного змісту інклюзії та з використанням наявних, але обмежених джерел статистичної інформації про кожну з цих форм; використання інтегрального індексу уможливорює оцінювання соціальної інклюзії як складного явища, що має декілька форм прояву її економічного змісту;

– методичні прийоми оцінювання внеску соціальної політики в соціальний розвиток та підвищення суспільного добробуту, відтак, – і в макроекономічну стабілізацію національної економіки, що здійснено на основі Індексу соціального

прогресу (SPI) в частині субіндексу «Інклюзивність» при порівнянні динаміки глобального та українського Індексу SPI впродовж 2014-2023 рр., що дало можливість зафіксувати: а) поточну рецесію глобального соціального розвитку, б) значне відставання України в соціальному та інклюзивному розвитку; це збагачує інструментарій оцінювання внеску соціальної інклюзії в досягнення макроекономічної стабілізації національної економіки.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені в дисертаційній роботі авторські напрацювання знайшли практичне відображення в діяльності державних органів виконавчої влади, неурядового, фінансового та підприємницького секторів в процесі формування інклюзивного середовища та створення документів інклюзивного стратегічного планування, а також у навчальному процесі.

Основні теоретичні та методологічні положення дисертації використовуються Міністерством економіки України щодо опрацювання нормативно-правових актів у сфері стратегічного планування (довідка № 3021-06/54933-07 від 11.10.2023); Міністерством у справах ветеранів України для вдосконалення стратегічних документів формування системи переходу від військової служби до цивільного життя (довідка № 10836/6.1/55.2-23 від 25.10.2023); Державною службою якості освіти України щодо підвищення інклюзивності та безбар'єрності в сфері національної освіти (довідка № 01/01-23/1913 від 01.11.2023); Спілкою підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України при розробці і реалізації Основних напрямків розвитку Спілки та регіональних програм розвитку підприємництва (довідка № 65/1 від 15.10.2020); ТОВ «ЕЛЬФА ЛАБОРАТОРІЯ» щодо створення недискримінаційних умов доступу всіх громадян до ринку праці і ведення підприємницької діяльності (довідка №147 від 11.11.2022 р.); АТ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ БАНК» для удосконалення стратегії розвитку банку в частині фінансової інклюзії (довідка №3-0-2-04/112 від 19.06.2023); ГО «Агенція забезпечення якості освіти і науки та розвитку європейських суспільних ініціатив» щодо активнішого залучення громадян до діяльності громадських організацій (довідка № 03/09 від 12.09.2022);

Київським національним університетом імені Тараса Шевченка при викладанні навчальних дисциплін «Макроекономічна політика», «Економіка: поглиблений курс», англomовної дисципліни «Macroeconomic Policy» (довідка № 013/216 від 13.09.2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеним науковим дослідженням, у якому наведено нове теоретичне обґрунтування макроекономічної стабілізації національної економіки, інструментом якої пропонується використовувати соціальну інклюзію. Наукові положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно. Внесок автора в наукові праці, опубліковані у співавторстві, визначений в списку публікацій.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретико-методологічні положення та результати дисертаційної роботи пройшли апробацію на 24 міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях та форумах: Міжнародний форум EFBM 3.0 «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління. Від відновлення до зростання» (м. Київ, 21-24 травня 2024 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів» (м. Харків, 1-28 лютого 2023); XX Міжнародна науково-практична конференція «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 20-21 жовтня 2022 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку світової економіки та міжнародного співробітництва» (м. Харків, 1-28 лютого 2022 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір» (м. Запоріжжя, 12-13 жовтня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності» (м. Київ, 28 вересня-01 жовтня 2021 р.); Міжнародний форум EFBM'2021 «Зміни. Адаптація. Нова економіка. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (м. Київ, 28 вересня-01 жовтня 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Нові виклики та актуальні проблеми розвитку світового господарства» (м. Харків, 1-28 лютого

2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети фінансово-економічного управління» (м. Одеса, 15 січня 2021 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 31 жовтня 2020 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Стратегії, моделі та технології управління економічними системами» (м. Хмельницький, 8-9 жовтня 2020 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення» (м. Харків, 1-28 лютого 2020 р.); I Міжнародний економічний форум EFBM'2019 «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління. Глобальні економічні виклики та можливості у цифрову епоху» (м. Київ, 21-24 травня 2019 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи» (м. Кременчук 25-26 жовтня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика» (м. Хмельницький, 5-7 жовтня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 14-15 вересня 2018 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя» (м. Київ, 25 травня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Економічна теорія та освіта XXI століття» (м. Київ, 25 вересня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика» (м. Хмельницький, 2-4 жовтня 2014 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики» (м. Львів, 29-31 травня 2008 р.); Науково-практична конференція «Проблеми управління у сфері підприємництва» (м. Київ, 15 жовтня 2007 р.); II Всеукраїнська міждисциплінарна конференція «Бар'єри та можливості розвитку малого і середнього бізнесу в Україні» (м. Київ,

7-8 грудня 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Наукова робота – важлива складова діяльності сучасного університету» (м. Київ, 3 лютого 2005 р.); Міжнародна наукова конференція «Малі та середні підприємства України та Польщі: можливості співпраці» (м. Кельце, Польща, 5-6 травня 2003 р.).

Публікації. Основні результати і висновки дисертаційної роботи викладено в 67 публікаціях, з них 7 – англійською мовою, 6 – у виданнях, що входять до наукометричних баз даних Web of Science Core Collection, Scopus, Index Copernicus, Google Scholar, CrossRef, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського та інших. Загальний обсяг публікацій, що належить автору, становить 47,6 д.а., в тому числі: 1 одноосібна монографія (16,2 д.а.), 25 статей – у наукових фахових виданнях (15,15 д.а.), 6 статей – у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних (2,85 д.а.), 1 стаття – в іноземних наукових виданнях (0,8 д.а.), 24 публікації – за матеріалами конференцій (5,35 д.а.), зокрема 1 публікація за матеріалами конференції в іноземному науковому виданні (0,4 д.а.), 10 публікацій, що додатково відображають наукові результати дисертації (7,25 д.а.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг праці становить 543 сторінки. Основний зміст викладено на 390 сторінках, де розміщено 50 таблиць на 25 сторінках, 104 рисунки на 32 сторінках. Дисертація містить 21 додаток. Список використаних джерел налічує 535 найменувань на 55 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Генеза теорії соціальної інклюзії

Соціальна інклюзія є відносно новим явищем суспільного життя і однією з найсучасніших вимог часу. В багатьох розвинутих країнах світу вона вже стала загальною практикою, спрямованою на вирішення різних суспільних проблем, зокрема таких, як наявність різних форм дискримінації та обмежень, бар'єрів у працевлаштуванні та веденні підприємницької діяльності, нерівність у розподілі доходів і прибутків, недостатній доступ до участі у публічному управлінні тощо.

Дослідження феномену соціальної інклюзії розпочалося відносно нещодавно і має власну історію. Лише протягом останніх декількох десятиліть, починаючи з 80-90-х рр. XX ст., інтерес інтелектуальної еліти звернувся до цього явища. Якщо нормативне затвердження прав людини в середині XX ст. можна розглядати як підґрунтя формування теорії соціальної інклюзії, то динаміку її розвитку надали зміни у соціальній політиці розвинутих країн світу, які відбулися з останньої третини XX ст. і продовжуються надалі. Мова йде про кризу «держави загального добробуту», політику боротьби із соціальною ексклюзією, спрямованість на підвищення рівня соціальної згуртованості у суспільстві, орієнтованість на забезпечення повноправного життя в суспільстві рівних можливостей.

В той же час в Україні соціальна інклюзія є маловивченим новітнім явищем суспільного життя. У вітчизняній науковій літературі лише відбувається осмислення самої ідеї соціальної інклюзії та обговорення загальних підходів до її практичної реалізації.

Попри те, що соціальна інклюзія вже стала частиною рамкових законів провідних країн світу, зокрема Європейського Союзу, і однією з глобальних цілей сталого розвитку, поняття соціальної інклюзії й досі категоріально не визначено, форми її внутрішнього змісту не ідентифіковано, інструментарій кількісного

оцінювання не встановлено. Не з'ясована також взаємозалежність і взаємний вплив соціальної інклюзії та макроекономічної стабільності національної економіки. Це умотивовує до продовження досліджень зазначеної проблематики.

Історія фундаментальних ідей теорії соціальної інклюзії, вважаємо, демонструє такі її основні етапи:

перший етап: нормативне затвердження прав людини;

другий етап: криза моделі «держави загального добробуту»;

третій етап: розвиток теорії соціальної ексклюзії (рис.1.1.1.).

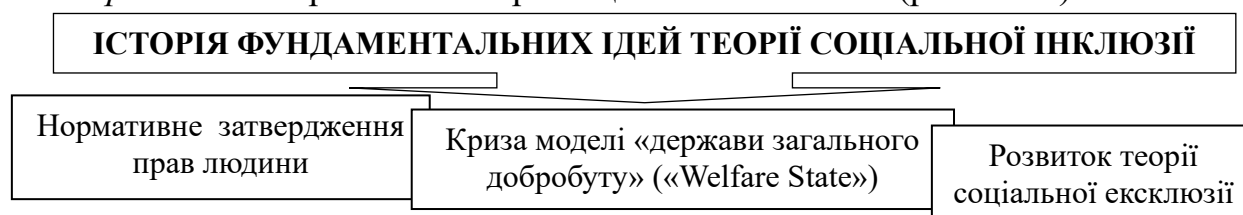

Рис.1.1.1. Історія фундаментальних ідей теорії соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Розглянемо детальніше кожний етап фундаментальних ідей теорії соціальної інклюзії, наведених на Рис.1.1.1.

1. Нормативне затвердження прав людини.

Права людини нерозривно пов'язані із самим існуванням людини. Вони включають право на життя, на свободу у всіх її проявах, на повагу людської гідності, на опір пригнобленню тощо. В резолюції Генеральної асамблеї ООН «Загальна декларація прав людини» (грудень 1948 р.) зазначено, що права людини не залежать від жодних дискримінаційних ознак – статі, віку, національності, релігії тощо. У статті 1 цієї Декларації проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Тим самим більше як пів століття назад було визнано невід'ємність прав людини, рівність всіх членів суспільства, гідність та цінність людської особи [17]. Основні ідеї Декларації лягли в основу наступних міжнародних договорів і регіональних документів із прав людини, національних конституцій тощо. Тепер «Загальна декларація прав людини» у поєднанні з «Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права» [166] та «Міжнародним пактом про громадянські і політичні права» [167] формують Міжнародний законопроект (білль) про права людини. Ці міжнародні документи

(прийняті у 1966 р., набули чинності у 1976 р.) охоплюють широкий перелік основних прав і свобод людини [521]. Зокрема, вони закріплюють право кожного громадянина на достатній рівень життя для нього і членів його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло, право на безперервне покращення умов життя; право кожного на справедливі та сприятливі умови праці і зарплату; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки тощо.

Міжнародний законопроект (білль) про права людини доповнюють і розширюють інші нормативні акти та протоколи до них. Перелік основних документів, спрямованих на захист прав людини у світі, наведено в таблиці А.1 Додатку А. В контексті соціальної інклюзії саме права рівності для всіх і складають глибинний зміст цього новітнього явища суспільного життя.

У подальшому всі незалежні демократичні країни, зокрема й Україна, закріпили зазначені права у своїх Конституціях. Зокрема, ст. 23 Конституції України проголошує: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості»; ст. 24: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»; ст. 28: «Кожен має право на повагу до його гідності» [75]. Ці та інші статті української Конституції є важливими для всіх членів суспільства, зокрема й для осіб з фізіологічними, психологічними й соціальними обмеженнями, що пов'язані зі станом здоров'я, недостатньою освітою, втратою працездатності, особливим тимчасовим становищем тощо [168].

Таке правове (нормативне) закріплення прав людини сприяє максимальній реалізації ними своїх здібностей та потенціалу як особистостей. Проте на практиці ці права не завжди дотримуються, що пов'язано з недостатнім усвідомленням суспільством вигод інклюзивного розвитку.

Під час повномасштабної війни як найсуттєвішого прояву порушення макроекономічної стабільності певні права і свободи людини невідворотно порушуються і стають надзвичайно масштабними. Це право на життя, а також право на пересування, майно, безперешкодний доступ до медичної допомоги, на

участь у публічному управлінні (як заборона на проведення виборів і референдумів) та інші. В той же час навіть під час війни *не* можуть бути порушені права на рівність та повагу до гідності людини, які, на нашу думку, складають сутнісну характеристику соціальної інклюзії.

2. Криза моделі «держави загального добробуту» («Welfare State»).

Модель держави загального добробуту, відомої як «Welfare State», лежить в основі соціальної політики національних економік середини XX століття. Її основною ідеєю є домінантна роль держави у підтриманні мінімально необхідного рівня життя соціально незахищених верств населення. В межах моделі визнано, що громадяни, приватні підприємства та громади самотійно неспроможні суттєво підвищити рівень власного добробуту. Звідси дотримання соціальних прав у суспільстві мало відбуватися шляхом законодавчого встановлення мінімальних соціальних стандартів (прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати тощо) і надання різноманітних соціальних допомог. Фінансування цієї системи здійснювалось за рахунок перерозподілу доходів через страхування та податкову політику (насамперед через прогресивну систему оподаткування). Характерною ознакою моделі держави загального добробуту стала розвинена система соціального захисту, витрати на яку передбачалися не менше 20-25% ВВП, а частка у державному бюджеті соціальних видатків на охорону здоров'я і освіту мала складати не менше 7-9% та 4-6% ВВП відповідно [447].

Соціальну політику на основі моделі Welfare State, вважаємо, візуально можна зобразити у вигляді «магічного трикутника» (рис.1.1.2.).

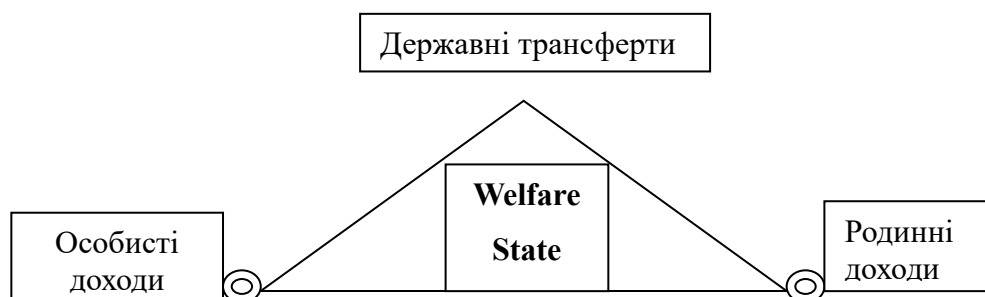

Рис.1.1.2. «Магічний трикутник» соціальної політики
на основі моделі «держави загального добробуту»

Джерело: розробка автора

Перший кут «магічного трикутника» соціальної політики на основі моделі «держави загального добробуту», наведеного на рис.1.1.2, формують особисті зароблені доходи громадян, на основі яких людина забезпечує власне існування. Другий кут складають родинні доходи, що утворюються завдяки родинним зв'язкам. Це означає, що працюючі члени сім'ї мають дбати про тих членів родини, які з певних причин не спроможні забезпечувати себе самостійно. Третій кут – це державні трансферти (не зароблені, а перерозподілені кошти), призначені для найменш забезпечених членів суспільства. Ці доходи надходять у вигляді допомоги по тимчасовій непрацездатності, по безробіттю, за вислугою років тощо. Таким чином, соціальна політика на основі моделі «держави загального добробуту» спрямована на захист тих, хто не може самостійно про себе подбати. За такої політики всю відповідальність за власний рівень життя людина перекладає на державу. До слова, подібний принцип патерналізму достатньо швидко прижився в сучасному суспільстві, оскільки давав «законну» можливість перекладати відповідальність за власні неуспіхи на когось абстрактного, зокрема на державу.

Підґрунтям моделі «держави загального добробуту» стала теза Дж. Кейнса про те, що соціальні видатки здатні стимулювати сукупний попит. Проте на початку третього тисячоліття ситуація кардинально змінилася. Кейнсіанська ідея держави загального добробуту вичерпала себе. В якості аргументів пропонуємо розглянути ступінь заміщення особистих зароблених доходів громадян соціальними трансфертами. В таблиці 1.1.1. наведено ранжування держав загального добробуту за коефіцієнтом заміщення (k) заробітної плати різними видами соціальних трансфертів в останній третині XX ст. [138, с.14].

Як демонструє таблиця 1.1.1, за коефіцієнтом заміщення наведені в ній країни поділено на три умовні групи, де західноєвропейські країни мають середні значення показника, а англосаксонські і скандинавські – крайні. Низькі коефіцієнти заміщення в першій, англосаксонській групі країн пояснюються принципами домінантної для цих країн ліберальної моделі соціальної політики, а саме: держава обмежує свої функції лише тими з них, які приватний капітал і ринок не хочуть або не можуть забезпечити, а також несе обмежену відповідальність за соціальне

забезпечення своїх громадян. Відповідно, соціальна допомога надається тільки тим, хто її дійсно потребує.

Таблиця 1.1.1.

Ранжування держав загального добробуту за коефіцієнтом
заміщення заробітної плати соціальними трансфертами

Групи держав загального добробуту за коефіцієнтом заміщення					
<i>Перша група</i>		<i>Друга група</i>		<i>Третя група</i>	
Держава	к заміщення	Держава	к заміщення	Держава	к заміщення
Австралія	13,0	Італія	24,1	Австрія	31,1
США	13,8	Японія	27,1	Бельгія	32,4
Нова Зеландія	17,1	Франція	27,5	Нідерланди	32,4
Канада	22,0	Німеччина	27,7	Данія	38,1
Ірландія	23,3	Фінляндія	29,2	Норвегія	38,3
Велика Британія	23,4	Швейцарія	29,8	Швеція	39,1

Джерело: складено на основі [138, с.14; 447, с.52].

Середні значення коефіцієнтів заміщення у другій, західноєвропейській групі країн і Японії обґрунтовується тим, що в цих країнах дотримуються принципів корпоративістської моделі соціальної політики. Тут перевага надається системі страхового захисту, де праця визначає подальше соціальне забезпечення. Завдяки цьому розмір соціальної допомоги перебуває в пропорційній залежності від трудових доходів і розмірів відрахувань на страхові платежі.

Високі коефіцієнти заміщення у третій, переважно скандинавській групі країн мають місце через максимальний рівень перерозподілених доходів. Яскравим прикладом такого значного ступеня соціального захисту є Швеція, де коефіцієнт заміщення є найвищим (39,1), а суспільний устрій країни відомий як «шведський соціалізм» або «соціал-демократична модель змішаної економіки». Особливістю скандинавської моделі є державне регулювання економіки, що має чітко виражену соціальну спрямованість. Тут домінує максимальний рівень патерналізму держави і мінімальна соціальна відповідальність людини.

Середній показник коефіцієнту заміщення становить 27,2. Він свідчить, що близько третини своїх доходів громадяни не заробляють самостійно, а отримують задарма від держави через перерозподільну систему.

Серед науковців та розробників політики (policy-makers) почався процес поступового усвідомлення, що соціальна політика на основі моделі Welfare State

здебільшого шкодить економічному розвитку, зменшує національне багатство, робить країну загалом біднішою, аніж підвищує добробут громадян. Саме тому почала формуватися думка про необхідність модернізації соціальної політики. Було визнано, що остання має бути спрямована на постійне стискання простору для зловживання симулянтами, які можуть, але не хочуть самотійно заробляти для себе та своїх родин, або які ведуть асоціальний спосіб життя. Тому уже з середини 70-х років XX ст. почали звучати окремі висловлювання про зниження довіри до держави загального добробуту та її здатності ефективно проводити соціальну політику, а з кінця 1990-х років ця критика постійно наростала.

На думку опонентів держави загального добробуту політика держави, яка орієнтована винятково на підтримку бідних і вразливих верств населення, вже не мала реальної ефективності у подоланні бідності, нерівності та соціального відчуження (ексклюзії), оскільки не була сфокусована на гарантування всебічних та універсальних послуг соціального включення (інклюзії), на забезпечення вищого рівня доходу для всіх верств суспільства. Зростаючі соціальні видатки наприкінці XX ст. стали високовитратними й такими, що перестали забезпечувати таку ж саму віддачу з огляду на її економічну ефективність. Якщо в середині XX ст. працездатне населення цілком витримувало рівень податкового та соціального навантаження, необхідного для фінансування широких соціальних програм, то з часом ситуація змінилася. Збільшення тривалості життя, стрімке старіння населення, осучаснення медичних послуг тощо призвели на рубежі XX-XXI ст. не тільки до зростання демографічного навантаження на працездатне населення, а й до посилення фінансового тиску на систему пенсійного забезпечення та охорону здоров'я. Надання ж значної кількості різноманітних соціальних виплат, пільг, субсидій тощо спровокувало зворотну дію: чим більше фінансових ресурсів держава витрачала на соціальні видатки, тим більшою виявлялася втрата населенням мотивації до власного розвитку й нарощування особистісного потенціалу.

Соціальна політика на основі моделі «держави загального добробуту» має суттєві вади, основні з яких відображені на рис. 1.1.3. Він демонструє наше бачення основних недоліків цієї моделі, що має таке пояснення:

ВАДИ МОДЕЛІ «ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ» («Welfare State»)				
Демотивація до продуктивної діяльності	Зростання фінансового навантаження на працездатне населення	Фінансовий тиск на пенсійну систему	Фінансовий тиск на систему охорони здоров'я	Ризик краху фінансової системи

Рис.1.1.3. Вади моделі «держави загального добробуту»

Джерело: розробка автора

– *демотивація до продуктивної діяльності.* Постійний перерозподіл доходів від тих, хто заробляє, на користь тих, хто не може або не хоче цього робити демотивує людей до продуктивної праці, знецінює персональну відповідальність за результати своєї діяльності, блокує розвиток країни;

– *зростання фінансового навантаження на працездатне населення.* Тягар зростаючих соціальних відрахувань стає надмірним для платників податків – як для підприємців, так і для найманих робітників. Гостроти проблемі додають розширення неформальної зайнятості, міграційні процеси;

– *фінансовий тиск на пенсійну систему та систему охорони здоров'я.* Збільшення тривалості життя, осучаснення медичних послуг призводять до посилення фінансового тиску на систему пенсійного забезпечення та охорони здоров'я;

– *ризик краху фінансової системи.* Надмірні соціальні видатки за рахунок перерозподілу ресурсів через державний бюджет та цільові соціальні фонди можуть призвести до фінансового краху держави, ризик якого зростає в умовах макроекономічної нестабільності [138, с.13-14].

Отже, на рубежі XX-XXI ст. основні положення моделі «держави загального добробуту» втратили свою актуальність, оскільки забезпечення виживання найменш захищених верств населення не означає стимулювання добробуту всіх членів суспільства і дотримання макроекономічної стабільності.

У науковому середовищі й досі відбувається пошук різних шляхів модернізації соціальної політики. Найчастіше лунають заклики до впровадження адресності соціальних допомог, визначення кола громадян, для яких ці кошти є

основним засобом існування. Проте такий шлях реалізації соціальної політики, вважаємо, означає переведення у ручний режим визначення соціальних виплат, що не тільки не сприятиме подоланню бідності, але й формуватиме корупційну складову. Іншим способом модернізації соціальної політики є пропозиція запровадження універсального базового доходу (УБД). Це фіксована сума грошового доходу, яку держава може надавати всім громадянам незалежно від їхнього внеску у створення національного багатства. Проте й такий спосіб реалізації соціальної політики, на нашу думку, є неприйнятним для ослабленої економіки України. Обґрунтовуємо це, по-перше, недостатністю фінансових ресурсів у державному бюджеті для здійснення таких виплат; по-друге, доцільністю впровадження УБД лише в суспільствах з високим рівнем законослухняності і відповідальності за власний внесок у розвиток держави. Крім того, УБД, як і надмірні соціальні виплати, може слугувати демотивуючим фактором до продуктивної діяльності. Отже, фізично і розумово придатні до праці особи мають виконувати корисну для суспільства роботу й не повинні плекати марних ілюзій щодо можливості жити тільки завдяки державним соціальним допомогам або отриманню універсального базового доходу [138, с.14-15].

Криза моделі «держави загального добробуту» створила підґрунтя для формування теорії соціальної інклюзії, що має свої беззаперечні переваги. Зокрема, це надає унікальну можливість для модернізації існуючої моделі соціальної політики (рис.1.1.4). На нашу думку, це означатиме розширення прав людини й перехід від пасивного соціального захисту до активного.

Рис.1.1.4. «Магічний трикутник» модернізованої соціальної політики

на основі соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.1.1.4. демонструє головну ідею, що за сучасних умов держава має делегувати деякі зі своїх функцій громадянському суспільству. Порівняння реалізації соціальної політики на основі концепції Welfare State (рис.1.1.2.) та модернізованої соціальної політики на основі теорії соціальної інклюзії (рис.1.1.4.) свідчить про наступне: якщо патерналістське спрямування соціальної політики на основі пасивного соціального захисту призводить до домінування настроїв соціального утриманства й послаблення мотивації до праці, то інклюзивний підхід у проведенні соціальної політики сприятиме зростанню можливостей реалізувати свій особистісний потенціал в усіх сферах суспільного життя. Детальніше про соціальну політику на основі соціальної інклюзії йтиметься у розділі 4.

3. Розвиток теорії соціальної ексклюзії, яка замінила теорії бідності.

Теорія соціальної інклюзії безпосередньо бере свій початок з теорії соціальної ексклюзії, яка, своєю чергою, замінила політико-економічні та соціологічні теорії бідності (poverty studies) та безробіття (unemployment studies) (рис.1.1.5.).

Рис.1.1.5. Теоретичне підґрунтя теорії соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

В цілому поняття бідності, злиднів і знедоленості мають давню історію. Проте наукову значущість теорії бідності та безробіття набули в середині 60-х років ХХ ст. Саме ці теорії заклали основу тлумачення соціальної ексклюзії як явища, в основі якого лежать нееквівалентні відносини між різними соціальними прошарками. Зокрема, в цих теоріях увага зосереджувалась на таких аспектах: на концептуалізації феномену соціальної ексклюзії, яку первинно пов'язували з правами та умовами соціальної участі (М. Вебер) [525]; на виділенні в основі

відчуження статусних відмінностей між соціальними групами, на інституційних умовах розподілу ресурсів (М. Олсон) [441]; на дослідженні соціальної ексклюзії в контексті обмеженості доступу до ресурсів та їх розподілу (Ф. Паркін) [443]; на з'ясуванні ролі культури та освіти в проявах ексклюзії (П. Бурдьє) [323]. Попри широке коло досліджуваних проблем, об'єднує ці теорії той факт, що всі вони вивчали становище специфічних ексклюзивних груп населення, форми соціальних перешкод і бар'єрів, зосереджувались на вивченні таких процесів, як маргіналізація та депривація.

Поняття соціальної ексклюзії можна простежити до Макса Вебера, німецького політичного економіста і соціолога кінця XIX - початку XX ст., який розглядав ексклюзію як спробу одного суспільного прошарку забезпечити собі привілейоване становище за рахунок будь-якого іншого прошарку. Однак сучасне тлумачення терміну «соціальна ексклюзія» з'явилося значно пізніше.

Теорія соціальної ексклюзії (виключення, ізоляції, відторгнення, відчуження) сформувалася в середині 70-х рр. XX ст. у Франції. Тоді, в період кризових потрясінь 1973-1974 рр. і порушення макроекономічної стабільності, було вперше введено поняття «соціально виключені групи» (*exclusive groups*) та «соціальна ексклюзія» (*social exclusion*).

У 1974 р. Рене Ленуар, державний секретар із соціальних питань (*d'État "Action" Social*) уряду Франції, який очолював Жак Ширак, вперше визначив соціально виключені групи як групи людей із усіх соціальних категорій, що не були охоплені системою соціального захисту. Спочатку до цих груп включали інвалідів, самотніх батьків та незастрахованих безробітних. Такі особи через відсутність у них необхідних можливостей були виключені із широкого спектру соціальної та економічної участі у суспільстві. Трохи пізніше категорія ексклюзивних осіб була розширена й охопила незадоволену молодь і безробітних.

Як держсекретар французького уряду Р. Ленуар мав доступ до реальних статистичних даних, тому мав змогу зібрати та оприлюднити приголомшливі цифри: десята частина французького населення належала до категорії соціально виключених із суспільного життя осіб. Тому він звернувся до Уряду з вимогою

запровадження відповідних дій з його боку. Цей захід, підсилений соціальною згуртованістю французького суспільства, і заклав основу теорії соціальної ексклюзії у Франції.

Щодо розвитку теорії соціальної ексклюзії в інших країнах, то, до прикладу, у Великій Британії вона була взята на озброєння після обрання лейбористського уряду Т. Блера в 1997 році. Тоді ж (у 1997 р.) Лондонська школа економіки заснувала Центр аналізу соціальної ексклюзії, що фінансується Радою з економічних та соціальних досліджень. А уряд Великої Британії створив спеціалізований підрозділ і Групу соціальної ексклюзії (Social Exclusion Unit).

Впродовж 80-х років XX ст. теорія соціальної ексклюзії набула міжнародного визнання. Вона все частіше впроваджувалась в офіційні рамки політики, що підтвердилось створенням Європейським Співтовариством «Середньострокової програми дій громади для сприяння економічній та соціальній інтеграції найменш привілейованих груп населення» («Medium-term Community Action Programme to Foster the Economic and Social Integration of the Least Privileged Groups») [419]. На початку 1990-х років була сформована «Європейська обсерваторія з питань політики боротьби з соціальним відчуженням» («European Observatory on Policies to Combat Social Exclusion»). В межах Європейського Союзу вирішення проблем соціальної ексклюзії й досі лежить в основі регіональної соціальної політики.

До наукового обігу поняття «соціальна ексклюзія» було введене спочатку французькими політиками, а зрештою і соціологами, суспільствознавцями, економістами в усьому світі. Якщо спочатку термін «соціальна ексклюзія» використовували як додаток до поняття бідності, то згодом ексклюзивний напрям досліджень витіснив дослідження проблем бідності. Впродовж 1980-1990-х рр. цей термін досить швидко поширився у більшості країн Європи та привернув до себе увагу з огляду на перспективність наукових досліджень.

Серед провідних дослідників вказаної проблематики варто виокремити роботи зарубіжних вчених, серед яких: Т. Бурхардт [324], Р. Кан [385], П. Кеннеді [389], Р. Лістер [409], А. Повер і Дж. Уілсон [450], А. Сен [466], Х. Сілвер [469; 470], А. де Хаан [374] та інших, а також таких вітчизняних авторів як З. Галушка і

М. Соболева [21], Н. Ільченко і Р. Жиленко [59], Е. Лібанова [73], Г. Ліхоносова [148; 149], О. Макарова [158], О. Ревнівцева [248], Ю. Савельєв [253; 254] та інших. У Національній доповіді про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» аналізуються причини та особливості соціальної ексклюзії в нашій країні, визначаються соціально виключені групи населення, надаються рекомендації по розробці державної політики та програм подолання бар'єрів, що виникають в різних сферах суспільного життя [286].

Теоретичні дослідження соціальної ексклюзії розпочалися з визнання самого факту існування цього явища. А історія розвитку теорії соціальної ексклюзії демонструє прогрес у визначенні кола ексклюзивних осіб, на які має бути спрямована урядова соціальна політика.

На рис.1.1.6. продемонстровано еволюцію формування категорії «соціальна ексклюзія» впродовж останнього пів століття. Зокрема, у 60-х рр. XX ст., які передували становленню теорії соціальної ексклюзії, було виокремлено окрему соціальну верству, що знаходилась «на периферії суспільного життя». Її виникнення пов'язували з існуванням низки не вирішених соціальних проблем. Це група маргінальних осіб, соціальних «невдах» (бездомних, алко- та наркозалежних осіб, хворих на психічні розлади, колишніх засуджених тощо), які виникають внаслідок процесу поглиблення нерівності.

70-і рр. XX ст. відзначені формуванням власне теорії соціальної ексклюзії та поясненням останньої як «побічного» та майже неминучого фактору розвитку суспільства. Соціальна ексклюзія розглядалася як явище, яке поширюється на все суспільство, є колективним феноменом, що виникає в результаті функціонування соціальної системи. До причин її формування відносили розвиток соціальних процесів, а саме: урбанізацію; трансформацію системи освіти; зміну побуту, умов та якості життя, зумовлених професійною мобільністю; зростання нерівності у доходах, обмеженість доступу до медичного обслуговування тощо. В цей час категорія соціальної ексклюзії пояснювалась як становище обмеженого кола осіб, які через фізичні або ментальні обмеження, соціальні перешкоди не могли брати повноцінної участі у житті суспільства.

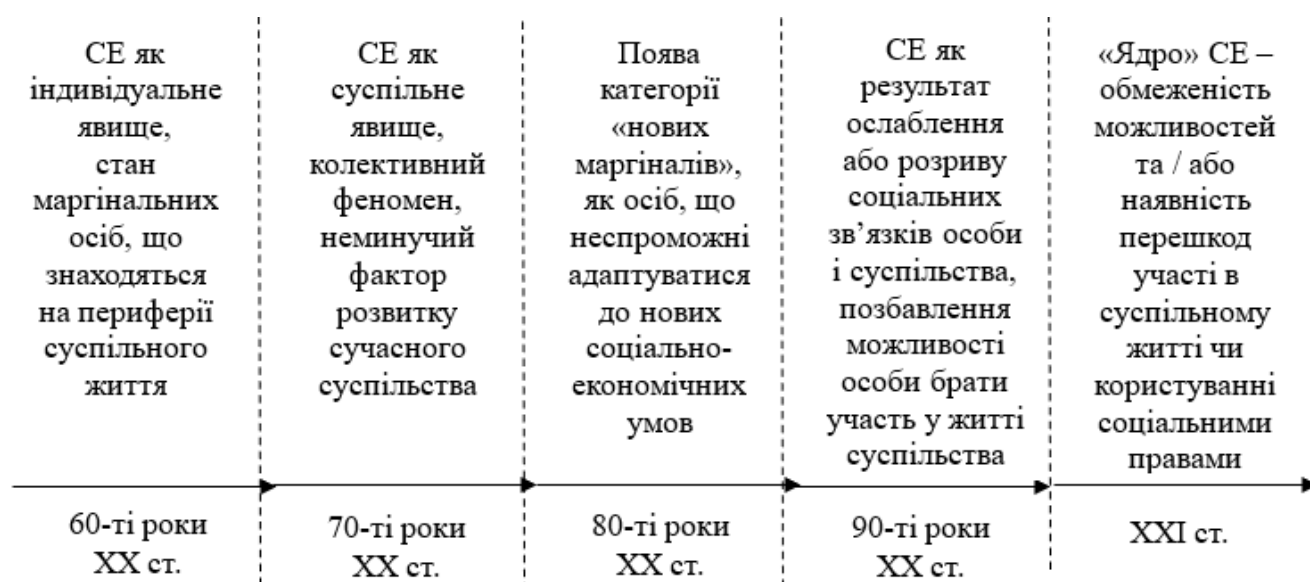

Рис.1.1.6. Еволюція розвитку категорії «соціальна ексклюзія» (СЕ)

Джерело: складено на основі [42, с.63; 148, с.49; 168; 178, с.747; 248]

У 80-х рр. XX ст. явище соціальної ексклюзії почали пов'язувати з формуванням прошарку «нових маргіналів», які внаслідок нестабільності економічної системи і зростання безробіття виявилися нездатними адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Відтак, до цієї категорії могли потрапити представники будь-якої соціальної верстви та мимоволі опинитися в ролі виключеної із суспільного життя особи. Первинний перелік ексклюзивних осіб було значно розширено. До нього окрім осіб з обмеженими фізичними та розумовими можливостями, з суїцидальними схильностями, з інвалідністю; дітей, які зазнали насильства; осіб, які зловживають наркотичними або алкогольними засобами; правопорушників і злочинців почали включати також самотніх батьків, безробітну молодь, багатопроблемні домогосподарства та інших [286, с. 28].

Вже в 90-х рр. XX ст. соціальна ексклюзія набула нового сенсу і пов'язувалася не стільки з відтворенням бідності й нерівності, скільки з розривом соціальних зв'язків і кризою ідентичності. Зокрема, Х. Сілвер розглядала її з огляду нездатності держави до встановлення солідарності, відображення розриву соціальних і символічних зв'язків між окремими особами та суспільством [469]. Тобто соціальна ексклюзія трактувалася як результат ослаблення соціальних зв'язків індивіда з суспільством, його нездатності пристосовуватися до швидких суспільних змін. Відтак вважалося, що ексклюзія настає у результаті процесу

деградації досягнутого раніше соціального стану індивіда під впливом причин суб'єктивного або об'єктивного характеру, що призводить до обмеження або повного розриву його соціальних зв'язків із суспільством. Опинившись за межами своєї соціальної групи або навіть суспільства в цілому, індивід стає позбавленим можливості брати участь в різних сферах життя суспільства. На нашу думку, саме на цьому етапі було усвідомлено, що *ексклюзія* (а у подальшому й інклюзія) торкається не тільки малозабезпечених або маргінальних верств населення, а може стосуватися *будь-якої* особи, групи або спільноти.

Значний прогрес у розвитку теорії соціальної ексклюзії відбувся на початку XXI століття. Європейська комісія та ЮНЕСКО «ядром» соціальної ексклюзії визначили *обмеженість можливостей* та/або наявність *перешкод участі* в суспільному житті чи користуванні соціальними правами. Йдеться про різні форми дискримінації та наявність бар'єрів. Зміна трактування глибинного змісту соціальної ексклюзії дає можливість відповідного категоріального уточнення і змісту соціальної інклюзії, про що буде мова далі.

Особливу увагу в переліку ексклюзивних осіб приділяється особам з інвалідністю. Ця категорія традиційно займає значну частку в структурі ексклюзії. А різні тлумачення цієї категорії лягли в основу формування «моделей інвалідності». Таблиця 1.1.2. демонструє зміну ставлення суспільства до осіб з інвалідністю від позиції необхідності повного виключення цих осіб із суспільного життя та формування ментальних бар'єрів (моральна, медична моделі) до визнання «нормальності» існування таких осіб у сучасному суспільстві (соціальна модель). Наведені характеристики кожної з моделей пояснюють причини виключеності цієї категорії осіб із суспільного життя. Спільною ознакою розглянутих моделей є різна ступінь ексклюзії осіб з інвалідністю. Наразі все більшої актуальності набуває потреба у зміні ставлення до людей з інвалідністю. Йдеться про необхідність відходу *від* зневаги та упередження до цих осіб *до* їх визнання та включення в життя суспільства як повноправних членів. Це особливо актуально в сучасних умовах, коли в результаті воєнних дій стрімко зростає кількість людей з інвалідністю – як військових, так і цивільних.

Таблиця 1.1.2.

«Моделі інвалідності» в теорії соціальної ексклюзії

Назва моделі	Характеристика моделі
Моральна модель	Найстаріша модель, де інвалідність розуміється як «наслідок гріха», що скоєний цією особою або членами родини. <i>Загрози</i> : статус родини понижується, в крайньому випадку – ізолюється із суспільного життя.
Медична модель	Інвалідність – це дефект чи хвороба, яка потребує медичного втручання. Людей з інвалідністю розміщують у спеціальні заклади й виключають із суспільного життя. Проблеми інвалідності знаходяться в самій людині, а суспільство не має зобов'язань забезпечувати таким особам «місце» в його житті. <i>Загрози</i> : створення негативного образу «інвалідів» у свідомості інших людей, що культивує «ментальну бар'єрність» суспільства.
Реабілітаційна модель	Різновид медичної моделі. Розглядає інвалідність як потребу у послугах фахівця з реабілітації (медичної, фізичної, психологічної) чи допоміжної професії. Сформувалась після II світової війни, коли додому поверталися солдати з інвалідністю, які мали адаптуватися до цивільного життя. <i>Загрози</i> : обмеження можливостей у виборі та контролі над своїм життям.
Економічна модель	Продовження медичної моделі. Інвалідність ототожнюється з непрацездатністю. <i>Загрози</i> : обмеження зайнятості осіб з інвалідністю; застосування перерозподільної системи, що виснажує доходи бюджету держави та не викорінює бідність.
Благодійна модель	Інваліди – це жертви обставин, які потребують співчуття і допомоги. <i>Загрози</i> : надання благодійними організаціями різних видів благодійних допомог супроводжується очікуванням вдячності (що є проявом поблажливості або зверхності) та нав'язуванням низки умов на отримувачів допомоги (обмежує можливості їхнього вибору). <i>Результат</i> : роботодавці надають перевагу наданню одноразової чи періодичної фінансової благодійної допомоги, натомість питання працевлаштування осіб з інвалідністю (підвищення їхньої доходності, соціальної значущості і включеності) залишаються поза увагою, переважно невирішеними.
Соціальна модель	Інвалідність – не відхилення, а нормальний аспект життя. Це обмеження активності осіб з інвалідністю, викликане сучасним соціальним устроєм суспільства. <i>Загрози</i> : дискримінація та бар'єри.

Джерело: складено на основі [60]

Якщо завданням теоретичної науки стало дослідження сутнісних характеристик, причин виникнення соціальної ексклюзії та визначення кола ексклюзивних осіб, то головним завданням національних урядів із середини 70-х років XX ст. і у подальшому стало унормування цього явища в європейських та міжнародних документах, боротьба з наслідками ексклюзії. Поняття соціальної ексклюзії стало невід'ємною складовою політичного дискурсу Європейської комісії як додаток до поняття бідності, а Європейська соціальна хартія визнала її однією з найбільш актуальних проблем сучасності. Відбулося законодавче закріплення цього явища у важливих європейських документах, зокрема в «Європейській

стратегії стабільності та зростання» (відомої як Лісабонська стратегія, 2000 р.). А в 2001 р. на Європейському саміті в Лакені (Бельгія) було визначено статистичні індикатори соціальної ексклюзії (показники бідності та ізоляції), які дали можливість зіставляти прогрес країн у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу та макроекономічної стабільності національних економік регіону [401]. Детальніше про це йтиметься в п.1.4. Зрештою, було визнано, що:

по-перше, в конструкт соціальної ексклюзії закладено різні форми дискримінації та обмежень (ізоляція людей за віковими, етнічними, матеріальними, гендерними, расовими, релігійними чи іншими ознаками), які перешкоджають повноцінному розвитку як окремих осіб і спільнот, так і суспільства в цілому;

по-друге, виключеність частини суспільства з економічного, соціального, громадського і політичного життя має низку негативних макроекономічних наслідків (поглиблення диференціації суспільства, збільшення соціально-економічної нерівності, втрата частини людського капіталу, перешкоджання стабільності суспільного розвитку тощо).

Виникла потреба в іншій теорії, адекватній вимогам часу, якою стала *теорія соціальної інклюзії*. Як зазначалося вище, теоретичним, методологічним та практичним підґрунтям формування теорії соціальної інклюзії стали нормативне затвердження прав людини, криза моделі «держави загального добробуту» та розвиток теорії соціальної ексклюзії. Історія розвитку теорії соціальної інклюзії нетривала, зважаючи на новітність цього явища у суспільному житті (рис.1.1.7.).

На рубежі 80-90-х років ХХ ст. відбулося реальне визнання Європейським Союзом значущості соціальної інклюзії в різних сферах суспільного життя. Завдання боротьби з різними формами виключення і бар'єрами було доповнено фокусуванням курсу регіональної соціальної політики на соціальну інклюзію. Остання (інклюзія) почала сприйматися як бажана мета розвитку у все більш нерівному світі, де періодично порушується макроекономічна стабільність, невпинно зростає розрив у доходах та поглиблюється поляризація суспільства. Відбулося визнання необхідності революційних змін у підходах до проведення соціальної політики, а саме: переходу від держави «пасивного соціального захисту»

(з домінуюльним принципом патерналізму) до держави «активного соціального захисту» на основі соціальної інклюзії [254, с.35].

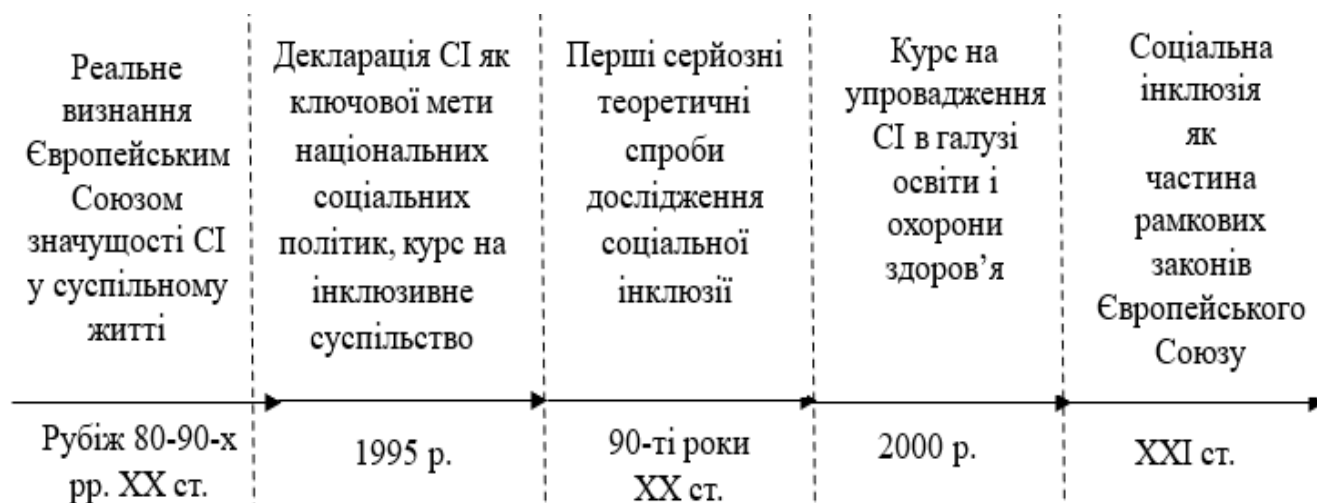

Рис.1.1.7. Історія формування теорії і практики соціальної інклюзії (СІ)

Джерело: розробка автора

Під час Світового саміту ООН із соціального розвитку (World Summit for Social Development, 1995 р., Копенгаген), соціальна інклюзія була визнана ключовою метою разом з цілями економічної політики урядів різних країн щодо забезпечення повної зайнятості та зменшення бідності. На цьому наймасовішому Саміті світовими лідерами 117 держав було прийнято Декларацію і Програму дій, які представляли собою новий консенсус щодо необхідності поставити людину з її правами і можливостями в центр розвитку. Було взято сміливе й безпрецедентне зобов'язання сприяти соціальній інклюзії шляхом формування такого суспільства, яке було б стабільним, безпечним і справедливим і яке ґрунтувалося б на принципах заохочення і захисту прав людини, недискримінації, терпимості, поваги до різноманіття, рівності можливостей, солідарності, безпеки та участі всього населення в усіх сферах суспільного життя [458]. Саме ж інклюзивне суспільство окреслене як «*суспільство для всіх*», в якому *кожен індивід, кожен, хто має права й обов'язки, повинен відігравати в ньому активну роль*.

Через п'ять років на 24-ій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, присвяченій проблемам соціального розвитку (26.06-01.07.2000 р., Женева) було проаналізовано досягнення і перешкоди реалізації ключових інклюзивних цілей, а також взято зобов'язання щодо нових ініціатив. Було визнано, що країни все ще

далекі від досягнення поставлених на міжнародному рівні цілей, а прогрес у зниженні рівня бідності і безробіття, поширення принципів соціальної інклюзії є незначним. Було відзначено, що глобалізація і швидкий технічний прогрес відкривають безпрецедентні можливості для одних членів суспільства, а інших виключають із суспільного життя. Спеціальна сесія ООН виявила збільшення кількості осіб у маргінальному становищі, що характерне для всіх країн і регіонів. Для швидшого досягнення визначених цілей стабільного розвитку було схвалено заходи щодо поліпшення ситуації в галузі освіти і охорони здоров'я [303].

У подальшому Європейська Комісія у стратегії «Європа 2020» також стверджувала, що в мінливому світі ЄС має стати стійкою та інклюзивною економікою [349]. Інші великі економіки мають подібні цілі. Отже, соціальна інклюзія стала частиною рамкових законів Європейського Союзу. Однак її межі складно чітко й однозначно визначити, оскільки кожна країна має своє розуміння інклюзії. Проте загально визнано, що соціальна інклюзія стосується рівних прав і можливостей усіх громадян країни, а соціально інклюзивним суспільством можна вважати те суспільство, де всі люди відчують свою цінність, де поважається різність та несхожість індивідів. Сповідуючи загальноєвропейські цінності, Україна також прямує до впровадження політики соціальної інклюзії та подолання соціального відторгнення, що сприятиме підвищенню рівня добробуту та макроекономічній стабілізації національної економіки.

Щодо теоретичного обґрунтування феномену соціальної інклюзії, то перші серйозні теоретичні спроби її дослідження були здійснені в середині 90-х років ХХ ст. Спочатку явище соціальної інклюзії привертало увагу лише вчених-соціологів (Р. Левітас, Л. Уїлсон) і широко використовувалось у соціологічних дослідженнях, і лише згодом стало об'єктом дослідження представників економічної науки (Е. Аткинсон, Е. Марльє, Е. Фелпс та ін.). Це дає підставу стверджувати про *міждисциплінарний характер теорії соціальної інклюзії*. Виокремлення окрім вертикальної класової стратифікації (багаті, середній клас, бідні – з точки зору соціологічного підходу) ще й горизонтальної диференціації суспільства на

«інсайдерів» та «аутсайдерів» (новокейнсіанська модель інсайдерів-аутсайдерів Ліндбека-Сновера) заклало основу формування теорії соціальної інклюзії.

Представники теорії соціальної інклюзії розглядають її через призму різних актуальних суспільних проблем. Зокрема, фахівці UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development) займаються дослідженням її змісту, сприятливих умов для практичної реалізації та відповідних видів політики, взаємозалежності між інклюзією та економічним зростанням. Робиться важливий висновок, що відсутність інклюзії унеможливорює стійке економічне зростання [379].

Явище соціальної інклюзії розглядається також в контексті обмеження соціально-економічної нерівності. У доповіді ПРООН про людський розвиток «За межами доходу, за межами середніх показників, за межами сьогодення: нерівність у стані людського розвитку в XXI сторіччі» йдеться про те, що у XXI столітті економічна і соціальна нерівність зростає, трансформується та набуває нових форм та масштабів. Сформульовано важливий висновок про повторювальність і циклічність нерівності, її наступність між поколіннями. Робиться припущення, що діти, народжені в бідних сім'ях, найімовірніше будуть бідними і в майбутньому. Це пояснюється тим, що в них обмежений доступ до якісних життєвих благ, вони не можуть повною мірою скористатися перевагами освіти, охорони здоров'я тощо, що могло б допомогти їм вибратися з бідності. Резюмується, що упровадження політики соціальної інклюзії може допомогти у вирішенні проблем нерівності [380].

Представники інклюзивного підходу приділяють також увагу зв'язку інклюзії, з одного боку, та соціально-економічної нерівності і економічного зростання – з іншого. Визнано факт збільшення нерівності навіть за умов зростання економіки. Поглиблення нерівності, особливо у періоди порушення макроекономічної стабільності, вимагає застосування нового (інклюзивного) підходу. Перед науковцями постало питання: чи шкодить інклюзія/ексклюзія, насамперед у формі нерівномірного розподілу доходів та багатства, економічному зростанню [394]. Ствердна відповідь, тобто визнання факту, що нерівномірність розподілу може

шкодити стабільним темпам економічного зростання, дається, наприклад, у часто цитованій роботі Т. Перссона і Дж. Табелліні [445].

Оскільки теорія соціальної інклюзії бере свій початок із теорії соціальної ексклюзії, то у більшості досліджень зміст цієї категорії почав розглядатися як альтернативний до поняття «соціальна ексклюзія». Такий спрощений погляд на соціальну інклюзію, на жаль, зберігається й донині і широко використовується у сучасних дослідженнях. Однак розуміння соціальної інклюзії винятково як поняття, що протилежне соціальній ексклюзії, звужує її економічний зміст і не дозволяє розглядати як вагому самостійну категорію. Однак зміна на початку ХХІ ст. трактування глибинного змісту соціальної ексклюзії як явища, що демонструє обмеженість можливостей та/або наявність перешкод участі індивідів у суспільному житті дає підставу здійснити відповідне категоріальне уточнення змісту явища «соціальна інклюзія».

Таким чином, на рубежі ХХ та ХХІ ст. актуалізувалася цінність такої категорії як соціальна інклюзія. Попри наявність певного наукового доробку, дослідження соціальної інклюзії є дещо фрагментарними. Тому важливим є не тільки визнання наукового і практичного значення феномену соціальної інклюзії, але і продовження відповідних наукових досліджень, зокрема в контексті розгляду соціальної інклюзії в якості інструмента відновлення макростабільності національної економіки.

1.2. Економічна сутність соціальної інклюзії та її макроекономічні наслідки

У попередньому параграфі розглянуто генезу теоретичного дослідження соціальної інклюзії в історичному контексті. Натомість цей пункт дослідження присвячений з'ясуванню економічного змісту категорії «соціальна інклюзія» та її макроекономічних наслідків.

Як зазначалося вище, теорія соціальної інклюзії є відносно новою, а відповідний термін і донині не має універсального визначення. Власне термін «соціальна інклюзія» походить від базового англomовного терміну «inclusion», що означає включення, долучення до будь-кого або до будь-чого. В той же час

англомовний термін «social inclusion» досі не має сталого українського аналогу, а широко уживаний термін «соціальна інклюзія» є дослівним українським відповідником англійського терміну «social inclusion». У вітчизняних дослідженнях він використовується у декількох рівнозначних конструкціях, таких як: «соціальне залучення», «соціальне включення», «соціальне долучення». Як зазначалося вище, цей термін увійшов у вітчизняну наукову термінологію лише наприкінці ХХ ст. і спочатку використовувався в розумінні освітньої інклюзії. Відсутність одностайності у тлумаченні цього терміну призводить до того, що його часто невинновдано ототожнюють із терміном «соціальна інтеграція», не розуміючи специфічних ознак кожного з них. Саме тому загострилась і актуалізувалась потреба з'ясування категоріального змісту соціальної інклюзії.

В Україні зараз відбувається осмислення самої ідеї соціальної інклюзії, тому наявні різні тлумачення її категоріального змісту та наслідків для суспільного розвитку. Узагальнення теоретичних підходів до поняття соціальної інклюзії, які відображені у вітчизняних та іноземних джерелах [59; 150: 151; 171; 223; 247; 252-255; 265; 266; 286; 312; 313; 320; 341; 342; 355; 362; 367; 375; 382; 384; 387; 400; 407; 455; 464; 465; 468; 471; 479; 480; 517; 527] і які наведені в таблиці Б.1 Додатку Б, дозволяє зробити висновок, що соціальна інклюзія є багатоаспектною категорією, має специфічні характерні ознаки, що пов'язано з її функціональністю. Багатогранність соціальної інклюзії проявляється, на нашу думку, в тому, що вона одночасно виступає *метою* діяльності суспільства, *процесом*, що триває у часі, *інструментом* досягнення цілей політики та *результатом* функціонування демократичного суспільства (рис.1.2.1.):

Рис.1.2.1. Багатоаспектність соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Метою соціальної інклюзії є побудова інклюзивного суспільства з рівними правами і можливостями для всіх її членів. Соціальна інклюзія є *процесом* у тому

сенсі, що вона складається з декількох взаємопов'язаних вимірів, які вимагають паралельних дій: передбачає як заходи щодо усунення бар'єрів та ексклюзії, так і заходи, спрямовані на створення умов включення і розвитку. При цьому така процесність може відбуватися одночасно на декількох рівнях: індивідуальному, сімейному, колективному (в межах установи чи громади), національному та, навіть, міжнародному. Соціальна інклюзія є *інструментом*, оскільки за допомогою доступних їй показників можна визначити рівень макроекономічної нестабільності та спрямувати державну політику в бік стабілізації національної економіки. Соціальна інклюзія є бажаним *результатом*, оскільки вона, по-перше, спрямована на доцільну рівність можливостей та життєвих шансів для всіх громадян, на досягнення базового рівня добробуту для них; по-друге, вирізняється великим соціальним досвідом та активною участю. Крім того, соціальна інклюзія є *проактивною*. Йдеться не лише про усунення бар'єрів чи ризиків, не про пасивний захист прав громадян і проведення пасивної соціальної політики, а про активне втручання держави та її інституцій у суспільне життя з метою просування цих прав. Соціальна інклюзія покладає на державу відповідальність за проведення тієї політики, яка забезпечить соціальне залучення всіх членів суспільства. *Критерієм ефективності діяльності уряду з погляду інклюзивності, вважаємо, є підвищення добробуту не тільки вразливих верств населення, а всіх членів суспільства.*

Характерні ознаки соціальної інклюзії пов'язані з її макростабілізаційними функціями і відображають те, що соціальна інклюзія:

по-перше, є способом боротьби з ексклюзією та різними бар'єрами, якими визнаються бідність та економічна нерівність;

по-друге, пов'язана з досягненням такого рівня добробуту, який спрямований не на виживання, а на розвиток людини й людського капіталу;

по-третьє, передбачає забезпечення того, що всі члени суспільства беруть участь у його житті як цінні представники;

по-четверте, є ціннісним терміном, який має рекомендаційний (а не лише описовий) характер (рис.1.2.2.).

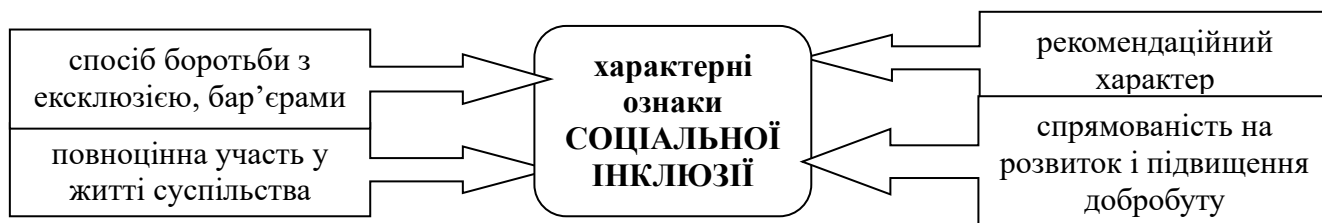

Рис.1.2.2. Характерні ознаки соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.1.2.2. демонструє різні аспекти сутності соціальної інклюзії. Насамперед вона є вагомим способом боротьби з ексклюзією, дає можливість різним категорія ексклюзивних осіб скористатися зростаючими можливостями, допомагає вийти за межі пасивної соціальної політики, орієнтованої на підтримку нужденних, але не на викорінення самої ексклюзії. Спрямованість соціальної інклюзії на розвиток людини через підвищення рівня добробуту передбачає значно більше, аніж проста ліквідація бар'єрів чи ризиків. Це стратегія, спрямована на розвиток. Повноправна участь громадян у житті суспільства передбачає повноцінну реалізацію своїх громадянських прав. Це гарантує, що люди мають право голосу в прийнятті рішень, які впливають на їхнє життя, рівний доступ до економічних, соціальних, політичних і публічних сфер життя. Рекомендаційний (нормативний, не описовий) характер соціальної інклюзії дозволяє зрозуміти, де ми хочемо бути і що потрібно для цього зробити й змінити, це допомагає орієнтуватись на перспективні завдання, а не просто документувати «що не так». Рекомендаційність інклюзії дозволяє також визначити необхідні зміни у державній політиці, зокрема соціальній, у ставленні до ексклюзивних осіб та інституційній практиці.

Деякі науковці (Р. Левітас., А. Салоджі та інші) вважають, що існують «слабкі» та «сильні» моделі соціальної інклюзії. Відповідно до їх розуміння, слабкі моделі не обов'язково вимагають, щоб на порядок денний ставилися складні питання про зв'язок між інклюзією та відмінностями людей за статтю, етнічною чи соціальною приналежністю. Такі моделі зосереджуються на зборі інформації про джерела дискримінації та бар'єри, що перешкоджають зростанню добробуту людей, про нерівність на ринку праці, про розробку та просування політики щодо усунення цих перешкод. На противагу слабким моделям сильні моделі соціальної

інклюдії представляють глибоку соціальну трансформацію, ставлять основні питання про те, яке суспільство ми хотіли б побудувати, як би воно працювало та як його можна втілити в життя. Тобто слабкі моделі соціальної інклюдії переважно зберігають існуючу соціальну структуру та відносини влади, а сильні моделі спрямовані на трансформацію суспільних відносин [407; 464].

В існуючих наукових підходах до теоретичної інтерпретації та категоріального визначення соціальної інклюдії ми вбачаємо такі *методологічні обмеження*:

1. інтерпретація соціальної інклюдії як винятково соціального явища;
2. просте протиставлення соціальної інклюдії її категоріальному антагоністу – соціальній ексклюдії.

Методологічну суперечність щодо інтерпретації соціальної інклюдії як винятково соціального явища, що використовується для опису соціальної взаємодії і згуртованості, соціальної солідарності, подолання відносної депривації тощо можна пояснити, на нашу думку, тим, що початково соціальна інклюдія стала предметом дослідження саме у соціологічних теоріях, а також об'єктом уваги у соціально-політичних дискурсах. Звідси, ймовірно, й походження назви самого терміну.

В цьому дослідженні в сутнісні характеристики терміну «соціальна інклюдія» закладено не тільки її соціальну визначеність, але й економічну спрямованість. Тобто, пропонується не відмежовуватися від соціальної складової цього терміну, а доповнювати, збагачувати його економічним змістом. Це означає усвідомлення того факту, що *соціальна інклюдія має економічне осердя, яке формують економічні процеси* (рис.1.2.3.).

Рис.1.2.3 віддзеркалює нашу ідею, що підґрунтям соціальної інклюдії як явища соціальної сфери стають явища і процеси, які мають місце в економічній сфері. До них, безперечно, належать обсяг випуску (ВВП) та національного багатства, продуктивність праці, економічне зростання тощо. Зрозуміло, що в умовах макроекономічної нестабільності кількісні параметри зазначених показників погіршуються. Найчастіше це виявляється у зменшенні випуску

продукції, у падінні продуктивності та скороченні темпів економічного зростання. На тлі погіршення згаданих економічних показників зазвичай відбувається гальмування соціальної інклюзії, відповідно посилюється ексклюзія та соціальне відчуження. З іншого боку, соціальна інклюзія виявляється саме у соціально-економічних показниках. Йдеться, наприклад, про диференціацію доходів і майна різних верств суспільства, про їх належність до «середнього класу», формованого малим та середнім підприємництвом тощо.

Рис. 1.2.3. Уточнення назви і категоріального змісту соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Ми усвідомлюємо, що не лише економічні *причини* впливають на рівень включеності людей у життя суспільства. Іншими словами: рівень соціальної інклюзії визначається не лише економічними обставинами. До інших причин інклюзії, окрім економічних, належать, на наш погляд, соціальні, освітні, культурні, політичні, технологічні, комунікаційні та інші.

Незаперечним є те, що й *прояви* соціальної інклюзії не обмежуються лише економічними. До неекономічних проявів інклюзії, на наш погляд, належать ті, які виявляють зрілість громадянського суспільства та якість політичної системи. Це, зокрема, рівень довіри до центральних та місцевих органів влади, рівень участі громадян у владі та у самоврядуванні, загальний рівень політичної, правової та економічної освіти громадян. Але *попри те, що і причини, і прояви соціальної інклюзії не є винятково економічними, саме економічні процеси формують осердя процесу соціальної інклюзії.*

В основу дослідження покладено *ідею* про те, що *соціальну інклюзію* слід розглядати як *соціальне явище, яке має економічну природу*. Її зовнішня форма стосується *соціальної сфери* як такої сфери життєдіяльності людського

суспільства, де реалізуються інтереси окремих осіб та/або спільнот і яка охоплює широкий спектр соціального простору щодо розширення соціальних зв'язків поваги, визнання, згуртованості, інтеграції та солідарності. Водночас *внутрішній зміст соціальної інклюзії міститься в явищах економічних*: споживання благ (вироблених національними виробниками та/або імпортованих), користування ресурсами (від матеріальних до інформаційних), працевлаштування (як наймані працівники або власники бізнесу) тощо. Тобто, *категорія «соціальна інклюзія» на перший погляд виглядає як явище соціальне, проте її природа, внутрішній зміст є економічним*. Занурюючись винятково у соціальну сферу, не зачіпаючи при цьому економічну, сутність цього явища суспільного життя пояснити важко.

В цьому дослідженні відстоюється ідея, що соціальна інклюзія є категорією соціально-економічною, не зважаючи на широкий вжиток і упізнаваність її за назвою як «соціальна» інклюзія. Вважаємо за доцільне залишитись на прийнятій у сучасних наукових дослідження позиції щодо використання усталеного терміну «соціальна інклюзія», однак розуміти її як явище соціальне за формою та економічне за своїм внутрішнім змістом. Оскільки термін «соціальна інклюзія» («social inclusion») є загальноновживаним, «упізнаваним» у сучасній науковій літературі, то назву самого терміну ми не вважаємо за доцільне змінювати. Проте ми розуміємо зазначений термін в якості «соціально-економічна інклюзія».

Саме такий зміст – соціальне явище, яке має економічну природу – ми закладаємо в поняття «соціальна інклюзія» в цьому дослідженні. Вважаємо, що саме через елементи економічного змісту соціальна інклюзія пов'язана з макроекономічною стабілізацією національної економіки, про що буде мова далі.

На нашу думку, необхідно також відійти від традиційного спрощеного трактування соціальної інклюзії як явища, протилежного соціальній ексклюзії, тобто такого, що спрямоване винятково на боротьбу з бідністю і соціальним відторгненням. В існуючих наукових дослідженнях інклюзивно/ексклюзивного спрямування соціальна інклюзія за замовчуванням розуміється саме так, тобто як явище, що протилежне соціальній ексклюзії, і зводиться по суті до усунення причин та наслідків останньої.

Відмінності у фокусі дослідження соціальної ексклюзії та інклюзії демонструють таблиця Б.2 Додатку Б. та рис.1.2.4. В додатку наведена порівняльна характеристика соціальної ексклюзії та соціальної інклюзії на основі множинності вимірів: функціонального, фізичного, структурного, культурного, економічного, політичного, реляційного, співучасті. А рис.1.2.4. відображає три визначальні критерії антагоністичності ексклюзії та інклюзії. Це такі критерії: *доцільно рівний доступ* до благ і користування ресурсами; наявність *можливостей* (свобода вибору); *участь* у різних сферах життя суспільства.

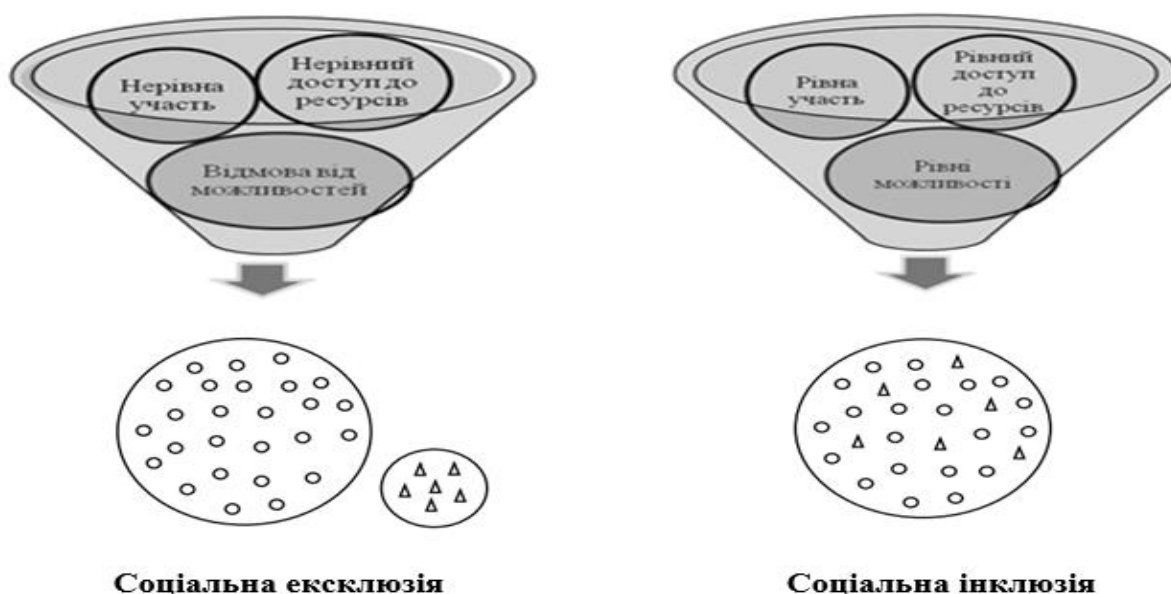

Рис.1.2.4. Порівняльна характеристика соціальної ексклюзії та соціальної інклюзії на основі базових критеріїв доступу, можливостей та участі

Джерело: розробка автора

Аналіз вказаних додатку й рисунку дозволяє зробити висновок, що фокус уваги соціальної ексклюзії полягає в описі наявного стану суспільства, пов'язаного з різними формами обмежень, дискримінації та відторгнення, а саме: нерівності, монополізації розподілу ресурсів, несприйняття різноманіття тощо. Причинами соціальної ексклюзії, вважаємо, можуть бути будь-які нав'язані зовнішні бар'єри і обмеження: відсутність базових знань і можливостей, мовні бар'єри, недостатня активність і впевненість людей, бідність тощо. Новою причиною виключеності стає війна. Наслідком є *примусове* виключення осіб та/або спільнот із суспільного життя.

Соціальна інклюзія, на відміну від ексклюзії, на перший погляд демонструє просте подолання різного роду бар'єрів. Але на рубежі XX-XXI ст. вона стала

більшим, ніж простим усуненням бар'єрів і обмежень. *Інклюзія* стала охоплювати широкий спектр програм, *спрямованих не лише на підтримку вразливих верств населення, а й орієнтованих на будь-які групи населення, які у певні періоди часу перебувають у несприятливому становищі*. Соціальна інклюзія є механізмом відтворення соціального порядку, однак цей конструкт водночас вказує на трансформацію відносин, процес змін умов участі, статусів, інноваційну активність соціальних агентів (окремих осіб та/або спільнот) і виникнення нових правил, економічних можливостей – тобто є виміром розвитку суспільства [253]. Якщо соціальна ексклюзія відображає статичність суспільства за різних форм обмежень, то інклюзія свідчить про *потенціал розвитку* суспільства (рис.1.2.5.).

Рис.1.2.5. Стадії руху від соціальної ексклюзії до соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.1.2.5. наочно демонструє розуміння нами соціальної інклюзії як потенціалу розвитку суспільних відносин. Перші два етапи – «Виключеність» як несприйняття різноманіття і несхожості окремих осіб та/або спільнот і «Терпимість» як надання обмеженої соціальної допомоги тим, хто виявився «за бортом» суспільного життя, – є свідченням ексклюзії. Терпимість (толерантність) може передбачати неохоче прийняття відмінностей, але не включає осіб та/або спільноти з такими відмінностями до участі в різних сферах життя суспільства.

Наступні три етапи – «Повага», «Узгодженість» та «Приналежність» – є сходинками, які демонструють рух до інклюзії. Перша з них передбачає рівень

поваги, яка ґрунтується на ідеях дотримання прав і свобод людини, рівності ставлення до неї та її особливостей, відсутності будь-яких форм дискримінації. Вважаємо, що вже на цій сходинці проявляється соціальна солідарність як розуміння і сприйняття проблем, адекватна реакція на них. Друга сходинка охоплює розширення можливостей, узгодженість, взаємозалежність та координацію дій членів суспільства. Це рівень соціальної інтеграції. Третій рівень руху до інклюзії, представлений наступною сходинкою, є рівнем цінності та приналежності. Тут більше уваги зосереджено на тому, щоб кожна особа та/або спільнота були визнані та оцінені суспільством не як ізольовані, а як цілісні, унікальні. Тому на цій сходинці важливими є пов'язаність і соціальні зв'язки, почуття приналежності, прихильність до групи, бажання брати участь і ділитися результатами. Це, на нашу думку, рівень соціальної згуртованості.

Найвища сходинка – це рівень включеності, соціальної інклюзії, коли на основі рівності базових умов, участі, довіри і впевненості у своїй значущості окремі особи та/або спільноти надихаються відмінностями та мають можливість робити власний внесок у розвиток суспільства. Особи й спільноти, які залучені у суспільство, не тільки відчують, що до них ставляться справедливо й шанобливо, але й що суспільство розуміє, визнає і цінує їхні унікальні цінності. Все це є свідченням включеності громадян до суспільних процесів. Розглянуті стадії руху до соціальної інклюзії дозволяють не тільки підтвердити її процесність, але і місце інклюзії серед суміжних понять – соціальної ексклюзії, соціальної солідарності, соціальної інтеграції та соціальної згуртованості, про що буде мова далі.

Слід застерегти від хибного уявлення про соціальну інклюзію як таку, що ставить за мету уніфікувати всі процеси і зробити всіх людей однаковими. Однією з поширених помилок у трактуванні інклюзії є неправильне її розуміння як асиміляції, тобто ідеї, що люди можуть бути включені у певні процеси лише за умови, що вони є достатньо однаковими або можуть навчитися вписуватися в існуючі структури та системи. Натомість в основі соціальної інклюзії лежить повага до різноманіття і відмінностей осіб і спільнот, а сама інклюзія стосується всіх і кожного. Вона передбачає створення доцільно рівних умов і можливостей для всіх

членів суспільства у забезпеченні їхньої участі та успіху в різних сферах суспільного життя.

Наше бачення економічного змісту *соціальної інклюзії* полягає в тому, що це не просто протилежне соціальній ексклюзії поняття, а *система соціально-економічних відносин, за якої всі члени суспільства мають доцільно рівні можливості та доступ до споживання благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна; до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, до участі в публічному управлінні та інших сферах суспільного життя* (табл.1.2.1.).

Таблиця 1.2.1.

Термінологічне уточнення змісту соціальної інклюзії

Соціальна інклюзія			
Зміст		Специфічний ефект	Узагальнюючий ефект
це система соціально-економічних відносин, за якої всі члени суспільства мають достатні можливості та доступ до:	споживання благ, користування ресурсами, розподілу доходів і майна	підвищення особистого і суспільного добробуту, скорочення соціальної та економічної нерівності, стимулювання розвитку людського капіталу	повноправна і повноцінна участь в усіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, громадянській
	реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу		
	процесів управління і громадянської активності	причетність до громадянського суспільства	

Джерело: розробка автора

Основоположним у визначенні соціальної інклюзії є ознака «доступ /участь» до чогось/у чомусь, що підтверджується сучасними дослідженнями. Найчастіше в них пропонується виділяти три типи участі у суспільному житті, а саме: соціальну (спілкування і соціальна взаємодія поза межами сім'ї та повсякденних трудових обов'язків, взаємодопомога на рівні громади), політичну та громадянську (зокрема й волонтерську діяльність і участь у громадських організаціях) [252, с.272-273].

Ми розуміємо соціальну інклюзію як *суперечливе* явище, яке означає перманентне поєднання двох *протилежностей*: соціальної рівності та економічної ефективності. На основі цієї об'єктивної суперечності ми висуваємо припущення, що інклюзія має виявлятися саме в «доцільно рівному» (достатньому) доступі до споживання благ і користування ресурсами, до праці, участі в управлінні тощо, а «доцільність» слід розглядати як баланс (раціональне поєднання, узгодження)

соціальних потреб та економічних можливостей суспільства. Тому все, про що далі йтиметься в цьому дослідженні, спиратиметься саме на цю ідею (припущення).

Відповідно до авторського визначення сутності соціальної інклюзії пропонуємо виділити три форми реалізації її економічного змісту як такі, що відображають доцільно рівні можливості та доступ членів суспільства до:

- споживання благ і користування ресурсами, розподілу доходів і майна,
- реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу;
- участі у публічному управлінні (рис. 1.2.6).

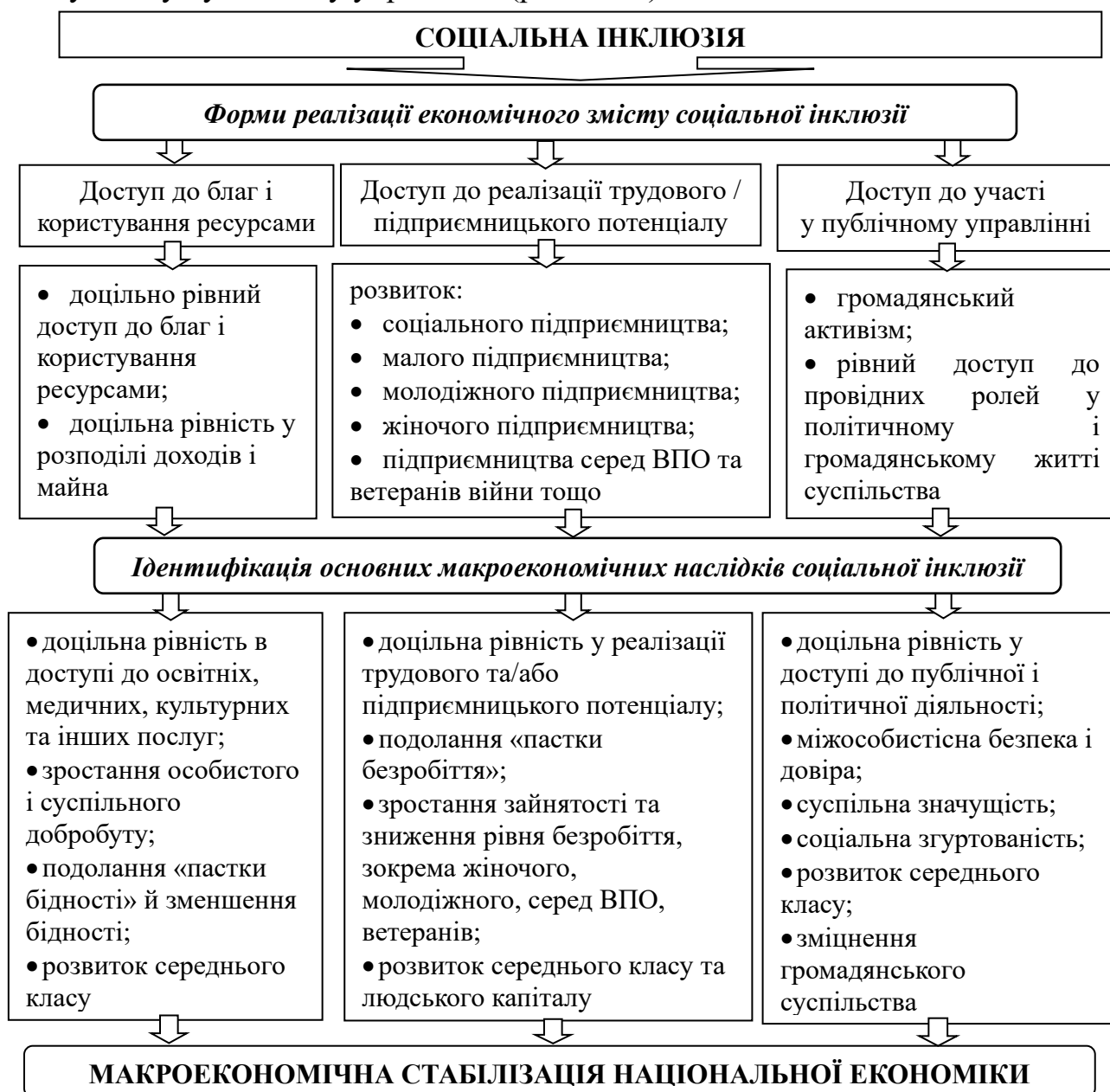

Рис.1.2.6. Ідентифікація форм реалізації економічного змісту соціальної інклюзії та її макроекономічних наслідків

Джерело: розробка автора

У цій частині роботи ми лише окреслимо наше бачення цих трьох форм економічного змісту соціальної інклюзії та їх макростабілізаційний ефект. Детальніше розкриватимемо їх особливості в наступному розділі. Припускаємо, що зазначені форми соціальної інклюзії пов'язані між собою, тобто інклюзія не може існувати лише в якійсь одній із форм за відсутності інших. Соціальна інклюзія не може бути частковою, це узагальнювальне явище суспільного життя.

Доцільно рівні можливості та доступ до споживання благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна сприяє повнішому задоволенню потреб людей, передбачає підвищення як особистого добробуту громадян, так і суспільного добробуту в цілому. Тут важливими є не тільки грошові доходи, а й такі негрошові аспекти, як охорона здоров'я, освітні та культурні можливості тощо. Вважаємо, що лише тоді, коли людина забезпечена достатнім для підтримання життєдіяльності рівнем матеріального добробуту, якісними та доступними послугами сфери охорони здоров'я та освіти, вона спроможна дбати не тільки про базові потреби, а й ефективно реалізовувати себе в різних сферах суспільного життя. Достатній рівень освіти та міцне здоров'я дають можливість зробити це у найкращий спосіб.

Соціальна інклюзія допомагає уникнути «пастки бідності», яка стоїть на заваді розвитку середнього класу. «Пастку бідності» можна трактувати як особливу поведінку ексклюзивних осіб, яка сформувалася в результаті отримання ними державної допомоги у вигляді різноманітних соціальних трансфертів для підтримання певного (низького) рівня життя. Наслідком прояву такої пастки є погодження цих членів суспільства із своїм утриманським становищем, пасивність поведінки та виключеність із активного суспільного життя. Таку позицію можна описати тезою «бідні не вирішують нічого».

Доцільно рівні можливості та доступ всіх членів суспільства до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу означає скасування бар'єрів у працевлаштуванні, а відтак і збільшення особистих зароблених (а не перерозподілених) доходів, скорочення безробіття. Сучасні дослідники інклюзивно/ексклюзивного напрямку також вказують на необхідність соціального

включення ексклюзивних осіб та/або спільнот у суспільне життя як базової умови вирішення проблем безробіття, бідності та депривації [169; 352; 463]. Отже, соціальна інклюзія допомагає уникнути «пастки безробіття», яка поглиблює соціально-економічну нерівність. Ця пастка виникає в тих випадках, коли безробітна особа, отримуючи певний грошовий дохід внаслідок державного перерозподілу, не бажає змінювати своє становище за рахунок включеності у трудову діяльність. Така ситуація пояснюється тим, що розмір допомоги по безробіттю може перевищувати доступні для такої особи доходи у випадку її працевлаштування (сильна пастка безробіття), або не буде суттєво відрізнятися від них (слабка пастка бідності). Чистий дохід безробітного може перевищувати чистий дохід зайнятого ще й тому, що роботодавці, виплачуючи заробітну плату своїм працівникам, утримуватимуть з неї визначені законодавством податки та соціальні внески, в той час як соціальні трансферти не підлягають оподаткуванню. Соціальна інклюзія допомагає вийти за межі зазначених пасток завдяки підвищенню зацікавленості громадян інтенсифікувати власні трудові зусилля з метою отримання більш високого доходу і рівня життя, підвищення власної суспільної значущості.

Доступ до працевлаштування ексклюзивних осіб, які не цікаві традиційному бізнесу, є необхідною умовою вирішення низки соціальних та економічних проблем. Зокрема, працевлаштування осіб з інвалідністю (кількість яких зростає в умовах війни) вимагає додаткового фінансування задля пристосування робочого місця до особливих потреб таких працівників. Зрозуміло, що для традиційних форм ведення бізнесу така практика не є привабливою. Відповідно, багато гострих соціальних проблем так і залишаються нерозв'язаними. Це, своєю чергою, свідчить про недостатню ефективність традиційних способів подолання безробіття, нерівності і бідності та обумовлює пошук нових форм трудової діяльності.

Такими новими формами трудової та/або підприємницької діяльності, вважаємо, можуть стати мале, жіноче, молодіжне, ветеранське та, особливо, соціальне підприємництво. Ці види підприємництва спрямовані насамперед на вирішення проблеми безробіття і створюються для інтеграції на ринку праці

безробітних, малокваліфікованих молодих працівників, внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю тощо. При цьому зайнятість як інклюзивний процес не обмежується лише включенням ексклюзивних осіб до ринку праці. Вона є основною та необхідною умовою отримання доходу, сприяє доступності споживчих благ, забезпеченню вищого рівня життя, самореалізації у професійній сфері. Зайнятість сприяє включеності всіх категорій населення у різні сфери суспільного життя, а саме у:

- соціальну (зайнятість як «соціальний ліфт», рух кар’єрними сходами);
- економічну (передбачає зароблені, а не перерозподілені доходи);
- соціокультурну (комунікативні навички, професійна освіта протягом трудового життя, включеність у суспільну діяльність, підвищення соціальної згуртованості, отримання нового соціального досвіду);
- публічну і політичну (рівні можливості для реалізації громадянських прав і свобод) та інші сфери.

Наслідком доцільного доступу громадян до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, з одного боку, є їх працевлаштування, збільшення рівня офіційних доходів та скорочення нерівності. З іншого боку, при збільшенні бази оподаткування зростають надходження у бюджет, скорочуються видатки у вигляді соціальних трансфертів (перерозподілених, а не зароблених доходів), що, зрештою, прискорює макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Припускаємо, що найбільший вплив соціальної інклюзії на прискорення макроекономічної стабілізації може бути реалізований саме через доцільно рівний доступ всіх громадян до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу.

Доцільно рівні можливості та доступ всіх членів суспільства до процесів публічного управління характеризують причетність до громадянського суспільства як на загальнонаціональному, так і на локальному рівнях через їхню участь у референдумах, виборах, через контроль за діяльністю місцевих рад тощо. Це певний спосіб уникнення електоральної інфантильності, на яку «хворіє» значна частина сучасного суспільства. В цьому сенсі соціальна інклюзія позиціонується з поняттям демократичного громадянства на відміну від громадянства формального.

Пояснюється це тим, що у демократичному суспільстві громадяни мають чітко визначені права і можливості, оскільки вони є частиною державного устрою, а не просто членами суспільства через набутий офіційний статус (на зразок статусу іммігранта, біженця або тимчасово переміщеної особи). Участь у публічному управлінні передбачає не тільки реалізацію електорального права, але і рівний доступ всіх громадян – жінок, представників національних меншин, осіб з інвалідністю та інших – до провідних ролей у політичному і громадянському житті. Соціальна інклюзія вимагає безпосередньої участі кожного громадянина у прийнятті рішень та активній громадянській позиції. Раціональність виборів, громадянська відповідальність за свої дії передбачають проведення прозорих і чесних виборів, а відтак і створення дієвого відповідального уряду, спроможного проводити виважену макроекономічну політику. Безумовно позитивним наслідком цієї форми інклюзії є зміцнення громадянського активізму, укріплення громадянського суспільства, раціоналізація виборів, підвищення ефективності діяльності національних регуляторів, що в цілому має потужний макростабілізаційний ефект. Всі перелічені можливості і доступ мають бути доцільно рівними для всіх членів суспільства безвідносно до їх соціального статусу, віку, статі, етнічної приналежності та інших відмінностей.

Таким чином, виділені нами три внутрішні форми економічного змісту соціальної інклюзії формують відчуття власного економічного і соціального становища як такого, що дає можливість забезпечити гідний рівень життя, дає реальну можливість бути причетним до прийняття рішень у громадянському і політичному житті суспільства.

1.3. Категоріальна матриця соціальної інклюзії

Попри значний науковий інтерес до явища соціальної інклюзії, який виник на рубежі XX-XXI століть, ця категорія не має однозначного та чіткого визначення, а її сутнісні характеристики не достатньо чітко окреслені. Огляд вітчизняних та зарубіжних наукових джерел свідчить, що поняття соціальної інклюзії й досі

категоріально не визначено, уявлення про нього неявні та непроблематизовані. Це призвело до введення у науковий обіг множинності схожих термінів, які характеризують подібні процеси, але суттєво відрізняються у їхній інтерпретації цих процесів і віддзеркаленні в економічній політиці. Мова йде про такі категорії як «соціальна ексклюзія», «соціальна інтеграція», «соціальна солідарність», «соціальна згуртованість». Саме тому необхідно визначити категоріальну матрицю соціальної інклюзії, її співвідношення з іншими категоріями та місце серед них.

Розглянемо детальніше сутність та особливості зазначених вище термінів, на основі яких надамо наше бачення категоріальної матриці соціальної інклюзії.

Соціальна ексклюзія. Україномовний термін «соціальна ексклюзія» є аналогом англomовного терміну «social exclusion». У таблиці В.1 Додатку В відображено підходи до тлумачення терміну «соціальна ексклюзія» як у теоретичних дослідженнях, так і в тих, що закріплені на законодавчому рівні. Тракткування соціальної ексклюзії у вітчизняних та іноземних джерелах [21; 42; 148; 149; 158; 168; 248; 253; 254; 286; 324; 354; 364; 374; 388; 405; 406; 409; 444; 450; 455; 466; 469; 470; 472; 532] і ті, що наведені у зазначеному додатку, дозволяє акцентувати увагу на двох спостереженнях. Перше спостереження: у вітчизняних дослідженнях англomовний термін «social exclusion» використовується у декількох рівнозначних конструкціях – «соціальне вилучення», «соціальне відторгнення», «соціальна ізоляція», «соціальне позбавлення» і, нарешті, «соціальна ексклюзія». Тобто наразі усталеного україномовного аналогу терміну «social exclusion» не існує. Друге спостереження: наведені підходи до визначення змісту соціальної ексклюзії дозволяють виокремити її базову характеристику, яка відображає нерівномірний, обмежений доступ окремих осіб та/або спільнот до користування ресурсами та розподілу благ у суспільстві. Таке обмеження проявляється через відсутність достатніх умов для реалізації їхнього права на працевлаштування і отримання доходів, навчання і охорону здоров'я, участь у громадських заходах, політичному та громадському житті. До прикладу, за певних обставин причиною соціальної ізоляції для окремої категорії ексклюзивних осіб (жителів віддалених територій, осіб з інвалідністю тощо) може бути недоступність громадського

транспорту, що унеможлиблює пересування до роботи, місця навчання, центру з працевлаштування, медичної установи тощо.

Важливою характеристикою соціальної ексклюзії є її багатоаспектність. Можна виділити декілька суміжних із нею соціально-економічних категорій, які в сукупності і формують це явище суспільного життя. До них відносяться дискримінація, депривація, бідність, маргіналізація та люмпенізація (рис.1.3.1.). Попри їхню змістовну близькість, між ними існує й істотна відмінність.

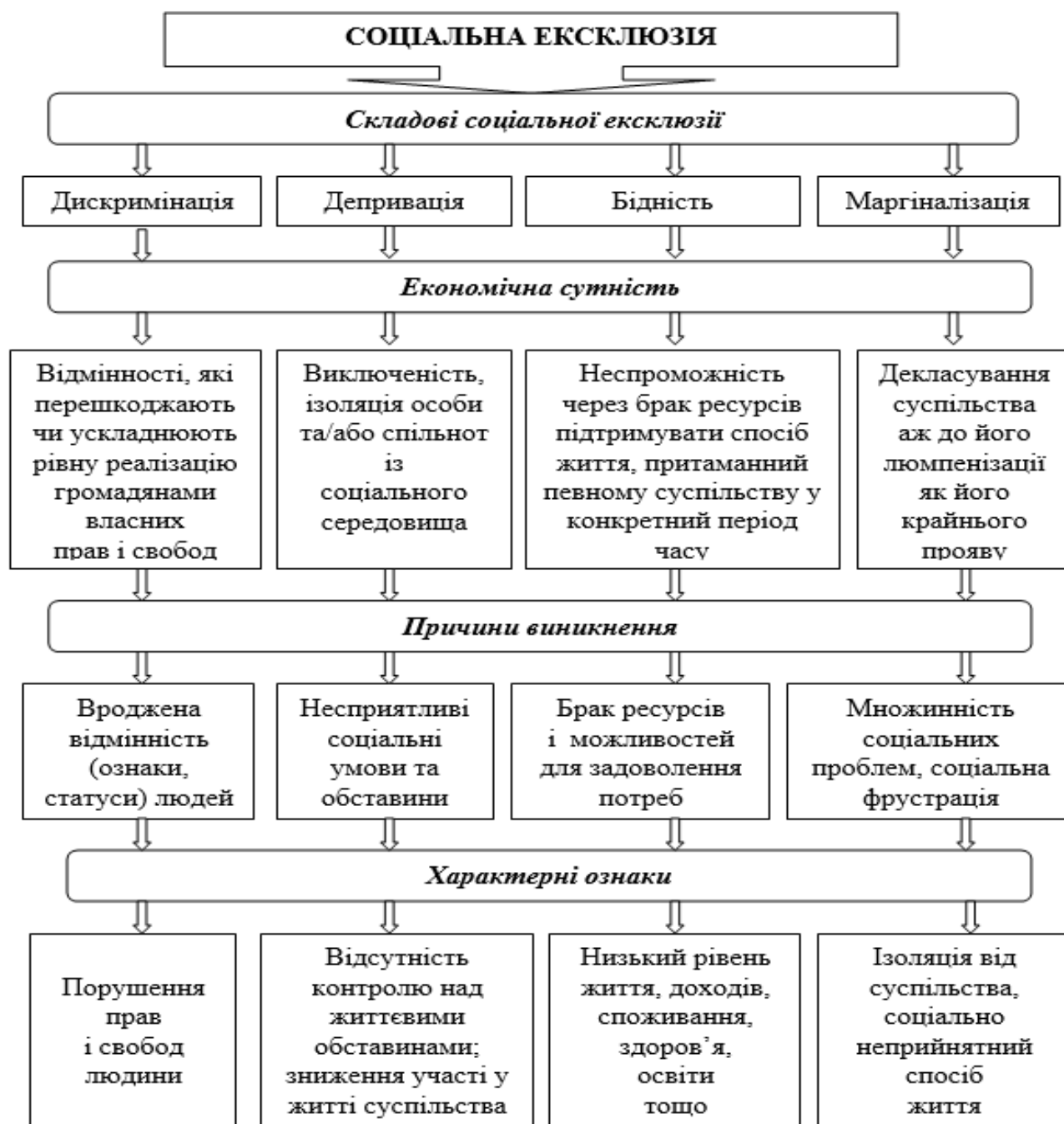

Рис.1.3.1. Характеристика складових соціальної ексклюзії

Джерело: складено на основі [168, с.171-174].

Дискримінація представляє собою порушення принципу рівності у правах і свободах окремої особи та/або спільнот через відмінності у статі, віці, мові, релігійних, політичних чи інших переконаннях, національності, соціальному походженні, майновому стані тощо. Яскравим прикладом цього явища є дискримінаційне становище сільських мешканців у порівнянні з міським населенням у доступі до якісної освіти, послуг охорони здоров'я і культури, інформаційних ресурсів, у користуванні інфраструктурними об'єктами. Отже, основою дискримінації є переважно вроджені ознаки або статуси.

Базовою ознакою *депривації* є позбавлення (або обмеження) соціальної участі окремої особи та/або спільнот у певній сфері суспільного життя. В основі депривації лежать набуті статуси через несприятливі соціальні умови та обставини (хвороба, втрата роботи, ув'язнення тощо). Найбільший рівень депривації українських громадян спостерігається в сфері охорони здоров'я, відпочинку та дозвілля, придбання непродовольчих товарів довгострокового користування.

Бідність розуміється як специфічний стан окремої особи та/або спільнот, позбавлених ресурсів, засобів, вибору і влади, які необхідні для придбання і підтримки економічної самодостатності або сприяння інтеграції та участі у житті суспільства. У Декларації цілей розвитку тисячоліття (2000-2015), а потім і у Цілях сталого розвитку (2015-2030) бідними визнано не тільки осіб з низькими доходами, але й осіб, позбавлених можливості мати хороше здоров'я, освіти та інші прояви добробуту. Крім того, особа, яка щоденно веде боротьбу за фізичне виживання, вважається, не має змоги вести активне громадське, політичне чи культурне життя. Тому ексклюзія, пов'язана із бідністю, призводить до втрати особою та/або спільнотою своїх громадянських прав.

Маргіналізація – це формування декласованих елементів, виключених із системи суспільних відносин в результаті розриву соціальних зв'язків та значного соціального дистанціювання. Маргіналізація може мати як суб'єктивний характер (добровільне дистанціювання від соціуму із світоглядних позицій, релігійних переконань, різного роду субкультурних та поведінкових традицій), так і вимушений, об'єктивний характер (дистанціювання в результаті несприятливих

причин та обставин, таких як втрата житла чи засобів існування, у поєднанні із соціальною фрустрацією, бомжуванням і жебрацтвом як соціально неприйнятними формами життєдіяльності). Добровільна та вимушена маргіналізація мають різні соціальні наслідки. Результатом першої є формування соціально ізольованих груп, яких влаштовує такий соціальний статус, а другої – формування «соціального дна» суспільства, люмпенізації як повного випадання окремих осіб із соціального життя. Люмпенізованими вважаються особи, які живуть за рахунок антисоціальних способів заробітку, характеризуються не лише ізоляцією від суспільства, але і проявами девіантної поведінки та криміналом. Отже, маргіналізація та люмпенізація є крайніми проявами ексклюзії.

Щодо співвідношення зазначених вище категорій із соціальною ексклюзією, то дискримінацію можна розглядати як можливий фактор соціальної ексклюзії внаслідок порушення прав і свобод окремих осіб та/або спільнот. Глибоко пов'язаною з ексклюзією є категорія бідності, оскільки обидві перетинаються між собою у частині матеріального добробуту і передбачають обмеженість доступу до користування ресурсами для задоволення потреб. Проте соціальна ексклюзія охоплює значно ширше коло проблем. Вона передбачає ще й обмеження у правах, соціальній і громадянській участі та зв'язках. Отже, бідність варто розглядати як один з визначальних факторів соціальної ексклюзії. Для маргіналізації завжди притаманним є виключення громадян з усіх сфер суспільного життя, проте не всі ексклюзивні групи населення є маргіналізованими. Відповідно, категорії соціальної ексклюзії та маргіналізації змістовно є досить близькими, але соціальна ексклюзія є значно ширшим поняттям. Найбільш змістовно близькою до соціальної ексклюзії є категорія депривації, яка передбачає обмежену соціальну співучасть громадян у певній сфері суспільного життя внаслідок наявних позбавлень [168, с.171-174].

Виключеність (ексклюзія) окремих осіб та/або спільнот із певних сфер суспільного життя можливе з багатьох *причин*. Найтипівішими з них, вважаємо, є такі: поляризація суспільства і поглиблення бідності; втрата роботи і перебування у статусі безробітних; різні прояви дискримінації; мовний бар'єр; недостатня особиста активність і впевненість у власних силах тощо. Якщо згрупувати

вищенаведені та інші причини виникнення соціальної ексклюзії за певними критеріями, то вони можуть бути такими, як представлено на рис.1.3.2.

Рис.1.3.2. Основні групи причин соціальної ексклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.1.3.2. віддзеркалює той факт, що причини ексклюзії можуть бути пов'язані з різними факторами: з життєвим циклом людини (дуже молоді або дуже старі особи), станом здоров'я (люди з обмеженими фізичними та розумовими можливостями, нарко- та/або алкозалежні), економікою (безробітні, багатопроблемні домогосподарства), різними проявами дискримінації (мовною, расовою, віковою, статевою, інфраструктурною, етнічною, релігійною) тощо. Соціальну ексклюзію можуть спричиняти також неефективна політика уряду, геополітичні чинники (війни, державні перевороти, масові заворушення і таке інше), які спричиняють збільшення кількості шукачів політичного притулку.

Крім того, в сучасному високотехнологічному суспільстві сформувалася «антикультура» неучасті і байдужості. Її результатом є нездорове харчування, поганий стан здоров'я, освіти, житлових умов для частини населення, що призводять до низького рівня продуктивності праці, а отже, до уповільнення економіки й поглиблення поляризації суспільства. Саме тому великого значення набуває формування культури сприйняття ексклюзивних осіб як рівноправних членів суспільства в усіх суспільно значущих сферах (виробництво, наука, управління, влада тощо).

До інших причин, які призводять до ексклюзії, вважаємо, можна віднести ті, що пов'язані з глобальною пандемією COVID-19 і спричиненою нею коронакризою, а також з повномасштабною війною рф проти незалежної України. В результаті останньої (війни) на теренах нашої держави спостерігається поява нових прошарків ексклюзивних верств населення – внутрішньо переміщених осіб, учасників і ветеранів війни, втікачів від війни.

Окрім відсутності усталеного україномовного аналогу терміну «social exclusion» відсутнє також стале уявлення про форми її прояву. Зокрема, фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи виділяють 4 форми прояву ексклюзії. Це відторгнення від: 1. політичного життя; 2. сфери культури і освіти; 3. економічного життя; 4. системи охорони здоров'я й соціального захисту, соціального середовища, засобів комунікації [286]. Згідно з цим підходом найбільшу вагу серед різних форм ексклюзії займає виключення громадян з політичного життя суспільства. Це впливає з їхньої незадоволеності якістю сучасних демократичних інститутів та ефективністю політичних процесів, з обмеженого доступу до об'єктивної і неупередженої інформації із засобів масової інформації.

Дещо відмінний погляд на ранжування за ступенем значущості форм прояву ексклюзії представлено у дослідженні інших вітчизняних фахівців. Мова йде про такий розподіл видів ексклюзії: 1. економічне виключення (низькі доходи); 2. політичне виключення; 3. культурне виключення; 4. соціальне виключення (соціальні послуги та соціальне оточення). Такий підхід надає чільне місце економічній ексклюзії серед її різних видів. Вважається, що виключення громадян із економічного життя, яке проявляється переважно через поляризацію суспільства і поглиблення нерівності, закладає основу для усіх інших видів ексклюзії – політичної, культурної і соціальної [21].

У сучасних дослідженнях наводиться і більш широкий поділ ексклюзії на види. Це такі види ексклюзії: 1. політична; 2. економічна; 3. соціальна; 4. екологічна; 5. просторова. Якщо під політичною ексклюзією розуміється обмеження доступу до політичних інститутів; під економічною ексклюзією – нерівномірність доступу до економічних інститутів та ресурсів, то під соціальною ексклюзією розуміється нерівномірність доступу до соціальних інститутів та послуг. Екологічна ексклюзія пов'язана з обмеженням доступу до природних ресурсів та контролю за станом об'єктів довкілля, а просторова ексклюзія – з нерівністю доступу до просторових ресурсів [42, с.39].

Примітно, що, незважаючи на певну відмінність, у наведених класифікаціях соціальна ексклюзія виводиться за межі економічних і політичних чинників, вона тісно пов'язується із соціальною сферою, наданням соціальних послуг та доступом до соціальних інститутів.

Ми маємо дещо відмінний погляд на соціальну ексклюзію, не звужуємо її тільки до соціальної сфери. Наше бачення *соціальної ексклюзії* полягає в тому, що це *система соціально-економічних відносин з приводу обмеження окремих осіб та/або спільнот у реалізації їхніх прав, можливостей та доступу до користування ресурсами і благами, до економічних, соціальних і політичних інститутів, дотримання яких (прав) гарантують їм міжнародні, національні та місцеві нормативно-правові акти і які зазвичай є досяжними для інших членів суспільства*. Основні виділені нами форми прояву соціальної ексклюзії наведені на рис.1.3.3.

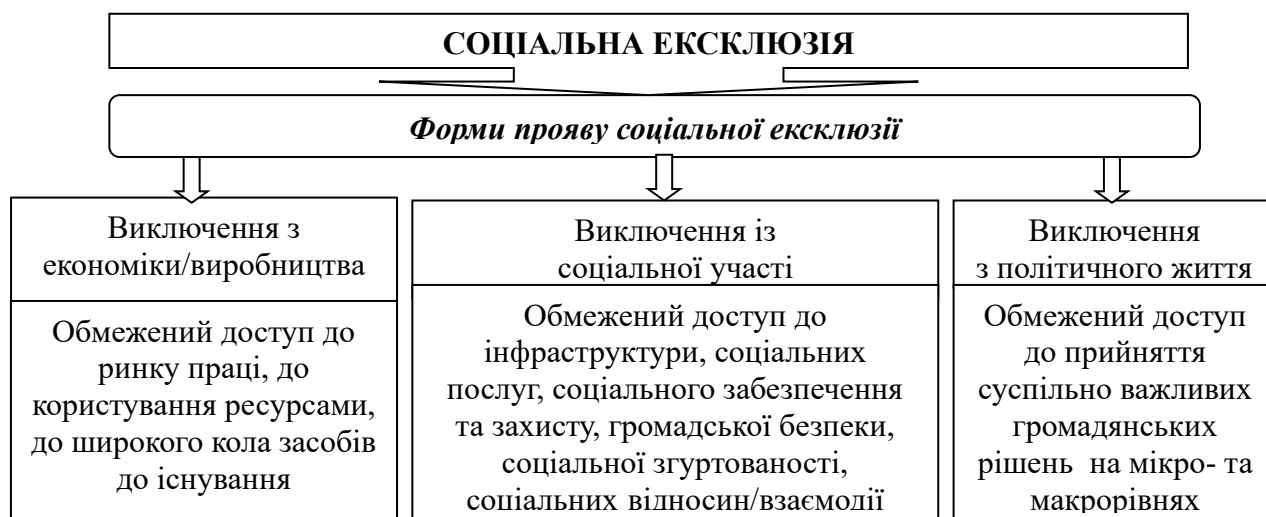

Рис.1.3.3. Ідентифікація форм прояву соціальної ексклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.1.3.3. демонструє наше бачення форм прояву соціальної ексклюзії. Це ситуації, за яких виникають різні види виключень із повноцінної участі окремих осіб та/або спільнот в економічному, соціальному та політичному житті суспільства. Йдеться не тільки про обмеження їхнього доступу до працевлаштування, освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг тощо, але й про обмеження в громадянських правах, соціальній участі та зв'язках, у доступі до влади, до розробки і ухвалення суспільно важливих рішень на місцевому та загальнонаціональному рівнях.

Важливо брати до уваги, що у визначений період часу об'єктом соціальної ексклюзії може стати будь-яка особа та/або спільнота, яка вирізняється у суспільстві за якоюсь непритаманною йому ознакою. Сучасне суспільство, досягаючи нових технологічних та інформаційних висот (розвиток штучного інтелекту, AI-технологій тощо), одночасно з цим підіймає на вершину одних людей, лишаючи інших позаду. Відповідно, окремі особи та/або спільноти мають ризик потрапити в становище соціально виключених [41]. Саме тому слід розрізняти різні *види* соціальної ексклюзії, які, на нашу думку, можна класифікувати як елітну, кон'юнктурну та маргінальну ексклюзію (рис. 1.3.4.).

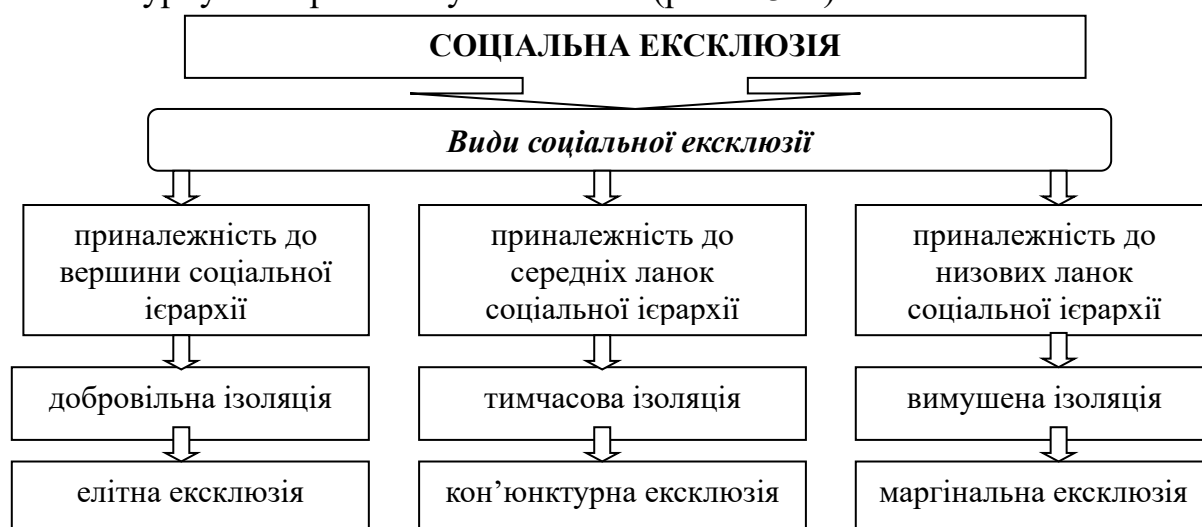

Рис.1.3.4. Види соціальної ексклюзії

Джерело: розробка автора

Виключення певних осіб з вершини соціальної ієрархії є за своєю суттю добровільним. Таку ексклюзію можна класифікувати як елітну самоізоляцію. Відторгнення інших членів суспільства, що належать до середніх ланок суспільної ієрархії, може мати тимчасовий характер і залежати від низки кон'юнктурних факторів. Зокрема, безробіття як наслідок ексклюзії може виникати в результаті циклічності економічного розвитку або її структурних змін. Тому такий вид ексклюзії, за нашим переконанням, можна назвати кон'юнктурним. В той же час виключення інших верств населення, які належать до низових ланок суспільної ієрархії є вимушеним, часто довгостроковим і тому соціально загрозливим. Воно розуміється нами як маргінальна ексклюзія і є, на жаль, найбільш поширеною. Таке розуміння класифікації видів соціальної ексклюзії дозволить привернути увагу до

цього явища не лише у подальших теоретичних дослідженнях, але і у дискусіях у суспільно-політичних колах. Яскравим прикладом цього є визнання Європейською соціальною хартією ексклюзії як однієї з найбільш актуальних проблем сучасності.

Соціальна ексклюзія має вагомі наслідки як для окремої особи та/або спільнот, так, зрештою, і для суспільства в цілому (рис.1.3.5.). Іншими словами, соціальна ексклюзія – це наслідок численних втрат, які має особа та/або спільнота через обмеження їхньої участі в економічному, соціальному, політичному і громадянському житті суспільства. Соціальна ексклюзія зазвичай пов’язується з проблемою рівних можливостей, оскільки окремі особи та/або спільноти потерпають від наслідків ізоляції більше за інших. Соціальна ексклюзія значною мірою позбавляє їх відчуття «приналежності», сприйняття та визнання.

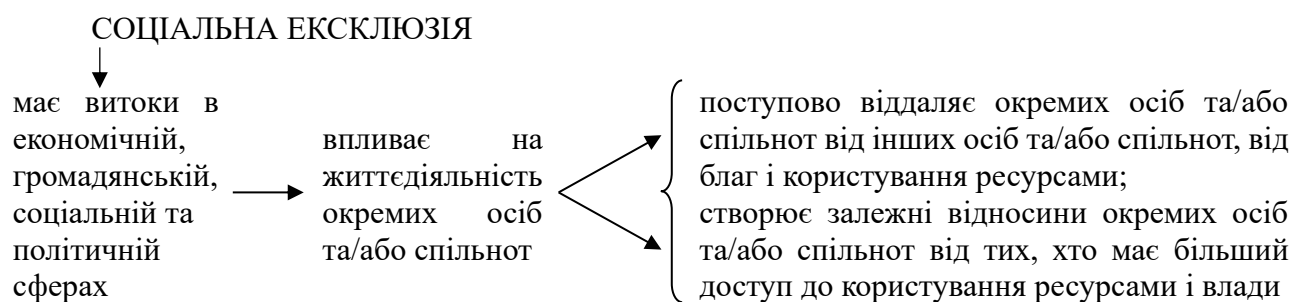

Рис.1.3.5. Сутнісні характеристики і наслідки соціальної ексклюзії

Джерело: розробка автора

Соціальна інтеграція. Термін «інтеграція» походить від лат. «integer, integrum», тобто «цілий» та «integratio», тобто «відновлення, заповнення». Щодо етимології виникнення цього терміну, то ще у XVII ст. швейцарський математик Я. Бернуллі ввів у математику термін «інтеграл». У наступні три століття термін «інтеграція» поступово увійшов і в інші галузі наукового життя – спочатку у філософію, потім у психологію, соціологію, педагогіку, економіку. Наразі в науковій літературі відсутнє однозначне визначення категорії «соціальна інтеграція» (від англ. «social integration»). Це пояснюється насамперед наявністю множинності інтеграційних процесів, які різняться за своїми цілями і функціями, а також відмінностями національних інтересів, які відстоюють окремі держави.

Прийнято вважати, що вперше у науковий обіг термін «соціальна інтеграція» увійшов завдяки роботам французького соціолога Еміля Дюркгейма (1858-1917).

Це поняття застосовувалось переважно для пояснення процесів асиміляції іммігрантів у нове суспільство. У своїх дослідженнях Е. Дюркгейм дійшов до висновку про взаємний вплив окремих осіб і суспільства. З одного боку, переконання і цінності людей складають колективну свідомість, загальний спосіб розуміння один одного і світу в цілому. З іншого боку, суспільство також має на людей потужний вплив. У подальшому (від початку XX ст.) термін «соціальна інтеграція» почав використовуватися у США як категоріальний апарат педагогіки щодо окреслення проблем расових, етнічних меншин, а згодом і щодо дітей емігрантів. На європейському континенті цей термін став уживатися із 60-х років XX ст. щодо стану осіб з інвалідністю. Тобто відбувалося поступове розширення категоріального змісту терміну «соціальна інтеграція».

На сучасному етапі існує принаймні три різні підходи до розуміння соціальної інтеграції як економічної категорії, які пропонує авторитетний у всьому світі Науково-дослідний інститут соціального розвитку ООН (United Nations Research Institute for Social Development). *Перший підхід* полягає в індиферентному ставленні до соціальної інтеграції, оскільки остання не призводить до вагомих позитивних або негативних наслідків. Це просто спосіб описати усталені моделі людських відносин у будь-якому суспільстві. *Другий підхід*: посилення інтеграції має негативний наслідок, оскільки призводить до придушення культурного різноманіття та до небажаного нав'язування однорідності. *Третій підхід*: соціальна інтеграція – це інклюзивна мета, що передбачає рівні можливості та права для всіх людей. У цьому випадку стати більш інтегрованим означає покращити шанси на життя [481].

Отже, наявні різні, іноді протилежні підходи до з'ясування сутності соціальної інтеграції. І лише останній підхід, на нашу думку, демонструє взаємозв'язок і взаємозалежність між соціальною інтеграцією і соціальною інклюзією, а ключовою спільною ознакою виступає рівність можливостей. Тобто інтеграція та інклюзія є не тотожними поняттями, але й не заперечують одне одне.

Практична значущість соціальної інтеграції полягає в тому, що ця мета закладена в цілях економічного розвитку разом із соціальною інклюзією і

подоланням бідності. А в структурі Організації Об'єднаних Націй створено Сектор соціальної інтеграції, який є частиною Відділу соціальної політики та розвитку (Департамент з економічних і соціальних питань). Він видає щоквартальне видання «Бюлетень з політики соціальної інтеграції».

Щодо дефініції поняття *соціальна інтеграція*, яким послуговуємося ми, то воно наступне: це *система соціально-економічних відносин з приводу перетворення порівняно самотійних, слабо пов'язаних між собою суб'єктів, якими виступають окремі особи, спільноти і держава, в єдину цілісну систему, характерними ознаками якої є узгодженість, взаємозалежність та координація дій її суб'єктів задля досягнення загальних цілей та реалізації інтересів*.

Соціальна інтеграція в широкому сенсі передбачає залучення ексклюзивних осіб у систему соціально-економічних відносин. Вона зосереджена на необхідності рухатися до безпечного, стабільного і справедливого суспільства шляхом виправлення умов соціальної ізоляції і поляризації, а також розширення і зміцнення умов інтеграції в напрямку соціальних відносин співіснування, співробітництва і згуртованості. Соціальна інтеграція передбачає встановлення оптимальних зв'язків між окремими особами, спільнотами, соціальними інститутами, місцевими і загальнонаціональними гілками влади та управління. Її мета полягає у створенні суспільства для всіх, в якому кожен має права і обов'язки, повинен відігравати в житті цього суспільства активну роль.

У науковому обігу разом із поняттям «соціальна інтеграція» часто застосовується категорія «*соціальна солідарність*» (від англ. «social solidarity»). Остання трактується як розуміння проблем, відносини єдності інтересів і цілей, готовність і бажання членів суспільства до взаємної підтримки. Попри певну схожість процесів, які характеризують ці терміни, між ними існує суттєва відмінність. До прикладу, в розвинених країнах достатньо продуманими є умови проживання, праці і навчання для людей з інвалідністю, оскільки для щоденного життя їм забезпечено фізичну та інформаційну доступність. Тобто наявна соціальна солідарність, іншими словами – *розуміння проблеми і адекватна реакція на неї*. Однак говорити про повну інтеграцію цих громадян у суспільство не варто,

оскільки суспільство, на превеликий жаль, все ще сприймає інвалідність як ваду, навіть якщо люди з інвалідністю виробляють товари або надають послуги, яким немає замінників. Між соціальною інклюзією та солідарністю є певна кореляція. Зв вищого рівня соціальної солідарності збільшується соціальна інклюзія, оскільки солідарність впливає на формування соціальної взаємодопомоги та включення.

Соціальна згуртованість. Категорія соціальної згуртованості (від англ. «social cohesion»), як і категорія соціальної інтеграції, є важкою для надання ємного коректного визначення. Водночас, до прикладу, К. Ларсен пропонує визначати соціальну інтеграцію як процес, який веде до соціальної згуртованості [402]. Вважаємо, соціальна згуртованість є кінцевою метою соціальної інтеграції.

Для розуміння суті соціальної згуртованості слід визнати, що сучасне суспільство характеризується безліччю різноманітних бар'єрів щодо статі, віку, соціального статусу, інвалідності, релігійних переконань тощо. Ці бар'єри безпосередньо впливають на реалізацію можливостей, доходи, громадянські права, здоров'я людини. Тому згуртованість громади або суспільства, до якої/якого належить особа, має велике значення для зміни цього становища. Соціальна згуртованість як окремих громад, так і суспільства в цілому передбачає створення відносин, де визнають і цінують відмінності кожного. Повага до індивідуальних особливостей є важливою складовою розбудови успішного демократичного суспільства.

Одним з найвідоміших дослідників явища соціальної згуртованості був Е. Дюркгейм. Він розглядав її як впорядковану ознаку суспільства і визначав її як взаємозалежність між членами суспільства, спільну лояльність та солідарність. Крім того, вчений виділяв дві сторони соціальної згуртованості: *перша* полягає у відсутності прихованого соціального конфлікту, заснованого на певних відмінностях (у віці, статі, багатстві, етнічній приналежності тощо); *друга* пов'язана із наявністю сильних соціальних зв'язків з громадянським суспільством, реальною демократією, неупередженим правозастосуванням [349].

Міністерство охорони здоров'я і соціальної служби США визначає соціальну згуртованість як «міцність відносин і почуття солідарності між членами

спільноти». Одним із базових показників соціальної згуртованості визнається розмір соціального капіталу спільноти, доступ до якого громадяни мають через свої соціальні мережі. Останні (соцмережі) є джерелом різних форм соціальної підтримки, таких як емоційна підтримка (до прикладу, заохочення після невдачі) або інструментальна підтримка (зокрема, колективне збирання коштів на невідкладні потреби тощо) [474]. Міжамериканський банк розвитку характеризує соціальну згуртованість як «сукупність факторів, що сприяють формуванню базової рівноваги між окремими людьми в суспільстві, що відображається в мірі інтеграції в економічному, соціальному, політичному та культурному аспектах» [312].

Інші дослідники (Р. Бергер-Шмітт, Х.-Х. Нолл та інші) відстежують зв'язок понять «соціальна згуртованість», «соціальна інклюзія» та «соціальна ексклюзія». Зокрема, йдеться про те, що соціальна згуртованість є характеристикою суспільства, яке пропонує реалізацію можливостей своїм членам в межах прийнятих у ньому цінностей та інститутів. Тому таке суспільство є суспільством інклюзії, в якому громадяни є залученими, а виключення їх із суспільного життя вважається неприйнятним [319]. Організація економічного співробітництва та розвитку характеризує суспільство згуртованим, якщо «воно працює на благо добробуту всіх його членів, бореться з виключенням і маргіналізацією, створює почуття приналежності, сприяє довірі та пропонує своїм членам можливість вищої соціальної мобільності [484].

Компанія Ipsos, третя за величиною компанія у світі, яка займається дослідженням ринку у більш ніж 90 країнах світу, розробила і запропонувала Індекс соціальної згуртованості Ipsos (Ipsos Social Cohesion Index, ISCI). Він визначається як комбінація трьох показників: 1. соціальні відносини; 2. суспільний зв'язок; 3. фокус на спільне благо. Як демонструє таблиця 1.3.1., соціальні відносини визначаються через довіру людей один до одного, спільність їхніх пріоритетів, а також різноманітність. Суспільний зв'язок характеризується через ідентифікацію особи як громадянина даної країни та члена цього суспільства, системну довіру до влади і до громадянських інститутів. Фокус на спільне благо передбачає допомогу іншим, повагу до законів, негативне ставлення до корупції [475].

Таблиця 1.3.1.

Індекс соціальної згуртованості за версією компанії Ipsos (ISCI)

Показники	Варіанти соціальної згуртованості
Соціальні відносини	• довіра до дій інших громадян країни, визнання цих дій такими, що найбільше відповідають інтересам країни; • визнання позитивним для країни наявність в ній населення з різною етнічною приналежністю, культурою тощо; • співпадіння поглядів громадян на важливі проблеми суспільства
Суспільний зв'язок	• ідентифікація себе з країною; • довіра до уряду і політичної системи; • віра у справедливе ставлення до всіх громадян країни;
Фокус на спільне благо	• особиста відповідальність допомагати іншим громадянам країни; • повага до законів країни та державної політики; • неприйняття корупції.

Джерело: складено на основі [475]

З одного боку, факти порушення макроекономічної стабільності та їх наслідки завжди впливають на ступінь соціальної згуртованості громадян країни. Тому високий рівень згуртованості є ознакою дійсно здорового суспільства, яке може протистояти різним викликам, з якими суспільство неминуче стикається. З іншого боку, слабкий рівень соціальної згуртованості дає сигнал, що громадяни не надто довіряють владі й суспільству. Якщо громадяни є більш заможними і незалежними, то вони здебільшого покладаються на свої власні сили залежно від того, як змінюється їхній стан та ситуація в країні в цілому. Деякі автори називають занепад соціальної згуртованості «соціальною ерозією» [402]. Остання характеризується як суспільна недовіра, відсутність співчуття та маргіналізація меншин.

Цікавими є результати деяких емпіричних досліджень. Так, на основі розробленої компанією Ipsos методології восени 2020 року було проведено опитування більше 20 тис. громадян працездатного віку з 27 країн світу щодо рівня соціальної згуртованості в цих країнах. Висновки вражаючі: лише 6 із 27 країн мають високий рівень ISCI (Китай, Саудівська Аравія, Австралія, Індія, Малайзія та Швеція), а решта країн є «слабкими» у сенсі соціальної згуртованості (зокрема Японія, Південна Корея, Польща, Франція та Бельгія) [475]. Однак зараз, вважаємо, результати опитувань (якби вони проводились у 2022-2024 рр.), були б дещо іншими. Війна, розв'язана РФ проти України у лютому 2022 р., продемонструвала

безпрецедентно високий рівень соціальної згуртованості українського суспільства, що допомагає впевнено йти на шляху до великої перемоги. Більшу згуртованість демонструють і інші країни (насамперед країни Балтії, Польща) і так званий «колективний захід».

Ми розуміємо соціальну згуртованість як систему соціально-економічних відносин щодо готовності членів суспільства співпрацювати один з одним з метою виживання і процвітання; щодо здатності суспільства забезпечувати добробут всіх своїх членів, зводячи до мінімуму нерівність і уникаючи маргіналізації. Досі наявне хибне розуміння соціальної згуртованості як почуття однорідності, як форми суворої єдності. Однак, на нашу думку, загальні зв'язки слід розуміти не як автоматичну схожість мови, етнічної приналежності, релігії або способу життя. Соціальна згуртованість є відображенням сильних соціальних зв'язків, насичених почуттям єднання.

Щодо відповідності категорій, які ми досліджуємо, то деякі дослідники розглядають поняття інтеграції та інклюзії як такі, що є антонімічними щодо поняття «сегрегація» як м'якої форми ексклюзії. В узагальненому вигляді такий погляд представлено на рис. 1.3.6.

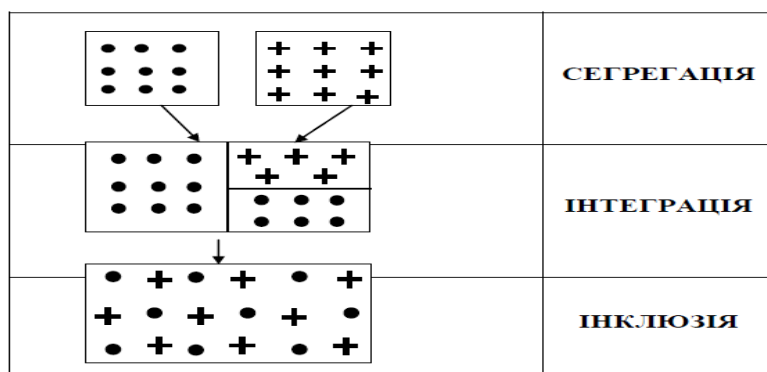

Рис.1.3.6. Від сегрегації до інклюзії

Джерело: складено на основі [71, с.25]

Рис.1.3.6. наочно демонструє відмінності між поняттями «сегрегація/ексклюзія», «інтеграція» та «інклюзія». Сегрегація передбачає ситуацію, коли, з одного боку, є розумні, здорові й працездатні громадяни, а з іншого боку існують виключені із суспільного життя особи, що може мати місце з різних причин. Інтеграція, як ми вже визначили, відображає принцип дотримання

прав людини щодо рівного доступу до різних благ, пристосування ексклюзивних осіб до закономірностей суспільного розвитку. Інклюзія передбачає готовність суспільства пристосовуватися до індивідуальних потреб людей, а не навпаки.

Табл.1.3.2. демонструє наше бачення категоріальної матриці соціальної інклюзії та визначення місця останньої серед інших суміжних категорій, таких як «соціальна ексклюзія», «соціальна солідарність», «соціальна інтеграція», «соціальна згуртованість». В цілому у зміст категоріальної (або дисциплінарної) матриці закладена ідея про дослідження блоків взаємопов'язаних понять, введення спільної мови для всіх, хто веде дослідження в межах певної наукової проблеми. Розробка категоріальної матриці забезпечує продовження існування науки у відповідній галузі знань навіть під час зміни парадигми, створює передумови для продовження наукових дискусій та пошуку порозуміння між прихильниками різних поглядів. Вона передбачає дослідницький стиль мислення, методи пізнавальної діяльності при розв'язанні певних наукових завдань.

Таблиця 1.3.2.

Категоріальна матриця соціальної інклюзії

Критерії	Соціальна ексклюзія	Соціальна солідарність	Соціальна інтеграція	Соціальна згуртованість	Соціальна інклюзія
Доступ до споживання благ	обмежений	обмежений	рух до ширшого доступу	широкий доступ	доцільно рівний
Доступ до користування ресурсами	обмежений	обмежений	рух до ширшого доступу	широкий доступ	доцільний (повний)
Наявні можливості	обмежені	обмежені	рух до збільшення можливостей	більші можливості	необмежені
Участь у суспільному житті	не повна	не повна	розширення співучасті	готовність до співучасті	повноцінна
Доступ до процесів управління	обмежений	обмежений	можливість спів-управління	готовність до спів-управління	повноцінний
Національна / групова ментальність	пасивне ставлення до проблем	розуміння проблем	рух до вирішення проблем	рух до вирішення проблем	вирішення проблем

Джерело: розробка автора

При розробці власної категоріальної матриці соціальної інклюзії ми пропонуємо виділяти наступні критерії: доступ до споживання благ; доступ до користування ресурсами; наявні можливості; участь у суспільному житті; доступ до процесів управління; національна/групова ментальність. В категоріальну матрицю соціальної інклюзії ми не включаємо поняття дискримінації, депривації, бідності, маргіналізації та люмпенізації, оскільки вони, як було зазначено вище, у сукупності складають явище соціальної ексклюзії. Ексклюзія та ізоляція призводять до обмеження прав людини, існування різних форм дискримінації та бар'єрів, демонструють пасивне ставлення суспільства до проблем ексклюзивних осіб. Соціальна інклюзія не тільки характеризує залученість всіх громадян і спільнот у суспільне життя, але й веде до підвищення самооцінки та розвитку.

До чого ж схиляється українське суспільство – до соціальної ексклюзії чи інклюзії, до сегрегації чи згуртованості, до солідарності чи інтеграції? Для відповіді на ці питання треба тверезо оцінювати суспільство, у якому ми живемо.

Вважаємо, що наше суспільство тільки почало переходити від ексклюзії до вищих форм суспільних відносин. Ми дотримуємося думки щодо прямого впливу розвитку громадянського суспільства на рівень соціальної солідарності, згуртованості, інтеграції, інклюзії та оберненого – на рівень соціальної ексклюзії. Українське суспільство протягом останніх 10 років, від Революції Гідності й до нинішніх умов протистояння воєнній російській агресії, демонструє впевнений рух до розбудови правової держави і зміцнення громадянського суспільства. Відтак ці процеси позитивно впливають на згуртованість українського суспільства, на упровадження соціальної інклюзії в країні через визнання рівності прав всіх осіб та спільнот незалежно від їх особливостей.

Наразі багато дискусій точаться навколо необхідності створення інклюзивного середовища та побудови інклюзивного суспільства, зроблено певні практичні кроки в напрямку розвитку інклюзивної освіти, створення безбар'єрного середовища тощо. Однак, вважаємо, не достатньо підготувати закон про інклюзивну освіту – треба навчати вчителів, учнів, їхніх батьків толерантності та терпимості, мотивувати удосконалювати методи викладання. Необхідно

усвідомити, що встановлення пандусів як базового елементу безбар'єрного середовища стосується не тільки тих, хто користується колісним кріслом (тобто осіб з інвалідністю). Встановлення пандусів необхідне для всіх маломобільних груп населення. А такими можуть бути вагітні, особи з дитячим візочком, з велосипедом, з валізами, особи на милицях, а в умовах триваючої війни – навіть люди, втомлені чи невиспані через часті повітряні тривоги й обстріли, хто перебуває в стані постійного стресу. Тобто кожен з нас за певних обставин є за крок від стану ексклюзії. Тому, вважаємо, для пришвидшення формування інклюзивного середовища необхідно викорінювати стереотипи, усталені шаблони мислення, упереджене ставлення до ексклюзивних осіб як таких, яким не місце в нашому житті, пам'ятати, що кожен має право розвиватися, працювати, мати максимально повноцінне життя.

1.4. Вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки

На рубежі XX-XXI ст. макроекономічна стабільність як явище і одна з головних цілей економічного розвитку привертає увагу все більшої кількості дослідників та експертів. Посилення глобалізаційних процесів, глибинні трансформації економічних систем, адаптація до особливостей сучасних циклічних коливань тощо свідчать, з одного боку, про еволюційний розвиток економічних систем, а з іншого – вказують на їх вразливість та нестабільність.

Макроекономічну нестабільність, що є антиподом стабільності, можна описати як явище, за якого відсутня передбачуваність розвитку макроекономічного середовища та динаміки його показників, які стають дедалі нестійкішими у своїй поведінці. Нестабільність гальмує розвиток усіх сфер економіки, перешкоджає розвитку ділової активності, інвестиційної діяльності та підприємництва, посилює ризиковість середовища, в якому функціонують економічні агенти. Макроекономічна нестабільність не має кордонів і національності, проте вона неоднаковою мірою проявляється в країнах з різним рівнем соціально-економічного

розвитку: країни з несформованими ринками потерпають від неї більше, ніж країни зі стабільно функціонуючою економічною системою. Зокрема, українське суспільство продовжує шукати відповіді на виклики, пов'язані з негативними наслідками макрофінансової крихкості, недоінвестування, безробіття, низького рівня доходів, соціальної нерівності, значної імпортозалежності тощо. Додають гостроти проблемі макроекономічної нестабільності і невизначеності геополітичне протистояння різних країн, глобальні пандемії, екологічні та техногенні катастрофи. Ситуація макронестабільності ускладнюється війною та інституційною слабкістю держави. Все більше актуалізується завдання пом'якшення прояву нестабільності та мінімізації її негативних наслідків.

Основною кінцевою метою розвитку окремих національних економік традиційно вважається досягнення високих темпів економічного зростання та розширеного відтворення. Проте економічні, соціальні, політичні, екологічні та інші потрясіння початку XXI століття демонструють вразливість економічних систем до внутрішніх і зовнішніх шоків, вимагають переосмислення поточних цілей та пошуку нових інструментів для їх досягнення. Окрім здатності економіки реалізовувати свої виробничі можливості та нарощувати виробничий потенціал (що тотожне економічному зростанню), сучасному суспільству притаманні й інші цінності та цілі, які пов'язані насамперед зі стабільністю економічного розвитку. При цьому макроекономічна стабільність не заперечує потенціал економічного зростання, а навпаки є його необхідною умовою і складовою.

Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури свідчить про відсутність уніфікованого підходу до визначення сутності поняття «макроекономічна стабільність» національної економіки. В таблиці Г.1 Додатку Г наведено різні підходи до визначення сутності цієї категорії – від її ототожнення зі станом макроекономічної рівноваги до зведення макростабільності до певного виду державного управління. На наше переконання, *макроекономічна стабільність* як *економічна категорія* є сукупністю відносин з приводу забезпечення стійкості економічної системи до різного виду шоків і дисбалансів (економічних, фінансових, соціальних, зовнішньоекономічних, структурних та інших). А сам термін

«макроекономічна стабільність» описує такий стан національної економіки, за якого, по-перше, мінімізується вразливість до внутрішніх і зовнішніх шоків (у короткому періоді), по-друге, збільшуються її перспективи для стійкого зростання (у довгому періоді).

Якщо макроекономічна стабільність є метою і результатом економічного розвитку у короткостроковому періоді, то *макроекономічна стабілізація* національної економіки є *процесом* досягнення стабільності економічного розвитку. Вона (стабілізація як процес) передбачає досягнення макростабільності (як результату) шляхом проведення виваженої *стабілізаційної політики*. Останню прийнято вважати важливою умовою повноцінного виконання урядом власних функцій, вона являє собою комплекс заходів, спрямованих на пом'якшення економічних коливань з метою наближення економіки до параметрів повної зайнятості. Джеймс Тобін, лауреат Нобелівської премії з економіки, один із найавторитетніших фахівців у сфері економічної політики, характеризував стабілізаційну політику держави як такий вид макроекономічної політики, яка повинна мати місце у короткостроковому періоді [513], в той час як у довгостроковому періоді має реалізовуватись політика економічного зростання. Саме тому, як зазначалося вище, макростабільність є передумовою довгострокового економічного зростання.

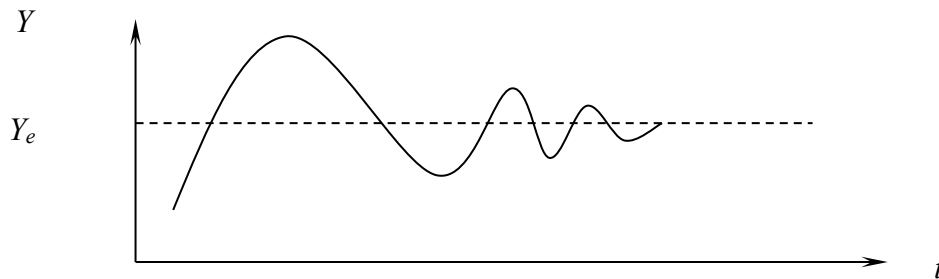
Макроекономічна стабільність не є самоціллю, проте її порушення, безумовно, шкодить економіці та всім її суб'єктам. Домогосподарства не можуть формувати заощадження в умовах зростання безробіття і скорочення особистих доходів. Фірми не спроможні приймати зважені рішення, коли інфляція виходить з-під контролю. Уряд не може ефективно виконувати свої функції та надавати державні послуги, якщо йому доводиться сплачувати великі відсотки за борги попередніх періодів. Тому економіка не може зростати, якщо макросередовище не є стабільним. Світовий досвід свідчить, що країни, які підтримують відносно стабільні значення основних макроекономічних показників (рівні безробіття та інфляції, процентні ставки, курси валют, платіжний баланс тощо) демонструють, як правило, вищі довгострокові темпи зростання.

Макроекономічна стабілізація передбачає діяльність уряду та основних національних регуляторів (насамперед Міністерства фінансів та Центрального банку), спрямовану на досягнення таких значень основних макроекономічних показників, які б убезпечували національну економіку від втрати економічної стабільності та були націлені на досягнення визначених соціальних та економічних цілей. Важливо усвідомлювати доцільність дотримання принципу пріоритетності поставлених цілей. Це означає, що у періоди турбулентності та невизначеності економічна політика держави має бути спрямована на досягнення макростабільності, і лише на цій основі можна вирішувати завдання довгострокового економічного зростання.

Різні аспекти подолання загальноекономічних дисбалансів та запобігання ризиків їх виникнення, шляхів досягнення макроекономічної стабільності, оцінки її стану тощо, набули особливої актуальності на рубежі XX-XXI століття. Наявна певна *еволюція* поглядів на макростабільність.

У XX столітті загальноприйнятим підходом було ототожнення макроекономічної стабільності із загальною рівновагою (макростабільність дорівнює макрорівновазі). Макроекономічна стабільність розглядалася з огляду проведення такої політики уряду та основних національних регуляторів, за якої забезпечувалось досягнення макроекономічних параметрів, що засвідчували перебування економіки у стані рівноваги. Приклади реалізації такого традиційного підходу можна знайти у будь-якому сучасному підручнику з макроекономіки. При цьому, зазвичай, використовується така логіка: оскільки метою економічної політики є макроекономічна стабільність – оскільки результат політики оцінюється за наближенням економіки до її рівноважних станів. Тому в оцінюванні макроекономічної стабільності використовувалися насамперед показники ВВП, рівня безробіття, темпу інфляції та інші [245]. Коливання зазначених величин має переважно циклічний характер, тому макроекономічна стабілізація зводиться до скорочення амплітуди їх відхилень і, відповідно, до зменшення глибини спаду, тяжіння до рівноваги. Прикладом такого підходу є затухаюча амплітуда коливань реального ВВП (Y) навколо його рівноважного стану (Y_e), що відбувається у часі (t).

Рис.1.4.1. віддзеркалює той факт, що макроекономічна стабілізація національних економік свого конкретного змісту набувала в такій економічній політиці уряду, яка сприяла наближенню фактичного ВВП до його потенційного рівня ($Y=Y_e$), а також завдяки досягненню повної зайнятості та стабільних цін. Тобто, макроекономічна стабільність фактично означала досягнення загальної рівноваги в економіці.

Y — фактичний ВВП; Y_e — рівноважний (потенційний) ВВП; t — період.

Рис. 1.4.1. Макроекономічна стабілізація національної економіки
за умови її ототожнення із загальною рівновагою

Джерело: розробка автора

Зазначений підхід до макростабільності закладений ще в кейнсіанській теорії, яка виникла як адекватна реакція на «Велику депресію» 1929-1933 рр. з метою пошуку та впровадження ефективних інструментів і механізмів збалансування економічних процесів. Загальновідомо, що саме кейнсіанська теорія була домінуючою теорією в розвинутих країнах протягом пів століття і створила новий підхід до розгляду економічних явищ і процесів. У роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» Дж. М. Кейнс стверджував, що в ринковій економіці неможливе автоматичне відновлення загальної рівноваги і повне використання ресурсів без прямої участі держави [390].

Однак макроекономічна наука постійно розвивається, вона не тільки акцентує увагу на верифікації існуючих теорій, на описі причинно-наслідкових зв'язків в процесі здійснення економічної політики (так званий предметно-орієнтований підхід), але й передбачає визначення конкретних змінних, які мають ставати об'єктом впливу виробників політики задля досягнення стабільності (проблемно-орієнтований підхід) [160]. Тобто з плином часу макроекономічна наука удосконалюється не тільки шляхом піднесення важливості макроекономічної

стабільності національних економік, але й шляхом введення показників її вимірювання, уточнення попередніх показників або додавання нових.

Сучасні західні дослідники використовують поняття макроекономічної стабільності переважно для відображення стабілізації одного або декількох показників стану національної економіки: цінової стабільності [306], державного боргу [335], дотримання правил монетарної політики та стабільності ставок на фінансові ресурси [417], інституційного фактора стабільності середовища [338], фактора політичної нестабільності як причини загальної вразливості економічної системи [339] тощо. Стабільність при цьому розглядається як відсутність значних коливань зазначених показників.

Наразі існує й більш прогресивна точка зору щодо вимірювання макроекономічної стабільності. Вона полягає у визнанні неефективності вимірювання загальної стабільності на основі окремих параметрів національної економіки. Була сформована думка, що оскільки макроекономічна стабільність відображає стійкість всієї економічної системи до різного виду шоків і дисбалансів, то необхідно використовувати більш широкий набір критеріїв для фіксації цього стану [34; 490] (рис. 1.4.2).

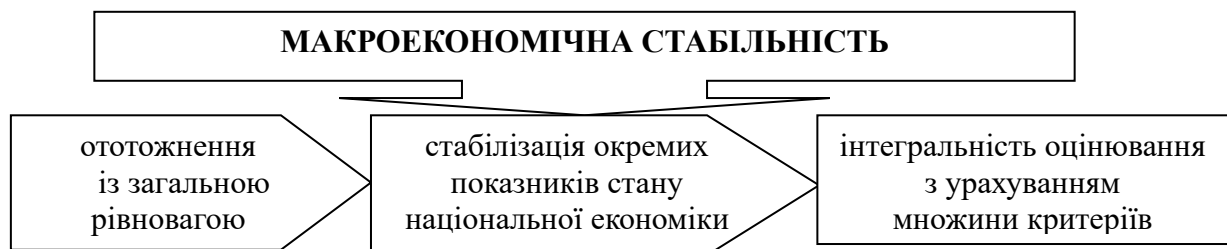

Рис. 1.4.2. Еволюція поглядів на макроекономічну стабільність національної економіки у XX-XXI ст.

Джерело: розробка автора

Рис.1.4.2. відображає еволюцію поглядів на макроекономічну стабільність протягом XX-XXI ст. Після визнання факту, що макроекономічна стабільність і загальна рівновага є двома відмінними станами національної економіки, для фіксації макростабільності спочатку було запропоновано використання одного або декількох показників її стану, а потім почали застосовувати більш широкий набір показників і критеріїв. Так, за С. Фішером макроекономічну стабільність

пропонувалося розглядати з точки зору взаємозв'язку таких показників: низька і передбачувана інфляція, стабільна та стійка фіскальна політика, життєздатна і з позитивною тенденцією ситуація з платіжним балансом, конкурентоспроможний і передбачуваний курс валют [362].

Чимало кроків у формуванні широкого набору критеріїв, що визначають макроекономічну стабільність, здійснив Європейський Союз – найбільше та найглибше у світі за ступенем інтеграції регіональне об'єднання. Винесення на порядок денний питання досягнення макроекономічної стабільності національних економік країн ЄС відбулося наприкінці XX ст. в період формування цього Союзу. Таке рішення було зумовлено як протидія кризам 70-80-х рр. XX ст. і було рекомендоване до впровадження Міжнародним валютним фондом та Світовим банком. Оскільки в рамках ЄС сформовано єдиний ринок, то синхронна робота всіх країн цього регіонального утворення над підтримкою певного рівня макроекономічної стабільності стала необхідною умовою для стійкості всієї системи. А в умовах європейського вектору розвитку, територіальної близькості і відсутності кордонів такий приклад є вагомим для формування ефективної макростабілізаційної політики в Україні.

Першим прикладом виокремлення певного набору критеріїв, які б засвідчували стан макроекономічної стабільності або відхилення від неї, став *«Договір про утворення Європейського Союзу»* (Маастрихт, Нідерланди, 1992), підписаний країнами-членами Європейської економічної спільноти (ЄЕС). Цей договір увійшов в історію під назвою *«Маастрихтського»* (*«Maastricht Treaty»*) відповідно до назви міста, в якому він був підписаний. Основною метою укладеного договору була трансформація ЄЕС у новий економічний, валютний, а у подальшому – і у політичний Європейський Союз, а встановлені критерії макроекономічної стабільності повинні були забезпечити підґрунтя для цього нового європейського утворення.

Відповідно до *«Маастрихтського договору»* було визначено перелік показників макростабільності, кожен з яких мав свої критичні кількісні значення. Це 5 критеріїв конвергенції (зближення) для країн-претендентів на вступ до ЄС. Ці

критерії стосувалися, насамперед, дотримання економічної та фінансової дисципліни: стримування інфляції, зниження довгострокових процентних ставок, скорочення бюджетного дефіциту, обмеження державного боргу, стабілізація обмінного курсу валют (таблиця 1.4.1.).

Таблиця 1.4.1.

«Маастрихтські критерії» макроекономічної стабільності

Показники макростабільності	Критерії макростабільності
Темп інфляції	не більше 1,5% середнього значення трьох країн-учасниць ЄС з найбільш стабільними цінами
Довгострокові процентні ставки	не більше 2 % середнього значення відповідних ставок країн-учасниць ЄС із максимальною стабільністю цін
Дефіцит державного бюджету	не більше 3%
Державний борг до ВВП	не більше 60%
Коливання курсу валют	утримання протягом 2-х років коливання чинного в ЄС обмінного курсу валют

Джерело: складено на основі [353; 519].

Вибір наведених у таблиці 1.4.1. показників макроекономічної стабільності, вважаємо, був обумовлений тим, що саме некерована інфляція, велике навантаження на державний борг та значні валютні коливання спричиняли економічні кризи та падіння ВВП наприкінці ХХ ст. Логіку впливу даних показників на стабільність економіки можна пояснити наступним чином.

Темпи інфляції. Низька та стабільна інфляція свідчить про здоровий попит на ринку, в той час як висока або нестабільна інфляція загрожує економічному зростанню, змінює вартість довгострокових контрактів, створює невизначеність на ринку, збільшуючи премії за ризик. Зростання цін ускладнює господарські зв'язки економічних суб'єктів, знижує реальні доходи населення і знецінює заощадження.

Довгострокові процентні ставки. Низькі довгострокові процентні ставки відображають стабільні майбутні інфляційні очікування. Хоча поточні темпи інфляції можуть бути прийнятно низькими, високі довгострокові темпи означатимуть вищу інфляцію в майбутньому. Зберігання цих ставок на низькому рівні означає, що економіка стабільна і, ймовірно, залишиться такою й надалі.

Дефіцит державного бюджету. Низький бюджетний дефіцит не тільки перешкоджає збільшенню державного боргу, але і є запорукою стабільного економічного зростання у майбутньому.

Державний борг до ВВП. Низький державний борг свідчить про можливість уряду гнучко використовувати свої податкові надходження для задоволення внутрішніх потреб, а не для виплат боргів іноземним кредиторам, дозволяє проводити м'яку фіскальну політику в період кризових потрясінь.

Коливання курсу валют. Валютна стабільність дозволяє імпортерам та експортерам розробляти довгострокові стратегії зростання, зменшує потреби інвесторів в управлінні валютним ризиком, зменшує загрозу від боргу в іноземній валюті. Тому держава протягом щонайменше 2-х років повинна брати участь у механізмі формування валютних курсів, підтримувати курс національної валюти в заданому діапазоні.

Для підтвердження стану макростабільності своїх національних економік держави-члени ЄС вже з 1996 року мають проходити раз на два роки спеціальний моніторинг щодо дотримання ними критеріїв конвергенції.

Дотримання «Маастрихтських критеріїв» стало необхідною умовою для успіху реалізації наступного вагомого європейського документу, що регламентував умови макроекономічної стабільності. Це «*Пакт стабільності і зростання*» («*Stability and Growth Pact*», далі Пакт, Амстердам, 1997) [486]. Пакт був викладений Резолюцією та двома Регламентами (Постановами) Ради ЄС в липні 1997 р. [336; 337; 460]. Обидва документи відображають основну мету Пакту – дотримуватись правил фіскальної дисципліни, проводити стабілізаційну бюджетну політику і запобігати порушенню макростабільності у майбутньому.

Пакт став базовим документом зони євро, який мав на меті забезпечувати дотримання вищенаведених критеріїв макростабільності не тільки до, але і після вступу країн до Єврозони. Тобто завданням Пакту стало, по-перше, запобігання одноразовому пристосуванню національних бюджетів до вимог фіскальних критеріїв конвергенції і надмірному збільшенню дефіцитів бюджетів окремих національних економік вже після приєднання останніх до ЄС, по-друге, продовження безперервної виваженої бюджетної політики. Іншими словами, Пакт дисциплінував європейські країни на їхньому шляху до макроекономічної стабілізації національних та регіональної європейської економіки.

Запроваджена фіскальна дисципліна продовжувала обмежувати рівень дефіциту держбюджету країн ЄС у 3% ВВП, а державного боргу у 60% ВВП. Більше того, навіть перебуваючи в цих межах, країни повинні були націлюватись на середньострокову фіскальну позицію, яка б убезпечувала їх від шоків та сприяла довгостроковій макроекономічній стабільності. У випадках, коли мав місце надмірний дефіцит бюджету або державний борг держави-члена перевищував його граничний рівень у 60% ВВП, застосовувалась «процедура надмірного дефіциту». Згідно з останньою, країна-боржник повинна була зменшувати державний борг і бюджетний дефіцит розумними темпами до граничних меж, щоб уникнути штрафних санкцій. Недотримання цих правил протягом трьох років поспіль мало накладатися невеликим штрафом (не більше 0,5% від розміру ВВП), який, проте, нагадував про фіскальну дисципліну. Якщо ж держава-член ЄС порушувала встановлений максимально допустимий ліміт визначених показників макростабільності та ігнорувала коригувальні дії, то вона повинна була в кінцевому підсумку отримати економічні санкції [101, с.335-340].

Незважаючи на значущість «Пакту стабільності і зростання» для макроекономічної стабілізації національних економік, його часто критикують за суворі фіскальні правила, які порушують національний суверенітет і створюють навантаження і ризики для найбільш вагомих недосконалостей Пакту відносять такі:

- макростабільність у Пакті розглядається винятково в контексті бюджетної і боргової політик, тобто її тлумачення є доволі фрагментарним;
- Пакт застосовує єдиний підхід фіскальної дисципліни до всіх країн ЄС, не враховуючи істотні відмінності у співвідношенні державного боргу до ВВП між учасниками Єврозони;
- правила збалансованості бюджету передбачають тяжіння коефіцієнтів боргу до нульового значення, але не враховують факту, що державні інвестиції можуть збільшувати не тільки активи країни, але і її борг;
- наявна певна асиметричність Пакту, що не враховує циклічні ефекти, а саме: якщо дефіцит держбюджету перевищує 3% ВВП, країни-члени повинні

ліквідувати зайвий дефіцит вже наступного року після його виявлення, а стадія економічного циклу практично не береться до уваги;

- Пакт не забезпечує достатньо дієвих вимог щодо бюджетної консолідації в період висхідної фази економічного циклу;

- не викликає довіри механізм застосування санкцій: вони стали малоімовірними, якщо йдуть врозріз з тим, що уряди вважають своїми суверенними рішеннями, особливо якщо дефіцити є наслідком ослаблення економічної активності.

Одним із яскравих прикладів критики Пакту за відсутність реалізації передбачуваного ним необхідного рівня контролю за відповідністю декларованих показників справжньому стану речей є таке висловлювання: «Бюджетні обмеження, запроваджені із введенням євро, були необхідними, але неефективними, оскільки є достатньо свідчень щодо фінансових хитрощів, до яких вдавались країни, що бажали увійти до Єврозони для того, щоб зберегти низький показник інфляції та рівень бюджетного дефіциту на рівні 3% та щодо негайного відходу від цих правил, як тільки країна опинялася у Єврозоні» [416]. З цього можна зробити висновок, що процес макростабілізації європейських країн, який був необхідною умовою їхньої економічної інтеграції в ЄС, був достатньо забезпечений теоретичними рекомендаціями, проте не мав достатніх реальних механізмів контролю за виконанням зобов'язань, а також стимулів їх дотримання. Виконання зазначених положень макроекономічної стабілізації на практиці ставало предметом внутрішньої політики держави-члена та повністю залежало від її доброї волі.

Логічною реакцією на зазначені недоліки «Пакту стабільності і зростання» став його перегляд і доповнення у 2005 та 2011 роках. Тоді були застосовані більш гнучкі правила дотримання макроекономічної стабільності. Гнучкість полягала у тому, що, відповідно до правил Пакту, країнам-членам, які здійснювали основні структурні реформи, дозволялося тимчасово відхилятися від своїх середньострокових бюджетних цілей або корегувати шляхи їх досягнення. У підсумку Пакт гарантував дотримання країнами ЄС критеріїв макростабільності

насамперед через виконання правил фіскальної дисципліни – граничних рівнів бюджетних дефіцитів і державних боргів.

Слабкість практичної реалізації прийнятих стратегічних рішень щодо макроекономічної стабільності, майже повна відсутність штрафних санкцій за порушення умов Пакту призвели на початку XXI ст. до розуміння ЄС необхідності прийняття нового, більш дієвого макростабілізаційного законодавства, що покращить його позиції на світовій арені. Відтак 23-24 березня 2000 року в Лісабоні відбулася спеціальна нарада Європейської Ради, на якій була прийнята *«Європейська стратегія стабільності та зростання»*, відома як *«Лісабонська стратегія»* («Lisbon Strategy»). Остання визначала нову стратегічну мету ЄС на наступне десятиліття (до 2010 року) – стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною наукоємною економікою у світі, здатною до сталого (стабільного) економічного зростання з більшою кількістю і кращою якістю робочих місць та більшою соціальною згуртованістю [427]. Головними проміжними цілями Лісабонської стратегії стали такі: досягнення повної зайнятості, підвищення ефективності економічних реформ та покращення соціальної згуртованості нової економіки, заснованої на знаннях (таблиця 1.4.2.). І якщо у 2000 році Стратегія була заснована здебільшого на економічних і соціальних принципах, то вже рік по тому, на Європейському саміті в Гетеборзі (Gothenburg), був доданий третій, екологічний аспект – надзвичайно важливий в період початку глобальних кліматичних змін.

Аналіз таблиці 1.4.2. дозволяє зробити висновок, що в «Лісабонській стратегії» вперше було задекларовано нові цілі, які не розглядалися раніше. Додатково до правил фіскальної дисципліни, відображених у «Пакті стабільності і зростання», додалися ті, що визначали дієвість макроекономічної стабілізаційної політики. Було визнано важливість не тільки приборкання інфляції, але й досягнення повної зайнятості, а зростання розглядалося як таке, яке слід досягати не тільки на економічно, але й на соціально і екологічно стійкій основі. Важливою новацією в контексті досягнення макроекономічної стабільності, на наш погляд, став акцент на модернізацію існуючої моделі соціальної політики у Європейському Союзі. *Вперше на законодавчому рівні в межах ЄС було оголошено боротьбу із*

соціальною ексклюзією шляхом підтримки зайнятості, зокрема на малих і середніх підприємствах, а також шляхом використання нових способів залучення громадян у життя суспільства (соціальна інклюзія). Було визнано, що найкращою гарантією проти соціальної ексклюзії є зайнятість, яка зростає завдяки інклюзивній політиці. Прослідковується взаємозв'язок між трьома стратегічними цілями «Лісабонської стратегії» для економіки, заснованої на знаннях: забезпечення повної зайнятості, підвищення ефективності економічних реформ, покращення соціальної згуртованості.

Таблиця 1.4.2.

«Лісабонські критерії» макроекономічної стабільності

Стратегічні цілі	Основні положення
Забезпечення повної зайнятості	• зниження податкового тиску на робочу силу, особливо на відносно некваліфіковану і низькооплачувану; • стимулювання зайнятості через поліпшення системи оподаткування та пільг; • досягнення загального рівня зайнятості 70% у 2010 році (67% у 2005 р.); • досягнення рівня зайнятості жінок 60% у 2010 році (57% у 2005 р.); • досягнення рівня зайнятості для літніх працівників (у віці 55-64 років) 50% у 2010 р.; • збільшення до 2010 р. на п'ять років середнього віку, в якому люди залишають ринок праці; • навчання протягом життя
Підтримка здорового економічного світогляду і сприятливих перспектив зростання	• застосування належного комплексу макроекономічної політики; • активізація процесу структурних реформ; • середні темпи економічного зростання близько 3% на рік; • збалансовані або профіцитні бюджети держав-членів у середньостроковій перспективі; • спрямованість державних витрат на збільшення накопичення капіталу (фізичного та людського), на підтримку НДДКР, інновацій та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); • збільшення витрат на НДДКР до 3% ВВП до 2010 р.
Модернізація європейської моделі соціальної політики	• інвестування у людські ресурси; • доступність догляду за дітьми до 2010 р. для 90% дітей у віці від 3 років до шкільного віку та для 33% дітей до 3 років; • боротьба із соціальною ексклюзією; • побудова інклюзивної Європи

Джерело: складено на основі [427].

Проте на практиці Лісабонська стратегія також мала низку перешкод для її ефективного втілення. Насамперед це стосується проведення заявленої макроекономічної політики для стимулювання стабільного (сталого) зростання,

проведення структурних реформ. Планувалося, що вона мала б стати основою для вироблення спільних директив в економічній політиці регіону. Фактично ж перетворення її на більш дієву спільну стратегію зустріло супротив з боку національних урядів, справжнім наміром яких залишалося збереження власної автономії в економічній сфері, а також збереження пріоритету фінансової політики над усіма іншими видами політик (соціальною, екологічною тощо). Першочерговим завданням національних урядів залишалося вирішення питання внутрішньої політики, а саме забезпечення підвищення рівня життя населення своїх країн. А здійснення необхідних структурних реформ в економічній та соціальній сферах ЄС могло суттєво завадити досягненню цього завдання.

«Лісабонська стратегія», як і інші законодавчі ініціативи Європейського Союзу по зміцненню макроекономічної стабільності європейського регіону, була переглянута і оновлена у 2005 р. Проте навіть її оновлена версія не стала тим амбіційним проєктом перетворення ЄС на світового лідера, на найбільш динамічну і конкурентоспроможну наукоємну економіку у світі, яким задумувалась. Фактично ЄС не мав необхідних інструментів стимулювання держав-членів до виконання взятих на себе зобов'язань. При цьому помилковим виявився розрахунок на те, що всі без винятку національні уряди держав Єврозони з однаковою наполегливістю та відповідальністю будуть здійснювати необхідні внутрішні реформи з метою підвищення ефективності та конкурентоспроможності не тільки власних економік, але і економіку ЄС загалом [260, с.6-8].

Світова економічна криза 2008-2009 рр., яка вчергове порушила макростабільність, збільшила рівень безробіття і зовнішнього боргу в Єврозоні, спонукала Євросоюз до запровадження у 2010 р. нової Стратегії «*Європа 2020: стратегія розумного, стійкого і всеохоплюючого зростання*» (далі «Європа 2020») [352]. Нова європейська стратегія стала продовженням Лісабонської стратегії і декларувала достатньо амбітні макростабілізаційні цілі на наступне десятиліття. Метою Стратегії було подолання структурних недоліків європейської економічної системи шляхом розвитку трьох взаємно підсилюючих пріоритетів: розумний розвиток, сталий розвиток, всеохоплюючий (інклюзивний розвиток) (рис.1.4.3).

Рис.1.4.3. Місце інклюзивного розвитку серед пріоритетів розвитку європейської економіки відповідно до Стратегії «Європа 2020»

Джерело: розробка автора

Рис.1.4.3. демонструє місце інклюзивного розвитку серед пріоритетів розвитку європейської економіки. Зокрема, розумний розвиток визнається таким, що базується на знаннях та інноваціях і має реалізовуватись переважно через смарт-спеціалізацію; сталий розвиток забезпечує ефективніше використання наявних ресурсів, захист довкілля та конкурентоспроможність; а всеохоплюючий (інклюзивний) розвиток веде до зростання рівня зайнятості, соціальної інклюзії, соціальної та територіальної цілісності. Ці три взаємопов'язані і взаємодоповнюючі пріоритети призначені допомогти державам-членам ЄС вирішити питання макроекономічної стабілізації їхніх національних економік, забезпечити високий рівень зайнятості, продуктивності та соціальної згуртованості (табл.1.4.3.).

Таблиця 1.4.3.

Критерії макроекономічної стабільності згідно із стратегією «Європа 2020»

Стратегічні цілі	Основні положення
Дослідження та інновації	3% ВВП ЄС має бути інвестовано в дослідження та інновації
Освіта	• частка учнів, що кинули школи, не повинна перевищувати 10%; • не менше 40% молоді повинна мати вищу освіту.
Вища зайнятість	75% населення у віці від 20 років до 64 років повинні бути працевлаштованими
Боротьба з бідністю, упровадження соціальної інклюзії	Скорочення числа людей, які перебувають під загрозою опинитися за межею бідності, на 20 млн.
«Зелені технології»	• скорочення викидів CO₂ на 20% вже до 2020 р; • зниження забруднення навколишнього середовища на 30%.

Джерело: складено на основі [352].

Стратегія «Європа 2020» відображала нову європейську соціально-економічну концепцію XXI ст., яка ще більш розширено розглядала питання досягнення макроекономічної стабільності у регіоні. Вона давала зрозуміти, як саме Європа може вийти з кризи, як повернути нестабільність в напрямку розумного, стійкого і всеосяжного розвитку. Для досягнення необхідних результатів необхідно було покращити загальне управління європейською економікою, посилити координацію між національними пакетами реформ, створити нові європейські інструменти для залучення інвестицій насамперед у розвиток зеленої економіки та перекваліфікацію професійних кадрів, упровадити принципи соціальної інклюзії. В межах реформи у сфері європейського економічного врядування мало відбутися поєднання фіскальної консолідації (яка відображена у «Пакті стабільності і зростання») із порядком денним впровадження структурних реформ і сталого (стабільного) зростання (відображеної у Стратегії «Європа 2020»). Однак практично всі заходи, спрямовані на вирішення економічних проблем, залишалися неуспішними через політичні та фінансові обмеження.

Наступний європейський документ *«Договір про стабільність, координацію і управління в економічному і валютному союзі»* (відомий під назвою «Фіскальний Пакт», 2012) був створений в межах реформування деяких правил «Пакту стабільності і зростання». Чільне місце в питанні забезпеченні макроекономічної стабільності знову зайняли фіскальні правила. Договір мав на меті посилення координації бюджетно-податкової політики у регіоні, зосереджувався на зміцненні фінансової дисципліни. Задля досягнення макростабільності в країнах регіону необхідно було реалізувати «правило збалансованого бюджету», тобто забезпечити збалансованість або профіцитність їхніх національних бюджетів [520].

Відмінність цього Договору від «Пакту стабільності і зростання» (як базового документу) полягала у ставленні до стану державного бюджету. Якщо у Пакті зазначалось, що бюджет *повинен* бути близьким до збалансованого (*close to balance*) або ж профіцитним, то в Договорі застосовувались менш категоричні рекомендації, а саме, що бюджет *може* бути збалансованим (*shall be balanced*) або профіцитним. Для виконання цієї рекомендації необхідно було утримувати річний структурний

дефіцит на рівні 0,5% ВВП або нижче. Уряди були зобов'язані запровадити автоматичний механізм коригування бюджету, який би спрацьовував при будь-яких відхиленнях від «правила збалансованого бюджету». Це означає, що якщо залишок бюджету відхиляється від прогнозованого, коригувальні заходи мають вживатися автоматично. Важливою умовою дотримання бюджетної дисципліни та «правила збалансованого бюджету» було зобов'язання для країн, державний борг яких перевищував 60 % ВВП, знижувати його щороку щонайменше на 5 %.

Гнучкість Договору у порівнянні із Пактом проявлялася у тому, що у виняткових випадках (глибокий економічний спад тощо) країни могли бути тимчасово звільнені від «правила збалансованого бюджету». Більше того, якщо державний борг країни значно нижчий за еталонну величину у 60% ВВП і система її державних фінансів визнана стійкою, то для таких країн допускалася менш сувора межа структурного дефіциту – 1% [520].

Ще однією важливою законодавчою реформою ЄС на шляху до визначення інструментів макроекономічної стабільності стало формування так званого Банківського союзу, основи якого були викладені у *«Повідомленні Комісії до Європейського Парламенту та Ради. Дорожня карта банківського союзу»* (далі «Банківський союз», 2012). Цей документ був прийнятий як відповідь на кризу суверенного боргу, що розпочалася у країнах ЄС у 2010 р. У період рецесії в Єврозоні з особливою гостротою постало питання необхідності стабілізації банківського сектору та попередження подібних криз у подальшому. У період криз чимало великих банків зверталися до урядів за допомогою, і регулятори були вимушені виділяти кошти на рекапіталізацію банків та забезпечення короткострокової ліквідності банків. Головною метою цей документ визнавав необхідність подолання поточної боргової кризи і застосування превентивних заходів для попередження майбутніх криз [332; 473]. Отже, якщо «Фіскальний пакт» був сфокусований на фіскальній складовій, то «Банківський союз» націлений на зниження нестабільності у банківському секторі.

Отже, базовим документом, який гарантував дотримання макроекономічної стабільності у європейському регіоні і на основі якого формувалися інші

європейські законодавчі акти і союзи, був «Пакт стабільності і зростання». Проте у березні 2020 року через спалах коронавірусної інфекції COVID-19 країни-члени Європейського Союзу вперше в історії припинили дію Пакту. Зробили це, аби боротися з економічною кризою, спричиненою пандемією коронавірусу. Було визнано, що в період коронакризи національним економікам доцільніше переходити на гнучкий режим регулювання, що дозволить захистити європейських громадян та підприємства від негативних наслідків коронакризи. Призупинення Пакту мало на меті дозволити державам ЄС отримати більшу гнучкість у прийнятті заходів для підтримки економіки, для вливання в неї додаткових коштів для боротьби з наслідками коронавірусу. Передбачається ухвалення додаткових заходів для підтримки систем охорони здоров'я, оборони, економіки тощо [334].

Вагомим документом світового масштабу на шляху до визнання соціальної інклюзії як інструменту макроекономічної стабілізації національних економік у XXI столітті стали «Цілі сталого розвитку» (далі ЦСР). Останні також відомі як «Глобальні цілі». Вони були ухвалені ООН у 2015 році і зафіксовані у підсумковому документі Саміту ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» як універсальний заклик до національних урядів різних країн щодо здійснення заходів по скороченню бідності, захисту планети від кліматичних загроз та забезпеченню миру і достатку в усьому світі вже до 2030 року [518]. В межах «Глобальних цілей» визначено 17 взаємопов'язаних і взаємообумовлених цілей сталого розвитку (таблиця Д.1 Додатку Д) і 169 завдань, частина з яких пов'язана із соціальною інклюзією, про що буде мова нижче.

Проаналізовані нормативно-правові акти країн Євросоюзу та світової спільноти рубежу XX-XXI ст. демонструють по-перше, визнання ними необхідності дотримання макроекономічної стабільності своїх національних, регіональної (ЄС) та глобальної економік; по-друге, визначення показників макроекономічної стабільності (таблиця 1.4.4, рис.1.4.4.). Однак і досі продовжується пошук тих інструментів, завдяки яким ця стабільність може ефективно забезпечуватись.

Таблиця 1.4.4.

Європейські правові акти та глобальні цілі сталого розвитку,
що регламентують макроекономічну стабільність

Назва, рік	Основні цілі
Договір про утворення Європейського Союзу, 1992	5 основних цілей макростабільності: • стримування інфляції; • зниження довгострокових процентних ставок; • скорочення бюджетного дефіциту до 3%; • обмеження державного боргу до ВВП не більше 60%; • стабілізація обмінного курсу валют
Пакт стабільності і зростання, 1997	Цілі, що ґрунтуються на дотриманні фінансової і бюджетної дисципліни: обмеження дефіциту бюджету до 3%; межа державного боргу до ВВП 60%.
Пакт стабільності і зростання (доповнений), 2005 і 2011	За недотримання правил фінансової / бюджетної дисципліни штраф (до 0,5% від розміру ВВП) або економічні санкції. Зобов'язання дотримання критеріїв макростабільності не тільки до, але і після вступу країн до Єврозони. Можливість для країн, які здійснювали основні структурні реформи, тимчасово відхилятися від середньострокових бюджетних цілей, корегувати шляхи їх досягнення.
Європейська стратегія стабільності та зростання, 2000	Цілі розвитку економіки, заснованої на знаннях: • досягнення повної зайнятості; • підвищення ефективності економічних реформ; • покращення соціальної згуртованості, боротьба із соціальною ексклюзивністю та побудова інклюзивної Європи
Європа 2020: стратегія розумного, стійкого і всеосяжного зростання, 2010	Цілі стійкого розвитку: • дослідження та інновації; • освіта; • вища зайнятість; • боротьба із бідністю і впровадження соціальної інклюзії; • «зелені технології».
Договір про стабільність, координацію і управління в економічному і валютному союзі, 2012	Цілі, що ґрунтуються на зміцненні фінансової дисципліни: • запровадження правила збалансованого або профіцитного бюджету; • обмеження структурного дефіциту до 0,5% ВВП; • зобов'язання для країн з державним боргом більше 60% ВВП, знижувати його щонайменше на 5 % щороку
Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту та Ради. Дорожня карта банківського союзу, 2012	Цілі, що ґрунтуються на зміцненні боргової дисципліни і подоланні боргової кризи: • посилення ролі Європейського центрального банку; • впровадження Єдиного механізму нагляду за кредитними установами в Єврозоні та в тих країнах-членах ЄС, які не входять до зони євро, але мають намір приєднатися
Цілі сталого розвитку, 2015	17 цілей, серед яких подолання бідності і голоду, міцне здоров'я і якісна освіта, гендерна рівність, гідна праця, скорочення нерівності тощо

Джерело: складено на основі [332; 352; 353; 427; 486; 508; 518; 519; 520].

Аналіз основних положень європейських правових актів та глобальних цілей сталого розвитку, які регламентують макроекономічну стабільність і які представлених у таблиці 1.4.4., дозволяє дійти висновку про визнання на рубежі XX-XXI ст. важливості забезпечення макроекономічної стабільності національних економік як у європейському регіоні, так і у світовому масштабі.

Розглянуті вище законодавчі акти виявилися, з одного боку, доволі жорсткими у періоди криз, коли дотримання бюджетної дисципліни лише посилював депресивний стан національних економік, а з іншого – були неефективними в період сприятливої соціально-економічної ситуації. І хоча не припиняються спроби розробити універсальний рецепт досягнення макроекономічної стабільності, проте всім цим законодавчим ініціативам, на наш погляд, бракує системного характеру.

В контексті нашого дослідження зазначені документи є цікавими з точки зору розгляду того, які кроки європейські країни та світова спільнота здійснювали для того, щоб дотримуватись макростабільності своїх національних економік, які показники для її вимірювання обирали і які критерії розробляли. Як зазначалося, основними показниками макростабільності визнавали зазвичай показники фінансового стану країни (стан державного бюджету і державного боргу) і цінової стабільності (інфляція), до яких згодом додали ті, що демонструють стан економічної і соціальної сфер – повну зайнятість і соціальну інклюзію (рис.1 4.4).

Рис. 1.4.4. Основні показники макроекономічної стабільності,
закладені у європейських правових актах

Джерело: розробка автора

Закладеність в основу макростабільності низьких рівнів бюджетного дефіциту, державного боргу та інфляції впливало з переконання, що кризові явища

в Єврозоні мають переважно фіскальну природу. Проте сучасний досвід свідчить про вплив й інших факторів – демографічних, соціальних, геополітичних, екологічних тощо – на стабільність економічного розвитку. Тому до переліку показників макростабільності додали повну зайнятість, а також новий показник, який відображає боротьбу з бідністю та соціальною ексклюзією, вищий рівень соціальної згуртованості і побудову інклюзивного суспільства. Цей показник у європейських документах здобув назву *соціальної інклюзії*.

Україна також долучилась до пошуку макростабілізаційних заходів для забезпечення сталого розвитку, зважаючи на перманентне порушення стабільності економічного розвитку (таблиця Г.2. та рисунок Г.1. Додатку Г). Для цього у 2016-2017 рр. у вітчизняному законодавчому полі відбувся процес адаптації цілей сталого розвитку з урахуванням українського контексту. Важливим аспектом пристосування національних цілей до глобальних був ретельний перегляд кожної глобальної цілі з урахуванням особливостей розвитку української економіки. Результатом цієї роботи стала розробка національної системи завдань та показників ЦСР до 2030 р., відображені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна». У національній системі цілей знайшли відображення 17 цілей та 86 завдань, які інкорпоровані у 145 нормативно-правових актах Уряду, на їх реалізацію спрямовано 1052 завдання та 3465 заходів, закріплених у цих актах [295].

У табл.1.4.5. наведена порівняльна таблиця глобальних цілей сталого розвитку та адаптованих до них цілей сталого розвитку України, які мають вирішувати світова спільнота та український Уряд на шляху до макростабілізації світової і національної економік. Вітчизняні цілі сталого розвитку є орієнтиром для розробки подальших проєктів прогнозних і програмних документів, нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального, екологічного та інституційного вимірів сталого розвитку України.

На наше переконання, серед переліку цілей можна виокремити ті, які пов'язані з інклюзивним розвитком в цілому та соціальною інклюзією, зокрема. табл.1.4.5. демонструє, що із 17 цілей сталого розвитку 6 цілей різним чином пов'язані із соціальною інклюзією. Зокрема, цілі 3, 4, 5, 8 щодо ведення здорового

способу життя, надання інклюзивної освіти, забезпечення гендерної рівності та гідної роботи ми розуміємо, як особливі форми реалізації соціальної інклюзії (про що буде йти мова у розділі 2). А цілі 1 і 10 щодо подолання бідності і скорочення нерівності, вважаємо, є відображенням інституціоналізації інклюзії через проведення соціальної (інклюзивної) політики уряду (розглядатимемо у розділі 4). Окрім того, у розділі 3 буде проаналізовано інструментарій аналізу та оцінювання рівня соціальної інклюзії, зокрема на основі зазначених цілей.

Таблиця 1.4.5.

Порівняння глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року
та цілей сталого розвитку України на шляху
до макроекономічної стабілізації світової і національної економік

Ціль	Глобальні цілі сталого розвитку	Цілі сталого розвитку: Україна
1	<i>Подолання бідності</i>	<i>Подолання бідності</i>
2	Подолання голоду	Продовольча безпека
3	<i>Міцне здоров'я</i>	<i>Здоровий спосіб життя</i>
4	<i>Якісна освіта</i>	<i>Інклюзивна та якісна освіта</i>
5	<i>Гендерна рівність</i>	<i>Гендерна рівність</i>
6	Чиста вода та належні санітарні умови	Чиста вода та санітарія
7	Відновлювана енергія	Сучасні джерела енергії
8	<i>Гідна праця та економічне зростання</i>	<i>Гідна робота та економічний розвиток</i>
9	Інновації та інфраструктура	Стала індустріалізація, інновації та інфраструктура
10	<i>Скорочення нерівності</i>	<i>Скорочення нерівності</i>
11	Сталий розвиток міст та спільнот	Сталі міста та населені пункти
12	Відповідальне споживання	Відповідальне споживання та виробництво
13	Боротьба зі зміною клімату	Боротьба зі зміною клімату
14	Збереження морських екосистем	Забезпечення життя під водою
15	Збереження екосистем суходолу	Забезпечення життя на землі
16	Мир та справедливість	Мир і справедливість
17	Партнерство заради стійкого розвитку	Партнерство заради стійкого розвитку

Джерело: складено на основі [295; 508].

Така вагома доля інклюзивних цілей (більше однієї третини) свідчить про посилення актуалізації проблеми соціальної інклюзії в контексті макроекономічної стабілізації глобальної та національних економік. Однак, попри те, що феномен соціальної інклюзії отримав вагоме визнання і став на початку ХХІ ст. предметом багатьох наукових і прикладних досліджень, йому, на наш погляд, бракує необхідного рівня точності визначення. Йдеться про такий рівень точності, який би забезпечував достатньо просте та зрозуміле оцінювання.

Певні кроки до оцінювання соціальної інклюзії вже зроблено. Мова йде насамперед про пошук інформативних і зручних у використанні показників та індикаторів оцінювання соціальної інклюзії, їх закріплення у відповідних нормативних документах. Саме тому на окрему увагу заслуговує вагомий європейський документ, який, на відміну від розглянутих вище законодавчих актів, не тільки визначає перелік показників вимірювання макростабільності, але й пропонує конкретні порогові значення її вимірювання на основі наявних дисбалансів. Йдеться про *«Процедуру макроекономічного дисбалансу»* (*«Macroeconomic Imbalance Procedure»*, далі МІР) [413], який введений Європейським Союзом наприкінці 2011 р. Розробка цього документу була спричинена тим, що у 2010 році європейські уряди ініціювали посилення економічного нагляду для виявлення макроекономічних дисбалансів на ранній стадії їх виникнення. Цей документ був реакцією європейської спільноти на наслідки світової економічної кризи 2008-2009 років. Остання спричинила зміну підходу до визначення сутності поняття «макроекономічна стабільність», яку почали розглядати через призму макроекономічних дисбалансів.

Макроекономічні дисбаланси відображають будь-які тенденції, що спричиняють макроекономічні події, які негативно впливають або можуть негативно вплинути на стабільне функціонування економіки [457]. Тому стабільність національних економік може бути досягнута завдяки скороченню або усуненню виявлених дисбалансів. Важливість їх своєчасного виявлення в окремих національних економіках позначається і на стабільності всієї європейської економіки. Має місце ланцюговий ефект, коли окремі дисбаланси в одній країні негативно впливають на стабільність інших.

Власне процедура макроекономічного дисбалансу заснована на обмеженому наборі простих, вимірних і доступних макроекономічних показників, які згруповані в табло (рис.1.4.5.). Як видно з рис.1.4.5., табло МІР містить 14 основних показників (з пороговими, граничними значеннями) і 28 додаткових показників (без порогових значень). Відповідно до МІР кожен із 14 основних показників порівнюється з їх орієнтовними граничними значеннями, розрахованими саме для країн ЄС. Це

робиться, як було зазначено вище, з метою завчасного виявлення проблемних точок та запобігання порушенню макроекономічної стабільності в країнах регіону. Щодо процедурних моментів, то табло складається щорічно і використовується для аналізу спеціальною Комісією ЄС, яка формує проєкт звіту (Звіт про механізм оповіщення - AMR) і передає його на обговорення у грудні кожного року Раді і Єврогрупі.

Рис. 1.4.5. Структура «Процедури макроекономічного дисбалансу» (МІР)

Джерело: складено на основі [413]

Зупинимось трохи на аналізі показників МІР. Призначенням основних показників МІР є виявлення та моніторинг зовнішніх та внутрішніх макроекономічних дисбалансів, а також зайнятості та соціальних подій з метою кращого розуміння потенційних ризиків і соціальних наслідків виявлених дисбалансів (таблиця Е.1. Додатку Е). Зокрема, зовнішні дисбаланси можуть виникати внаслідок зміни поточного рахунку та чистих інвестиційних позицій держав-членів ЄС, реальних ефективних обмінних курсів, частки світового експорту та номінальної вартості одиниці праці (табл.1.4.6.).

Таблиця 1.4.6.

Зовнішні дисбаланси «Процедури макроекономічного дисбалансу» (МІР)

Показники дисбалансу	Порогове значення
3-х річна зміна залишку на поточному рахунку (СAB), % від ВВП або національна грошова одиниця	- 4 / 6
Чиста міжнародна інвестиційна позиція (NIP), % від ВВП	- 35
3-х річна зміна реального ефективного обмінного курсу (REER), %	± 5% – для країн Єврозони, ± 11% – для країн, що не входять до Єврозони
5-и річна зміна частки експортного ринку (EXP), %	6%
3-х річна зміна номінальної вартості одиниці праці (NULC), %	9% – для країн Єврозони, 12% - для країн, що не входять до Єврозони

Джерело: складено на основі [413]

Таблиця 1.4.6. демонструє 5 основних показників зовнішнього дисбалансу МІР із їхніми пороговими значеннями. Важливо, що 2 із цих п'яти показників мають різні порогові значення для країн ЄС (низькі межі) та для тих країн, що наразі не входять до Єврозони (вищі значення). Вищі межі для другої групи країн демонструють гнучкість МІР на шляху до подолання зовнішніх дисбалансів і надають можливість цій групі країн прилаштуватися до жорстких вимог макростабільності у європейському регіоні.

Друга група основних показників МІР є показниками внутрішніх дисбалансів з пороговими значеннями для кожного з них. Вони відображають дисбаланси, які можуть виникнути внаслідок державної або приватної заборгованості, зміни фінансового ринку та активів, зокрема житловий та кредитний потоки приватного сектору, рівень безробіття (табл. 1.4.7.).

Таблиця 1.4.7.

Внутрішні дисбаланси «Процедури макроекономічного дисбалансу» (МІР)

Показники дисбалансу	Порогове значення
Річні зміни індексу реальних цін на житло, %	6
Кредитний потік приватного сектору, % від ВВП	14
Борг приватного сектору, % від ВВП	133
Валовий борг сектору державного управління, % від ВВП	60
3-х річна середня зміна рівня безробіття, %	10
Зміна сукупних зобов'язань фінансового сектору у порівнянні із аналогічним періодом минулого року, %	16,5

Джерело: складено на основі [413]

Нарешті, третя група основних показників МІР – це показники ринку праці, які надають важливу інформацію про його стан. Вони охоплюють рівень економічної активності, довгострокового та молодіжного безробіття (табл. 1.4.8.).

Таблиця 1.4.8.

Дисбаланси ринку праці «Процедури макроекономічного дисбалансу»

Показники дисбалансу	Порогове значення
3-х річна зміна активності, % від загальної кількості населення віком 15-64 рр.	-0,2
3-х річна зміна рівня довгострокового безробіття, % від активного населення віком 15-74 років	0,5
3-х річна зміна рівня молодіжного безробіття, % від активного населення віком 15-24 роки	2,0

Джерело: складено на основі [413]

Кожен із 14 основних показників МІР отримується через визначені офіційні джерела надання актуальної статистичної інформації та розраховується на основі рекомендованої у документі формули розрахунку. Призначення кожного із цих показників наведено в таблиці Е.1. Додатку Е. Як зазначалося, крім основних показників дисбалансу табло МІР містить 28 додаткових. Це переважно економічні і соціальні показники, які дозволяють краще розуміти ризики та допомагають точно налаштувати політичні рекомендації, які підпадають під сферу дії МІР. Додаткові показники включають реальний ВВП, безробіття, продуктивність праці, бідність, депривацію, соціальну ексклюзію тощо [413] (таблиця Е.2. Додатку Е).

Застосування табло МІР дозволяє ранжувати країни за різним ступенем важкості потенційних дисбалансів на основі їх раннього попередження. Гнучкість МІР щодо розуміння макроекономічної нестабільності проявляється, на наш погляд, у закладеному в ньому механізмі періодичного перегляду складу основних і додаткових показників, а також порогових значень для основних показників. Вони не є незмінними, а можуть зазнавати певних корекцій з метою адаптації до зміни макроекономічних дисбалансів. Це обумовлено появою нових, не передбачених заздалегідь загроз для макроекономічної стабільності або неналежною доступністю відповідної статистики. Документ також містить застереження, що показники табло МІР слід розуміти не як цілі економічної політики, а як інструменти, що враховують мінливий характер макроекономічних дисбалансів всередині Європейського союзу.

Практична значущість МІР для оцінювання рівня соціальної інклюзії та зв'язок між ними полягає, на наш погляд, у наступному:

по-перше, корисним є використання підходу Процедури до виявлення дисбалансів, які порушують макроекономічну стабільність національних економік, а саме підхід щодо визначення показників із їхніми індикаторами (граничними значеннями). Подібний підхід можна використовувати й для оцінювання рівня соціальної інклюзії в країнах з різним рівнем соціального і економічного розвитку;

по-друге, в переліку самих показників макроекономічних дисбалансів (як основних, так і додаткових) наявні ті, що можна віднести до показників оцінки

соціальної інклюзії та ексклюзії. Серед них ми вбачаємо показники, які демонструють доступ громадян до споживчих благ, житла та працевлаштування.

Ще одним документом, в якому наявна методологія визначення того стану економіки, який ми розуміємо як стан макроекономічної нестабільності, є *Індекс крихкості (недієздатності) держав (Fragile States Index, FSI*; до 2014 року називався Failed States Index) [363]. Це щорічний звіт, який публікується та підтримується аналітичним центром США Фонд миру. Метою цього Індeksu є оцінка вразливості держав до конфлікту чи краху, тобто до ситуації, яка порушує стабільність економічного розвитку. Аналогічно до «Процедури макроекономічного дисбалансу» призначенням Індeksu крихкості держав є не просто виявлення слабких місць поточного розвитку різних країн, а посилення економічного нагляду для виявлення ознак крихкості в різних сферах суспільного життя (економічній, соціальній, політичній) національних економік на ранній стадії їх виникнення.

Методологія Індeksu використовує як якісні, так і кількісні показники, спирається на дані з відкритих джерел (щорічно аналізується 45-50 мільйонів статей і звітів) і дає результати, які піддаються кількісному вимірюванню. Вона базується на ранжуванні країн за рейтингом із дванадцяти індикаторів вразливості (крихкості, нестабільності) держави. Вони згруповані у 4 групи: показники згуртованості, економічні, політичні та соціальні (Рис.1.4.6.), а призначення кожного з них продемонстровано в таблиці Ж.1. Додатку Ж.

ПОКАЗНИКИ ЗГУРТОВАНOSTI (Cohesion, C) C1: Апарат безпеки C2: Фракційні еліти C3: Групові скарги	СОЦІАЛЬНІ ТА КРОСКУЛЬТУРНІ ПОКАЗНИКИ (Social, S) S1: Демографічний тиск S2: Біженці та ВПО X1: Зовнішнє втручання
ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ (Economic, E) E1: Економічний спад E2: Нерівномірний економічний розвиток E3: Втеча людей і відтік мізків	ПОЛІТИЧНІ ПОКАЗНИКИ (Political, P) P1: Легітимність держави P2: Державні послуги P3: Права людини та верховенство права

Рис. 1.4.6. Структура Індeksu крихкості держав (FSI)

Джерело: складено на основі [363]

Щодо кількісного підходу до оцінки вразливості держави до колапсу або конфлікту як проявів макронеустабільності, то він наступний. Як зазначалося вище, рейтинг Індексу базується на сумі балів за 12-ма індикаторами. Кожен з них оцінюється за шкалою від 0 до 10, де 0 означає найнижчу інтенсивність крихкості і порушення стабільності (демонструє найбільшу стабільність), а 10 – найвищу інтенсивність (найменшу стабільність), створюючи таким чином шкалу, що охоплює 0–120 балів. Ранжування держав відбувається за спектром категорій, які визначені як стійкі, стабільні, попереджувальні (застережні) та тривожні. У кожній групі бали також поділяються за ступенем крихкості. Розподіл балів такий, як представлено в табл. 1.4.9. У політичних колах і науковій спільноті крихкість держав ототожнюють, як правило, із їхньою недієздатністю, а власне Індекс крихкості держав розглядають як рейтинг недієздатності.

Таблиця 1.4.9.

Індекс крихкості держав: розподіл балів за критеріями крихкості

Категорія	Оцінка (бали) FSI	Група
Тривожні (Alert)	90,0–120,0	Дуже висока тривожність: 110+ Висока тривожність: 100–109,9 Тривожність: 90–99,9
Попереджувальні (застережні) (Warning)	60,0–89,9	Високе застереження: 80–89,9 Підвищене застереження: 70–79,9 Слабке застереження: 60–69,9
Стабільні (Stable)	30,0–59,9	Стабільність: 50–59,9 Менша стабільність: 40–49,9 Висока стабільність: 30–39,9
Стійкі (Sustainable)	0,0–29,9	Стійкість: 20–29,9 Висока стійкість: 0–19,9

Джерело: складено на основі [363].

Як віддзеркалює таблиця 1.4.9., найбільш недієздатні країни набирають більше балів і посідають вищі місця у рейтингу, натомість, найуспішніші держави набирають найменше балів і посідають у рейтингу останні місця. Щороку оцінці крихкості (тобто, порушення макроекономічної стабільності) підлягають 178-179 країн світу. В переліку цих країн у 2022 році Україна посіла 92-е місце і потрапила до групи країн категорії «слабке застереження» [363] (таблиця Ж.1 Додатку Ж). До слова, позиції України у цьому рейтингу хоч і повільно, але укріплюються.

Як демонструє рис.1.4.7., найуразливішою до внутрішніх і зовнішніх шоків Україна була під час світової економічної кризи 2008-2009 років (106-110 місце), Революції Гідності 2013 року (109 місце) та початку воєнної агресії росії на Сході України та анексії Криму 2014-2015 роках (117 та 113 місце відповідно).

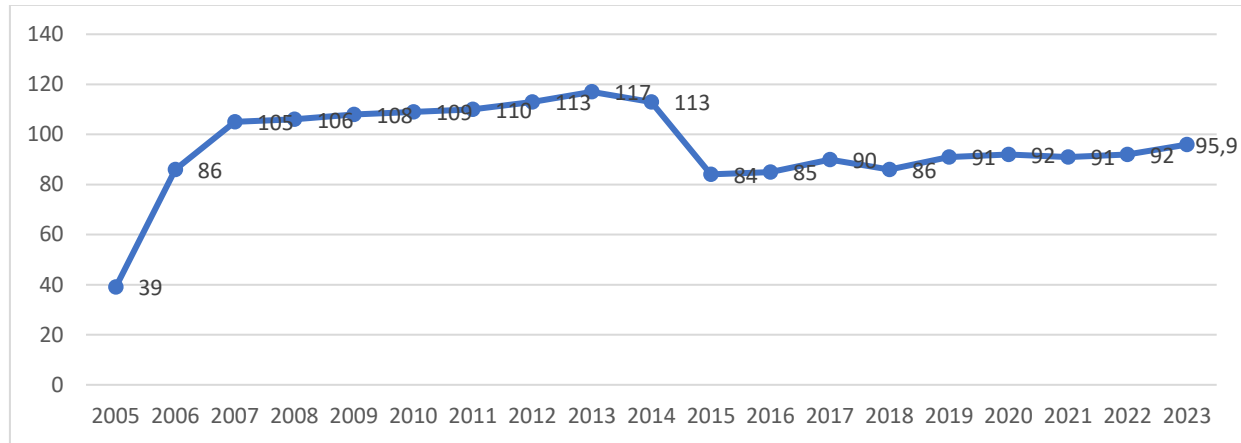

Рис. 1.4.7. Динаміка місця України у рейтингу Індексу крихкості держав

Джерело: складено на основі [363]

Курс на євроінтеграцію і розпочаті демократичні реформи укріпили позиції України і її стійкість до конфлікту чи краху, тобто до ситуації, яка порушує макроекономічну стабільність. Якщо поширення пандемії COVID-19 у 2020-2021 рр. не надто позначилась на порушенні стійкості вітчизняної економіки до зазначених загроз (91-92 місце у 2020-2021 роках проти 84-90 місць у 2016-2019 роках), то протягом повномасштабної війни росії проти незалежної України у 2022-2023 рр. спостерігається тенденція до втрачання позицій стійкості (95,9 – місце України у рейтингу за підсумками 2023 р.).

Вищенаведена класифікація і характеристика показників Індексу крихкості держав дає підстави стверджувати, що вони оцінюють не тільки ступінь уразливості держав (тобто макроекономічної нестабільності), але й мають відношення до оцінювання соціальної інклюзії. Такий висновок ми робимо на основі того, що, наприклад, показники згуртованості (C2 і C3) оцінюють ступінь розподілу ресурсів між різними членами суспільства через податкову систему, рівень справедливості та ефективності цього розподілу, концентрації і розподілу багатства у суспільстві. Політичні (P2) і соціальні показники (S1) оцінюють достатність доступу до медичних та освітніх послуг. На наш погляд, ці показники є

водночас показниками вимірювання першої виділеної нами внутрішньої форми економічного змісту соціальної інклюзії – доцільно рівні можливості та доступ всіх членів суспільства до благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна.

Далі, економічні показники (Е2) оцінюють можливості спільнот покращити свій економічний статус через доступ до роботи, освіти чи професійної підготовки, розвиток середнього класу. А це, вважаємо, є показниками вимірювання другої виділеної нами форми соціальної інклюзії – доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу.

Політичні показники (Р3) розглядають ступінь недискримінації прав і свобод людини (свободи слова, пересування, віросповідання, доступу до незалежних медіа, розподілу влади тощо). Ці показники можуть бути використані для оцінювання третьої форми соціальної інклюзії – доцільно рівних можливостей та доступу громадян до участі в публічному управлінні (таблиця Ж.2 Додатку Ж).

Україна також долучилась до розробки власних показників вимірювання макроекономічної стабільності, які відображені у *«Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України»* (Україна, 2013, далі – Методика). У цій Методиці, як і у зазначених вище законодавчих актах Європейського Союзу, не використовується власне термін «макроекономічна стабільність» і не пропонується її визначення. Проте ми вважаємо, що зміст макростабільності закладено у сутності самого явища економічної безпеки. Зокрема, *економічна безпека* як одна з основних складових національної безпеки держави визначається як такий стан національної економіки, який «дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання» [165].

Подібно до європейської «Процедури макроекономічного дисбалансу», основною метою цієї Методики є виявлення потенційно можливих загроз (дисбалансів) економічній безпеці в Україні, відповідно й завчасне попередження реальних і потенційних загроз порушення макроекономічної стабільності в країні. Розрахунки здійснюються Міністерством економічного розвитку двічі на рік на

основі офіційних даних статистичного обліку Держстату, Мінфіну, НБУ, Нацкомфінпослуг, Міндоходів, Міненерговугілля (назви інституцій наводяться на момент прийняття Методичних рекомендацій), а також експертних оцінок, зокрема рейтингових звітів міжнародних неурядових організацій.

Економічна безпека, як і макроекономічна стабільність, не є однорідним явищем. Вона складається з 9 основних компонентів (індикаторів) безпеки: виробничої, демографічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної, макроекономічної, соціальної, продовольчої і фінансової безпеки (рис.1.4.8.). Фінансова безпека, своєю чергою, також містить 6 складових: банківська безпека, безпека небанківського фінансового ринку, боргова, бюджетна, валютна, грошово-кредитна безпека. Окрім переліку основних індикаторів стану економічної безпеки країни Методика містить їхні порогові значення, джерела вхідної інформації, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки. В таблиці И.1 Додатку И наведено орієнтовний перелік індикаторів та джерел вхідної інформації за складовими економічної безпеки.

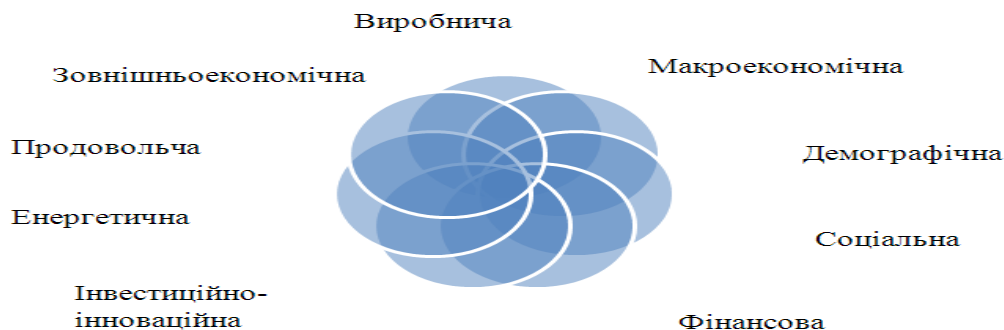

Рис. 1.4.8. Складові економічної безпеки для визначення макростабільності

Джерело: складено на основі [165]

На основі даних середньозважених субіндексів, тобто складових економічної безпеки, пропонується розрахунок інтегрального індексу економічної безпеки, яку ми розуміємо як макроекономічну стабільність. Відповідно до Методики інтегральна оцінка останньої здійснюється у наступному порядку: 1. формування переліку індикаторів; 2. визначення характеристичних значень індикаторів; 3. нормування індикаторів; 4. визначення вагових коефіцієнтів; 5. розрахунок

інтегральних індексів за окремими сферами економіки та інтегрального індексу економічної безпеки в цілому.

При формуванні переліку індикаторів включаються найбільш вагомі показники, які впливають на рівень економічної безпеки держави (принцип репрезентативності), адекватно відображають стан безпеки (принцип достовірності) та базуються під час їх розрахунку на офіційних статистичних даних і публічних експертних оцінках (інформаційна доступність) [165].

Характеристичні значення визначаються для кожного із індикаторів економічної безпеки окремо. Діапазон характеристичних значень кожного індикатора вимірюється від 0 до 1 та ділиться на п'ять інтервалів, де значення 0 означає мінімальний, тобто абсолютно загрозливий рівень безпеки (небезпека), а значення 1 характеризується як оптимальний, найбажаніший рівень економічної безпеки, відповідно й макростабільності.

Множина індикаторів залежно від економічного змісту кожного з них поділена на три типи: А, В і С. Індикатор типу С є *стимулятором*, що свідчить про прямий зв'язок між показником-стимулятором та інтегральною оцінкою. Індикатор типу В є *дестимулятором*, коли наявний зворотній зв'язок між показником-дестимулятором та інтегральною оцінкою. Нарешті, змішаний тип А, який є найбільш поширеним серед множини індикаторів, до певного значення показника є стимулятором, а в разі подальшого збільшення перетворюється на дестимулятор субіндексу стану економічної безпеки. Подібну градацію показників (індикаторів) ми пропонуємо й надалі використовувати у нашому дослідженні для оцінювання соціальної інклюзії.

Нормування індикаторів відбувається за допомогою лінійної функції так, щоб характеристичні значення індикаторів потрапляли у зіставні за величиною інтервали (від 0 до 1). Визначення вагових коефіцієнтів здійснюється шляхом експертного оцінювання, переважно через стандартизоване інтерв'ю. Одержана в результаті опитування інформація дає змогу використовувати середні експертні оцінки, що характеризують важливість кожного із індикаторів [165].

Нарешті, інтегральний індикатор економічної безпеки України за вітчизняною методологією розраховується за формулою:

$$I = \sum_m dm \cdot Im \quad (1.1.1.)$$

де I – інтегральний індикатор економічної безпеки;

dm – ваговий коефіцієнт, який визначає ступінь внеску субіндекса m -ї сфери економічної безпеки в інтегральний індекс безпеки України;

Im – агрегований субіндекс m -ї сфери економічної безпеки, де $m=(1, 2, 3 \dots 9)$.

Високий рівень достовірності інтегрального індексу економічної безпеки забезпечується тим, що його розрахунок здійснюється на основі оцінки близько 130 окремих індикаторів, які базуються як на статистичних даних, так і на даних, отриманих шляхом опитування респондентів [165].

Слід звернути увагу на певну суперечливість методики оцінювання економічної безпеки (тобто макроекономічної стабільності) у вітчизняному законодавстві. Мова йде про прийняття затвердженої Указом Президента України від 11.08.2021 «Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року» [242]. При цьому чинність «Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» 2013 року не скасовано. Метою поточної державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки визнано «упередження розбалансування економіки, підвищення її стійкості до впливу зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз та створення умов для забезпечення підвищення конкурентоспроможності економіки України» [242]. Іншими словами, в українському законодавчому полі наразі одночасно існують дві офіційні методики оцінювання, відповідно, дві системи показників для визначення рівня національної економічної безпеки, а власне й макроекономічної стабільності (табл. 1.4.10).

Ця таблиця демонструє, з одного боку, скорочення видів безпеки з 9 сфер, передбачених Методикою 2013 р., до 6-ти, які визначені в Стратегії економічної безпеки до 2025 р., а з іншого – значне скорочення кількості показників економічної безпеки, тобто макростабільності (з 126 у Методиці до 35 показників у Стратегії). Парадоксальним є те, що чинність Методики 2013 р. визнається у Стратегії безпеки

2021, попри презентовану в останній іншу систему оцінювання з 35 показників [453]. Спостерігається інституційна невідповідність, коли діє один документ, а інший чинний документ заперечує певні його положення. Це ускладнює аналіз та обмежує конструктивні висновки.

Таблиця 1.4.10.

Порівняльна характеристика складу показників економічної безпеки
відповідно до Методики 2013 р. та Стратегії 2021 р.

Види безпеки	Показники Методики 2013 р.	Показники Стратегії 2021 р.	Види безпеки	Показники Методики 2013 р.	Показники Стратегії 2021 р.
Фінансова	32	7	Інвестиційно-інноваційна	11	7
Макроекономічна	12	7			
Виробнича	16	11	Енергетична	10	0
Зовнішньоекономічна	11	4	Продовольча	11	0
Демографічна	7	0	Соціальна	15	0
В С Ь О Г О				126	35

Джерело: складено на основі [165; 242]

Попри зазначену інституційну невідповідність, можна виявити практичну значущість Методики 2013 р. і Стратегії 2021 р. та їх зв'язок із соціальною інклюзією. Це пояснюється, на наш погляд, наступним:

по-перше, в них містяться офіційно визнані, отже, певним чином обґрунтовані характеристичні значення тих показників, які віддзеркалюють стан макростабільності, що дає підстави для нормування їх фактичних значень при розрахунку інтегрального індексу; а також посилення на офіційні джерела інформації, у яких щорічно мають подаватися значення необхідних показників, що гарантує як доступність їх отримання, так і їх якість [244, с.40];

по-друге, спостерігається використання аналогічного до МІР підходу щодо визначення показників економічної безпеки (які ми розуміємо як показники макростабільності) з їхніми граничними критичними значеннями. Як зазначалося вище, такий підхід ми пропонуємо використовувати й для оцінювання рівня соціальної інклюзії в країнах з різним рівнем соціального і економічного розвитку;

по-третє, в переліку показників економічної безпеки Методики [165] наявні ті, що можна віднести до показників оцінки соціальної інклюзії та ексклюзії. До них ми відносимо деякі показники демографічної безпеки (2.2. Очікувана

тривалість життя при народженні; 2.5. Частка населення похилого віку в загальній чисельності населення), макроекономічної безпеки (6.4.Рівень безробіття за методологією Міжнародної організації праці; 6.5. Рівень тривалого безробіття (понад 12 місяців); 6.12. Зайнятість населення в неформальному секторі економіки) та соціальної безпеки (8.4. Співвідношення загальних доходів 10 відсотків найбільш та найменш забезпеченого населення; 8.13. Рівень зайнятості населення у віці 15 - 70 років) тощо. У Стратегії 2021 р. виключено показники безпеки соціальної сфери.

Розглянуті документи ідентифіковані нами як такі, на прикладі яких можна розробити кількісне оцінювання соціальної інклюзії. Проте наразі немає жодного нормативного документу, який би у повному обсязі унормовував поняття соціальної інклюзії, її значення для макроекономічної стабілізації національної економіки та визначав показники й індикатори її вимірювання. А без інструментарію кількісного аналізу соціальна інклюзія залишається лише якісним показником.

В основу дослідження покладено наукову гіпотезу про *взаємний вплив і взаємозалежність соціальної інклюзії та макроекономічної стабільності*. На рис. 1.4.9. відображено наш погляд на вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабільність національної економіки. Цей рисунок ілюструє вплив соціальної інклюзії, яка виражена трьома формами її економічного змісту, на макроекономічну стабільність за умови, що остання оцінюється за основними показниками Табло «Процедури макроекономічного дисбалансу» (MIP). Найбільш очевидний вплив кожної із форм економічного змісту соціальної інклюзії на показники макростабільності можна пояснити такими логічними конструкціями.

I. Прояв інклюзії у формі *доцільного (недискримінаційного) доступу членів суспільства до благ і користування ресурсами, відповідно, до ефективної рівності у розподілі доходів і майна* на:

1.рахунок поточних операцій платіжного балансу проявляється через скорочення розриву у доходах різних верств населення (k_d) та зменшення частки бідних, що матиме наслідком зростання середньої норми заощаджень. Це спричиняє збільшення середньої у суспільстві граничної схильності до заощаджень

(s') та обсягу заощаджень (S). За логікою моделі торгового балансу $NX-(NS - I)$, зростання S , за інших однакових умов, збільшуватиме розрив між заощадженнями та інвестиціями ($S-I$). Це корелює зі збільшенням додатного сальдо торгового балансу (Nx), відповідно, з позитивним сальдо рахунку поточних операцій в платіжному балансі країни:

доступ до благ, користування ресурсами, розподілу доходів і майна $\uparrow \rightarrow$ доцільна рівність у розподілі доходів $\rightarrow k_d \downarrow \rightarrow s' \uparrow \rightarrow S \uparrow \rightarrow (S-I) \uparrow \rightarrow Nx > 0 \rightarrow CAB > 0$

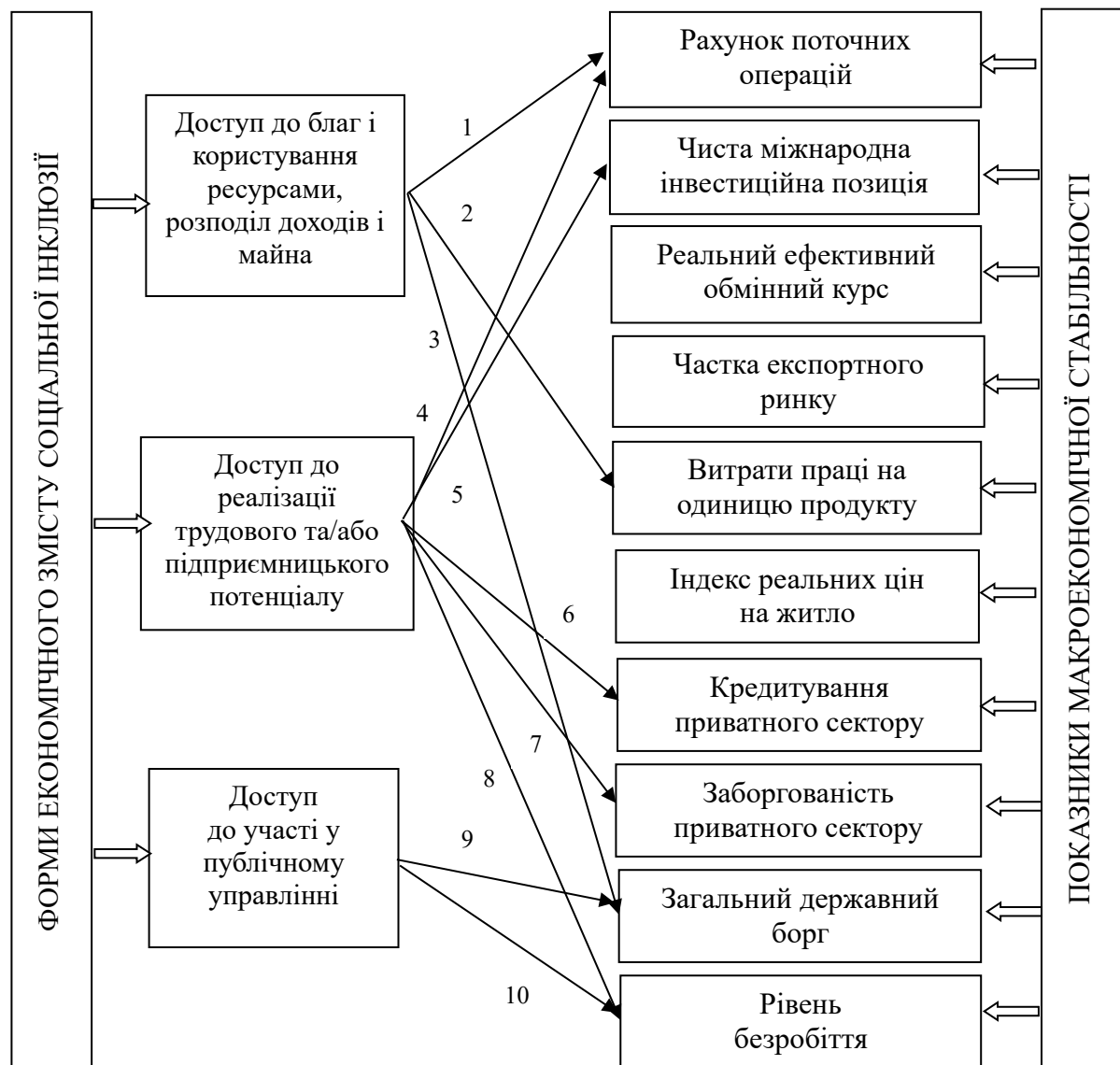

Рис. 1.4.9. Вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабільність

Джерело: розробка автора

2. витрати праці на одиницю продукту проявляється через формування оптимального значення частки зарплати в одиниці продукту (W/Y). Логіка цього зв'язку полягає в тому, що за більшого доступу членів суспільства до користування

ресурсами зростає дохідність ресурсів ($W(L)$) і відповідне зростання сукупного продукту (Y), а частка зарплати в одиниці продукту має прямувати до оптимуму:

доступ до користування ресурсами $\uparrow \rightarrow W(L) \uparrow \rightarrow Y \uparrow \rightarrow (W/Y) = \text{оптимум}$

3. загальний державний борг здійснюється завдяки збільшенню доступу до благ через соціальні трансферти (TR). Останні впливають на балансування держбюджету ($T \sim G$). За умови його розбалансування з причин невиправданого розширення соціальних допомог може спостерігатися збільшення заборгованості державного бюджету ($Debt$):

доступ до благ через $TR \uparrow \rightarrow$ розбалансованість держбюджету ($T < G$) $\rightarrow Debt \uparrow$

В цьому контексті необхідно дотримуватись доцільних розмірів та коректного визначення цільових груп бенефіціарів (отримувачів) соціальних допомог задля неперевищення порогових значень державного боргу (60%) та уникнення дестабілізаційних процесів в національній економіці:

*доступ до благ через оптимальні $TR \rightarrow$ баланс держбюджету ($T = G$) $\rightarrow$
 $\rightarrow Debt \downarrow$ до критичних (порогових) значень*

II. Прояв інклюдії через недискримінаційний доступ всіх членів суспільства до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу на:

4. рахунок поточних операцій прослідковується через розширення зайнятості (E), відповідне збільшення особистих і підприємницьких доходів (W , Pr – зарплат і прибутків), зростання купівельної спроможності суб'єктів економіки (AD), зміну експортно-імпортних операцій (Ex , Im) та чистого експорту (Nx). Такі зміни призводять до формування додатного сальдо платіжного балансу (CAB):

*доступ до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу $\uparrow \rightarrow$
 $\rightarrow E \uparrow \rightarrow W \uparrow, Pr \uparrow \rightarrow AD \uparrow \rightarrow Ex > Im \rightarrow Nx \uparrow \rightarrow CAB > 0$*

5. чисту міжнародну інвестиційну позицію ($NIIP$) здійснюється завдяки підвищеній підприємницькій активності, наслідком якої є збільшення внутрішнього інвестиційного попиту у порівнянні із зовнішнім ($I_{dom} > I_{for}$):

підприємницька активність $\uparrow \rightarrow I \uparrow \rightarrow I_{dom} > I_{for} \rightarrow NIIP \uparrow$

6. кредитування приватного сектору обґрунтовується тим, що підвищена підприємницька активність потребує залучення додаткових кредитних ресурсів.

Останні, своєю чергою, можуть бути спрямовані на розширення асортименту продукції, покращення її якості тощо:

підприємницька активність $\uparrow \rightarrow$ *кредитування приватного сектору* $\uparrow$

7. *заборгованість приватного сектору* впливає із зміни схильності до економічної активності. Збільшення доступу до трудової та/або підприємницької діяльності має позитивним наслідком скорочення заборгованості приватного сектору завдяки активізації зайнятості та збільшенню дохідності (W , Pr):

доступ до трудової/підприємницької діяльності $\uparrow \rightarrow E\uparrow \rightarrow W\uparrow, Pr\uparrow \rightarrow$
 $\rightarrow$ *борг приватного сектору* $\downarrow$

8. *рівень безробіття* (U) є оберненим, оскільки за вищої трудової та/або підприємницької активності загальний рівень безробіття скорочується:

трудова та/або підприємницька активність $\uparrow \rightarrow E\uparrow \rightarrow W\uparrow, Pr\uparrow \rightarrow U\downarrow$

III. Прояв інклюзії у формі *розширення участі всіх членів суспільства у публічному управлінні* на:

9. *загальний державний борг* пояснюється особливою роллю інститутів громадянського суспільства в площині контролю за перебігом суспільних процесів як на місцевому, так і на національному рівні. Потенціал активного громадянства позитивно впливає на прийняття суспільно корисних рішень, посилює підзвітність державних органів, зокрема контролює видатки державного бюджету:

участь у публічному управлінні $\uparrow \rightarrow$ *контроль балансу держбюджету* ($T=G$) $\uparrow \rightarrow$
 $\rightarrow Debt\downarrow$ *до критичних (порогових) значень*

10. *рівень безробіття* (U) впливає із підвищення ролі організацій громадянського суспільства у формуванні та реалізації політики зайнятості (зокрема молодіжної, ветеранської, серед внутрішньо переміщених осіб тощо):

участь у публічному управлінні $\uparrow \rightarrow E\uparrow \rightarrow W\uparrow \rightarrow U\downarrow$

Вище відображено наш погляд на вплив соціальної інклюзії на макроекономічну стабільність національної економіки, якщо брати в якості показників стабільності ті, що закріплені у проаналізованому вище Табло «Процедури макроекономічного дисбалансу» (MIP). Вибір MIP ми обґрунтовуємо тим, що наразі не розроблено іншого нормативного документу макростабільності із

відповідними показниками цього стану. Цілком очевидно, що не можливо з'ясувати вплив соціальної інклюзії на абсолютно всі показники макростабільності. Але виведення десяти логічних конструкцій такого впливу, вважаємо, доводять справедливість нашої ідеї про доцільність розглядати соціальну інклюзію як інструменту, за допомогою якого можна рухатися в бік макроекономічної стабілізації національної економіки. У розділі 3 буде розглянуто обернений вплив, а саме вплив макроекономічних показників на соціальну інклюзію.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

В результаті дослідження теоретико-методологічних засад соціальної інклюзії як інструмента макроекономічної стабілізації національної економіки ми дійшли таких висновків.

На початку XXI ст. соціальна інклюзія почала виконувати роль одного з інструментів відновлення макроекономічної стабільності, відповідно, - вирішення актуальних економічних і соціальних проблем, формування справедливого демократичного суспільства з рівними правами та можливостями для всіх його членів. Хоча в багатьох розвинених країнах соціальна інклюзія вже стала поширеною практикою діяльності урядів та спільнот, в Україні відбувається лише осмислення самої ідеї соціальної інклюзії та обговорюються загальні підходи до її практичної реалізації.

В основі цієї частини дослідження лежать сформульовані та перевірені дві *ідеї* (про соціальну інклюзію як соціальне явище, що має економічну природу та як поняття, що не є симетричним антиподом соціальної ексклюзії) та *гіпотеза* про взаємний вплив і взаємну залежність соціальної інклюзії та макроекономічної стабільності національної економіки.

Для підтвердження *ідеї* про соціальну інклюзію як соціальне явище, що має економічну природу було зроблено таке:

- визначений загальний тренд зміни уявлень про соціальну інклюзію в сучасній науці на основі дослідження історії ідеї і практики соціальної інклюзії та

ідентифікації трьох етапів - нормативного оформлення загальних прав людини; формування моделі «держави загального добробуту»; визнання явища соціальної ексклюзії та її дестабілізуючих наслідків для економіки та суспільства;

– встановлено, що безпосереднє теоретичне підґрунтя соціальної інклюзії формувалось в процесі розвитку ідеї соціальної ексклюзії (70-ті роки XX ст.), а перші системні теоретичні дослідження власне соціальної інклюзії припадають на середину 90-х років XX ст., відтак, нетривала історія розвитку теорії соціальної інклюзії спричиняє вади термінології та нечіткість у розмежуванні близьких понять, а саме: «соціальна інклюзія», «соціальна ексклюзія», «соціальна інтеграція», «соціальна згуртованість», «соціальна солідарність». Це ускладнює не лише наукові дослідження, а й практичну реалізацію соціальної політики;

– розроблено категоріальну матрицю соціальної інклюзії та визначено її місце в системі близьких понять на основі уточнення змісту цих понять та власне змісту соціальної інклюзії. З'ясовано, що *соціальна ексклюзія* є системою соціально-економічних відносин, яка передбачають виключення окремих осіб та/або спільнот із певних сфер суспільного життя. *Соціальна солідарність* визначена як результат «усвідомлення проблем відчуження», але не вирішення. *Соціальна інтеграція* ідентифікована як перетворення відокремлених, порівняно самостійних, слабо пов'язаних між собою осіб та/або спільнот у єдину цілісну систему (спільноту) із спільними цілями та інтересами. *Соціальна згуртованість* визначена як готовність членів суспільства співпрацювати з метою виживання та досягнення вищого рівня добробуту й процвітання.

Ідея про визнання соціальної інклюзії як поняття, що не є звичайним (симетричним) антиподом соціальної ексклюзії лежить в основі обґрунтування авторського підходу до тлумачення *соціальної інклюзії* не на основі її протиставлення соціальній ексклюзії, а на ґрунті виокреслення її власного (внутрішнього) змісту. Це дало можливість запропонувати авторське визначення соціальної інклюзії та інтерпретувати її у такий спосіб:

по-перше, як поняття, що має дві складові внутрішнього змісту – соціальну та економічну, відтак, має характеризуватись як соціально-економічна інклюзія,

по-друге, як фундаментальне суспільне явище, яке не утверджується автоматично внаслідок ліквідації причин та/або наслідків соціальної ексклюзії,

по-третє, як категорію, що має багато аспектів й тому одночасно стає метою діяльності, суспільним процесом, інструментом досягнення суспільних цілей та результатом діяльності суспільства й уповноважених ним національних регуляторів;

по-четверте, як явище, що розкривається через три форми економічного змісту, а саме: достатні й реалізовані можливості споживання благ і користування ресурсами, можливості реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, можливості участі в процесах управління. Визначено, що економічні форми внутрішнього змісту соціальної інклюзії пов'язані між собою і тому інклюзія не може існувати лише в якійсь одній із форм за відсутності інших.

Для підтвердження *гіпотези* про взаємну залежність соціальної інклюзії та макроекономічної стабільності національної економіки було зроблено таке:

- ідентифіковано поняття «макроекономічна стабільність» на основі дослідження еволюції поглядів щодо неї впродовж ХХ ст. та обґрунтовано доцільність тлумачення змісту цього поняття як особливого стану національної економіки, за якого, з одного боку, мінімізується вразливість до внутрішніх і зовнішніх шоків у короткому періоді, а з іншого боку, – створюється підґрунтя для стійкого зростання у довгому періоді;

- визначено закономірність зміни підходів до оцінювання макроекономічної стабілізації національних та регіональної економік на прикладі країн ЄС, яка (закономірність) виявляється у відмові *від* використання одного або декількох показників для фіксації стану макроекономічної стабільності та в переході *до* застосовування набору показників, в якому об'єднуються не лише фінансові, монетарні показники та показники рівня економічного багатства, а й *соціальні* показники;

- з'ясовано, що першим європейським макростабілізаційним документом, в якому було оголошено боротьбу із соціальною ексклюзією та *рух* до соціальної інклюзії стала Лісабонська стратегія (2000 рік), а у подальших європейських

документах розширюється коло інклюзивних завдань в контексті макроекономічної стабілізації національних економік;

- визначені особливості української практики розробки макростабілізаційних прогностичних документів з імплементацією окремих аспектів соціальної інклюзії та з'ясовано, що національний документ «Цілі сталого розвитку: Україна» містить, принаймні, 6 (із 17 задекларованих) макростабілізаційних цілей, які пов'язані з соціальною інклюзією у запропонованому авторському тлумаченні;

- обґрунтовано, що соціальна інклюзія є, передусім, якісною характеристикою розвитку суспільства, тому її результатами стають подолання відчуження і дискримінації, скорочення бідності й нерівності, забезпечення вищого загального рівня життя, співучасті у розбудові громадянського суспільства тощо. Однак, для управління процесами соціальної інклюзії, а також для визначення її внеску в макроекономічну стабілізацію необхідні методологічні розробки щодо способів кількісного оцінювання та моніторингу рівня соціальної інклюзії;

- визначено, що основи кількісного оцінювання зв'язку макроекономічної стабілізації та соціальної інклюзії містяться в офіційних документах ЄС («Macroeconomic Imbalance Procedure», Fragile States Index) та у вітчизняних офіційних документах («Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», «Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року»). Виокремлені ті ідеї та показники згаданих документів, які можуть бути використані для розробки методики оцінювання рівня соціальної інклюзії;

- ідентифіковані основні напрямки ймовірного позитивного впливу кожної із трьох виокремлених форм економічного змісту соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки та формалізовані у вигляді логічних конструкцій найбільш очевидних (природних) впливів кожної з форм економічного змісту соціальної інклюзії на показники макростабільності, передусім, ті показники, що подані в європейському документі «Macroeconomic Imbalance Procedure»; у такий спосіб реалізовано підхід до теоретичного обґрунтування використання соціальної інклюзії в якості інструменту макроекономічної стабілізації.

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ

2.1. Доступність споживання благ у сфері освіти та медицини

В умовах макроекономічної нестабільності і посилення економічної невизначеності, коли держава демонструє обмежені можливості виконання притаманних їй функцій, виникає необхідність знаходження нових підходів до вирішення низки соціальних та економічних проблем суспільства. Таким новим підходом може стати соціальна інклюзія, яка упроваджується в економіку і суспільство через різні форми її економічного змісту.

Першою визначальною формою соціальної інклюзії, як було зазначено у розділі 1, є доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до споживання благ, користування ресурсами, розподілу доходів і майна. Йдеться насамперед про доступ громадян до широкого набору споживчих благ. В цьому контексті важливо з'ясувати можливості доступу до сучасної якісної освіти і медицини.

Ми висуваємо припущення, що освіта і медицина формують підґрунтя соціальної інклюзії (рис.2.1.1.).

Рис.2.1.1. Освіта і медицина як підґрунтя соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.2.1.1. демонструє наше бачення, що освіта і медицина не тільки є підґрунтям соціальної інклюзії, але й тісно взаємопов'язані між собою. Для можливості навчатися й підвищувати рівень знань, необхідно на постійній основі дбати про своє здоров'я, а для надання високоякісних медичних послуг слід здобути сучасну медичну освіту. Крім того, в епоху цифрових технологій висококваліфіковані медичні працівники повинні не тільки мати відповідну

медичну освіту та навички, а й володіти цифровою грамотністю на рівні актуальних вимог часу, що не можливо без залучення в освітній процес.

Рівний доступ усіх громадян до медичних послуг забезпечує фізичне та психологічне здоров'я нації, дозволяє продовжити тривалість здорового життя. А з освіти починається все – як великі перемоги, так і поразки. Освіта є запорукою національної безпеки країни. Це обумовлює необхідність з'ясування можливостей доцільно рівного й недискримінаційного доступу до освіти всіх громадян, потребує визначення поняття освітньої інклюзії та її зв'язку із соціальною інклюзією.

Поняття інклюзії в цілому та освітньої інклюзії зокрема, все впевненіше входять у наше повсякденне життя. У вузькому розумінні *освітня інклюзія*, або інклюзивна освіта – це сучасна освітня технологія, яка передбачає навчання дітей з особливими потребами у звичайному навчально-виховному закладі, в якому створені необхідні умови для забезпечення максимальної ефективності навчального процесу. Ще у 1994 році ЮНЕСКО визначав освітню інклюзію як динамічний процес, який полягає в позитивному ставленні до різноманітності учнів у навчальному середовищі, сприйнятті індивідуальних особливостей розвитку дітей не як проблеми, а як можливостей для їхнього розвитку [256].

Проте погляди на освітню інклюзію еволюціонують разом з новими викликами і потребами суспільства. Погляди суспільства змінювались від повного неприйняття освітньої інклюзії, нерозуміння її значущості до визнання її ключових засад і підтримки на рівні держави. Дослідниками в галузі економіки, педагогіки та соціології було визнано, що «інклюзивна освіта» є одним із найбільш суперечливих термінів в освіті [371] і викликає безліч дискусій та суперечок [315]. Багато дослідників визнавали, що підходи до інклюзії в освіті змінювались з часом, з поступовим переходом від крайніх рівнів ексклюзії і сегрегації до власне інклюзії. Деякі науковці звертали увагу, що оскільки уряди прагнули до розвитку економіки знань, то певна частина молоді вважалася надлишковою в освітній сфері [515]. Звідси *ексклюзія (відчуження) в освіті* розглядається ними як визнання неповноцінності окремих осіб, що потім реалізується через виключення їх із повноцінного освітнього процесу, перешкоджання доступу до будь-яких

можливостей формальної освіти. *Сегрегація в освіті* як специфічна форма відчуження (ексклюзії) розглядається з погляду надання формальної освіти особам з особливими освітніми потребами (ООП), але в межах окремих установ або видів діяльності. Яскравими прикладами освітньої сегрегації є практика виключення «чорних дітей» із «шкіл для білих» у США (існувала до середини минулого століття) або виключення дітей аборигенів зі шкіл в Австралії, якщо батьки дітей неаборигенів були проти їх відвідування (існувала до початку 1970-х рр.).

В той же час, *інтеграція в освіті* розглядається дослідниками як адаптація або пристосування осіб з особливими освітніми потребами до загальноосвітнього середовища. Прикладом є функціонування окремих «спеціальних» класів для таких осіб у загальноосвітніх установах. Такі класи мають, як правило, відгороджені інфраструктурні освітні об'єкти, окремі дитячі майданчики тощо. Водночас діти, які відвідують ці відокремлені заклади, час від часу залучаються до певних занять у загальноосвітньому середовищі, можуть бути інтегровані день на тиждень або більше у загальних заходах (шкільні збори, музичні або спортивні заходи тощо). Підкреслюючи переваги інтеграції в освіті у порівнянні з ексклюзією та сегрегацією, дослідники в той же час критикують освітню інтеграцію за її символізм та акцентують на тому, що багато інтегрованих дітей фактично проводять мало часу у суспільному житті шкільної спільноти і проводять більшу частину часу у відокремлених класах чи середовищах. Основна критика інтеграції в освіті полягає в тому, що осіб, які є «іншими», потрібно не пристосовувати, а працювати над тим, щоб включати, цінувати та задовольняти їхні освітні потреби. В цьому сенсі інтеграція часто є не чим іншим, як переміщенням «спеціальної» освіти із сегрегованого у звичайне середовище, тобто увічнення практик ексклюзії під видом інтеграції [311].

З ростом економічного, політичного і соціокультурного розвитку суспільства відбуваються значні зміни в державній освітній політиці. У відповідь на критику освітньої інтеграції та визнання її обмежень на сучасному етапі спостерігається дедалі більший рух до освіти, що здійснюється на основі інклюзивного підходу. *Освітню інклюзію* більшість дослідників розглядають як забезпечення повної

участі та приналежності всіх осіб до будь-якого освітнього середовища. Інклюзивна освіта передбачає як соціальну, так і академічну інтеграцію, вільну від дискримінації в будь-якій формі. Для уникнення плутанини між термінами «інтеграція» та «інклюзія» деякі дослідники дають таке порівняння: інтеграція передбачає пошук відповіді на питання «Чи можемо ми задовольнити потреби цього учня?», в той час, як головним питанням інклюзії є «Як ми забезпечимо потреби цього учня?» [362, с.16].

Отже, можна прослідкувати певну еволюцію суспільних поглядів на освіту від ексклюзії до інклюзії, що представлено на рис.2.1.2.

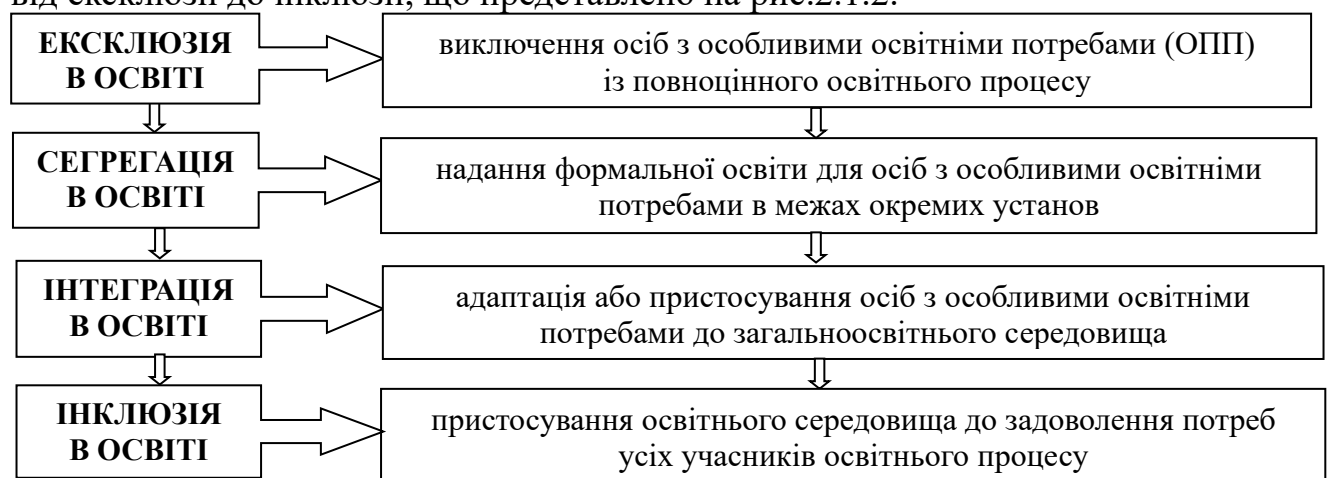

Рис.2.1.2. Еволюція освіти: від ексклюзії до інклюзії

Джерело: розробка автора

Домінування протягом тривалого періоду часу поглядів на освіту як на специфічне благо, право, на яке мають тільки повноцінні члени суспільства (це власне ексклюзія в освіті), змінилося на визнання права осіб з ООП на отримання формальної освіти тільки в межах спеціалізованих установ (сегрегація в освіті). Значним кроком вперед стали інтеграційні процеси у сфері освіти наприкінці ХХ ст., які передбачали пристосування осіб з ООП до загальноосвітнього середовища. А більше двох десятиків років назад освітню інклюзію визнано головною ціллю на шляху до забезпечення високоякісної освіти та складовою сталого розвитку.

На нашу думку, інклюзія в освіті (на відміну від інтеграції) представляє собою не адаптацію окремих осіб до загальноосвітнього середовища, а налаштування самого освітнього середовища до задоволення освітніх потреб всіх учасників освітнього процесу. В цьому контексті виникла нагальна потреба вийти

за межі усталеного, але дещо застарілого категоріального визначення освітньої інклюзії і збагатити його актуальним оновленим змістом.

Слід відмітити, що освітня інклюзія має упроваджуватись не лише на рівні окремих національних економік. Вона є загальносвітовою тенденцією у сфері освіти. Основними міжнародними організаціями, які формують політику у сфері інклюзивної освіти, є Організація Об'єднаних Націй (ООН), ЮНЕСКО, Організація Економічної Співпраці та Розвитку (OECD). За їх участі відбуваються міжнародні конференції, форуми тощо, на яких окреслюється коло найактуальніших питань щодо розвитку якісної інклюзивної освіти. Саме ці міжнародні організації спонукають до проведення освітніх реформ у напрямі інклюзивної освіти, до створення відповідного законодавства у цій сфері, визначають принципи, політику та рекомендації щодо практичної діяльності у сфері інклюзивної освіти.

Вперше освітню інклюзію визнали одним із найпотужніших засобів досягнення сталого розвитку на Всесвітній конференції з навчання осіб з особливими потребами, що відбулася у Саламанці (Іспанія) у 1994 році. На цій конференції було наголошено, що жодну дитину не можна вважати нездатною до навчання або виключеною зі сфери загальної шкільної освіти. Було чітко сформульовано поняття «освіта для всіх дітей» в межах інклюзивної системи: школи повинні приймати всіх дітей незалежно від їхнього фізичного, інтелектуального, соціального, мовного чи іншого стану. Інклюзивна освітня система має включати дітей з інвалідністю та безпритульних дітей, дітей з мовних, етнічних чи культурних меншин, з інших неблагополучних територій і груп [261].

Перше найпростіше визначення освітньої інклюзії, яке було запропоновано на конференції у Саламанці, наведено вище. Пізніше на Міжнародній конференції ООН з питань освіти, науки і культури «Інклюзивна освіта: шлях у майбутнє», яка проходила у Женеві у 2008 р., наголошувалось, що запровадження інклюзії в освітній сфері є не другорядним, а головним завданням як для забезпечення високоякісної освіти, так і для створення більш інклюзивних суспільств в цілому [381].

У «Глобальних цілях сталого розвитку 2015-2030» четвертою за значенням ціллю із 17 визначених глобальних цілей тисячоліття названа «*Якісна освіта*», яка, на нашу думку, тотожна поняттю «інклюзивна освіта». Під нею розуміється *створення безпечного, ненасильницького, інклюзивного та ефективного навчального середовища для всіх* [24]. Ця мета гарантує отримання до 2030 року безкоштовної початкової та середньої освіти всіма дітьми. Крім того, через ліквідацію матеріальних, гендерних та інших дискримінаційних розбіжностей, вона спрямована на забезпечення рівного доступу усіх громадян до недорогого професійного навчання і до якісної вищої освіти [24] (таблиця К.1. Додаток К).

У вересні 2019 р. на Міжнародному форумі ЮНЕСКО з інклюзивності та рівності в освіті, присвяченого 25-річчю Всесвітньої конференції у Саламанці (м.Калі, Колумбія), розглядалися проблеми та стратегії подолання постійних бар'єрів для вразливих груп при переході до такої інклюзивної системи освіти, за якої ніхто не залишиться поза нею [384]. На форумі було ухвалено «Калійські зобов'язання», в яких наголошувалось на невідкладності забезпечення рівноправної та інклюзивної якісної освіти. Було запропоновано нове бачення освітньої інклюзії як такої, що передбачає *повну* залученість (інклюзію) та доступ до освіти *всіх* дітей, молоді та дорослих. Це освіта для всіх здобувачів, починаючи з ранніх років і закінчуючи обов'язковим шкільним навчанням, здобуттям технічної, професійної та вищої освіти, а також це освіта, що охоплює навчання впродовж усього життя. При інклюзивній освіті все більше цінується різноманіття та унеможливорюються будь-які форми дискримінації. Визнається, що така освіта має боротися з відчуженням (ексклюзією) та її причинами [325].

Прикладом інтернаціонального характеру освітньої інклюзії та її імплементації в різних національних економіках є створення у 2020 р. Світової бази даних про нерівність в освіті (Worldwide Inequality Database on Education, WIDE) [530]. В ній відображено вплив таких факторів, як стать, етнічна приналежність, місце проживання тощо, на які громадяни мало впливають, але які відіграють важливу роль у формуванні їхніх можливостей для освіти та життя. WIDE на основі 26 різних показників досліджує неприйнятні ступені нерівності в освіті як між

країнами (всього 170 країн), так і між різними групами в межах національної економіки. Метою такого дослідження є винесення найболючіших проблем освітньої інклюзії на громадське обговорення та допомога у виробленні рекомендацій у проведенні освітньої інклюзивної політики. Іншим прикладом імплементації освітньої інклюзії у суспільне життя є створення у 2020 р. в межах Глобального моніторингу освіти (Global Education Monitoring) нової онлайн-платформи «Огляд профілів покращення освіти» (Profiles Enhancing Education Reviews). Її метою є дослідження законодавчої бази та ключових тем освітньої політики в різних країнах, виявлення країн зі складною освітньою інституційною структурою, надання рекомендацій щодо формування ефективного інклюзивного освітнього середовища та впровадження перспективних національних освітніх стратегій [451].

Отже, на сучасному етапі на глобальному рівні визнано, що *якісна освіта може бути забезпечена на засадах інклюзивного підходу*. Більше того, наголошується, що *якісна освіта не може бути не інклюзивною*.

На нашу думку, освітню інклюзію доцільно розглядати у більш широкому розумінні, не обмежуючись тільки створенням умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами у звичайному навчально-виховному закладі (як правило, у закладі середньої освіти). Вважаємо, що *освітня інклюзія* – це процес, який спрямований на:

- формування доцільно рівного доступу до навчання всіх громадян незалежно від психофізичних особливостей їх розвитку, статі, віку, місця проживання та інших дискримінаційних ознак;
- впровадження освіти на засадах інклюзивного доступу до неї на всіх рівнях – від дошкільної і початкової загальної до повної вищої освіти;
- перетворення всіх навчальних закладів будь-яких рівнів у такі інклюзивні освітні простори, які стимулюють і підтримують не тільки здобувачів освіти у їхньому прагненні до навчання, але і їх надавачів, тобто всіх учасників освітнього процесу (рис.2.1.3).

Рис 2.1.3. віддзеркалює еволюцію змісту поняття «освітня інклюзія» й уточнення її категоріального змісту. Зокрема, рис. 2.1.3а. демонструє традиційне, звичне для нас розуміння освітньої інклюзії винятково як навчання дітей з особливими потребами у звичайному навчально-виховному закладі. Розширене трактування змісту цього поняття, наведеного на рис.2.1.3б., передбачає забезпечення рівного недискримінаційного доступу до здобуття освіти не лише учнів з ООП загальноосвітніх середніх шкіл. Мова йде про сприяння соціальному, економічному та політичному залученню до освіти всіх громадян, незалежно від їхнього віку, статі, фізичних вад, раси, етнічної приналежності, походження, релігійних переконань, економічного чи іншого статусу.

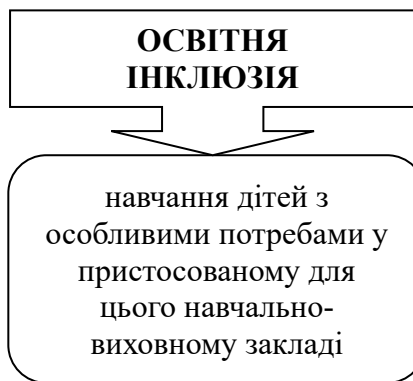

Рис.2.1.3а. Традиційний категоріальний зміст освітньої інклюзії

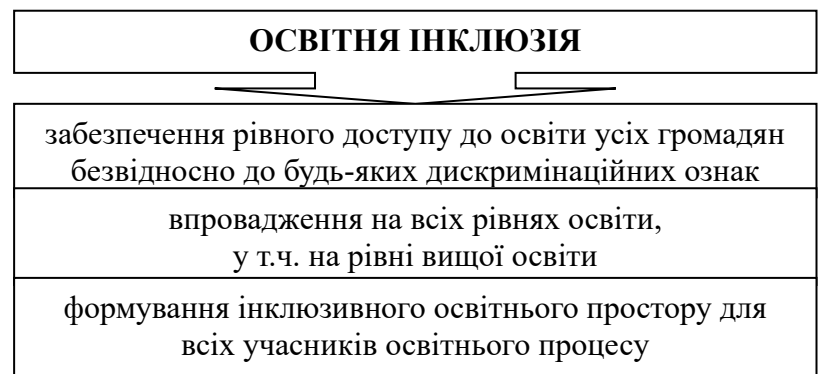

Рис.2.1.3б. Розширений категоріальний зміст освітньої інклюзії

Рис.2.1.3. Еволюція категоріального змісту освітньої інклюзії

Джерело: розробка автора

Освітня інклюзія на засадах рівного доступу до навчання всіх громадян безвідносно до будь-яких дискримінаційних ознак поставила під сумнів доцільність інших освітніх моделей (зокрема, інтернатної моделі), які ґрунтуються на ізолюваності окремих суб'єктів від загального освітнього процесу. На заміну спеціалізованим інтернатним моделям навчання прийшли нові моделі – на основі інтеграції та інклюзії. Проте якщо інтеграція в освіті передбачає, як зазначалося вище, пристосування осіб ООП до вимог всієї системи освіти, яка в цілому залишається незмінною, то інклюзія в освіті полягає в адаптації самої системи освіти до потреб її здобувачів. Саме тому освітня інклюзія має на меті формування уваги та поваги до несхожості, унікальності кожного здобувача освіти з боку суспільства, що забезпечує кращу якість освіти для всіх.

Відповідно до розширеного категоріального змісту освітньої інклюзії передбачається її упровадження на всіх рівнях освіти: дошкільної, початкової, базової і профільної середньої освіти, професійно-технічної, фахової передвищої, вищої освіти (першого-третього рівнів). Власне освітня інклюзія є складовою освітньої політики кожної національної економіки, яка демонструє на скільки захищеними є невід’ємні права кожного громадянина на освіту незалежно від особливостей його психофізичного і ментального здоров’я, статусу та інших ознак.

Формування інклюзивних освітніх просторів необхідно для підтримки всіх учасників освітнього процесу – здобувачів освіти, педагогічних (наукових, науково-педагогічних) працівників, фахівців-практиків, роботодавців та інших стейкхолдерів. Створення таких інклюзивних освітніх просторів спрямоване на покращення навчальних, соціальних та інфраструктурних умов у своїх колективах, взаємодію з місцевими громадами та іншими соціальними партнерами з метою покращення інклюзивного середовища. Важливо розуміти, що освітня інклюзія забезпечує не тільки реалізацію права всіх громадян на освіту, але і їхню соціалізацію та інтеграцію в сучасне високотехнологічне суспільство.

Рис.2.1.4 наочно відображає наше припущення, що освітня інклюзія є підґрунтям інклюзії соціальної. Це припущення підтверджується тим, що обидві інклюзії перетинаються у тій частині їх категоріального змісту, де йдеться про забезпечення доцільно рівного доступу всіх громадян до споживання певних благ. Якщо освітня інклюзія передбачає формування рівного доступу до освіти як окремого блага, то соціальна інклюзія охоплює рівний недискримінаційний доступ до будь-яких споживчих благ – різноманітних товарів та послуг, зокрема й освітніх.

Рис.2.1.4. Освітня інклюзія як підґрунтя соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Україна також не стоїть осторонь процесу впровадження інклюзії в освітній процес. Започаткування інклюзивної освіти в Україні можна віднести до 2009 р. Саме тоді, 16 грудня 2009 р. Україна ратифікувала один з найважливіших міжнародних документів у сфері прав людини – Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю [333] (де її ст. 24 «Освіта» передбачає впровадження інклюзивної освіти на всіх освітніх рівнях) і Факультативний протокол до неї [442]. Це означає, що український уряд на законодавчому рівні визнав принципи освітньої інклюзії та взяв на себе юридичні зобов'язання щодо виконання основних положень Конвенції. Відтоді освітня інклюзія в українських закладах освіти, як і в аналогічних зарубіжних закладах, гарантується державою. Підтвердженням цього факту стало також визнання четвертою за значенням метою «Цілей сталого розвитку: Україна», адаптованих до Глобальних цілей, інклюзивної освіти [295].

Проте наразі освітня інклюзія в нашій країні набула широкого упровадження та нормативного забезпечення, здебільшого, на рівні загальної середньої освіти. В таблиці 2.1.1. наведено основні показники освітньої інклюзії в закладах загальної середньої освіти України, які свідчать про позитивну динаміку цього процесу.

Таблиця 2.1.1.

Показники освітньої інклюзії в закладах загальної середньої освіти України

Показники	2021-2022 н.р	2022-2023 н.р	Зміна 2022/23 до 2017/18 н.р, рази
Кількість учнів з ООП в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти, осіб	32686	33861	↑ в 4,7
Кількість інклюзивних класів на базі закладів загальної середньої освіти, од.	23216	24995	↑ в 5
Кількість асистентів вчителів інклюзивних класів, осіб	X	22685	↑ в 6
Кількість інклюзивно-ресурсних центрів, од	637	667	X
Забезпеченість навчальною літературою учнів з ООП, од. назв підручників	40	20	X
Забезпеченість навчальною літературою учнів з ООП, примірників	139562	26415	X

Джерело: складено на основі [197]

В цілому сьогодні в Україні інклюзивним навчанням охоплено майже 43% шкіл [37]. Крім того, 1.01.2022 р. набрали чинності зміни до деяких постанов Кабінету Міністрів України, що регулюють організацію інклюзивного навчання в

них [225; 229]. У цих постановах унормовується співпраця між закладами освіти та інклюзивно-ресурсними центрами (ІРЦ) задля того, щоб школи отримували більше підтримки й допомоги під час навчання дітей з ООП.

Особливої уваги заслуговують питання становлення і практичної реалізації освітньої інклюзії у вищій школі. Треба визнати, що освітня інклюзія у вітчизняних ЗВО все ще знаходиться на етапі становлення та унормування процесу. Вона регламентується трьома основними документами: Законом України «Про освіту» (2017); Законом України «Про вищу освіту» (2014); Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» (2019). Короткий огляд чинного законодавства щодо впровадження освітньої інклюзії у вищій школі дає підставу для таких узагальнень.

Відповідно до Закону України «Про освіту» одним із основних принципів освітньої діяльності в країні є розвиток інклюзивного освітнього середовища як «сукупності умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [238]. У ст. 19 і 20 редакції цього Закону від 16.01.2020 р. № 463-IX уточнено також зміст освіти осіб з ООП та інклюзивного навчання. Законом України «Про вищу освіту» передбачено «створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення додатковою підтримкою в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами, зокрема психолого-педагогічним супроводом, створення для них вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти» [228], що відповідає принципам реалізації державної політики у сфері вищої освіти.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» визначаються організаційні засади інклюзивного навчання у вітчизняних закладах вищої освіти незалежно від форми власності і підпорядкування. Метою такого інклюзивного навчання визнається реалізація права осіб з ООП на здобуття якісної вищої освіти з урахуванням їхніх специфічних потреб і можливостей. Важливою новацією є введення категорії «інклюзивна група», під якою розуміється «група у закладі вищої освіти, де поряд із іншими здобувачами освіти навчаються одна або більше

осіб з особливими освітніми потребами» [236]. Крім того, новою практикою організації інклюзивного навчання у вищій школі є можливість, а подекуди й доцільність створювати спеціальний навчально-реабілітаційний підрозділ або групу психолого-педагогічного супроводу. Призначенням останніх є виконання широкого спектру інклюзивних методико-організаційних завдань, до яких, зокрема, належать:

- організація інклюзивного навчання і забезпечення навчально-реабілітаційного супроводу здобувачів вищої освіти з ООП;
- розробка та моніторинг виконання індивідуального навчального плану здобувачів вищої освіти з ООП;
- проведення інформаційно-просвітницької діяльності щодо формування толерантного ставлення до здобувачів вищої освіти з ООП;
- організація підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників університетів, соціальних працівників, волонтерів для роботи із здобувачами вищої освіти з ООП [236].

Щодо практичних кроків упровадження освітньої інклюзії у вищій школі, то вони не характеризуються такою ж динамічністю процесу, як у середній школі. Однак певні зрушення вже є. Насамперед впродовж останніх років беззаперечно визнано, що сучасна якісна університетська освіта має бути забезпечена на засадах інклюзивного підходу. Її метою є ліквідація соціальної ексклюзії в освітньому середовищі, яка формується в результаті несприйняття різноманітності учасників освітнього процесу, негативного ставлення до їхніх відмінностей і особливостей. Визнано, що різноманітність слід розглядати не як ваду, а як збагачення суспільства, а його членам слід навчитися сприймати індивідуальні відмінності здобувачів освіти як корисний ресурс, а не як проблему. Усвідомлено неприпустимість акцентування уваги на фізичних та психологічних особливостях здобувачів освіти. В українському законодавстві унормовано використання толерантних термінів «особа з особливими потребами», «здобувачі освіти з особливими освітніми потребами» замість «інклюзивна особа», «інклюзивний студент» та принизливого терміну «інвалід», що означає «непридатний» та підкреслює порушення фізичних,

психологічних або інтелектуальних здібностей людини. Використання нових інклюзивних термінів дозволяє не порушувати права і гідність здобувачів освіти, робити акцент на особистості, а не на її інвалідності або особливих потребах. Це також підтверджує сформульоване вище твердження, що *інклюзія* за своїм економічним змістом – *це процес*, а не характеристика специфічних рис особи.

Поточний стан розвитку інклюзії в освіті свідчить про задовільний рівень гнучкості та адаптивності закладів вищої освіти до викликів часу. Сучасні університети беруть на себе зобов'язання забезпечити комфортні умови для навчання всіх здобувачів вищої освіти, формують *безбар'єрне середовище*. Останнє передбачає певні інфраструктурні зрушення, встановлення спеціального устаткування, що допомагає здобувачам освіти із особливими потребами безперешкодно діставатися до необхідних приміщень під час освітнього процесу. Це встановлення пандусів, спеціальних ліфтів, обладнання санітарних кімнат, маркування приміщень тощо. Для здобувачів освіти із ДЦП, із порушенням опорно-рухового апарату надзвичайно актуальною є можливість користування пандусами і спеціальними ліфтами. Для здобувачів освіти із вадами зору для безперешкодної орієнтації у просторі і досягнення необхідних пунктів необхідним є маркування приміщень, кожного поверху, перил сходів. Також усі таблички (кабінет ректора або декана, назви кафедр або іменних аудиторій, бібліотека, кафе, куточок відпочинку тощо) мають дублюватись шрифтом Брайля. Крім того, для здобувачів освіти зі зниженим зором передбачено полоси жовтого кольору для позначення дверей, ліфтів, сходів, перил, високих порогів. Безбар'єрне середовище має забезпечити здобувачам вищої освіти із особливими потребами – із порушенням координації, опорно-рухового апарату, зору, слуху тощо – комфортні та безпечні умови пересування навчальним закладом.

Окрім формування безбар'єрного середовища надзвичайно важливою формою реалізації освітньої інклюзії у закладах вищої освіти є доступ до всіх навчальних матеріалів. Наприклад, для осіб з порушенням зору усі навчальні матеріали, екзаменаційні білети, програми практик тощо мають дублюватися шрифтом Брайля. Через обмежені можливості користування підручниками і

навчальними посібниками для них доцільно видавати аудіо підручники. Тобто завданням сучасних університетів є застосування будь-яких форм адаптації задля комфортнішого сприйняття навчального матеріалу всіма здобувачами вищої освіти, зокрема й здобувачами з ООП.

З метою забезпечення інклюзії в освітньому процесі і для всебічної підтримки здобувачів освіти з ООП мають бути також створені спеціальні підрозділи – ресурсний центр, навчально-реабілітаційний підрозділ або ж група психолого-педагогічного супроводу. Їх завдання – від розробки індивідуальних навчальних планів до організації підвищення кваліфікації працівників, які працюють з такими здобувачами – перераховані вище. Наявність психологів або психологічних служб у таких центрах також вітається, оскільки психологічні бар'єри можуть виникати і у здобувачів освіти, які не належать до групи осіб з ООП. До прикладу, для деяких студентів першого курсу бакалаврату, які вперше відірвалися від рідних домівок і вийшли за межі зони комфорту, характерними є ознаки дезадаптації. Це порушення комунікабельності (замкненість, надмірна сором'язливість, уникання публічних виступів на семінарах), емоційне збудження (винуватість, тривожність, емоційна нестійкість), порушення поведінки (пропуски занять, зухвалість, неухважність, сором'язливість,) та інші. А дистанційний формат навчання, в який сучасні заклади вищої освіти заглибились протягом декількох останніх років навчання в умовах COVID-19 та повномасштабної воєнної агресії РФ, поглиблює комунікативні провали в студентському середовищі. Такі здобувачі освіти потребують більше уваги від фахівців-психологів, які допоможуть у короткі строки адаптуватися до нового колективу і вимог часу.

Важливим завданням сучасних закладів освіти щодо упровадження в них освіти на засадах інклюзивного підходу є проведення систематичної інформаційно-просвітницької роботи по формуванню в них толерантного ставлення до здобувачів з особливими освітніми потребами. Необхідно систематично здійснювати роботу зі створення такого освітнього середовища, де стратегії викладання, методи та форми навчання, наявність фахівців для надання спеціальних послуг відповідно до потреб кожного здобувача, фізичне середовище, організаційні заходи тощо забезпечують

сприятливий комфортний клімат для навчання. Детальніше переваги освітньої інклюзії для різних учасників освітнього процесу наведено у таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2.

Переваги освітньої інклюзії для різних учасників освітнього процесу

Групи учасників	Переваги освітньої інклюзії
<i>Особи з особливими освітніми потребами (ООП)</i>	поліпшення когнітивного, моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку завдяки постійному спілкуванню з однолітками
	оволодіння новими вміннями та навичками
	залучення до навчання з орієнтацією на власні сильні якості, здібності та інтереси
	покращення можливостей для налагодження дружніх стосунків зі здоровими ровесниками
	створення умов для участі у громадському житті
<i>Інші здобувачі освіти</i>	оволодіння навичками природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей
	оволодіння навичками налагоджувати й підтримувати дружні стосунки з людьми, які відрізняються від них, співпрацювати з ними
	оволодіння навичками поводитися нестандартно, співчувати іншим
<i>Педагоги/викладачі та фахівці (медики, педагоги спеціального профілю, інші фахівці)</i>	краще розуміння індивідуальних особливостей осіб з ООП
	оволодіння різноманітними пед.методиками, що дає змогу ефективно сприяти розвитку осіб з ООП з урахуванням їхньої індивідуальності
	сприйняття осіб з особливими потребами більш цілісно, спроможність дивитися на життєві ситуації їхніми очима

Джерело: складено на основі [182]

Цікавим вважаємо досвід однієї з приватних британських шкіл для обдарованих дітей щодо виховання в них толерантності та інклюзивності до менш обдарованих і забезпечених дітей. В цій школі окрім поглибленого вивчення точних наук та іноземних мов запровадили обов'язковий предмет «Служіння громаді», в межах якого необхідно обрати якийсь соціальний заклад (наприклад, будинок для літніх людей), в якому вони можуть пройти стажування. Курс розрахований на учнів старших класів і триває кілька років [155]. Цей кейс демонструє, що недостатньо лише говорити про інклюзивність, толерантність та різноманітність. Отримати навички толерантності і зрозуміти важливість різноманіття можна лише маючи власний досвід, через особисте включення у суспільні процеси.

Крім навчально-організаційного та психолого-педагогічного супроводу для осіб з ООП важливим є також забезпечення та надання соціально-побутового супроводу. Останній передбачає здійснення різних заходів по створенню умов для соціально-побутової підтримки для цієї категорії здобувачів вищої освіти: надання

допомоги по влаштуванню у гуртожиток, обладнання доступних приміщень для відпочинку, отримання технічних засобів реабілітації, а подекуди й організація волонтерської допомоги для їхньої всебічної підтримки.

Однак нині формування інклюзивного навчального середовища в закладах вищої освіти обмежується лише активним створенням безбар'єрного середовища. Дійсно, у переважній більшості університетів вже встановлені пандуси і спеціальні ліфти, здійснені маркування приміщень і обладнань, облаштовані санітарні кімнати. Стосовно інших критеріїв, які вказують на забезпечення інклюзивності освіти в навчальному закладі, то тут є певні труднощі. І в недалекому майбутньому сучасним закладам вищої освіти доведеться їх подолати. Зокрема, багато функцій покладено на ресурсні центри. Саме вони повинні здійснювати підвищення кваліфікації викладачів та інших працівників для роботи зі здобувачами освіти з особливими потребами, визначати актуальні потреби цих здобувачів (через анкетування, опитування). Саме вони мають здійснювати роботу з дублювання різних навчальних матеріалів шрифтом Брайля тощо. Проте створення таких центрів потребує додаткових фінансових ресурсів. Вітчизняним законодавством їхнє фінансування передбачено за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших не заборонених законодавством джерел. Наразі такі центри фінансуються або ж самими університетами, або ж за рахунок благодійних фондів.

Слід визнати, що сучасні університети не повинні бути наодинці з викликами по формуванню освітнього інклюзивного середовища у вищій школі. Ми пропонуємо до розгляду трирівневу модель упровадження освітньої інклюзії в сучасному університеті, яка передбачає взаємодію всіх її рівнів (рис.2.1.5). Цей рисунок демонструє, що освітня інклюзія в сучасних ЗВО має формуватися одночасно на рівні держави, надавачів та отримувачів освітніх послуг. Кожен рівень має свої чітко окреслені межі впливу на формування інклюзії у вищій школі, але лише їх синергетична взаємодія може забезпечити бажаний кінцевий результат.

Зокрема, на рівні отримувачів освітніх послуг (студентських груп) має формуватися первинне інклюзивне мікросередовище, що базується на увазі і повазі до кожного, на толерантному ставленні до особливостей окремих учасників

освітнього процесу. На цьому рівні інклюзивність проявляється через практику взаємодопомоги між здобувачами освіти, через взаємну відповідальність усіх членів студентської групи за всіх і за кожного окремо.

Рис.2.1.5. Трирівнева модель освітньої інклюзії в сучасних ЗВО

Джерело: розробка автора

На рівні надавачів освітніх послуг передбачається така діяльність адміністрації ЗВО і науково-педагогічних працівників, яка спрямована передусім на створення загальної атмосфери цінування, визнання і поваги до всіх учасників освітнього процесу, формування мислення, що кожен здобувач має суспільну цінність незалежно від своїх специфічних ознак. На цьому ж рівні мають вирішуватись питання організаційного, навчально-методичного, соціально-побутового характеру, психолого-педагогічного супроводу, про що йшлося вище.

В одному з досліджень з організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти Європейського Союзу наводяться цікаві приклади адаптації учасників освітнього процесу – викладачів і студентів – до інклюзії в освіті. В цих кейсах продемонстровано синергетичний ефект освітньої інклюзії на виділених нами двох перших її рівнях. Ось один із цих прикладів. Студент із вадами зору мав певні проблеми з навчанням, демонстрував відносно низький рівень знань, оскільки міг користуватися лише нечисленними підручниками Брайля із навчальних дисциплін. Однак завдяки впровадженню інклюзивного підходу до навчального процесу, посиленню мотивації та диференційованого підходу до здобувачів освіти з боку викладача, він почав систематично прослуховувати на Youtube-каналі відеоролики

з дисципліни, а також зміг опанувати «сліпий набір» на комп'ютері. В результаті через декілька місяців цей студент з вадами зору підвищив свою успішність, у студентській групі його визнали «експертом» із сучасних соціологічних теорій, у нього покращились комунікативні навички. За психологічним тестуванням у нього також підвищилась мотивація до навчання, він став відчувати себе більш упевненим у колективі і навіть почав мріяти в майбутньому стати соціальним консультантом для людей з обмеженими можливостями [33, с. 273-274]. Цей приклад демонструє, що якщо здобувачів освіти з обмеженими можливостями не висміюють у групі, якщо від них не абстрагуються, а усіяко допомагають, то через певний час слід очікувати на чудовий результат. Вони стають більш мотивованими, комунікабельними, розвивають власні здібності і навіть лідерські якості, висловлюють бажання працювати й допомагати подібним до себе.

Вищий рівень моделі освітньої інклюзії презентує формування інклюзивного освітнього середовища на рівні держави. Саме на цьому рівні повинні прийматися документи, які унормовують освітню інклюзію в закладах вищої освіти, має здійснюватися перерозподіл фінансових коштів, виходячи з прогнозу пріоритетів соціально-економічного, науково-технічного розвитку на довгострокову перспективу та з урахуванням регіональної специфіки.

Хоча інклюзивне навчання в Україні за останні роки зазнало позитивних змін, втім не вирішеними залишаються ряд проблем, серед яких такі:

- низький рівень інформаційної доступності навчальних матеріалів;
- відсутність поширення сервісів з конвертування документів, навчальних матеріалів, їх переклад на жестову мову, запис у зручних для відтворення форматах;
- недостатня забезпеченість асистентами вчителів у закладах загальної середньої освіти, а у вищій школі – психологами і психологічними службами;
- недостатня забезпеченість ІРЦ досвідченими фахівцями;
- упередженість у ставленні до безбар'єрності, інклюзії та низький рівень поширення культури прийняття серед учасників освітнього процесу тощо.

Слід констатувати, що в теоретичних дослідженнях і в практиці надання освітніх послуг інклюзію в освіті зводять лише до залучення до навчання осіб з особливими освітніми потребами. Зокрема, в Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки однією з операційних цілей визнано «Забезпечення доступності і інклюзивності вищої освіти» шляхом «забезпечення доступу до вищої освіти соціально вразливих категорій населення» та «державної підтримки осіб з особливими потребами» [276]. В той же час недостатньо уваги, на наш погляд, приділяється таким формам інклюзії як залучення до освіти інших вразливих груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, людей старшого віку, жителів віддалених сільських територій та інших, що повніше відповідало би принципу рівного доступу до освіти всіх верств населення.

Повномасштабна війна, яка триває більше двох років, також формує нові виклики у сфері інклюзивної освіти. Вочевидь невдовзі до категорії осіб з ООП будуть включені не лише ті, хто мають певні фізико-психологічні особливості з дитинства, але й особи, які отримали поранення під час війни або зазнали психологічних травм (втратили здатність розмовляти через посттравматичний стресовий розлад тощо). Значним викликом для педагогів стане пошук підходів до тих здобувачів освіти з ООП, стан яких значно погіршився через бойові дії. Від початку повномасштабної війни РФ проти України багато наших співвітчизників переміщено зі сходу України в західні регіони країни. Проте приймаючі громади мають обмежені ресурси й можливості для забезпечення їхньої якісної освіти. Близько 40 % громад не мають достатньо технічних засобів для організації освітнього процесу. Додаткові потреби в обладнанні та матеріалах об'єктивно зумовлені різким приростом дітей, що потребують підтримки, на територіях їх внутрішнього переміщення [212, с.10; 435].

Продовжуємо обґрунтовувати наше припущення, що медицина разом з освітою формують підґрунтя соціальної інклюзії. Як було зазначено, на даний час в Україні активно розвивається інклюзія у сфері освіти, проте інклюзивного підходу потребують й інші галузі та сфери, зокрема сфера медицини.

Якщо поняття освітньої інклюзії, або ж інклюзивної освіти є категоріально визначеним та має приклади практичної реалізації, то поняття *інклюзії у медицині* знаходиться ще на етапі становлення.

Перш ніж говорити про доступ до медицини і медичних послуг, які впливають на стан здоров'я, необхідно дати визначення останньому. Значущість здоров'я важко переоцінити. Немає жодної сфери, від якої людина була б так залежна, як від сфери охорони здоров'я та якості медичних послуг. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає здоров'я як *«стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки як відсутність хвороб і фізичних дефектів»* [385]. А у «Глобальних цілях сталого розвитку 2015-2030» та «Цілях сталого розвитку: Україна» третьою за значенням ціллю із 17 визначених цілей тисячоліття названо «Міцне здоров'я і благополуччя». Ця мета передбачає забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччя для всіх у будь-якому віці [24], що тотожне, на нашу думку, *інклюзивному підходу до здоров'я і медицини* (таблиця К.2. Додатку К). Одним із найбільш соціально вагомих напрямів економічної політики є система державного управління сферою охорони здоров'я, яка безпосередньо впливає на добробут, життя та здоров'я населення [378].

Загальновідомо, що здоров'я та його охорона стосуються усіх і кожного, а попит на медичні послуги є високим і постійним впродовж усього життя людини. Проте це не означає, що інклюзія в медицині вже визнана необхідною практикою.

Зокрема різні прошарки населення, зокрема ветерани війни, внутрішньо переміщені особи, жителі сільської місцевості, особи з інвалідністю, пенсіонери, молодь та, подекуди, працюючі громадяни, не завжди можуть отримати якісні своєчасні медичні послуги. Причини ексклюзії в медицині можуть бути різними. Досвід медичного обслуговування в Україні дозволяє виділити такі види обмежень (ексклюзії) в цій сфері:

- значна віддаленість медичних закладів від користувачів медичних послуг, відтак, тривалий час, необхідний пацієнтам для потрапляння в місця надання цих послуг,

- відсутність або суттєві обмеження транспортного сполучення для потрапляння до місць надання медичних послуг,
- брак коштів місцевих громад для фінансування медицини та надання всього необхідного комплексу медичних послуг,
- брак фахівців-медиків для надання медичних послуг в окремих медичних закладах [198; 199].

У табл.2.1.3. наведено окремі показники доступу до медичних послуг в Україні впродовж 2015-2019 років.

Таблиця 2.1.3.

Показники соціальної інклюзії/ексклюзії в медицині в Україні

№	Показник	2015	2017	2019	2021
1	Частка домогосподарств, у складі яких є особи, що протягом останніх 12 місяців за потреби не змогли отримати мед. допомогу, придбати лікарські засоби, %	29,3	29,7	21,0	X
2	Частка домогосподарств, які: • потерпають від відсутності поблизу житла закладу охорони здоров'я (фельдшерсько-акушерського пункту, амбулаторії, поліклініки), аптеки, % • потерпають від незабезпеченості населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги, % • витрачають на харчування > 60% сукупних витрат, %	12,3 14,8 43,1	13,4 14,8 26,1	13,5 16,1 26,7	12,0 13,1 X
3	Чисельність дітей з інвалідністю, охоплених реабілітаційними послугами, тис. осіб	14,2	17,4	18,2	X
4	Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через: • незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, % • відсутність поблизу житла медичної установи, % • відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з розвинутою інфраструктурою, %	39,9 26,3 22,7	38,2 27,8 22,5	39,2 29,6 24,4	33,7 26 24,7

Джерело: складено на основі [73; 186; 198; 199; 295]

Наведені в Табл.2.1.3. показники доступу до медичних послуг в Україні є переважно показниками ексклюзії та навіть депривації, оскільки демонструють позбавлення від чогось (від медустанови поблизу житла, від своєчасного забезпечення послугами швидкої медичної допомоги, від доступності до ліків, від регулярного транспортного сполучення з закладами охорони здоров'я тощо).

В той же час у вітчизняній статистиці складно віднайти показники інклюзії (включеності, охоплення, залучення) у медицині на зразок тих, що наводяться в європейській статистиці, а саме: кожен європеєць щороку 5-10 разів звертається до лікарів, кожен 5-й громадянин лікується у стаціонарі, а кожен 4-9-й користується послугами швидкої медичної допомоги [207]. У наведеному в Таблиці 2.1.3. переліку показників інклюзії наявний лише показник «чисельності дітей з інвалідністю, охоплених реабілітаційними послугами». Така ситуація, вважаємо, зумовлена недостатньою увагою до проблем інклюзії у медицині.

Протягом останніх трьох десятиліть проведено багато досліджень впливу соціальних відносин – соціальної ексклюзії та ізоляції, соціальної згуртованості, соціальної інтеграції тощо – на фізичне та психічне здоров'я людей. Ці дослідження виходять за межі суто економічної сфери. Вони торкаються переважно соціології, медицини в цілому та психології зокрема. Проте їхні результати інтегровані у соціальну і економічну площини, їх можна інтерпретувати для пояснення феномену соціальної інклюзії.

Неоціненним є внесок відомого соціолога Еміля Дюркгейма у вивчення взаємозв'язку між суспільством, соціальними зв'язками і здоров'ям, а саме у розуміння того, як соціальна інтеграція та згуртованість впливають на смертність [321]. Із цих досліджень випливає, що зростання смертності і самогубств більш характерне для суспільств із низьким рівнем соціальної згуртованості та інтеграції і навпаки. А останні (соціальна згуртованість та інтеграція) визнані науковцем важливими соціальними детермінантами здоров'я нації.

Джон Боулбі, один із найвидатніших британських психоаналітиків ХХ століття, розробив теорію впливу зовнішнього середовища на виникнення різного виду неврозів та порушення психоемоційного стану людини. Особливо цей зв'язок спостерігається у ранньому дитинстві. Він вважав, що відокремлення немовлят від їхніх матерів є нездоровою практикою і розглядав втрату та розлуку як ключові проблеми психотерапії. Як результат своїх досліджень, Дж. Боулбі припустив, що існує універсальна людська потреба у формуванні близьких фізичних,

психоемоційних та соціальних відносин, соціальної згуртованості близьких осіб, які безпосередньо впливають на здоров'я людини [361].

Інші дослідження присвячені впливу соціальної ексклюзії та ізоляції на здоров'я окремих груп людей. Будучи антиподом соціальній інклюзії, вони не тільки погано позначаються на стані здоров'я людей, але й збільшують смертність. Соціальна ізоляція є особливою проблемою для літніх людей, оскільки з віком контакти з друзями слабшають. Деякі дослідники підсумовують, що соціальна ізоляція та самотність внаслідок пандемії COVID-19, ймовірно, стануть основними факторами ризику, що впливають на стан здоров'я людей похилого віку [532]. Інше дослідження продемонструвало цікаві результати, що двадцятирічні молоді особи потерпають від соціальної ізоляції навіть більше, ніж люди віком 50 років і старше, саме під час фізичного дистанціювання [329]. Це, на наш погляд, означає, що зменшення соціалізації і комунікації, різних соціальних контактів з ровесниками негативно впливає на психологічний та емоційний стан молоді, на їхні спроби знаходження свого місця у соціумі. Вважаємо, що у недалекому майбутньому буде проведено багато досліджень впливу соціальної ізоляції, яка виникла через війну і воєнні дії, на фізичний та психічний стан людей.

В цілому ці та інші теорії являють собою дослідження причинно-наслідкових зв'язків, що починаються з макросоціальних і закінчуються психобіологічними процесами, які динамічно пов'язані одне з одним й утворюють процеси, за допомогою яких різноманітні соціальні зв'язки (соціальна інтеграція, соціальна ексклюзія, соціальна згуртованість та інші) впливають на фізичне та, особливо, психічне здоров'я людей. Метою цих теорій була інтеграція деяких класичних теоретичних праць у соціології та психіатрії з емпіричними дослідженнями соціальної інтеграції та соціальної підтримки населення. В той же час відчувається брак досліджень інклюзивного підходу до стану здоров'я і його охорони.

Інклюзія у медицині є наразі малодослідженим і категоріально невизначеним явищем. Однак певні напрацювання вже є. Зокрема, в сучасних теоретичних дослідженнях під інклюзивною медициною прийнято розуміти комплексний процес забезпечення рівного своєчасного доступу до якісних медичних послуг всіх

осіб, незалежно від їх стану здоров'я, місцезрештування, віку, статі, національної приналежності, віросповідання тощо [52].

В окремих дослідженнях доводять, що одним із шляхів забезпечення інклюзивного підходу в сфері охорони здоров'я є розвиток «електронної медицини» (е-медицини) [52]. Найбільш важливим документом в цій сфері є резолюція Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) «eHealth», яка регламентує використання електронної медицини в глобальному масштабі [526]. В цій резолюції зазначається, що «е-медицина дозволяє підвищити ефективність медичного обслуговування і покращити доступ до медико-санітарної допомоги, особливо для осіб, які проживають у віддалених районах, осіб з інвалідністю та осіб літнього віку. Зміцнення охорони здоров'я за рахунок е-медицини сприяє реалізації основних прав людини через підвищення рівня справедливості, солідарності, якості медичної допомоги та медичних послуг, а також якості життя в цілому» [526].

В основі розвитку інклюзії у медицині лежить концепція медичної допомоги, яка сконцентрована на людині (Citizen-Centred Health Care), відповідно до якої кожна особа за допомогою електронної системи може одержувати весь обсяг медичної допомоги у тому місці, де вона знаходиться в даний час. Фактично йдеться про інклюзивні пріоритети у сфері медицини і охорони здоров'я.

На нашу думку, *інклюзія у медицині* – це процес, спрямований на:

- формування доцільно рівного доступу до медичних послуг всіх громадян безвідносно до будь-яких дискримінаційних ознак на постійній основі та впродовж усього періоду їхнього життя для підтримання прийняттого рівня здоров'я і благополуччя;
- надання медичних послуг на засадах інклюзивного підходу на всіх рівнях – від первинного до високотехнологічного третинного рівня;
- перетворення усіх медичних закладів будь-яких рівнів у інклюзивні медичні простори.

Інклюзія у медицині на засадах доцільно рівного доступу до медичних послуг всіх громадян передбачає поєднання соціальних та економічних складників, а саме:

- адаптацію всієї системи охорони здоров'я до потреб громадян, формування з боку суспільства уваги та поваги до несхожості й унікальності фізичного і ментального здоров'я кожного громадянина,

- гарантування реального фінансування витрат на медицину, з огляду на «усереднені» потреби громадянина країни в медичних послугах, незалежно від місця проживання та бюджетів окремих громад тощо

Така переорієнтація системи охорони здоров'я на інклюзивні рейки забезпечує *здоровий спосіб життя та сприяння добробуту для всіх у будь-якому віці*. Інклюзія в медицині, на нашу думку, передбачає зміну ціннісних пріоритетів розвитку медицини і охорони здоров'я. Йдеться про зміщення акцентів з орієнтації на надавачів медичних послуг *на* їх отримувачів, тобто зміщення у бік медичної допомоги, орієнтованої на людину. Такі зрушення дозволять усунути розрив між тим, що хочуть пацієнти, і тим, що може надати система охорони здоров'я.

Важливим є упровадження інклюзії в медицині на всіх її рівнях – на первинному, спеціалізованому вторинному та високотехнологічному третинному рівнях (таблиця К.3. Додатку К). Мова йде не тільки про рівний доступ всіх громадян до отримання первинної лікарської медичної допомоги у відповідних закладах сімейної медицини і центрах первинної медико-санітарної допомоги, але і до спеціалізованих, діагностичних та лікувальних медичних послуг, які можуть надаватися у плановому порядку та у екстрених випадках, а за потреби – з використанням високотехнологічного обладнання.

Формування інклюзивних медичних просторів передбачено для підтримки всіх стейкхолдерів – громадян-набувачів медичних послуг та їх надавачів. Створення таких інклюзивних медичних просторів спрямоване на покращення соціальних та інфраструктурних умов у своїх колективах, взаємодію з місцевими громадами та іншими соціальними партнерами з метою покращення медичного інклюзивного середовища. Інклюзія у медицині забезпечує не тільки реалізацію права усіх громадян на кваліфіковані медичні послуги для лікування виявлених хвороб, але і на превентивні заходи, спрямовані на своєчасне попередження і запобігання низки хвороб. Власне інклюзія у медицині має стати невід'ємною

складовою системи охорони здоров'я кожної національної економіки, яка демонструє наскільки захищеними є невід'ємні права кожного громадянина на збереження свого здоров'я та яким є доступ до медичних послуг незалежно від особливостей їхнього психофізичного і ментального здоров'я. Таким чином, доцільно рівний, тобто інклюзивний доступ усіх громадян до медичних послуг забезпечує фізичне та психічне здоров'я нації, дозволяє подовжити тривалість здорового життя.

Значення медицини та охорони здоров'я під час війни зростає у рази. І мова йде не тільки про фізичне здоров'я, але і про психічне. За даними ВООЗ, кожна п'ята людина під час війни страждає від певних форм розладу психіки. Це не тільки поточна проблема в період війни, але і проблема, яку треба буде вирішувати ще найближчі 5-6 років після перемоги. За даними Міністерства охорони здоров'я України, через війну, розв'язану РФ проти незалежної України, понад 60% наших громадян вже потребують психологічної допомоги [198]. Втрата близьких, розділені сім'ї, насильство, полон, окупація, звуки сирен та вибухів – все це негативно впливає на психічний стан людей.

В той же час психічне здоров'я громадян впливає на кожну сферу їхнього життя. Все, що люди думають, говорять чи роблять, кожна дія та емоції безпосередньо залежать від того, в якому стані перебуває людська психіка. Різноманітні психологічні розлади можуть призводити до агресивності, ворожості та нездатності взаємодіяти із людьми, як із членами родини, так і зі сторонніми особами. Такі розлади можуть спричинити втрату інтересу до тих речей, які раніше приносили задоволення. А через надмірно пригнічений стан людина навіть може втратити здатність виконувати найпростіші завдання. Підтримка психічного здоров'я прямо впливає і на покращення фізичного стану. Зокрема, хвороби серцево-судинної системи пов'язані зі стресовими розладами, тому ефективне подолання стресу позитивно впливатиме на здоров'я серця.

Першим кроком упровадження інклюзії у медицині в нашій країні є формування з першого дня повномасштабної війни в Україні єдиного медичного простору, коли цивільна система охорони здоров'я працює у зв'язці з військовою,

аби надавати медичну допомогу всім громадянам – як військовим, так і цивільним. Так, військовими, які повертаються з полону, опікується військова медична система. Надалі, після оцінки стану здоров'я кваліфіковану високоспеціалізовану медичну допомогу їм надають у закладах охорони здоров'я, підпорядкованих МОЗ або Академії медичних наук [198].

Інклюзія у медицині є підґрунтям соціальної інклюзії, оскільки через доцільно рівний доступу до медичних послуг забезпечується доцільно рівна доступність споживчих благ в цілому (рис.2.1.6).

Рис.2.1.6. Інклюзія у медицині як підґрунтя соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Вище йшлося про те, що ознака «доступ/доступність» є основоположною у визначенні соціальної інклюзії. Це стосується й інклюзії у медицині. Фахівці Всесвітньої організації охорони здоров'я виокремлюють фізичну, економічну та інформаційну доступність медичних послуг [368]. У вітчизняних дослідженнях розрізняють правову (нормативну), організаційну, економічну та інформаційну доступність таких послуг [261, с.110]. Така увага дослідників до категорії доступності медичних послуг є, на нашу думку, підтвердженням важливості інклюзивності в медицині.

Під *фізичною* (або *організаційною*) *доступністю* розуміють створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я різнопрофільного характеру, надання якісних медичних послуг у необхідних обсягах для тих, хто їх потребує; забезпеченість медичними працівниками, насамперед висококваліфікованими

лікарями; сприятливі години роботи медпрацівників тощо, які дають змогу всім громадянам отримувати ці послуги, коли вони їх потребують.

Складовою фізичної доступності медичних послуг є їх *територіальна доступність*. Це означає, що всі медичні товари і послуги мають бути в межах територіальної доступності для всіх верств населення. Територіальна доступність є важливою з позиції своєчасності надання медичних послуг, тобто здатності системи охорони здоров'я швидко надавати медичну допомогу після визнання потреби в ній. Затримка часу між виявленням потреби в лікуванні та фактичним отриманням цих послуг може негативно вплинути на стан здоров'я та збільшити витрати на лікування і догляд.

Економічна доступність медичних послуг характеризується як спроможність людей їх оплачувати без фінансових труднощів. У цьому разі враховується не тільки ціна власне медичних послуг, а й непрямі та альтернативні витрати, такі як витрати на транспортування до і з медичних установ, частина втраченого доходу через лікування тощо.

Інформаційна доступність медичних послуг визначає право на пошук, отримання та передачу інформації щодо розв'язання проблем із здоров'ям. Проте цей доступ до інформації не має обмежувати право на конфіденційність даних про особисте здоров'я громадян.

Правова доступність полягає у закріпленні на законодавчому рівні основних прав людини на медичну допомогу, зокрема й закріплення права на судовий захист у разі порушення цього права [261, с.110-112; 299, с.119].

Отже, інклюзія в медицині досягається через доступність медичних послуг для всіх верств населення безвідносно до будь-яких бар'єрів і обмежень. Інклюзивний підхід до здоров'я та медичних послуг запобігає розвитку фізичних і психічних розладів, сприяє покращенню відносин з іншими людьми, підвищує самооцінку і продуктивність роботи, створює передумови для більшого заробляння грошей та їх витрачання на різноманітні споживчі блага. Тобто, від здоров'я окремої людини і нації в цілому залежать економічні спроможності, соціальний настрій, а також політичний стан будь-якої національної економіки.

Рис.2.1.7 наочно відображає наше припущення про те, що освітня інклюзія та інклюзія у медицині є підґрунтям інклюзії соціальної. Це припущення підтверджується тим, що ці види інклюзії перетинаються у тій частині їх категоріального змісту, яка демонструє забезпечення рівного доступу всіх громадян до споживання певних благ. Якщо освітня інклюзія та інклюзія в медицині передбачають формування доцільно рівного доступу до окремих благ, якими є освіта і охорона здоров'я, то соціальна інклюзія охоплює рівний доступ до будь-яких споживчих благ – різноманітних товарів та послуг, в тому числі освітніх та медичних. Причому цей доцільно рівний доступ забезпечується безвідносно до будь-яких дискримінаційних ознак.

Рис.2.1.7. Освіта і медицина як підґрунтя соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Зрештою, соціальна інклюзія є новітньою теорією, яка передбачає розуміння і досягнення такої мети, як гуманізація суспільних відносин і реалізація прав усіх громадян на якісну та доступну освіту і медицину. Інклюзія в освіті і медицині як підґрунтя соціальної інклюзії – це базовий ступінь інклюзії у суспільстві, одна з гуманістичних ідей його розвитку. Освіта і медицина виступають індикаторами низки інших проблем, оскільки, як лакмусовий папірець, виявляють такі проблеми, як доступність інфраструктурних об'єктів, транспортування осіб з особливими потребами, комунікаційна обмеженість, недостатність матеріального забезпечення, працевлаштування в майбутньому тощо.

2.2. Способи залучення різних верств суспільства в трудову та підприємницьку діяльність

Соціальна інклюзія стосується забезпечення доцільно рівного доступу не тільки до споживчих благ (у сфері освіти, медицини, культури тощо), але і до економічних можливостей – працевлаштування та започаткування власної справи. Другою важливою формою економічного змісту соціальної інклюзії, як було зазначено в розділі 1, є участь всіх верств суспільства в реалізації їхнього трудового та/або підприємницького потенціалу через офіційну трудову і підприємницьку діяльність. Ми висуваємо припущення, що така діяльність реалізується не лише через працевлаштування за наймом, а й через участь громадян у різних видах підприємництва – соціальному, малому, середньому, ветеранському, жіночому, молодіжному, серед внутрішньо переміщених осіб тощо. Згадані інклюзивні, за своєю суттю, форми підприємництва зближують рівні життя різних сегментів суспільства, скорочують рівень безробіття і бідності, створюють можливості для трудової зайнятості та усувають надмірний «соціальний комфорт» у вигляді «широкої спини» держави, що захищає соціальне утриманство тощо.

В Україні формування інклюзивного підприємництва зараз набуває особливого значення. Це обумовлено тим, що в результаті війни швидкими темпами зростає кількість ексклюзивних груп населення. Тому суспільству в цілому й підприємницьким структурам, зокрема, необхідно потужно працювати над створенням по-справжньому безбар'єрних недискримінаційних умов, за яких різні групи людей матимуть рівні права та доступ до всіх можливостей, незалежно від їхніх особливостей.

Участь всіх верств суспільства в реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу обмежимо аналізом таких економічних інститутів соціальної інклюзії як соціальне і мале підприємництво (СП, МП відповідно). Вибір саме цих видів підприємництва обумовлений такими міркуваннями:

по-перше, соціальне підприємництво спрямоване на працевлаштування вразливих груп населення, насамперед осіб з інвалідністю, які не цікаві для

традиційного бізнесу; а підприємництво, започатковане ветеранами війни також можна розглядати як вид соціального. Підтвердженням нашої думки є факт реєстрації Верховною Радою України законопроекту «Про ветеранське підприємство» (реєстр. № 10258), виходячи з контексту якого ветеранське підприємство можна вважати різновидом соціального підприємства [69, с.6];

по-друге, мале підприємництво, як вид соціального, є динамічним і гнучким, має більший потенціал інклюзії у порівнянні з великим і навіть середнім підприємництвом; в ньому без суттєвих обмежень у часі і регуляціях може реалізовуватись підприємницький потенціал не лише осіб з інвалідністю, а й внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, жінок з потребами неповної зайнятості, малокваліфікованої молоді, людей передпенсійного віку та інших категорій населення.

Основні концептуальні лінії зв'язку між соціальною інклюзією та зазначеними видами підприємництва, з одного боку, а з іншого – порушенням та відновленням макростабільності, подано на рис.2.2.1.

Рис.2.2.1. Передавальний механізм впливу соціального, малого підприємництва як економічних інститутів соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки

Джерело: розробка автора

На рис. 2.2.1. ілюстрована ідея, що виключення (ексклюзія) певних груп населення з трудової та/або підприємницької діяльності не тільки перешкоджає реалізації їхнього підприємницького потенціалу, але й спричиняє поглиблення макроекономічної нестабільності. Натомість діяльність підприємницьких структур, включно з соціальним і малим підприємництвом, здатне сприяти відновленню стабільності в суспільстві завдяки зростанню зайнятості. При цьому йдеться не тільки про зростання зайнятості ексклюзивних груп населення, але й про створення для них нових можливостей споживання, що пов'язано зі зростанням доходів. Для громадян стають доступними нові споживчі блага, забезпечуються стандарти гідного життя. Нарешті, відбувається самореалізація у професії тих осіб, які раніше перебували «за бортом» суспільного життя.

Ми розглядаємо категорії *соціального, малого підприємництва* як економічні інститути соціальної інклюзії через підприємницьку діяльність. Тому уточнення змісту цих явищ для нас має принципове значення.

Соціальне підприємництво є одним із видів підприємництва, що допомагає реалізувати трудовий та/або підприємницький потенціал ексклюзивним верствам населення, має свою специфіку і особливу роль у відновленні макроекономічної стабільності. Саме тому слід з'ясувати зміст такого відносно нового для нашого суспільства феномену як «соціальне підприємництво», а також визначити його особливі соціальні завдання в контексті соціальної інклюзії. Останнє полягає в наступному: соціальна інклюзія є необхідною умовою вирішення низки проблем, що перебувають на межі економічного та соціального. Такою проблемою є, зокрема, працевлаштування вразливих груп населення, які є менш перспективними як працівники для традиційного бізнесу. Адже таке працевлаштування передбачає додаткові витрати для пристосування робочого місця до особливих потреб людей з певними обмеженнями. В цьому та подібному випадках соціальна проблема могла б так і залишитися без вирішення через економічні обмеження. Тому виникає необхідність у нетрадиційних, більш соціально орієнтованих формах провадження підприємницької діяльності.

Ефективною формою поєднання економічного та соціального і, водночас, інститутом соціальної інклюзії, стає соціальне підприємництво. Особливою ознакою останнього стає інша ієрархія цінностей. Цей вид підприємництва спрямований не стільки на прибутковість бізнесу, скільки на досягнення суспільного добробуту.

Слід зауважити, що концепція соціального підприємництва є відносно новою. Якщо проблеми соціальної ексклюзії стали предметом наукових досліджень з 70-х років XX ст., соціальної інклюзії – на рубежі 80-90-х років XX ст., то соціальне підприємництво стало активно досліджуватись лише з 90-х років XX ст.

Зважаючи на новітність цього явища економічного та соціального життя, у науковому середовищі досі відсутнє єдине визначення категорії «соціальне підприємництво», існують певні розбіжності у його тлумаченні. Так, теоретичною основою СП вважається концепція так званої «змішаної цінності» Дж. Емерсона. Згідно з цією ідеєю, у будь-якій організації відбувається поєднання економічної та соціальної сфер, що активно впливають і взаємодоповнюють одна одну [350].

Виокремлюють чотири підходи до визначення природи соціального підприємництва. Вони подані в таблиці Л.1. Додатку Л. З аналізу інформації цього Додатку випливає, що більшість із зазначених підходів вказують на бізнесові механізми вирішення соціальних проблем, на створення громад та взаємодопомогу. Тобто, в науковому обігу використовуються переважно «широкі» тлумачення суті соціального підприємництва, а саме його тлумачення як діяльності без акцентування на особливостях та відмінностях. Спільним є визнання соціальної мети, яка, однак, тлумачиться по-різному.

Під *соціальним підприємництвом* ми розуміємо особливий підвид підприємництва, систематичну господарську діяльність, яка, окрім економічних, має й соціальні цілі, доходи якого реінвестують у розвиток підприємства та/або спрямовують на громадські справи чи вирішення гострих соціальних проблем. Суб'єктами СП є фізичні та юридичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку. Його об'єктами виступають соціальні підприємства, в межах яких

здійснюється найефективніша комбінація факторів виробництва для досягнення економічних (максимізації прибутку) та соціальних (соціальні проекти) цілей.

На наш погляд, при визначенні суті соціального підприємництва, крім соціально визнаних результатів його діяльності, має відзначатися й інше. Йдеться про факт пріоритетності соціальних цілей над економічною метою максимізації прибутку та про спрямування прибутку на вирішення соціально важливих завдань громад чи суспільства. Отримання прибутку залишається метою соціального підприємництва саме як підприємництва. Але вона може мати для нього нижчі позиції в рейтингу цінностей, ніж соціальні цілі, включно з ціллю інклюзії. До того ж, ознакою соціального підприємництва має бути переважання в управлінні демократичних засад над авторитарними. В іншому випадку, соціальні цілі можуть «відсуватися на вторинні позиції» через авторитарні методи управління.

Показовим є те, що фіксація того, що соціальне підприємство, як економічний суб'єкт, має орієнтуватися на отримання прибутку, відповідає документам офіційних органів ЄС. За цими документами [344; 477], соціальне підприємство має відповідати таким критеріям:

- здійснювати реальну економічну діяльність;
- мати чітку соціальну мету, яка є корисною для суспільства;
- отримувати прибуток, але мати обмеження на його розподіл та розподіл активів з метою забезпечення пріоритетності соціальної мети діяльності;
- бути незалежним від держави чи інших некомерційних організацій у проектуванні своєї діяльності;
- забезпечувати інклюзивне внутрішнє управління та демократичні процедури прийняття рішень.

Важливо, що згадані критерії сформульовані, усвідомлені, ними фактично почали керуватися й творці українського соціального підприємництва [57].

Двоїста природа СП проявляється у тому, що у його діяльності виникає та постійно виявляється суперечність двох сенсів – соціального та економічного. З метою спрощення, ми використовуватимемо поняття економічного, підприємницького, комерційного боків діяльності соціального підприємства як

синоніми. Між соціальним та економічним боком діяльності соціальних підприємств існує складна система взаємодії. Саме вона має ставати об'єктом дослідження при уточненні змісту поняття «соціальне підприємництво» як інститут соціальної інклюзії.

Наші уявлення про особливості взаємодії двох боків соціального підприємництва, які сформовані на основі вивчення досвіду зарубіжного і українського соціального підприємництва, подано на рис. 2.2.4.

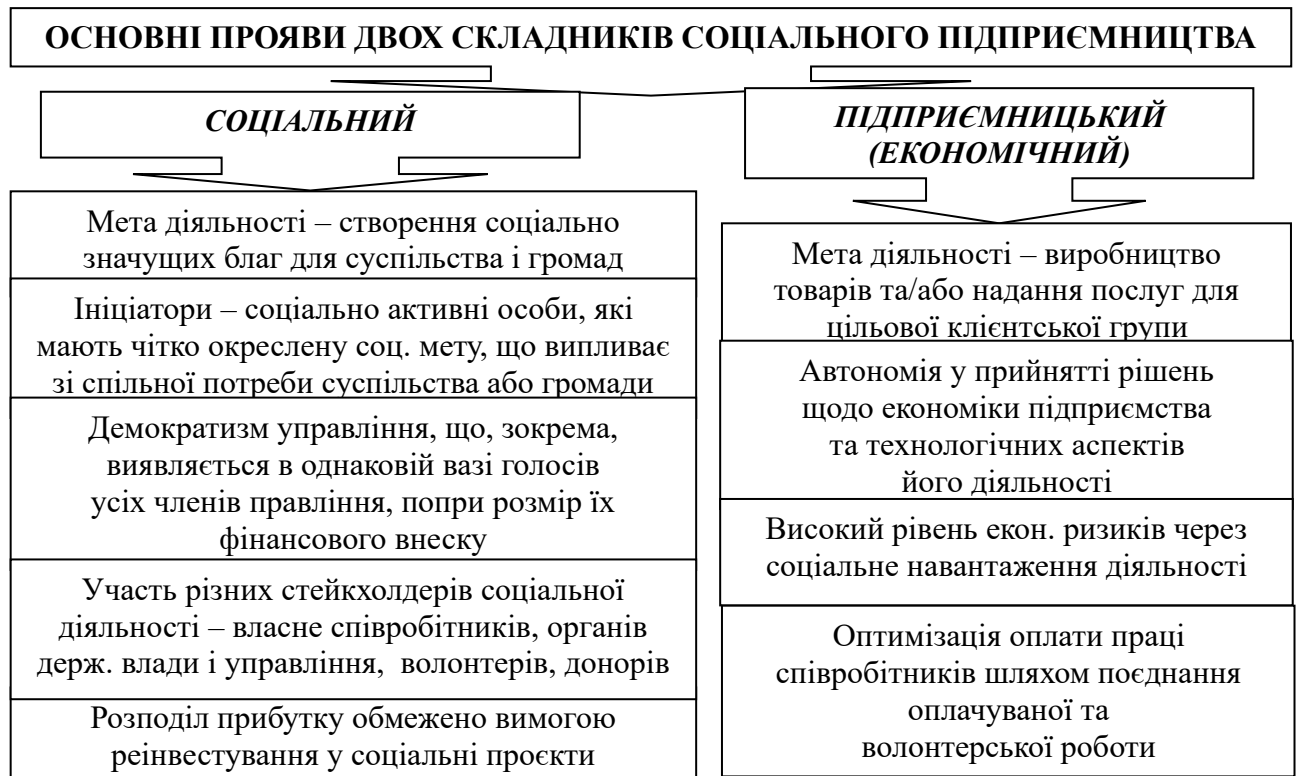

Рис. 2.2.2. Складники соціального підприємництва

Джерело: розробка автора

На рис.2.2.2. проілюстровано ті елементи соціального та економічного складників діяльності соціальних підприємств, зв'язок між якими пояснює об'єктивну суперечність соціального підприємництва. Вона (суперечність) виявляється у тому, що соціальна спрямованість, прагнення мінімізувати витрати з оплати праці заради збільшення реінвестованого прибутку тощо, можуть спричиняти зменшення економічної ефективності. Це створює додаткові економічні ризики для підприємства саме як соціального. Певні ризики неефективної діяльності може породжувати й надмірна демократизація управлінського процесу.

Якщо соціальне підприємництво сприяє соціальній інклюзії, то принципово важливим для пояснення цього сприяння стає дослідження власне каналів впливу. А через ці канали впливу реалізується особлива роль соціального підприємництва у відновленні макроекономічної стабільності. На наш погляд, СП визначає соціальну інклюзію через канали, які презентовані на рис.2.2.3.

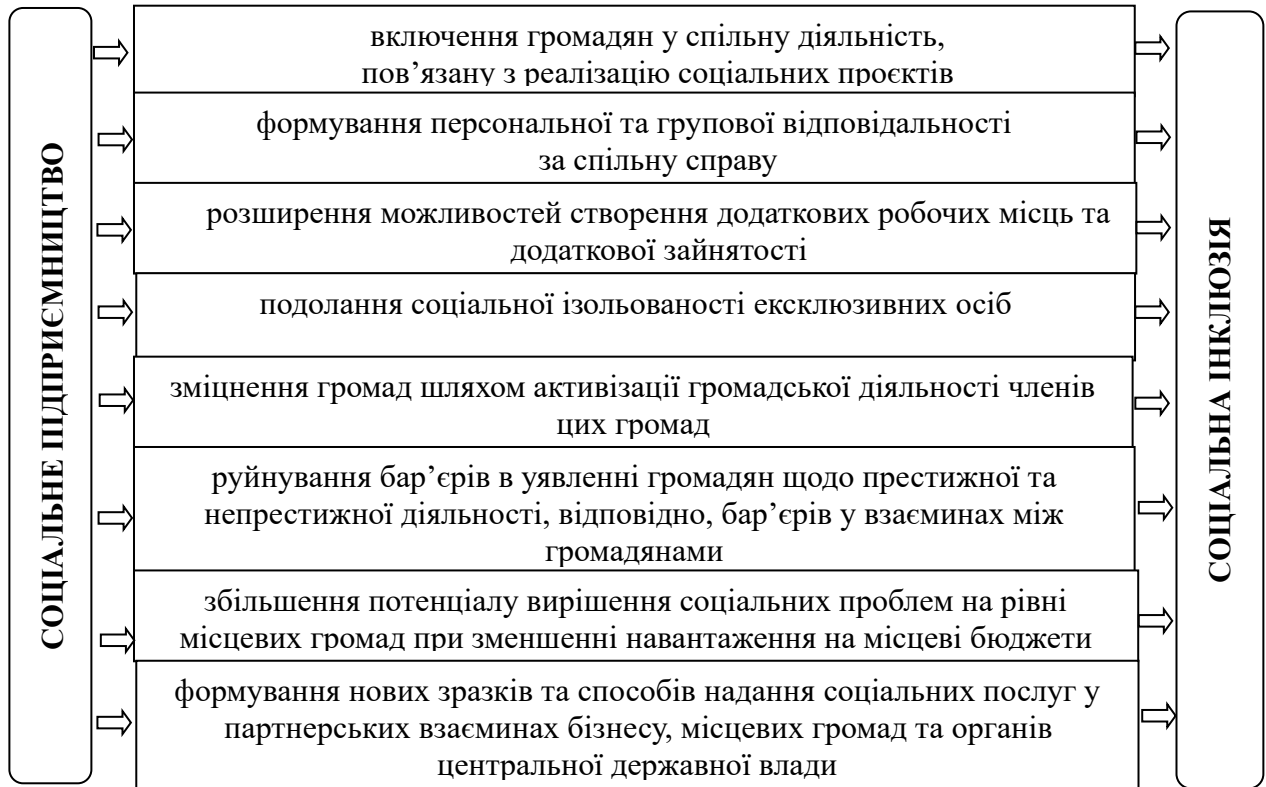

Рис. 2.2.3. Канали впливу соціального підприємництва на соціальну інклюзію

Джерело: розробка автора

Україна не є лідером у соціальному підприємстві, тому для української економіки та суспільства принципово важливим стає усвідомлення досвіду СП інших країн. Попри існування особливостей кожної національної моделі соціального підприємництва, є підстави для виокремлення двох базових *моделей*. Щодо них можуть застосовуватися терміни «американська модель» та «європейська модель». Незважаючи на широке застосування цих термінів, показовим є те, що у багатьох країнах немає законодавчо закріпленого поняття «соціальне підприємництво». А уніфіковані підходи до ідентифікації соціальних підприємств у ЄС відсутні [309]. Інформація про особливості (відмінності) американської та європейської моделей соціального підприємництва подана на рис.2.2.4. На цьому

рисунку представлено ідею про те, що основна відмінність двох моделей соціального підприємництва пов'язана з акцентом на певному боці їх діяльності. Зокрема, в американській моделі більше акцентовано економічний (підприємницький, комерційний) бік діяльності. Натомість, у європейській моделі робиться більший акцент на соціальну спрямованість діяльності. Ці акценти віддзеркалені й у різному ставленні до оптимізації прибутку: значення прибутку в американській моделі СП є більшим. Натомість, європейська модель є більш «патерналістською»: роль держави у ній помітніша. Американська модель СП сформувалася як реакція на згортання фінансування неприбуткових організацій у соціальній сфері. Більш ліберальний характер американської моделі виявляється, врешті-решт, у меншому рівні інклюзії. Однак, європейська модель дає можливість забезпечувати вищий рівень соціальної інклюзії.

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА		
АМЕРИКАНСЬКА	критерій	ЄВРОПЕЙСЬКА
Додаткові джерела фінансування соціальних проєктів	Особливі можливості	Провадження бізнесу з чітко окресленим соціальним спрямуванням
Оптимізація прибутку	Мета діяльності	Реалізація соціальної місії організації
Акцент на економічний (підприємницький, комерційний) складовий	Акценти СП	Акцент на соціальний складовий
Визнання можливості максимізації прибутку	Ставлення до прибутку	Вимога реінвестування або спрямування на соціально значущі проєкти
Підтримка з боку міжнародних фондів, приватних осіб	Пріоритетні зовнішні джерела фінансування	Переважає, підтримка держави
Різні форми організації без очевидного переважання однієї	Форма організації економ. діяльності	Переважає, кооперативна форма
Будь-який вид діяльності	Вид діяльності	Здебільшого, ті види діяльності, які збільшують потенціал зайнятості
Помірний рівень соціальної інклюзії	Рівень інклюзивності	Високий рівень соціальної інклюзії

Рис. 2.2.4. Характеристика базових моделей соціального підприємництва

Джерело: складено на основі [298].

Є підстави для припущення, що власне назві «соціальне підприємництво» більше відповідають підприємства, організовані за логікою європейської моделі. Європейська модель соціального підприємництва – це «бізнес із соціальною місією» та з чітко акцентованим і підтримуваним соціальним ефектом діяльності. Досягнення цього ефекту стимулюється державою через законодавство, пільги та дотації. Американській моделі могла би пасувати, до прикладу, назва «підприємництво, імплементоване в соціальну систему». В ній ідеться про різні способи сприяння підприємствам, що виконують соціальні функції. Це фінансова, дослідницька, освітня підтримка міжнародних і приватних організацій, державні й федеральні програми реабілітації та працевлаштування осіб з особливими потребами, врахування факту задоволення цих потреб при наданні переваг підприємцям [392, с.205].

Соціальне підприємництво не може існувати без державної підтримки. Для європейських країн – це не лише підтримка національних урядів, а й керівних органів ЄС. Ще у 2011 році Європейська комісія схвалила довгострокову програму розвитку СП «Ініціатива соціального підприємництва» (Social Entrepreneurship Initiative) [476]. Мета програми – стимулювати країни європейського регіону на розвиток сектору соціального підприємництва. Програма має три основні фокуси: популяризація діяльності соціальних підприємств, дружнє до соціальних підприємців законодавче середовище, створення умов для простішого отримання фінансування.

Європейська комісія виокремлює такі основні сфери соціального підприємства: надання індивідуальних соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, соціального захисту, освіти; догляд за дітьми, особами похилого віку, допомога малозабезпеченим; працевлаштування осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, та безробітних; місцевий розвиток депресивних/уразливих регіонів; переробка сміття, захист навколишнього середовища, спорт, мистецтво, культура, наука, дослідження та інновації, захист прав споживачів.

Перелік сфер соціального підприємництва в документах керівних органів ЄС важливий, окрім іншого, ще й тому, що віддзеркалює європейське тлумачення

поняття «соціальне». Як свідчить перелік, цим поняттям охоплюються не лише явища, пов'язані з нерівністю людей у суспільстві. «Соціальне» тлумачиться також у зв'язку з процесами, які формують загальний рівень добробуту в країні. Це не лише доходи і зайнятість, а й стан довкілля, культури, освіти, здоров'я громадян.

Українське соціальне підприємництво перебуває у зародковому стані. Офіційної статистики щодо стану і динаміки соціального підприємництва зараз немає, як і відповідного спеціалізованого законодавства. До початку повномасштабного вторгнення росії в Україну на початку 2022 р. в експертному середовищі називали приблизну цифру в 1 тис. соціальних підприємств. Але ця цифра базується радше на спостереженнях, а не на конкретних даних. Однією з причин відсутності статистичних даних є відсутність усталених критеріїв визначення поняття «соціальне підприємство».

В еволюції українського соціального підприємництва виокремлюють три етапи. *Перший етап* (1991-2010 рр.) відзначився ініціативами міжнародних донорів, передусім USAID, які спонукали уряд та суспільство до розбудови системи соціального захисту. Насамперед ішлося про захист людей з певними обмеженнями та особливими потребами. Першим законодавчим актом, в якому присутня ідея інклюзії (хоча відсутній власне термін), став Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [239], прийнятий у 1991 році. Цей Закон є досі чинним і передбачає додаткові преференції для підприємницької діяльності з залученням людей з інвалідністю. Ним також передбачається діяльність спеціального фонду фінансування бізнес-ініціатив громадян України, що мають певні обмеження. У такий спосіб, завдяки Закону, створено певні умови для формування і розвитку СП. Однак, підприємницька діяльність людей з обмеженими можливостями не отримала назву «соціальне підприємництво». Вперше цей термін почав використовуватися в Україні лише в 2000-х рр. та дістав поширення завдяки «Мережі громадської дії в Україні» (UCAN). Мережа підтримувала діяльність 28-х українських соціальних підприємств, що існували в той час.

Другий етап (2010-2015 рр.) пов'язаний зі зростанням кількості досліджень про СП, з розвитком відповідних програм та організаційних структур підтримки.

Одним з перших, відзначених українською науковою спільнотою, стало дослідження К. Смаглій, яке побачило світ у 2014 р. [259]. У 2010 році створено Консорціум «Сприяння розвитку соціального підприємництва в Україні». До нього увійшло 5 міжнародних організацій, що визначили за мету фінансову, освітню, консультативну допомогу соціальним підприємствам, які тільки-но розпочинали діяльність. Позитивним результатом діяльності Консорціуму стало те, що у декількох великих містах України соціальні підприємства почали активно діяти. А відповідальність за їх підтримку здебільшого почали брати на себе місцеві громади та місцевий бізнес. На цьому етапі були створені такі організаційні форми підтримки українського СП, як Всеукраїнський ресурсний центр розвитку соціального підприємництва «Соціальні ініціативи», портал socialbusiness.in.ua з першим реєстром соціальних підприємств, програма соціального інвестування для соціальних підприємств з відносно невисокими процентами за кредит.

Третій етап (початок 2016 р. й дотепер) характеризується зростанням кількості соціальних підприємств, розширенням кола суб'єктів, які підтримують соціальне підприємництво. Зокрема, на цьому етапі активно долучилися вітчизняне мале та середнє підприємництво, українські університети. Значну роль продовжують відігравати міжнародні організації. На цьому етапі відбулися зміни акцентів у діяльності соціальних підприємств. Сучасне українське СП та волонтерський рух долають наслідки повномасштабної російсько-української війни. Предметом уваги стають біженці, діти прифронтових територій, воїни, які потребують реабілітації після поранень, родини загиблих тощо. Саме на третьому етапі в українських університетах почали викладатися навчальні курси з соціального підприємництва. Відповідно, почали готуватися професіонали з необхідними компетентностями [81, с.268-269].

З огляду на значну фінансову та консультативну підтримку соціального підприємництва з країн ЄС, можна було б сподіватися тиражування в Україні європейської моделі. За критерієм пріоритетності соціального над економічним, європейська модель в Україні, дійсно, частково реалізується. Але українській національній моделі бракує другої частини європейської моделі, а саме: послідовної

державної підтримки. У цій другій частині українська модель СП більше нагадує американську з її ініціативними приватними фондами та громадянами. Виглядає так, що відбувається створення української національної моделі СП з особливими ознаками. В її межах соціальні підприємці вимушено перебирають на себе ті соціальні функції, які не виконує держава, хоча мала би виконувати за законодавством. Причинами невиконання державою належних їй соціальних функцій в українській дійсності стають слабкість інститутів державної влади, брак політичної волі, сформована олігархічна модель економіки тощо [81, с.269].

Значення малого підприємництва як економічного інституту соціальної інклюзії і явища суспільного життя, здатного прискорити макроекономічну стабілізацію національної економіки, можна оцінити через його специфічну роль в цьому процесі (рис.2.2.5.).

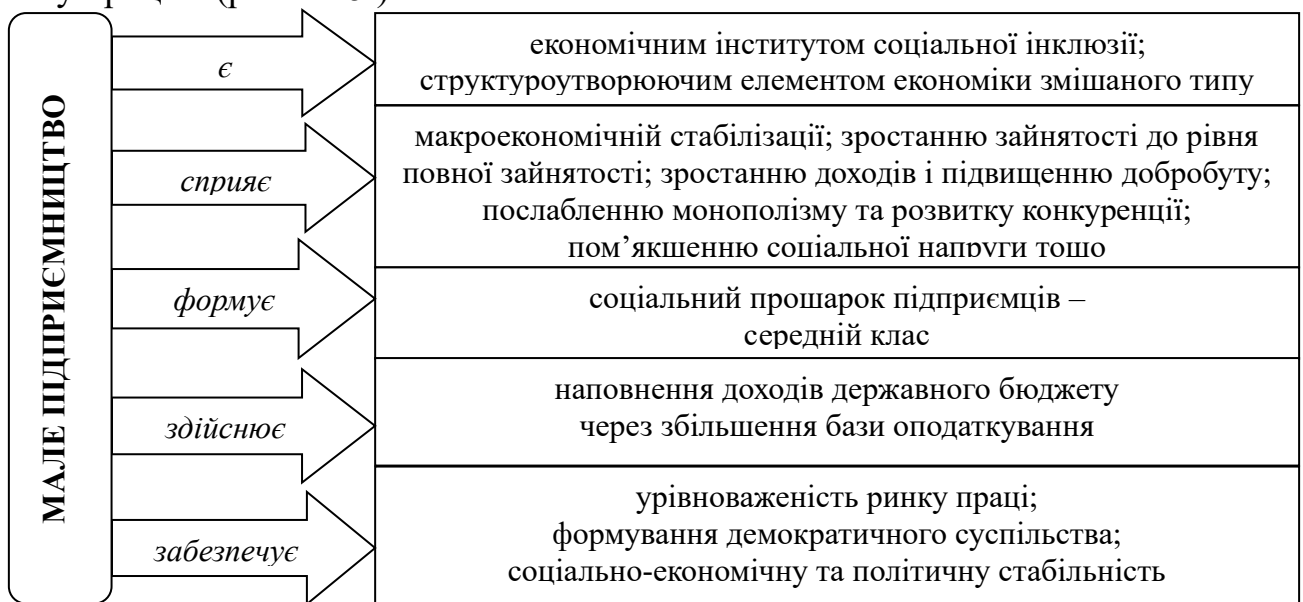

Рис 2.2.5. Структурно-логічна схема ролі малого підприємництва у макроекономічній стабілізації національної економіки

Джерело: розробка автора

Структурно-логічна схема ролі МП в макростабілізаційних процесах, представлена на рис.2.2.5., демонструє ідею, що завдяки малому підприємству відбувається поглинання надлишкової робочої сили та створення нових робочих місць, сприяння ефективному вирішенню проблем зайнятості і безробіття; насичення споживчого ринку якісними товарами і послугами, задоволення індивідуального попиту та стимулювання сукупного попиту в цілому; підвищення

рівня добробуту населення та боротьба із бідністю; формування підприємницького прошарку як основи середнього класу суспільства; розширення бази оподаткування для державного та місцевого бюджетів; швидке реагування на зміни ринкової кон'юнктури, гнучкість та динамізм; надання сучасній економіці конкурентного характеру та послаблення монопольних тенденцій; пом'якшення соціальної напруги суспільства, демократизація ринкових відносин, забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності тощо [93; 97].

В той же час мале підприємництво є вразливим до внутрішніх і зовнішніх шоків, більш ризиковим у порівнянні з великим і навіть середнім підприємництвом. До традиційних труднощів розвитку МП додалися нові, пов'язані з сучасними глобальними та геополітичними викликами. У 2020 р. українське мале підприємництво зазнало чутливого удару внаслідок спалаху пандемії COVID-19, а у 2022 р. і надалі – внаслідок повномасштабної війни. Запровадження урядом карантинних заходів, локдаунів і вимог соціального дистанціювання в період COVID-19, знищення або релокація бізнесу, відтік людського капіталу в період війни вивело українське мале підприємництво на межу виживання.

Мале підприємництво є неоднорідним за своєю структурою. В ньому існує велике розмаїття економічних гравців. Це фізичні особи-підприємці та малі підприємства [25]. Кожен з них має свою специфіку діяльності, характеризується особливими проблемами та перешкодами. Зважаючи на те, що мале підприємництво (включно з мікропідприємництвом) є найбільш доступною для всіх верств суспільства формою реалізації їхнього трудового та/або підприємницького потенціалу, є підстави для уточнення класифікаційних критеріїв малого підприємництва, зокрема з урахуванням критерію інклюзії.

Ми погоджуємося з думкою тих економістів, які вважають, що суб'єкти малого підприємництва можна класифікувати й за іншими критеріями, аніж за тими, що регламентовані в чинних законодавствах різних країн. Зокрема, З. Варналій пропонує виділяти такі види малого підприємництва: 1) традиційні, 2) науково-дослідні, 3) інноваційно орієнтовані малі фірми. Вони можуть розрізнятися за критеріями регулярності та метою ведення інноваційної діяльності [287, с.413-

415]. Фахівці Фонду Фрідріха Наумана вважають, що суб'єкти малого і середнього підприємництва (МСП) доцільно розбити на п'ять груп: інноваційні зростаючі компанії (Innovative growing companies), фрілансери (Freelancers), бізнес для прожитку (Subsistence businesses), «застряглі» компанії (Stuck-in-the middle companies) та псевдосамозайняті (Pseudo self-employed). Ці групи мають доповнювати чинні критерії малого і середнього підприємництва, кожна з них відрізняється одна від одної, має свої специфічні ознаки. Фахівців Фонду дійшли до висновку, що економічно виправданим є існування лише перших двох груп, а три останні не повинні існувати в сучасній економіці або ж відігравати в ній незначну роль [516], оскільки не мають вагомої ролі у відновленні макростабільності.

Ми пропонуємо чинний критерій розміру суб'єктів малого підприємництва доповнити *критерієм інклюзії*, а саме *критерієм участі всіх верств населення в реалізації власного трудового та/або підприємницького потенціалу*. А в якості суб'єктів малого підприємництва за цим критерієм розглядати наступні його форми: «традиційне», «зріле» та «вибагливе підприємництво».

«Традиційне мале підприємництво», на нашу думку, це підприємництво, яке здійснюється заради проживання, це бізнес проти бідності. Його можуть здійснювати фізичні особи-підприємці, головною метою яких є отримання доходу, достатнього для покриття поточних потреб. Воно характеризується слабким досвідом управління власників бізнесу, недостатністю знань в галузі підприємництва. Такий вид діяльності за своєю суттю є вимушеним тимчасовим явищем. Він існує, як правило, доти, поки економіка не відновиться й не перейде у фазу зростання або поки власник такого бізнесу не отримає нагоди стати найманим працівником із достатньою зарплатнею. Цей вид підприємницької діяльності, вважаємо, може мати місце у сферах роздрібної торгівлі, надання елементарних побутових послуг населенню, передусім у невеликих та віддалених від міст населених пунктах з високим рівнем безробіття. Це прийнятний рівень зайнятості насамперед для внутрішньо переміщених осіб.

Під «зрілим малим підприємництвом» ми розуміємо діяльність малих підприємницьких структур, які орієнтовані на стабільні обсяги виробництва та

збуту в певній сфері діяльності. Власники такого виду підприємництва орієнтуються на невеликий, але постійний прибуток, на збереження усталених традицій в управлінні, виробництві та збуті. Вони не націлені на стрімкий ризиковий розвиток свого підприємства. Їх діяльність обумовлена обмеженим, одноманітним, проте постійним попитом. «Зрілі» підприємницькі структури можуть здійснювати дрібносерійне виробництво продукції виробничого призначення та товарів повсякденного споживання для місцевих потреб відповідно до зміни попиту, виготовляти комплектуючу продукцію для великих підприємств, займатися будівництвом невеликих за обсягом робіт, оптовою та роздрібною торгівлею, надавати необхідні види послуг, без яких людина не може обійтися і які є непривабливими з точки зору прибутковості для середнього і великого підприємництва. Прикладом зрілого підприємництва є діяльність невеликих спеціалізованих магазинів, перукарень, майстерень з ремонту побутової техніки, ресторанного бізнесу тощо. Вважаємо, це найбільш прийнятний спосіб реалізації підприємницького потенціалу для жінок і людей передпенсійного віку з досвідом роботи, ВПО, ветеранів війни та інших вразливих категорій осіб.

«Вибагливе мале підприємництво», на нашу думку, – це інноваційний тип підприємництва. Він виникає, як правило, на основі наукових відкриттів та часто стає «провідником» нового виду виробництва або нової продукції. Він не завжди вимагає значних капіталовкладень і великого штату працівників, але націлений на постійний розвиток та ризиковість. Це співзвучно із фокусуванням уваги на потенціалі розвитку суспільства при дослідженні соціальної інклюзії, про що детальніше йшлося в розділі 1. До цього виду підприємництва можуть входити інноваційно привабливі стартапи, ІТ-компанії. Вони можуть займатися створенням експериментальних зразків нової продукції, впровадженням інновацій. В таких компаніях у довгостроковій перспективі малий розмір розглядається як проміжна стадія їх життєвого циклу, після якого вони можуть вирости до свого максимально ефективного розміру відповідно до потреб галузі. Слід згадати, що Apple, Google, Toyota, Samsung та інші відомі фірми започатковувалися саме як суб'єкти малого підприємництва, а зараз є великоприбутковими гігантами [393, с.158].

У таблиці 2.2.1. представлено комбінацію запропонованих нами класифікаційних критеріїв суб'єктів малого підприємництва, що підкреслює його неоднорідність та інклюзивну спрямованість.

Таблиця 2.2.1.

Комбінація класифікаційних критеріїв суб'єктів малого підприємництва			
Чинний критерій розміру суб'єктів МП	Пропонований інклюзивний критерій – участь в реалізації трудового і підприємницького потенціалу		
	«Традиційне підприємництво»	«Зріле підприємництво»	«Вибагливе підприємництво»
Фізичні особи-підприємці	+	–	–
Малі підприємства	–	+	+

Джерело: розробка автора

На наш погляд, найбільшу участь різних верств населення в реалізації їхнього трудового та/або підприємницького потенціалу в період макроекономічної нестабільності набувають «традиційне» та «зріле» мале підприємництво. Саме ці види МП є найбільш доступними для жінок з потребами неповної зайнятості, малокваліфікованої молоді, внутрішньо переміщених осіб, людей передпенсійного та пенсійного віку, ветеранів війни, осіб з інвалідністю та інших груп населення. Незважаючи на високий інноваційний потенціал суб'єктів МП, все ще залишається стабільно низьким рівень їх інноваційної активності у порівнянні з великим підприємництвом. Для ефективного розвитку «вибагливого» малого підприємництва необхідно подолати ряд перешкод, насамперед низький рівень технічного оснащення праці, покращити загальний інноваційний клімат тощо.

Крім того, на наше переконання, можлива еволюція запропонованих форм розвитку малого підприємництва відповідно до процесу макроекономічної стабілізації національної економіки. Рис.2.2.6. ілюструє такі ідеї: «традиційне» МП, яке ми характеризуємо як бізнес проти бідності, найбільш характерне саме для стану нестабільного розвитку економіки. У процесі макроекономічної стабілізації такий вид МП може трансформуватися у «зріле» підприємництво. А свого найвищого рівня у формі «вибагливого» МП, орієнтованого на нові технології, інноваційність та ІТ-спрямованість воно набуватиме у період макростабільності. Еволюція розглянутих форм малого підприємництва можлива завдяки інклюзивному доступу всіх громадян до підприємницької діяльності.

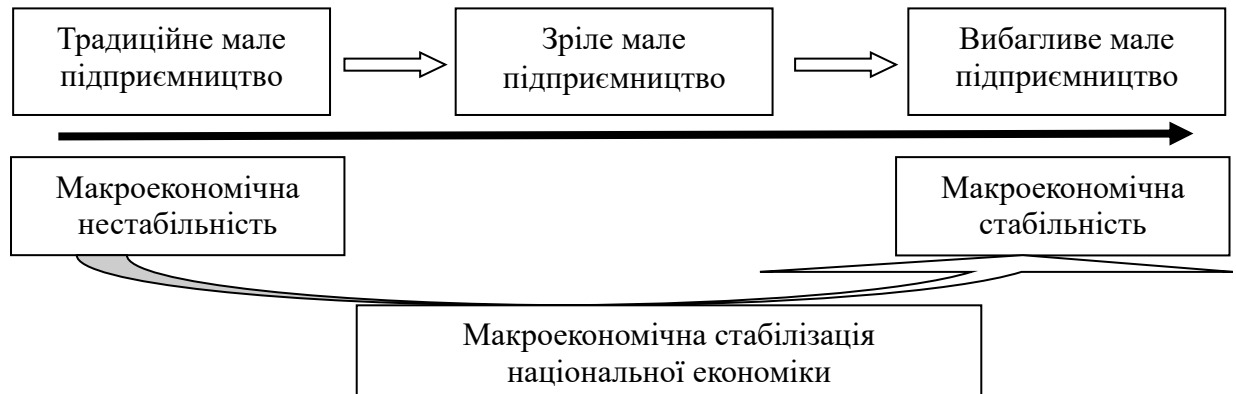

Рис 2.2.6. Еволюція форм розвитку малого підприємництва
у процесі макроекономічної стабілізації національної економіки

Джерело: розробка автора

Слід зауважити, що соціальне і мале підприємництво за своїм змістом мають багато спільних моментів. Зокрема, на ранніх етапах свого становлення соціальне підприємництво існує переважно у формі малого або мікропідприємства (до десяти людей у команді, невеликі обороти). Сьогодні є приклади малого і, навіть, середнього підприємництва зі сталими ознаками соціального (Veterano Pizza, кав'ярня-кейтеринг «Горіховий дім» та інші).

Можливості працевлаштування ексклюзивних груп населення залежать від економічної активності підприємств, готовності ними створювати робочі місця та наймати працівників. Проте відсутність фактичних статистичних даних, закриття державних реєстрів в період повномасштабної війни значно обмежує можливості оцінки реального стану, характеру змін ринку праці й провадження підприємницької діяльності в Україні. За таких умов прийнятним способом оцінки ринку праці є проведення опитувань серед представників бізнесу. Одним з таких опитувань є те, яке проводилось впродовж січня-лютого 2023 р. в 22 областях України за спільною ініціативою Європейського банку реконструкції та розвитку, Державної служби зайнятості, Федерації роботодавців України і програми EU4Skills. Одним з ключових питань цього опитування була готовність підприємцями до найму представників ексклюзивних груп населення, а саме: ВПО, ветеранів війни та осіб з інвалідністю. Відповіді на питання варіюють залежно від розміру підприємства (рис.2.2.7.).

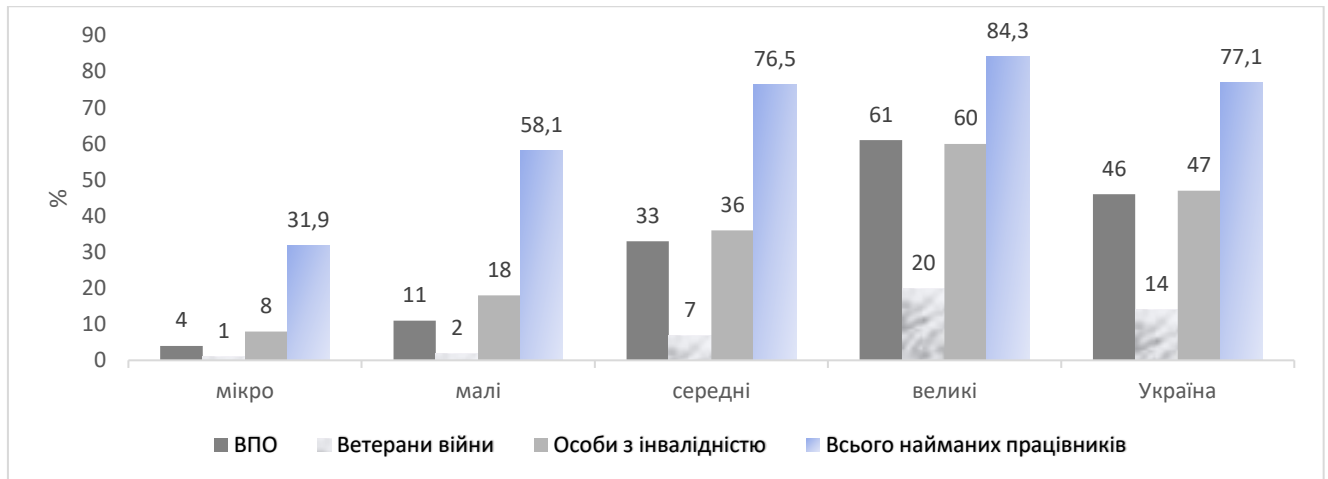

Рис. 2.2.7. Частки підприємств, які наймали представників ексклюзивних груп населення, % від загальної кількості підприємств

Джерело: складено на основі [250, с.71, 150]

Рис.2.2.7. свідчить, що найбільші обсяги найму зазначених вище ексклюзивних груп населення демонструють великі підприємства. Зокрема, внутрішньо переміщених осіб працевлаштовували переважно великі підприємства (61% від загальної кількості підприємств), 33% – середні, 11% – малі та 4% – мікропідприємства. Така ж ситуація спостерігається з наймом осіб з інвалідністю, де 60% роботодавців від загальної кількості опитаних підприємств припала на великі, 36% – на середні, 18% – на малі та 8% – на мікропідприємства. Водночас масштаби найму ветеранів війни дотепер залишаються значно нижчими. Тільки 20% опитаних великих підприємств відзначили, що наймають ветеранів, 7% – середніх, 2% – малих та 1% – мікропідприємств. Незважаючи на те, що потенціал зайнятості припадає саме на велике підприємництво, потенціал інклюзії на боці малого. Саме воно є динамічним, гнучким, з коротким і легким циклом найму працівників.

Нами також було проведено онлайн-опитування роботодавців на базі Співки підприємств малих, середніх і приватизованих підприємств України (СПМСПП України) за участю 98 респондентів. Зразок анкети наведено в Додатку М, а основні результати опитування продемонстровано на рис.2.2.8-2.2.14. Відповіді респондентів є, на нашу думку, контроверсійними, на межі розуміння/нерозуміння, сприйняття/несприйняття ними основоположних принципів інклюзивного

підприємництва та прилаштування бізнесової діяльності до умов нестабільності, невизначеності і ризиків, спричинених військовими діями.

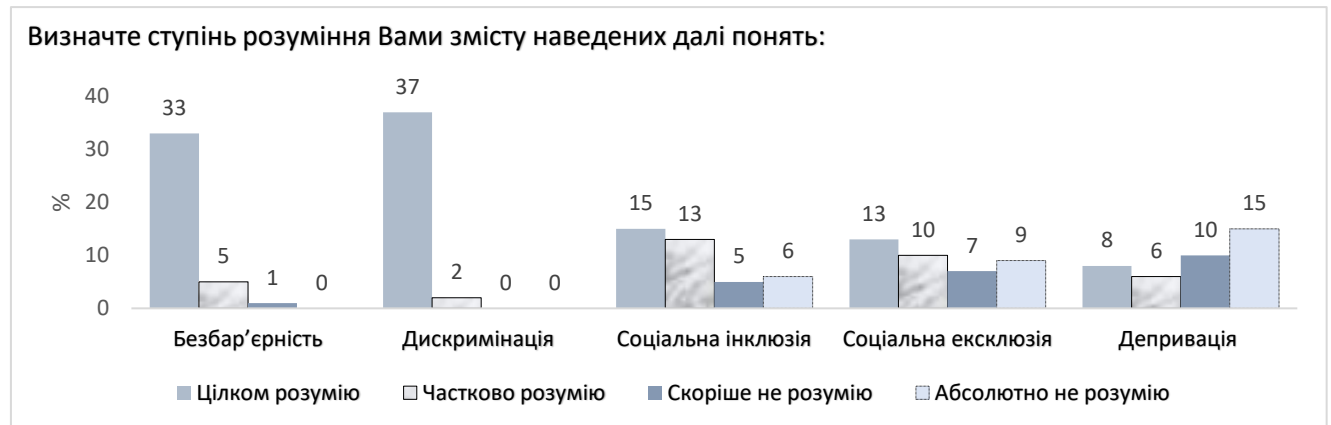

Рис.2.2.8. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України на питання щодо розуміння змісту категорій соціальної інклюзії/ексклюзії

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Результати опитування підприємців СПМСПП України, що відображено на рис.2.2.8., демонструють певні прогалини в розумінні ними основних категорій теорії соціальної інклюзії/ексклюзії, а саме: біля 40% респондентів в цілому розуміють зміст безбар'єрності і дискримінації, менше третини з них обізнані щодо змісту соціальної інклюзії та ексклюзії, а найбільше нерозуміння викликає поняття «депривація».

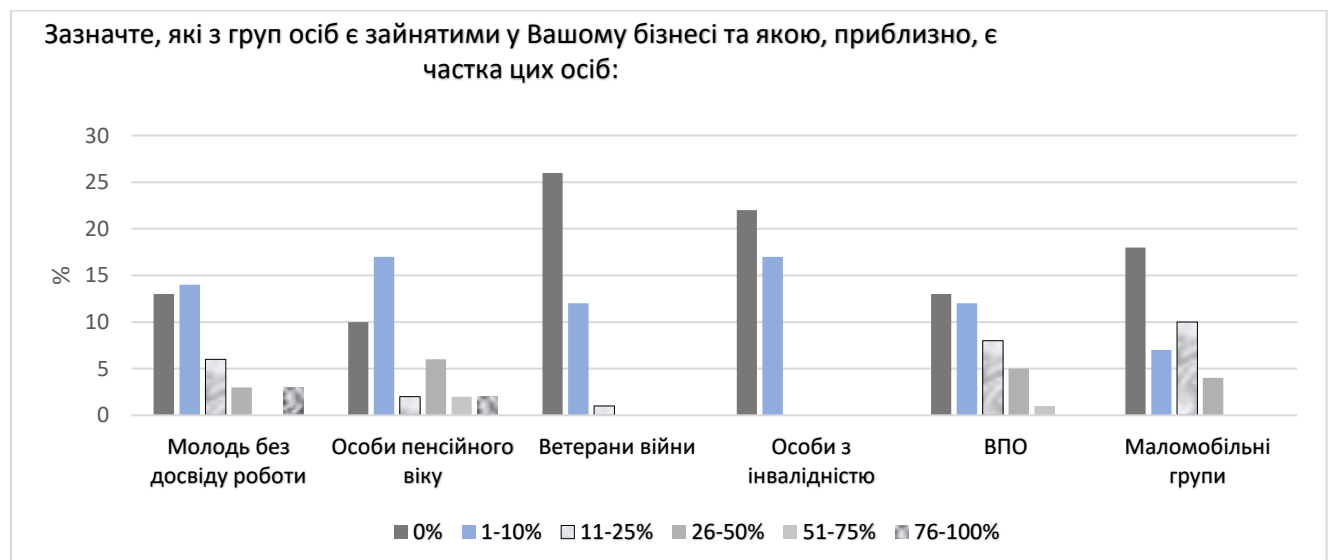

Рис.2.2.9. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України на питання щодо найму ними ексклюзивних груп осіб

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Рис.2.2.9. свідчить, що в структурі зайнятості переважають такі групи ексклюзивних осіб, як внутрішньо переміщені особи і маломобільні групи населення (працівники з дітьми дошкільного віку, вагітні жінки та ін.), дещо менше працевлаштована молодь та особи старшого віку. Натомість найменшою є частка зайнятих серед ветеранів війни та осіб з інвалідністю.

На питання щодо впливу ексклюзивних груп населення на економічні та психологічні результати діяльності суб'єкта підприємництва (рис.2.2.10.) помітний більший позитивний вплив цих груп працівників на формування емпатії та толерантного психологічного мікроклімату колективу, продукування уваги і поваги до відмінностей, особливостей і несхожості членів колективу (46,4%) (рис.2.2.10.b), аніж на комерційні результати діяльності (39%) (рис.2.2.10.a).

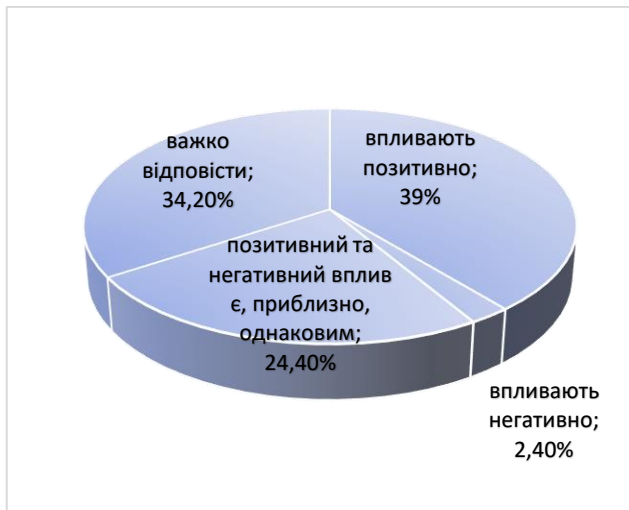

Рис.2.2.10.a. Вплив ексклюзивних груп населення на економічні результати діяльності

Рис.2.2.10. б. Вплив ексклюзивних груп населення на психологічні результати діяльності

Рис.2.2.10. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України на питання щодо впливу ексклюзивних груп населення на економічні та психологічні результати діяльності суб'єктів підприємництва

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Важливими для нашого дослідження є відповіді роботодавців на питання щодо їх готовності в майбутньому наймати представників ексклюзивних груп населення. Було запропоновано обрати три позиції (відповідно, визначити переваги цифрами 1, 2, 3) стосовно залучення груп осіб з однаковою кваліфікацією, яким підприємці надали б перевагу (рис.2.2.11.).

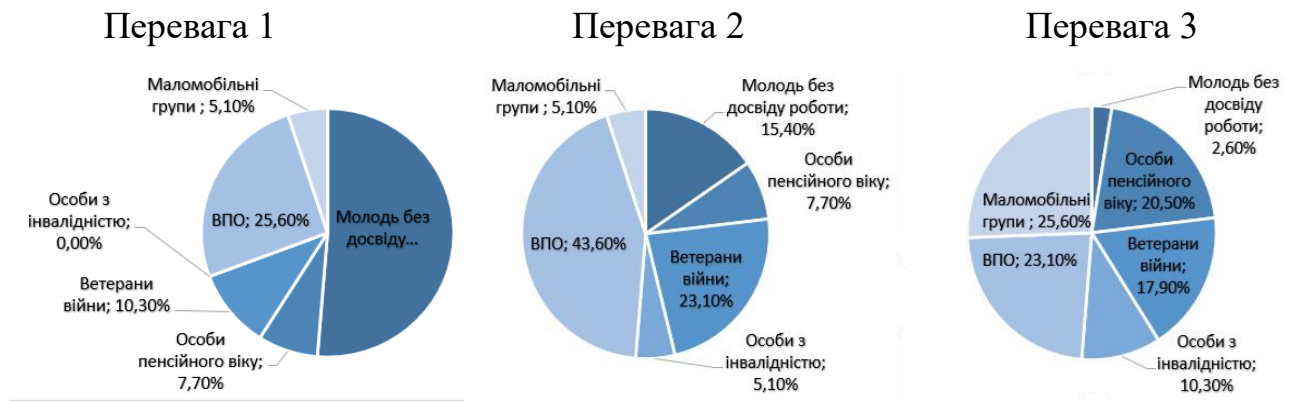

Рис.2.2.11. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України на питання щодо переваг залучення ексклюзивних груп осіб з однаковою кваліфікацією

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Результати відповідей, продемонстровані на рис.2.2.11., такі: найбільше підприємці схильні наймати молодь без досвіду роботи, ВПО, маломобільні групи населення. Певне упереджене ставлення спостерігається до осіб пенсійного віку, колишніх військовослужбовців та ветеранів війни, осіб з інвалідністю. Це, на нашу думку, свідчить про актуальність проблем подолання ейджизму та окремих видів дискримінації в нашому суспільстві.

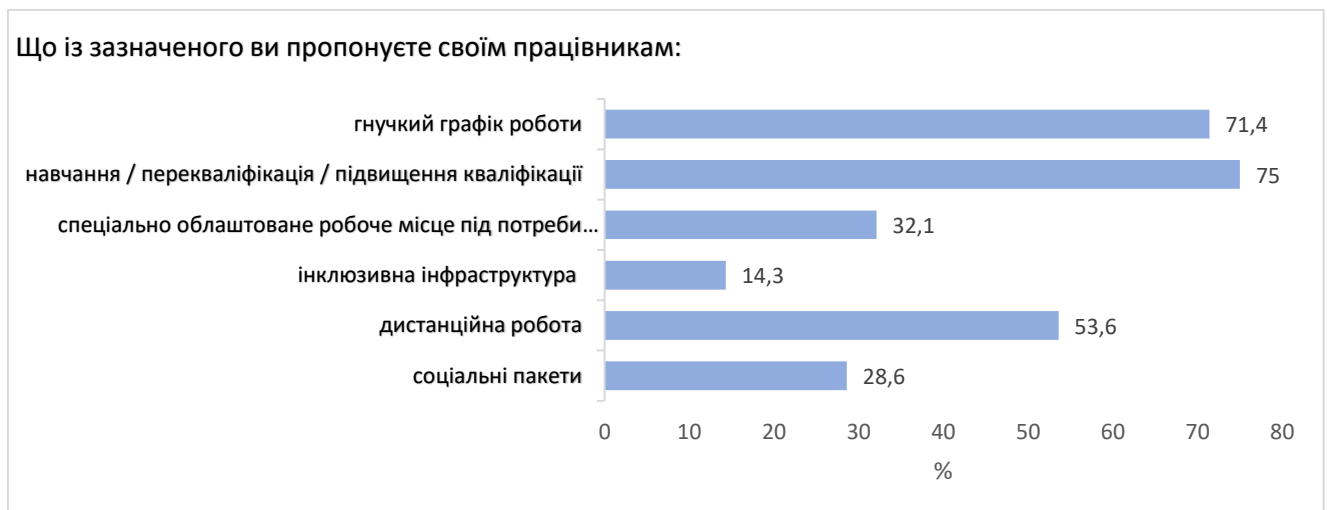

Рис.2.2.12. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України на питання щодо зобов'язання створення умов для нормальної роботи

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Рис.2.2.12. свідчить, що переважна більшість роботодавців створюють необхідні умови для навчання, перекваліфікації та підвищення кваліфікації своїх працівників (особливо актуально для молоді без досвіду роботи, ВПО та інших), пропонують гнучкий графік або дистанційну роботу (вагомо для жінок з дітьми,

осіб з інвалідністю). Це 75%, 71,4% та 53,6% відповідно. В той же час недостатньо уваги приділяється спеціальному облаштуванню робочих місць під особливі потреби працівника (32,1%) та створенню інклюзивної інфраструктури (14,3%). Останнє, вочевидь, пов'язане із незначною кількістю зайнятих осіб з інвалідністю, що було продемонстровано вище.

За результатами опитування підприємців СПМСПП України найбільшими загрозами в умовах повномасштабної війни визнано безпекові фактори (64,1%) та брак професійних кадрів через відтік людського капіталу (53,8%). Вагомими перешкодами є й інституційні чинники, спричинені існуванням корупції в органах державної влади і управління та бюрократичних перешкод (46,2%), чинною системою оподаткування (38,5%), недосконалістю судової системи (20,5%) (рис.2.2.13.).

Рис.2.2.13. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України щодо факторів, які перешкоджають здійснювати підприємницьку діяльність в умовах повномасштабної війни

Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

В той же час головними мотивами продовжувати здійснювати підприємницьку діяльність в умовах повномасштабної війни названо патріотизм, бажання працювати на своїй землі (59%), інтерес до власної справи (56,4%), здатність працювати в кризових умовах та набута стресостійкість (53,8%), віра в себе, бажання самореалізуватися в обраній сфері або галузі (46,2%). Найслабшими мотивами названо психологічний комфорт (те, що називають «Work-life balance» –

всього 15,4%), впевненість в перспективності української економіки (23,1%), налагодженість зв'язків із постачальниками і споживачами (28,2%) (рис.2.2.14.).

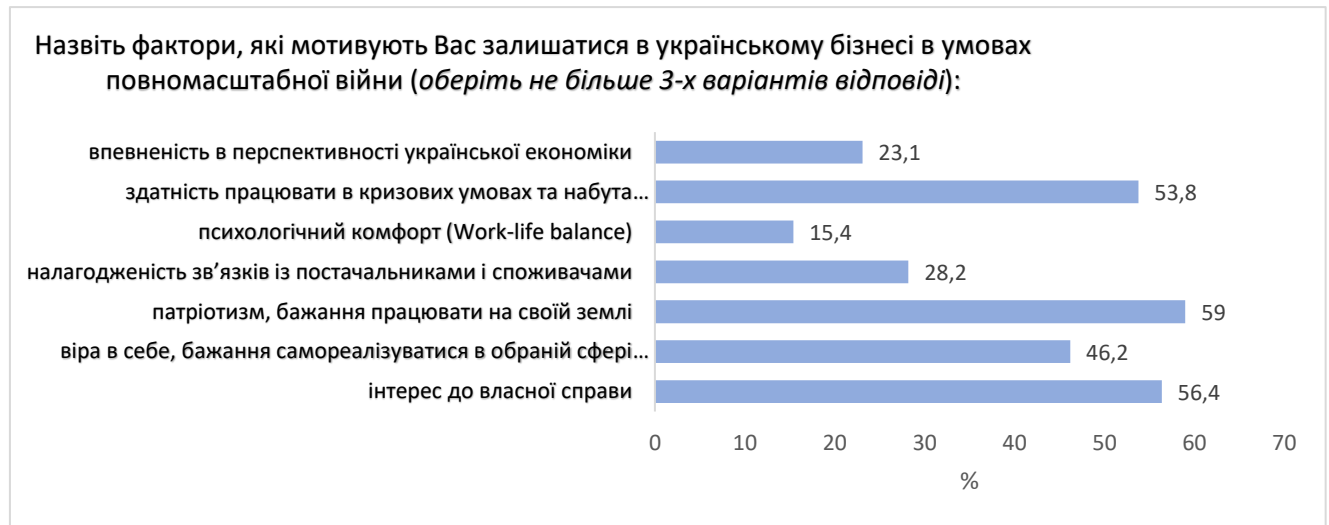

Рис.2.2.14. Розподіл відповідей підприємців СПМСПП України щодо мотивів здійснювати підприємницьку діяльність в умовах повномасштабної війни
Джерело: складено на основі опитування підприємців СПМСПП України

Вважаємо, що найпотужніший мотив «патріотизм, бажання працювати на своїй землі» корелюється з третьою виділеною нами внутрішньою формою соціальної інклюзії, а саме: участь у публічному управлінні. Лише патріотично налаштовані підприємці, які пов'язують своє сьогодення і майбутнє з Україною, є зацікавленими у формуванні демократичного громадянського суспільства й сприятливого бізнес-клімату. Крім того, цей мотив віддзеркалює здатність підприємців формувати такий соціальний прошарок суспільства як середній клас, який є найвагомішою електоральною силою суспільства (про що йтиметься далі).

На нашу думку, можна виокремити як *перешкоди* (обмеження, бар'єри), які стають на заваді реалізації підприємницького потенціалу ексклюзивних осіб, так і *інклюзивні заходи*, які сприяють реалізації цього потенціалу.

За результатами опитування підприємців, опрацювання наукових і статистичних джерел [1; 69; 205; 250; 301] та з урахуванням власного досвіду спілкуванням з експертами ми дійшли висновку, що основними перешкодами для працевлаштування ексклюзивних груп осіб є такі:

- пересторога щодо нижчої продуктивності праці осіб цієї категорії;
- непідготовлені робочі місця;

- брак знань, як поводитися з людьми, що належать до цієї категорії;
- нормативні та регуляторні обмеження;
- нестача якісних послуг або інфраструктури, які потрібні цій категорії (медичне обслуговування, психологічна підтримка, доступний транспорт, житло, догляд за дітьми).

В той же час можна виділити низку заходів, які допоможуть підприємцям працевлаштувати більше осіб, що належать до ексклюзивних категорій. Для сучасного етапу розвитку української економіки (порушення макростабільності в результаті війни) такі заходи є важливими з огляду на дві обставини: з одного боку, створення рівних, недискримінаційних умов до працевлаштування всіх категорій населення допоможе залучити до ринку праці всіх, хто бажає працювати, включно з ексклюзивними особами, а з іншого – залучення таких прихованих резервів (особи пенсійного віку, з інвалідністю тощо) допоможе наситити ринок праці додатковою робочою силою і рухатись у напрямку відновлення макроекономічної стабільності.

До заходів, які сприяють реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, а відтак і соціальній інклюзії, можна віднести такі:

- організація навчання навичкам роботи з ексклюзивними особами;
- задоволення потреби підприємців у додаткових фінансових ресурсах (для адаптації робочих місць і навчання осіб цієї категорії; дотації до виплати заробітної плати і оплати праці додаткового персоналу, який підтримує цих осіб);
- покращення якості та доступності послуг або інфраструктури, які потрібні цій категорії (медичне обслуговування, психологічна підтримка, доступний транспорт, житло, догляд за дітьми тощо) [250, с.126, 127].

Держава Україна в особі її національних регуляторів також долучається до створення умов та розробки механізмів залучення до ринку праці ексклюзивних груп населення. Зокрема, Міністерство соціальної політики України та інші національні регулятори розробляють низку інструментів для заохочення роботодавців працевлаштовувати осіб передпенсійного і пенсійного віку, ВПО, жінок з потребами неповної зайнятості, осіб з інвалідністю та інші групи ексклюзивних осіб. В якості конкретних прикладів можна навести такі:

– розширення субсидіювання облаштування робочих місць для осіб з важкою інвалідністю; організація послуги соціального супроводу як для особи з обмеженими можливостями, так і для колективу, в який вона приходить працювати. Роботодавець, який хоче зробити робоче місце інклюзивним, а простір на підприємстві безбар'єрним, для відшкодування своїх витрат може звернутися до Державної Служби зайнятості і отримати більше 100 тис грн для облаштування необхідних робочих місць для цієї категорії ексклюзивних осіб [201];

– компенсація роботодавцю коштів (в розмірі двох мінімальних зарплат), виплачених ним внутрішньо переміщеним особам у перші два місяці роботи;

– розробка програм (як державних, так і приватних) по залученню жінок до традиційно чоловічих професій, що є актуальним в умовах посилення мобілізаційного законодавства і відтоку з ринку праці чоловіків;

– запровадження Державною Службою зайнятості України програми надання ваучерів для отримання нових знань і навичок для осіб передпенсійного віку (від 45 років і старше);

– здійснення перших кроків по адаптації трудового законодавства до вимог часу, фіксації в ньому гнучких форм працевлаштування, що найбільше відповідає потребам ексклюзивних груп населення [203];

– ухвала Кабінетом Міністрів України 08.11.2023 р. запуску сайту для підприємців про інтеграцію сервісів «Дії». Цей ресурс має на меті полегшити для підприємців використовувати цифрові послуги в їхній роботі. Серед переваг інтеграції «Дії» для підприємців називають залучення потенційних клієнтів (доступ до понад 20 млн користувачів «Дії»), отримання копій документів за 1 хв відразу в систему компанії, впровадження дистанційного підписання документів тощо [1];

– оголошення Міністерством цифрової трансформації України запуску комплексної послуги «е-Підприємець». Це сервіс для спрощення ведення підприємницької діяльності, своєрідне цифрове рішення ряду організаційних, кадрових і фінансових питань (державна реєстрація ФОП; подання інформації про вакансії; перехід на спрощену систему оподаткування, відкриття банківського

рахунку тощо). Відтепер вітчизняні суб'єкти підприємництва можуть оформити онлайн 10 послуг за однією заявою за 15-40 хв без походів до установ [205].

Все це неможливо здійснити без належного розвитку інклюзивних інституцій, які б включали громадян в процеси прийняття рішень і захищали їхні права. Підприємницькі структури, які вибирають інклюзивну стратегію ведення бізнесу, водночас сприяють змінам у суспільній свідомості та формують толерантний і емоційно стабільний клімат у колективі. Інклюзія у підприємництві допомагає усталити думку, що в одному суспільстві безліч різних людей. Але попри зовнішні, ментальні чи фізичні відмінності вони можуть цілком комфортно співіснувати в одному соціумі, сприяти розширенню мислення та об'єднувати різні бачення на одну і ту саму проблему всередині колективу. Отже, залучення ексклюзивних груп населення до ринку праці сприятиме реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу та відновленню макроекономічної стабільності.

2.3. Участь у публічному управлінні на засадах інститутів громадянського суспільства

Третьою важливою внутрішньою формою економічного змісту соціальної інклюзії є її реалізація через доцільно рівний доступ громадян до участі в публічному управлінні. Ми висуваємо припущення, що вільна участь громадян у публічному управлінні реалізується через розвинуті інститути громадянського суспільства (ІГС), а останні, своєю чергою, впливають на нагромадження соціального капіталу для поширення і зміцнення соціальної інклюзії (рис.2.3.1.).

Рис.2.3.1. Вплив інститутів громадянського суспільства на соціальну інклюзію

Джерело: розробка автора

Рис.2.3.1. віддзеркалює ідею, що досягнення основної мети соціальної інклюзії – побудова інклюзивного громадянського суспільства з рівними правами і можливостями для всіх його членів – можливе завдяки створенню потужного соціального капіталу через ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства. Розглянемо детальніше цей логічний ланцюжок: *інститути громадянського суспільства → соціальний капітал → соціальна інклюзія*.

Доречно нагадати, що *громадянське суспільство* – це суспільство, де головною діючою особою і суб'єктом розвитку є людина з її системою потреб, інтересів та структурою цінностей. Маючи різні потреби та інтереси, людина задовольняє їх як у процесі особистого розвитку, так і через відповідні суспільні відносини та інститути, що складають структурні елементи громадянського суспільства. Організація Об'єднаних Націй (ООН) визначає громадянське суспільство як окрему спільноту, де громадяни гуртуються навколо певних цілей та інтересів. Діяти така спільнота може завдяки власним організаціям, відомі як «інститути громадянського суспільства». Тому в основі розвинутого громадянського суспільства лежить активна діяльність його інститутів.

Трактування категоріального змісту поняття «інститути громадянського суспільства» пройшло певну еволюцію від суто філософського до політологічного і, нарешті, до розуміння його як категорії суспільного розвитку. В зарубіжній науці досі відсутня єдина усталена назва цих інститутів. Для їх означення використовують різні назви, до прикладу «третій сектор», «добровільний сектор», «некомерційний сектор», «неформальний сектор», «незалежний сектор». Зокрема, використання терміну «третій сектор» (The Third Sector) обґрунтовується через його відокремлення від державного (першого) та бізнесового (приватного, другого) секторів. Вважається, що цей сектор є незалежним, недержавним, некомерційним та соціально спрямованим сектором, який представлений громадськими асоціаціями та громадянськими ініціативами переважно у невиробничих сферах (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, екологія, мистецтво тощо) [74].

В зарубіжній науці до інститутів громадянського суспільства прийнято включати інститути, які функціонують поза межами держави і бізнесу. Це лікарні,

університети, професійні організації, дитячі центри, спортивні клуби, навчальні центри, правозахисні організації та багато інших. Визначальними рисами цих інститутів названо недержавність (через інституційну відокремленість від держави); організованість (через наявність організаційної структури); некомерційність (через відсутність мети отримання прибутку); самоврядність (через самостійність керування та контролювання власних справ) [463, с.3].

В розвинутих країнах інститути громадянського суспільства прийнято називати Non-governmental organizations (NGO), тобто «неурядові організації». Однак те, що вважається NGO в одній країні, може не кваліфікуватися такими в іншій, оскільки юридичні визначення, дозволена діяльність, моніторинг і нагляд відрізняються в різних країнах. У США неурядові організації є різновидом некомерційних організацій, але не всі некомерційні організації є NGO. Власне термін NGO може охоплювати багато типів організацій. Хоча ці терміни не обов'язково взаємозамінні, усі NGO можуть мати назву благодійної, неприбуткової, некомерційної організації; організації громадянського сектору чи громадянського суспільства, організації соціального захисту, правозахисної, волонтерської або недержавної організації. Їх спільною рисою є добровільність організації з чітко вираженою соціальною місією, діяльність незалежно від уряду.

Інститути громадянського суспільства є сукупністю інститутів, які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини, спрямовані на утвердження громадянського суспільства. Ці інститути включають в себе незалежні від держави об'єднання, установи, організації, які не переслідують комерційні цілі, діють на місцевому, національному або міжнародному рівнях в інтересах захисту та відстоювання соціальних, економічних і культурних інтересів на взаємовигідній основі. Саме ці інститути виступають в ролі посередників між своїми членами (окремими особами або спільнотами) та державою.

Важливо зазначити, що розвинутість ІГС є свідченням функціонування демократичного суспільства з представницькою демократією, в той час як антидемократичні режими користуються їх відсутністю або слабкістю, придушують процеси їх формування. Саме тому протягом декількох останніх

десятиліть відбувається переосмислення місця держави в управлінських процесах та залучення до управління представників громадянського суспільства. Поширений у ХХ ст. патерналістський принцип державного управління було замінено на принцип саморегуляції суспільства. Все частіше об'єднання громадян стали виконувати ті функції, які раніше відносили переважно до сфери відповідальності державного сектору.

Спонукальним мотивом виникнення інститутів громадянського суспільства, їх різноманітності і багатофункціональності стала необхідність у двосторонньому діалозі між державою і громадянським суспільством. Стало зрозуміло, що багато питань життя суспільства, функціонування його економічної і політичної систем повинні вирішуватися органами державної влади та управління не одноосібно, а з урахуванням думки членів цього суспільства. А це можливо, зокрема, через його інститути. Тобто залучення ІГС до виконання державних завдань та функцій відбувається для забезпечення сталого розвитку та підвищення якості життя громадян. Зі свого боку держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів ІГС, підтримує їх діяльність, визнає переваги, законодавчо регулює надання їм податкових та інших пільг. Це виглядає як двосторонній взаємодоповнювальний процес: громадянське суспільство зацікавлене в реальному впливі на процеси публічного управління в державі, а держава зацікавлена в існуванні громадянського суспільства та посилення його ролі в управлінських процесах.

Значення інститутів громадянського суспільства для ефективного функціонування такого суспільства складно переоцінити. В економічній та соціальній сферах ці інститути є ефективними роботодавцями. Вони безпосередньо лобіюють інтереси своїх членів або надають послуги. У політичній сфері ці інститути формують громадянську активність і створюють тиск на державні інститути щодо підвищення ними рівня відповідальності перед суспільством.

Якщо в зарубіжній науці досі відсутня єдина усталена назва інститутів громадянського суспільства, то в Україні певним чином унормовано категоріальне визначення і види цих інститутів. Вітчизняне законодавство не дає визначення поняття «громадянське суспільство», натомість оперує поняттям «інститути

громадянського суспільства». Зокрема, до останніх Міністерство юстиції України відносить громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, які легалізовані згідно із чинним законодавством. Основними їх функціями є надання послуг, громадське представництво, громадський моніторинг та контроль [61, с.13].

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» [231] інститути громадянського суспільства прийнято називати *громадськими об'єднаннями*. Метою їхнього створення є задоволення різноманітних суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших), які не спроможна задовольнити держава, а також захист їхніх прав і свобод. Засновниками і учасниками громадських об'єднань можуть бути фізичні і юридичні особи безвідносно до їх територіального розташування. Це означає, на нашу думку, що один із принципів соціальної інклюзії – доцільна рівність доступу всіх громадян до певного блага – вже є врахованим у цьому законі.

Рис.2.3.2. Мета та основні види інститутів громадянського суспільства

Джерело: розробка автора

На рис.2.3.2. наведено мету функціонування ІГС та їхні основні види відповідно до чинного законодавства України. Подібно до своїх західних аналогів

усі вітчизняні громадські об'єднання формуються на добровільних засадах, за своєю суттю є позадержавними інститутами, які створюються свідомими і політично активними громадянами для відстоювання різних суспільних інтересів. За організаційно-правовою формою ці інститути можуть бути зареєстровані як громадська організація або громадська спілка. Відмінністю цих громадських об'єднань є те, що засновниками і членами *громадської організації (ГО)* є фізичні особи, а засновниками *громадської спілки* – юридичні особи (за винятком політичних партій), а її членами – як юридичні, так і фізичні особи [231].

В таблиці 2.3.1. наведено характерні особливості найпоширеніших видів громадських організацій, які відрізняють їх одна від одної.

Таблиця 2.3.1

Види та характеристика громадських організацій (ГО)

Види ГО	Характеристика ГО
професійні спілки	добровільні неприбуткові ГО, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх проф-ої (трудової) діяльності або навчання
творчі спілки	добровільні об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури і мистецтва, які мають фіксоване членство
організації роботодавців	громадська неприбуткова організація, яка об'єднує роботодавців (власників підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважені ними органи чи фізичні особи, які використовують найману працю відповідно до законодавства) на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту їх прав та інтересів
недержавні засоби масової інформації	будь-які недержавні засоби масової інформації (друковані, аудіовізуальні, телерадіомовні компанії, інформаційні агентства тощо), серед засновників або співзасновників яких відсутні будь-які органи виконавчої влади
благодійні організації	недержавні організації, головною метою діяльності яких є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб
релігійні організації	релігійні громади, духовні навчальні заклади, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), об'єднання вищезазначених релігійних організацій, які створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру
інші невід-приємницькі організації	товариства і установи, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (споживчі кооперативи, органи самоорганізації населення тощо)

Джерело: складено на основі [231]

Попри відмінності, всі громадські організації мають певні спільні ознаки, а саме: добровільність об'єднання, діяльність на засадах самоврядування, неприбутковий характер. Саме громадські організації як об'єднання громадян,

створені ними для задоволення та захисту своїх соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, та інших інтересів набули найбільшого поширення серед усіх громадських об'єднань. Проаналізувавши громадянське суспільство як цілісну органічну систему, місце громадських організацій в ній, можна дійти до висновку, що останні є первинними і універсальними елементами цієї системи, її своєрідними «цеглинами», що закладають фундамент цієї системи.

Стан формування громадянського суспільства в країні можна оцінити на основі динаміки кількості створених громадських об'єднань. В таблиці 2.3.2. наведено цю динаміку впродовж 2015-2023 рр. (без урахування тимчасово окупованих територій). Ця таблиця демонструє, що за 9 років загальна кількість громадських об'єднань зросла більше, ніж у півтора рази із помірним приростом його основних інститутів (профспілки, благодійні організації тощо), а найбільшу динаміку створення продемонстрували благодійні організації (у 2 рази) і громадські спілки (у 4,2 рази). Найбільшу частку серед усіх громадських об'єднань займають саме громадські організації. Ці дані свідчать, що впродовж 2015-2023 рр. рівень залучення громадян до ІГС є значно вищим, ніж до знакових подій листопада 2013 – лютого 2014 рр. (Революція Гідності, початок збройної агресії РФ проти України на Сході країни) і демонструють динаміку стриманого зростання.

Таблиця 2.3.2.

Динаміка кількості громадських об'єднань в Україні у 2015-2023 рр.

Громадські об'єднання	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Громадські організації	64 526	70 321	75 988	80 461	84 608	88 882	92 470	96 543	99 556
Профспілки та їх об'єднання	25 853	26 321	27 070	27 601	28 026	28 486	28 713	28 792	28 757
Благодійні організації	13 579	15 384	16 837	17 726	18 433	19 112	19 812	20 498	26 846
Органи самоорганізації населення	1 358	1 415	1 497	1 552	1 572	1 614	1 649	1 730	1 762
Громадські спілки	526	753	990	1 254	1 455	1 718	1 875	2 071	2 212
Релігійні організації	-	-	-	-	26 123	26 437	26 651	26 915	27 091

Джерело: складено на основі [186]

На нашу думку, ці дані є свідченням, з одного боку, закономірного процесу подальшого формування і укріплення громадянського суспільства, а з іншого – потреби суспільства у спеціальних інститутах, які б найповніше виражали його потреби та найстійкіше відстоювали його інтереси. Доречно нагадати, що в умовах військової агресії РФ проти України одними з перших, хто став на захист територіальної цілісності держави, були національно свідомі громадяни, волонтери, громадські організації, що свідчить про зростаючу силу і зрілість громадянського суспільства в країні. Українці довели свою здатність до самоорганізації і самозахисту перед лицем найскладніших викликів сьогодення.

Ми погоджуємось із висновками окремих науковців [164] стосовно того, що існують певні застереження щодо оцінки ефективності функціонування громадянського суспільства винятково на основі кількісних показників формування його інститутів. Причинами цих застережень є такі міркування:

- один і той самий соціально активний громадянин або група громадян можуть бути одночасно членами (учасниками або ж засновниками) декількох інститутів громадянського суспільства; водночас виникає загроза обліковувати ІГС на основі подвійного рахунку;

- може мати місце «декларативність» ІГС (вони можуть бути зареєстрованими відповідно до встановленого порядку, проте фактично не функціонувати і не виконувати своїх функцій). Прикладом можуть слугувати штучно створені роботодавцем профспілки, які нібито захищають інтереси працівників; об'єднання громадян із гучними назвами або символікою для справляння відповідного враження чи психологічного тиску; створення політичних партій/рухів з подібними до конкуруючих партій/рухів назвами або політичними поглядами задля позбавлення останніх частини електорату тощо [164, с.90].

Вважаємо також, що різні інститути громадянського суспільства демонструють неоднакову суспільну значущість результатів своєї діяльності. Мова йде про те, що, до прикладу, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ), або громадське об'єднання мисливців/рибалок/бджолярів, або спілка письменників тощо діють у різних сферах суспільних відносин, об'єднують різну

кількість учасників, відрізняються за територіальною ознакою, отже по-різному впливають на формування суспільної думки. В цьому зв'язку, на наш погляд, доцільно розглянути класифікацію інститутів громадянського суспільства щодо впливу їх окремих видів на суспільний розвиток. Треба пам'ятати, що держава з відповідними органами державної влади і управління є представником волі всього суспільства, а ІГС виражають волю його окремих частин – своїх членів, окремих спільнот, певних верств населення – і виконують відповідні до цього функції.

Ми пропонуємо традиційну класифікацію інститутів громадянського суспільства доповнити авторською класифікацією ІГС за критерієм інклюзивності (рис.2.3.3.). В межах традиційної класифікації ці інститути розглядають, як правило, за такими критеріями: за сферою інтересів, рівнем комерціалізації, територіальною ознакою, місцем в ієрархічній структурі, типом членства, стабільністю функціонування.

Щодо класифікації інститутів громадянського суспільства за критерієм інклюзивності, то тут треба пригадати засадничі основи феномену соціальної інклюзії, які детально розглядалися у розділі 1. Головним критерієм інклюзивності ми вважаємо *доцільно рівний доступ* до певних благ і *участь* громадян у відповідних процесах. Доступ до благ ми розглядаємо з погляду інклюзивної ролі, яку відіграють інститути громадянського суспільства. За критерієм інклюзивної участі у суспільних процесах (економічних, політичних, соціальних, культурних та ін.) ці інститути можна класифікувати, на нашу думку, *за участю* у: 1) реалізації загальних суспільних інтересів; 2) діяльності професійних спільнот; 3) функціонуванні спільнот за видами діяльності; 4) діяльності спільнот за територіальною ознакою; 5) діяльності спільнот за об'єктом впливу.

Обґрунтуємо наше бачення додаткової класифікації ІГС за критерієм інклюзивності. Логічно припустити, що громадські організації, орієнтовані на інтереси всього суспільства, керуються метою задоволення його потреб. Проте реалізація цієї мети має здійснюватися на основі уникнення будь-яких ознак ексклюзивності, унеможливлення виключення окремих громадян чи спільнот із числа тих, чий інтереси систематично або принципово не задовольняються цими ІГС.

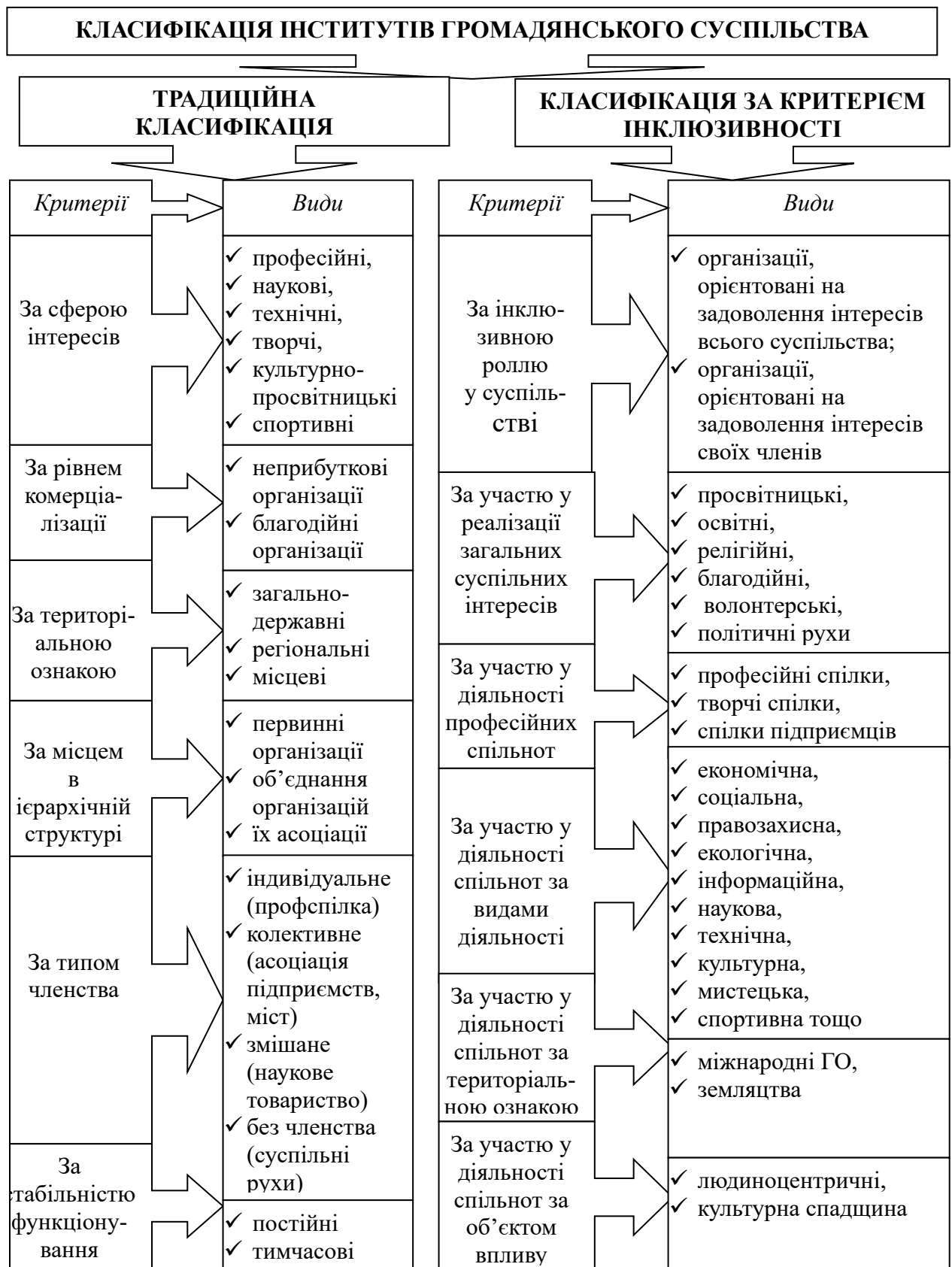

Рис.2.3.3. Класифікація ІГС: традиційна та за критерієм інклюзивності

Джерело: розробка автора

Задоволення загальносуспільних інтересів має відбуватися безвідносно до його поділу за якимись дискримінаційними ознаками. Яскравим прикладом прояву

цього критерію, вважаємо, можуть бути такі ІГС як недержавні засоби масової інформації, призначенням яких є надання правдивої (подекуди альтернативної до державних ЗМІ) інформації про перебіг суспільно-політичних процесів в країні та за її межами. Не викликає сумнівів, що інформація є унікальним фактором виробництва, тим благом, яким повинні мати можливість користуватися усі члени суспільства. Важливо усвідомлювати, що недержавні засоби масової інформації мають витримувати конкуренцію не тільки із державними ЗМІ, але й із достатньо популярними (особливо серед молоді) соціальними мережами для трансляції інформації на цільові аудиторії.

Організації, орієнтовані на задоволення інтересів своїх членів охоплюють, на нашу думку, різноманітні спілки (професійні, творчі, ветеранські, робітників культури, мистецтва і спорту, захисників довкілля, захисників тварин тощо) та асоціації (молодіжні, студентські, споживчі, туристичні, земельні). Ці організації зазвичай мають обране коло членів. Проте їхня діяльність може торкатися і тих, хто наразі не є їхніми членами, і функціонувати в їхніх інтересах для пропагування своєї значущості і залучення нових учасників. Метою цих громадських організацій є здійснення діяльності в інтересах окремих громадян або спільнот.

За участю у реалізації загальних суспільних інтересів ІГС мають багато типів організацій: освітні, просвітницькі, політичні, релігійні, волонтерські та інші. Їхня діяльність зосереджена на відображенні суспільних інтересів через специфічне призначення цих інститутів. Політичні партії впливають на прийняття рішень органами державної влади шляхом розміщення членів партії на політичних посадах. Інші організації впливають на суспільну думку шляхом просвіти, суспільно-політичного впливу, збиранням коштів тощо. До них можна віднести цивільні ініціативи та рухи протесту; екологічний рух; організації, які виступають на підтримку розвитку громад і розширення можливостей освіти; організації захисту та поліпшення умов існування окремих груп населення (етнічних груп і груп меншин); асоціації патріотичного напрямку (асоціації ветеранів війни) та ін.

Релігійні організації (релігійні громади, духовні навчальні заклади, монастирі, релігійні братства та ін.) створюються з метою задоволення суспільних

потреб громадян щодо сповідування і поширення віри. Вага релігійних організацій у житті нашого суспільства укріплюється, на нашу думку, через значущі події попередніх років. Це утворення Православної Церкви України (ПЦУ), що відбулося в результаті проведення Об'єднавчого собору 15 грудня 2018 р., та надання Вселенським патріархом Варфоломієм у січні 2019 р. Томосу про автокефалію ПЦУ. Відповідно до цього спостерігається позитивна, на наше переконання, тенденція зміни церковної юрисдикції релігійних громад з УПЦ мп на ПЦУ.

Якщо діяльність благодійних організацій передбачає збір матеріальних чи фінансових ресурсів та розподіл їх між тими, хто потребує підтримки (багатодітні сім'ї, родини, які втратили годувальника, сім'ї загиблих у війні тощо), то волонтерська діяльність здебільшого спрямована на реалізацію акцій соціальної дії. Останні втручаються в різні важливі сфери суспільного життя через нові форми організації своєї діяльності. Це організація допомоги армії; співпраця з військовими адміністраціями у допомозі населенню, яке постраждало внаслідок воєнних дій; евакуація громадян з небезпечних територій; допомога органам державної влади у медико-психологічній реабілітації учасників війни; активізація населення у розв'язанні проблем розвитку громад; вирішення екологічних питань; надання безоплатних юридичних консультацій та інші.

Окремо, вважаємо, слід розглядати ІГС за їхньою участю в діяльності професійних спільнот. Найбільшого розповсюдження в цій групі займає діяльність професійних спілок. Вони представляють та лобіюють інтереси організованих трудових і професійних союзів, призначенням яких є захист соціально-економічних прав та інтересів робітників. Творчі спілки представлені спілками письменників, художників, різного роду виконавців, журналістів тощо. Спілки промисловців і підприємців орієнтовані на підтримку діяльності організацій, інтереси членів яких зосереджені на забезпеченні розвитку підприємств у певній галузі; передбачають діяльність торговельних палат, гільдій та подібних організацій; поширення інформації, представництво у відносинах з державними органами, зв'язки з громадськістю, переговори з профспілками [64].

Достатньо розгалуженою видається нам класифікація ІГС за їх участю в діяльності спільнот за видами діяльності. Сюди ми відносимо такі громадські організації: правозахисні (здійснюють діяльність, пов'язану з дотриманням прав людини), екологічні (охорона навколишнього середовища), соціальні (соціальна підтримка малозабезпечених), споживчі (захист споживачів), культурні (проведення культурних заходів, створення культурологічних об'єднань на зразок постичних, літературних гуртків, клубів книголюбів, любителів історії, музики та живопису, клубів колекціонерів), зоозахисні (захист тварин) тощо. Інклюзивний ефект залучення до участі у функціонуванні спільнот за видами діяльності добре прослідковується на прикладі екологічних громадських організацій, які здійснюють природоохоронні заходи спільно з ініціативними групами, діяльність яких пов'язана з вирішенням соціально значущих питань місцевого значення (протидія незаконним забудовам, прибирання та благоустрій засмічених зелених зон і місць громадського відпочинку, екологічна освіта, свідоме поводження з відходами тощо).

За критерієм участі ІГС у діяльності спільнот за територіальною ознакою одні з них діють як об'єднання земляків для надання взаємної допомоги (земляцтва), а інші виходять за межі національних кордонів і діють як міжнародні громадські організації. Останні вважаються «гравцями глобального масштабу», голос яких чують і робота яких залучається до вирішення глобальних проблем. Сферою їх діяльності може бути допомога біженцям, забезпечення продовольством або медичне обслуговування у кризових регіонах. Прикладом останніх можуть бути Українське представництво Міжнародного комітету Червоного Хреста, ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій».

Формування таких ІГС як земляцтва, вважаємо, є унікальним явищем розвитку власне громадянського суспільства в нашій країні. Об'єднання земляків виконують багато важливих інклюзивних функцій (залучення до участі в роботі земляцтв всього соціального спектру суспільства; налагодження контактів із вихідцями з відповідних областей, які проживають за її межами; задоволення творчих, професійних, вікових, національно-культурних, духовних та інших інтересів і традицій своїх членів; формулювання пропозицій щодо удосконалення

регіонального розвитку і внесення їх на розгляд до центральних органів влади; збереження і збагачення традицій, історико-культурної спадщини регіонів).

Поділ інститутів громадянського суспільства на людиноцентричні, ті, що орієнтовані на збереження культурної спадщини та інші доцільний, на нашу думку, з огляду на той факт, що в розвиненому громадянському суспільстві об'єктом впливу діяльності спільнот має виступати не тільки людина. Об'єкти культурної спадщини також підлягають особливому захисту, спрямованому на збереження їх автентичності та етнокультурної самобутності. Місце країни у глобальному культурному просторі залежить від її ставлення до власної історичної пам'яті, рівня збереженості національних традицій. Це пов'язано з тим, що різноманітні пам'ятки минулих епох зображують особливу культурну цінність для сучасного і, особливо, майбутніх поколінь. А їх знищення може призвести до «стирання» культурної пам'яті, втрати своєї історії та автентичності. Зокрема, в умовах повномасштабної війни РФ проти України для збереження окремих об'єктів культурної спадщини встановлюють захисні конструкції. Для здійснення таких видів робіт залучаються як представники свідомо налаштованого бізнесу, так і громадських організацій. Крім того, Україна не лише забезпечує збереження історичних та інших пам'яток, що є культурною цінністю нації, але й уживає заходів для повернення незаконно вивезених. Ми резюмуємо, що надзвичайні суспільно-політичні процеси, на кшталт війни, призводять до виникнення нових видів інклюзії.

Таким чином, всі інститути громадянського суспільства мають різну мету, завдання, рівень повноважень, територію діяльності. При цьому їхнє соціально-політичне призначення формується на інклюзивному підході, який ґрунтується на тому, що ці інститути допомагають усім громадянам у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування, відстоювання легітимних прав та інтересів в усіх сферах суспільного життя.

Кожен із зазначених інститутів громадянського суспільства охоплює своєю діяльністю певні сектори суспільного життя. Їхня діяльність поширюється на економічну, соціальну, гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші

сфери. Спільною інклюзивною ознакою всіх цих інститутів громадянського суспільства є заборона на будь-які форми ексклюзії. А саме: забороняється утворення і діяльність громадських об'єднань, мета або дії яких спрямовані на порушення рівноправності громадян залежно від їх політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовної або інших ознак [231]. Натомість всіх їх об'єднує, на нашу думку, *згуртованість* (як єднання і вирівнювання диспропорцій) та *інклюзивність* (як спільність цінностей, доступність і участь у досягненні спільної – групової або загальнонаціональної – мети).

У світовій практиці для оцінки міцності та загальної життєздатності інститутів громадянського суспільства запропоновано спеціальний показник – Індекс сталості організацій громадянського суспільства (Civil Society Organizations Sustainability Index – CSOSI). Цей Індекс на щорічній основі аналізує 7 вимірів ІГС (правове середовище, організаційна спроможність, фінансова життєздатність, адвокація, надання послуг, секторальна інфраструктура, публічний імідж). Оцінка сталості інститутів громадянського суспільства здійснюється за такою шкалою: значення параметрів від 0 до 3 демонструють посилену стійкість, значення в межах 3-5 балів характеризують розвиток стійкості, а бали вищі за 5 є ознакою виникнення перешкод для стійкості ІГС. На основі зазначених семи вимірів Індекс CSOSI має змогу підкреслювати як сильні сторони, так і проблеми в розвитку інститутів громадянського суспільства окремої національної економіки.

Агентство США з міжнародного розвитку спільно з Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги, а також Центру передового досвіду з питань демократії, прав людини та врядування проаналізували сталість розвитку ІГС в Україні в 2022 році, зафіксували значення однойменного індексу та його складових. У відповідній доповіді продемонстровано динаміку всіх складових Індексу CSOSI впродовж 2018-2022 років. У 2022 році Індекс сталості розвитку ІГС склав 3,1 бали, а значення його складових продемонстровано на рис.2.3.4. В цілому всі складові Індексу лежать в межах від 3 до 5 балів, тобто демонструють розвиток стійкості, а показник адвокації із значенням 2,2 свідчить про посилену стійкість [2, с.3, 5-14].

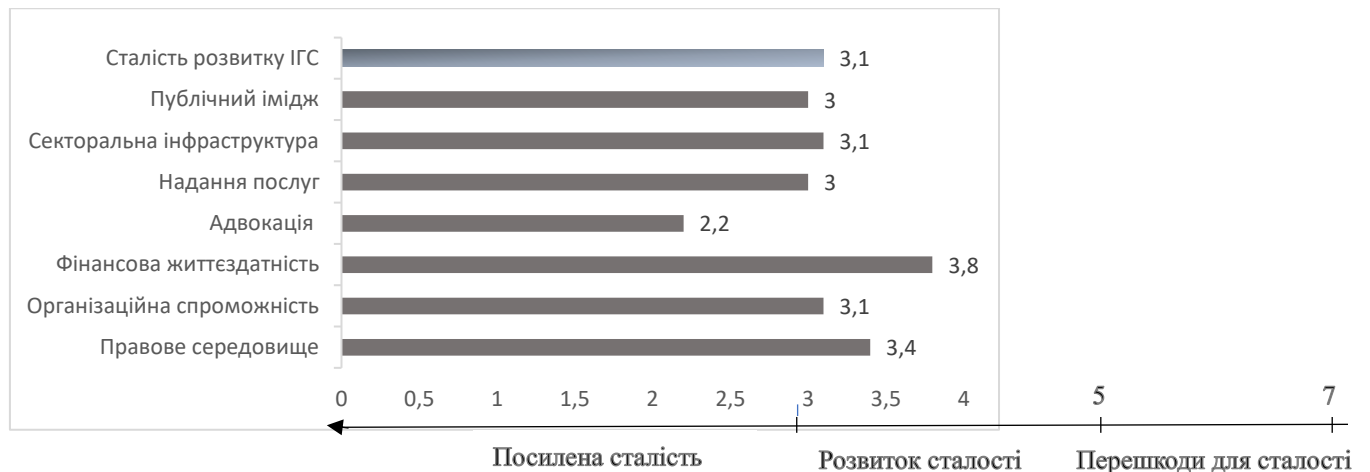

Рис.2.3.4. Сталість розвитку ІГС за Індексом CSOSI в Україні у 2022 році

Джерело: складено на основі [2, с.4]

На рис.2.3.5. проілюстровано динаміку семи складових Індексу сталості організацій громадянського суспільства в Україні впродовж 2018-2022 років, що дозволяє прослідкувати їх розвиток, а також замислитись над перешкодами цього розвитку. Рис. 2.3.5. демонструє повільні позитивні зрушення у сталості інститутів громадянського суспільства. Зокрема, основними перешкодами сталості ІГС у вимірі «Правове середовище» є несприятливе податкове середовище для громадських, благодійних і волонтерських організацій, а також загрози, з якими стикаються громадські активісти, відсутність прозорих процедур розподілу бюджетних коштів для цих інститутів тощо.

Щодо Організаційної спроможності, то незначна позитивна динаміка укріплення сталості ІГС (від 3,2 у 2018 р. до 3,1 у 2019-2022 рр.) стала можливою завдяки отриманню спеціальних грантів, пристосуванню своєї роботи до нових умов і використання нових засобів комунікації й планування. Остання стала своєрідною перевіркою спроможності цих інститутів реагувати на кризові умови, а також виявила їхні слабкі сторони. Фінансова життєздатність ІГС також показала свою позитивну динаміку за аналізований період (скорочення з 4,1 у 2018 р. до 3,8 у 2022 р.) завдяки фінансовій підтримці інститутів українського громадянського суспільства, зокрема від зарубіжних донорів. При цьому донорські кошти спрямовувалися не лише на конкретні проєкти, а й на інституційний та організаційний розвиток вітчизняних ІГС.

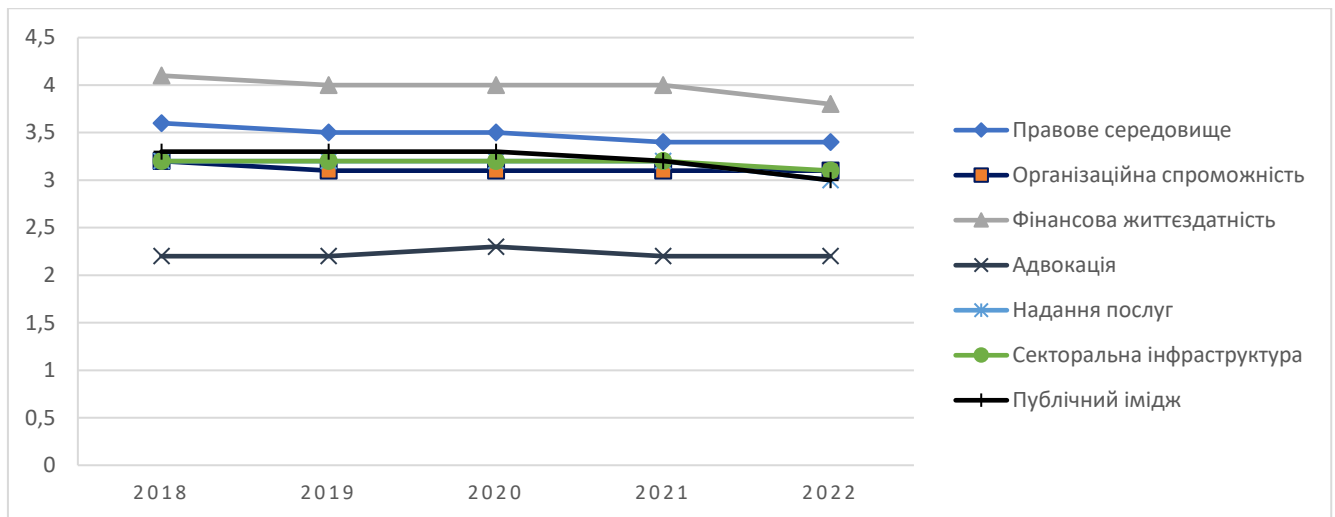

Рис.2.3.5. Динаміка складових Індексу сталості розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні впродовж 2018- 2022 рр.

Джерело: складено на основі [2, с.4-11]

Позиції інститутів громадянського суспільства у вимірі «Адвокація» майже незмінні (2,2 у 2018-2019 та 2021-2022 рр. і незначним погіршенням до 2,3 у 2020 р.). Періодичні зміни у політичній системі країни (зміна складу Уряду, прем'єр-міністра, Кабінету Міністрів), безумовно, негативно впливають на загальну спроможність ІГС налагоджувати довіру й ефективно співпрацювати з владою. Коронавірусні обмеження та зосередженість на місцевих виборах попередніх років зумовили зниження ефективності адвокаційної діяльності ІГС. Попри це, позиція ІГС у вимірі «Публічний імідж» протягом аналізованого періоду знизився з 3,3 до 3 балів у 2018-2022 рр., тобто рівень довіри до них з боку суспільства покращився.

Секторальна інфраструктура інститутів громадянського суспільства також залишилася майже на одному рівні (3,2 бали у 2018-2021 р. проти 3,1 у 2022 р.). З одного боку, співпраця ІГС з іншими організаціями й установами розширилася, а з іншого – ці інститути не змогли повноцінно проводити заходи на місцях у більшості громад, що безумовно допомагає покращенню взаємодії між ІГС та іншими секторами. Загальний рівень виміру «Надання послуг» покращився (стабілізація з 3,2 балів у 2018-2021 р. проти 3 у 2022 р). ІГС традиційно успішно здійснюють свою діяльність щодо задоволення потреб системи охорони здоров'я, надання освітніх, екологічних та інших послуг, правової допомоги, причому переважно на безоплатній основі.

Таким чином, 6 із 7 вимірів Індексу сталості організацій громадянського суспільства демонструють помірну позитивну динаміку. І лише в одному вимірі (Адвокація) прослідковується незмінність рівня сталості ІГС [2, с.4-11]. Все це, вважаємо, є свідченням стійкості та адаптивності громадянського суспільства в Україні до мінливості економічного і геополітичного середовища.

Інститути громадянського суспільства здійснюють вагому роль у формуванні і накопиченні *соціального капіталу для соціальної інклюзії*. Це спричиняє необхідність висвітлення специфічного змісту соціального капіталу. Дослідження його змісту мають міждисциплінарний характер і здійснюються в межах багатьох наук: економічної теорії, соціології, культурології, політології та інших. Основи концепції соціального капіталу закладено у 70-90-х роках ХХ ст. в роботах П. Бурдьє, Дж. Коулмена, Г. Лоурі, Р. Патнама, Ф. Фукуями та інших.

Зарубіжні науковці вважають, що соціальний капітал (СК) становлять соціальні інститути, відносини і норми (формальні та неформальні), соціальні зв'язки, які беруть участь у якісному і кількісному формуванні соціальних взаємодій у суспільстві. Зокрема, американський політолог Р. Патнам у своєму розумінні соціального капіталу виходить з його суспільної вигоди для громадян, коли останні самі створюють правила, слідують їм та підтримують їх, а загальні вигоди від співробітництва підвищують ефективність демократії. Інший американський політолог Ф. Фукуяма розглядає соціальний капітал як певну можливість людей працювати разом заради досягнення цілей у групах чи організаціях [213; 365].

Проте у представників економічної науки підхід до соціального капіталу дещо інший. Насамперед економісти під соціальним капіталом розуміють особливу форму капіталу, відмінну від інших його видів (фізичного, людського та інтелектуального). Він існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми й довіра, що створюють умови для координації й кооперації заради взаємної вигоди [29]. Більшість економістів сходяться на думці, що включеність у мережі взаємовідносин і наявність заснованих на довірі відносин ще не є власне соціальним капіталом. Це можна розглядати лише як певний

соціальний ресурс, який стає капіталом тоді, коли можна встановити чіткий зв'язок між наявністю цього ресурсу та зростанням інших форм капіталу. Соціальний капітал розглядають також як специфічний інститут, який «конститується неформальними (спільними цінностями, укоріненими соціальними нормами та довірою) та формальними (мережевими зв'язками й моделями соціальної структури) субінститутами» [44; 45; 47, с.9]. Інші дослідники виділяють два показники для вимірювання національного обсягу соціального капіталу. Це довіра і участь у громадських організаціях [41, с.74].

Важливими специфічними рисами соціального капіталу є, по-перше, його позасуб'єктність, по-друге, невичерпність. Щодо позасуб'єктності соціального капіталу, то він існує тільки у взаємодії людей один з одним і втілений у мережі *соціальних зв'язків*. Тому власниками соціального капіталу можуть бути лише окремі спільноти або суспільство в цілому, які взаємодіють через соціальні зв'язки. На особистісному рівні носіями соціального капіталу є родина, друзі, мережа особистих зв'язків, неформальні групи та об'єднання. На мікрорівні такими є заклади освіти та професійної підготовки, підприємства, установи, громадські організації, політичні партії, а на макрорівні – це суспільство, соціальні групи, соціальні інститути. При цьому окремий індивід може виступати як у ролі донору, постачальника соціального капіталу, так і його споживача. Соціальний капітал також характеризується невичерпністю в процесі його використання. Більше того, він втрачається за умови невикористання. Соціальний капітал потребує свого постійного підживлювання через використання особистих або колективних соціальних зв'язків.

Зв'язок соціального капіталу із соціальною інклюзією ми вбачаємо у тому, що наявність першого (СК) полегшує індивіду або спільноті доступ до нових знань і навичок (прояв соціальної інклюзії). І, навпаки, обмежений доступ до соціальних зв'язків спричиняє соціальну ізоляцію або замкнутість окремих індивідів чи спільнот (прояв соціальної ексклюзії).

Продовжуючи обґрунтовувати зв'язок соціального капіталу із соціальною інклюзією та місце ІГС в цьому, вважаємо за необхідне доповнити критерії

соціального капіталу (соціальні мережі, довіра) критерієм участі, що найбільше відображає, на наше переконання, рівень інклюзії. Тому *соціальний капітал для зміцнення соціальної інклюзії через розвиток інститутів громадянського суспільства* ми розглядаємо через призму співіснування та взаємодоповнення таких його основних елементів: 1. стабільні соціальні зв'язки ІГС через розвинуті соціальні мережі; 2. стабільна або зростаюча довіра до ІГС; 3. участь у діяльності інститутів громадянського суспільства.

Доступ до соціального капіталу залежить від залученості до соціуму, від розвинутості соціальних зв'язків ІГС з представниками влади, бізнесу та власне громадянського суспільства; від розмаїття особистих і ділових соціальних мереж. Формальні мережі розглядаються як офіційні організації, що діють в межах правового поля, мають певну структуру і юридичний статус. В той же час неформальні соціальні мережі припускають наявність особистісних довірливих відносин між обмеженою кількістю інститутів, представники яких добре знають один одного, пов'язані спільністю інтересів або цільовою спрямованістю діяльності. Соціальний капітал вимірюється ступенем включеності до мереж, розмірами та щільністю цих мереж, силою та інтенсивністю мережевих зв'язків.

Проте, на наш погляд, в контексті взаємообумовленості соціального капіталу із соціальною інклюзією найбільшої уваги заслуговує дослідження *довіри* різних членів суспільства до ІГС та рівень участі в їх діяльності. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що довіра (ми додаємо, що і участь) можуть бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом, оскільки вони підживлюють один одного. Соціальний капітал створює міцні відносини, а довіра/участь, своєю чергою, продукує зміцнення соціального капіталу [404].

Свідченням розвинутості соціального капіталу на основі ставлення членів громадянського суспільства до його інститутів є результати соціологічних опитувань, які періодично проводять різні соціологічні служби та аналітичні центри. Головними показниками в цих дослідженнях є рівень довіри громадян до ІГС і рівень участі в їхній діяльності. Для з'ясування того, як ІГС впливають на формування соціального капіталу для соціальної інклюзії, доцільно, на наш погляд,

дослідити зміну рівня довіри до різних інститутів впродовж певного періоду часу. Для цього хочемо звернути увагу на моніторингове опитування населення України щодо зміни рівня довіри до окремих ІГС впродовж десяти років – 2010-2019 рр. (до поточного порушення макростабільності), яке провели ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», ГО «Центр «Соціальний моніторинг» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Результати опитування відображено на рис. Н.1-Н.3 Додатку Н і свідчать про таке.

По-перше, динаміка рівня довіри українців до громадських об'єднань є нестабільною, проте демонструє періодичний сплески довіри до них (рис.Н.1.). Рівень довіри населення до громадських організацій поступається лише рівню довіри до волонтерських організацій.

По-друге, впродовж 2010-2019 рр. спостерігається негативний рівень довіри громадянського суспільства до діяльності профспілок та, особливо, до діяльності політичних партій (рис.Н.2.). Кількість тих, хто не довіряє цим ІГС, тривалий час перевищувала кількість тих, хто їм довіряє.

По-третє, рівень довіри до релігійних організацій хоча і є кращим за довіру до політичних партій та профспілок, проте він однозначно не є достатнім для задоволення суспільних потреб щодо сповідування і поширення віри. Тобто, релігійні організації потенційно мають шанс вагомо впливати на перебіг суспільних процесів, проте рівень довіри до них коливається через несприйняття значною частиною населення влади УПЦ мп, яка й досі функціонує в Україні (рис.Н.3.а.).

По-четверте, значущими є результати досліджень щодо рівня довіри й готовності участі членів суспільства до волонтерської діяльності. Доречно зауважити, що дослідження стану довіри до волонтерства як до нового інституту громадянського суспільства та готовності до участі у його діяльності започатковано практично всіма соціологічними центрами тільки після початку війни на Сході України у 2014 році. Саме в цей час в українському суспільстві організувалося волонтерство як новий соціальний інститут, який до 2014 року не мав вагомих підстав до формування. Стосовно рівня довіри до волонтерів, то аналіз охоплює

період після 2014 року. Станом на грудень 2019 р. баланс рівня довіри/недовіри до волонтерів є додатнім (+33%), що в цілому прослідковується за всі роки спостереження, тобто впродовж 2015-2019 рр. (рис.Н.3.b.).

В табл.2.3.3. продемонстровано зміну довіри українців до окремих ІГС у 2023 р. (стан макронестабільності) до 2019 р. (стан відносної стабільності). Ця таблиця дає змогу переконатися, що в період порушення макроекономічної стабільності підвищується довіра громадян саме до ІГС, які допомагають вирішити ті суспільні проблеми, які не спроможна повною мірою задовольнити держава. Найбільшою довірою в українському суспільстві користуються ЗСУ, добровольчі батальйони та волонтерські організації з приростом довіри до них впродовж аналізованого періоду на 34,2%, 29,1% та 17,6% відповідно. Безпрецедентний розвиток волонтерського руху в Україні в умовах повномасштабної війни засвідчив загальнонаціональну мобілізацію нашого суспільства у відповідь на комплексні загрози, безпекові ризики, соціальні та гуманітарні виклики [241, с.43]. А діяльність волонтерських організацій спрямована на виконання соціальних функцій громадянського суспільства, які не спроможна або не встигає виконати влада.

Таблиця 2.3.3.

Порівняльна характеристика рівня довіри українців
до окремих ІГС у 2019 і 2023 роках, %

Окремі інститути громадянського суспільства	Довіряють (всього)		у т.ч.				Баланс довіри (+/-)
			Скоріше довіряють		Повністю довіряють		
	2019	2023	2019	2023	2019	2023	
Збройні Сили України	61,4	95,6	46,4	24,4	15,2	71,2	+34,2
Добровольчі батальйони	57,0	86,1	45,9	42,1	11,1	44,0	+29,1
Волонтерські організації	67,0	84,6	53,2	51,5	13,8	33,1	+17,6
Релігійні організації	60,6	60,3	45,9	36,7	14,7	23,6	-0,3

Джерело: складено на основі [32, С.41; 210; 241, С.6]

В той же час рівень суспільної довіри до релігійних організацій незначно, але скоротився (на 0,3%). Така зміна довіри, вважаємо, відбувається на тлі усвідомлення українцями факту знаходження керівного центру УПЦ мп в державі, що здійснила і продовжує здійснювати військову агресію проти України. Центр Разумкова провів дослідження рівня довіри громадян до інститутів державної влади

та місцевого самоврядування в Україні з листопада 2020 до серпня 2021 рр. Його результати наведено на рис.2.3.6.

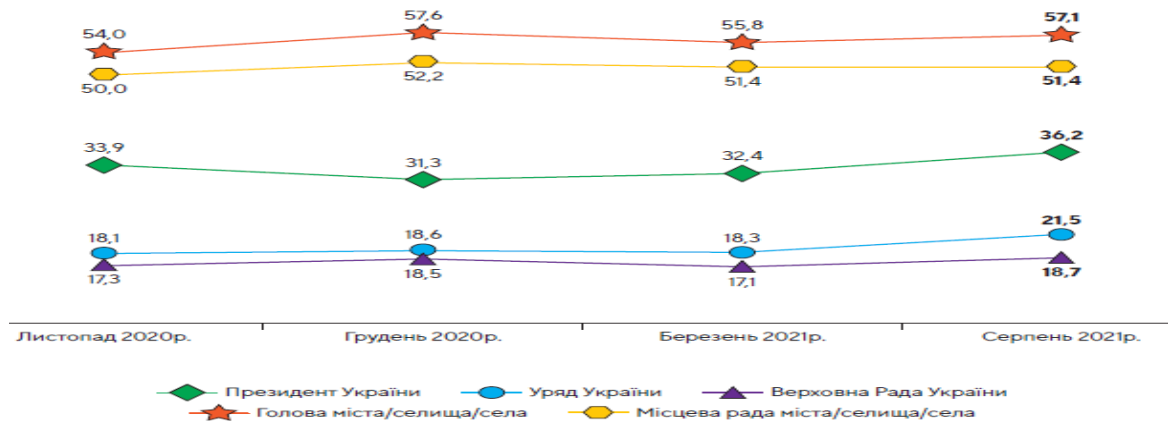

Рис.2.3.6. Рівень довіри громадян до інститутів державної влади та місцевого самоврядування в Україні, листопад 2020-серпень 2021 рр., % опитаних
Джерело: складено на основі [284, с.37]

Відповідно до даних опитування, у 2020-2021 рр. спостерігався значний дисбаланс між довірою суспільства до державних органів влади і управління, з одного боку та до ІГС – з іншого. Рис.2.3.10. демонструє досить високий рівень суспільної довіри до інститутів місцевого самоврядування у порівнянні з довірою до центральних органів державної влади. Влітку 2021р. середній показник довіри до голів місцевих громад і місцевих рад перевищував 50 %, в той час як довіра до інститутів Президента, Уряду та Верховної Ради знаходилися на рівні 36,2 %, 21,5 % і 18,7 % відповідно [284]. Вважаємо, що такий рівень довіри до різних владних інституцій є свідченням ефективності реформи децентралізації в Україні, що розпочалася у 2014 році. Її метою, як відомо, було формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян.

Якщо звернутися до досліджень *участі* й готовності членів суспільства до проявів громадянської активності на волонтерських засадах, то їх результати наведені в таблиці 2.3.4. Ця таблиця відображає поступове затухання проявів громадянської активності та зменшення частки населення, готової до участі у такій діяльності на волонтерських засадах впродовж 2014-2017 рр., що поступово починає відновлюватись лише у 2018-2019 роках. Результати досліджень свідчать,

що у травні 2019 р. починає формуватися прошарок достатньо активних членів суспільства, які готові до участі в різних формах волонтерської діяльності. Ми це пов'язуємо із сплеском громадянської активності в результаті вибору нового Президента країни та покладання нових надій на результати його правління. При цьому більше чверті опитаних (27,4 %) готові були взяти участь хоча б одній із трьох запропонованих форм волонтерської активності (спільний контроль діяльності місцевої влади; входження до складу консультативної/експертної ради; організація ініціативної групи з вирішення гострих питань місцевої громади). А більше однієї десятої (понад 11 %) свідомих громадян готові були взяти участь у всіх трьох формах.

Таблиця 2.3.4.

Динаміка рівня готовності до проявів громадської активності на волонтерських засадах у 2014–2019 рр., за результатами відповідей на запитання: «Чи відносите Ви себе до таких людей, як...?», %

Відповіді	03/ 2014	08/ 2014	12/ 2014	03/ 2015	12/ 2016	06/ 2017	12/ 2017	12/ 2018	05/ 2019
<i>1. Людина, яка готова на волонтерських засадах контролювати діяльність місцевої влади</i>									
Так	29,7	28,4	23,5	23,2	24,9	19	17,9	20,7	22,5
Ні	66,9	67,0	72,2	72,0	67,8	74	77,4	72	63,5
Відмова	3,4	4,6	4,3	4,8	7,3	7	4,7	7,3	14,0
<i>2. Професіонал у певних питаннях, готовий на волонтерських засадах увійти до консультативної/експертної ради</i>									
Так	17,2	18,2	11,5	13,6	15	11,7	9,5	13,9	16,8
Ні	78,3	76,6	82,9	81,0	76,9	80,5	84,3	77,1	68,0
Відмова	4,5	5,2	5,6	5,4	8,1	7,8	6,2	9	15,2
<i>3. Людина, яка готова організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевої громади</i>									
Так	19	13,5	11,6	13,1	13,4	11,7	10,4	13,2	16,9
Ні	76,2	80,9	82,3	81,1	78,7	79,5	84,2	77,5	67,7
Відмова	4,8	5,6	6,2	5,7	7,9	8,8	5,4	9,3	15,5
<i>Активна волонтерська позиція (відповідь «так» хоча б на одне з трьох наведених питань)</i>									
Так	34,9	32,4	27,6	27,3	30,4	24,1	21,7	25,0	27,4
<i>Дуже активна волонтерська позиція (відповідь «так» на всі три наведені запитання)</i>									
Так	12,0	9,4	6,1	8,9	7,2	6,4	5,8	8,4	11,3

Джерело: складено на основі [5]

Якщо намалювати портрет свідомих активних громадян, то, за результатами дослідження, це переважно доросле економічно активне населення віком до 50 років і студентство. Більш вагомим цей прошарок виявляється у західних і центральних областях, скромнішим – у південних та східних областях країни.

Високий рівень участі населення у волонтерській діяльності також підтверджують соціологічні дані. Зокрема, за результатами опитування серед молоді, проведеного в 2022 р., 38 % молодих людей беруть участь у ній [241, с.6].

Очевидно, що всі зміни у короткостроковій перспективі щодо рівня довіри до різних ІГС та готовності взяти участь у їхній діяльності є наслідком сприйняття діяльності певного інституту, його ефективності/неефективності та спроможності відображати суспільні інтереси.

Отже, довіра і участь є не тільки механізмами саморозкриття соціального капіталу в суспільстві, але й формою соціального контролю за характером соціальних процесів та їх впливом на динаміку соціального капіталу, його розвиток або деградацію. Зважаючи на зазначене вище, вважаємо, що в національному законодавстві має бути чітко прописано місце та роль громадянського суспільства та його інститутів в управлінських процесах. Також необхідно створити ефективну систему залучення громадськості до управлінської діяльності, тобто створити достатні можливості для вільної й повноцінної участі всіх членів суспільства у публічному управлінні.

2.4. «Експансія» середнього класу як джерело формування потенціалу соціальної інклюзії

Основою макроекономічної стабільності національної економіки є потужний і численний середній клас. Водночас фундаментальним базисом формування цього прошарку населення є реалізація трудового та/або підприємницького потенціалу – другої виділеної нами форми економічного змісту соціальної інклюзії. А через участь у публічному управлінні – третьої форми соціальної інклюзії – середній клас здійснює підтримку політичної стабільності та демократичного розвитку країни.

Представники наукових, економічних (бізнесових) та, особливо, політичних кіл настільки часто апелюють до поняття середнього класу, що здається, ніби методологія його аналізу вже давно розроблена. Однак після сплеску наукового інтересу до проблем середнього класу наприкінці 90-х років ХХ ст. спостерігається

певний спад у вивченні цієї проблеми. З огляду на вирішальну роль середнього класу як стабілізатора і рушія суспільного розвитку, з одного боку, а з іншого – відсутність ґрунтовної методології його ідентифікації, зокрема й у формуванні потенціалу соціальної інклюзії, вивчення цього феномену стає одним із найактуальніших напрямів наукових досліджень.

Важливими методологічними аспектами приналежності до середнього класу є такі два: його роль у сучасному суспільстві та ідентифікаційні критерії. Тому в цій частині роботи зупинимось, по-перше, на визначенні ролі середнього класу як потенціалу соціальної інклюзії для макроекономічної стабілізації національної економіки та, по-друге, на з'ясуванні критеріїв його класифікації, їхніх відносних перевагах та недоліках.

Поняття середнього класу цікавить не тільки економістів, але й політиків, політологів, соціологів. Така увага до середнього класу пояснюється тією роллю, яку він відіграє у сучасному суспільстві. Ще давньогрецький вчений-енциклопедист Аристотель у 4 столітті до н.е. цілком справедливо зазначав: «У кожній державі ми знаходимо три групи громадян: дуже заможних, дуже убогих і третю, що стоїть посередині між ними. Оскільки ж, на думку багатьох, поміркованість і середина є найкращою (порівняно з двома крайнощами), то, зрозуміло, і середній статок з усіх благ найкращий». Аристотель також стверджував, що «державна, що складається з середніх прошарків людей, матиме і найкращий державний лад ... Вони не зазіхають на чуже добро, як бідняки; інші ж люди не заздять їм через їхні статки подібно до того, як бідняки заздять статкам заможних» [4, С.28]. Саме середній клас здатний здійснювати значний внесок у макроекономічну стабілізацію завдяки своєму освітньому рівню, професіоналізму та мотивації до підприємництва, соціальній свідомості рушія прогресу.

На рис. 2.4.1. представлена узагальнювальна схема нашого бачення непересічної ролі середнього класу у макростабілізаційних процесах з трьох точок зору – з економічної, соціальної та політичної [106, с.255]. Соціальна інклюзія через притаманні форми її економічного змісту сприяє ефективнішому формуванню

середнього класу. Збільшення чисельності потужного середнього класу, своєю чергою, пришвидшує макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Рис. 2.4.1. Роль середнього класу як потенціалу соціальної інклюзії для макроекономічної стабілізації національної економіки

Джерело: розробка автора

З економічного погляду середній клас є основним платником податків, внутрішнім інвестором держави й масовим платоспроможним споживачем. Через сплату податків він виконує роль найпотужнішого економічного «донора», формувача фінансової бази для ефективної діяльності загальнодержавних та місцевих органів влади. Як основний платник податків саме середній клас формує державний та місцеві бюджети, фінансує необхідні соціальні трансфери, створює джерела фінансування суспільних благ – науки, освіти, охорони здоров'я, культури.

Середній клас виступає основним внутрішнім інвестором держави. Інвестуючи в державні цінні папери, страхові, пенсійні, інвестиційні фонди, представники середнього класу, з одного боку, забезпечують себе додатковим

доходом, а з іншого – підтримують фінансовий ринок країни. Через участь в різних системах страхування середній клас забезпечує інвестиційний потенціал країни.

Маючи достатні матеріальні можливості, середній клас створює масовий попит на споживчі товари і послуги. Багаті верстви населення хоча й мають високі середні витрати, проте є порівняно нечисленним класом. Частка бідних у суспільстві є більшою, та їхні середні витрати є незначними в загальному обсязі споживчих витрат. Водночас представники середнього класу є найбільш активними на ринках, на них припадає лівова частка сукупного попиту. Їхня поведінка є найбільш раціональною (а відтак, прогнозованою) порівняно з найбагатшими, для яких практично не існує фінансових обмежень, та найбіднішими, яких турбує переважно питання задоволення базових потреб. Високий платоспроможний попит з боку середнього класу сприяє розширенню внутрішнього ринку, забезпечує створення нових робочих місць, підвищення добробуту населення, а відтак і пришвидшення макроекономічної стабілізації національної економіки [123, с.77].

На нашу думку, ці характеристики середнього класу можна співвіднести з основними складовими сукупного попиту для закритої змішаної економіки ($AD = C + I + G$), розширення якого, як відомо, сприяє нарощуванню обсягів сукупного продукту (Y) і зростанню економіки. Якщо споживчу платоспроможність середнього класу виразити через C , здатність бути внутрішнім інвестором – через I , а роль основного платника податків через G , то створення сприятливих умов для розвитку середнього класу як потенціалу соціальної інклюзії сприятиме швидшій макростабілізації національної економіки. Формалізовано це можна записати у такий звичний для розуміння представниками макроекономічної науки спосіб:

$$\uparrow C + \uparrow I + \uparrow G = \uparrow AD = \uparrow Y \quad (2.4.1.)$$

або

Підтримка споживчої платоспроможності середнього класу	+ бути внутрішнім інвестором держави	+ Підтримка середнього класу як основного платника податків	= Нарощення сукупного попиту	= Макроекономічна стабілізація національної економіки

Із соціального погляду середній клас є представником і творцем моральних стандартів суспільного життя, має вагомий вплив на формування ціннісних орієнтирів суспільства. Це стає можливим завдяки його домінуванню в громадських і політичних організаціях серед усіх інших верств населення. Він зацікавлений у запобіганні ексклюзії і поляризації суспільства за будь-якою ознакою (майновою, етнічною, мовною тощо), прагне до забезпечення соціальної солідарності та соціальної інклюзії. Середній клас зацікавлений у соціальному характері держави, оскільки лише така держава здатна забезпечити соціальну інклюзію (через безумовне дотримання прав і свобод людини).

З політичного погляду середній клас є основою демократичної організації суспільства, сповідувачем демократичних цінностей, захисником верховенства права і стабілізатором економічного розвитку. Саме цей прошарок населення найбільш зацікавлений у дотриманні прав і свобод людини, у міцності основних принципів демократії, порушення яких може призвести до згорання демократичних процесів і встановлення в країні авторитарного режиму. Представники середнього класу справедливо вважають демократію ефективним компромісом між інтересами різних верств населення, своєрідною формою соціально-політичного консенсусу суспільства. На відміну від олігархів, які можуть маніпулювати навіть авторитарними правителями, він є ворогом авторитаризму. Керівна верхівка за своїм статусом тяжіє до авторитаризму й олігархічного правління. Нижчі верстви населення схильні до охлократії як форми політичного устрою держави, заснованої на мінливих примхах натовпу. Середній клас формують самодостатні громадяни. Вони власною працею забезпечують собі гідний рівень життя та зростання сукупного продукту, а активною громадянською позицією і свідомою електоральною участю у виборчому процесі забезпечують політичну стабільність.

Важливо зауважити, що зміцнення середнього класу може суперечити довгостроковим інтересам політичних еліт. Це пояснюється тим, що за появи потужного і дієвого середнього класу у політичних еліт може з'явитися «наглядач» у вигляді громадянського суспільства, який контролюватиме дії керівної верхівки.

Отже, можна стверджувати, що *середній клас є соціальною основою громадянського суспільства*, зміст якого полягає у просуванні та захисті засад демократії, верховенства права та протистоянні будь-яким посяганням на права громадян.

Щодо категоріального визначення поняття середнього класу, то це достатньо нечітка категорія. В розвинених країнах його визначають переважно за критерієм рівня доходів, достатнім для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Такий підхід в цій групі країн є виправданим і дієвим, оскільки життя громадян розвинутих країн настільки стабільне й усталене, що приналежність людини до середнього класу можна визначити навіть за маркою автомобіля, на якому вона пересувається, і за районом міста, де вона мешкає. Тобто рівень доходу в країнах, які мають стабільну економіку, тісно пов'язаний із способом життя, тому достатньо точно показує, чи є громадянин представником середнього класу.

В той же час критерії віднесення громадян до середнього класу у емерджентних економіках, зокрема в економіці України, є достатньо неоднозначними. До прикладу, за рівнем доходів багато українців можна віднести до прошарку бідних, тоді як за критерієм освіти, культури, громадянської позиції багато наших співвітчизників зараховують себе до середнього класу. Перше (низькі доходи) пояснює той прикрий факт, що за рівнем доходу та економічного розвитку нашу країну часто порівнюють з «країнами третього світу». Друге (високий освітній і культурний рівень) є відображенням нашої принципової відмінності від типових «країн» третього світу. Маємо парадоксальне поєднання: бідна країна з внутрішньо небідним, високоосвіченим і культурним населенням! З огляду на це можна дійти висновку, що *зміст середнього класу полягає не тільки у рівні доходу* (це лише зовнішній, матеріальний вияв), *але й в активних цінностях та внутрішніх потребах*, що створюють відповідну мотивацію та стимулюють людину до відповідних дій. Все це спонукає до пошуку нестандартного підходу до визначення середнього класу в емерджентних економіках, зокрема і в економіці України.

У більшості країн з розвинутою економікою середній клас охоплює понад 60 % населення. Натомість в Україні, згідно з офіційними статистичними даними, з середнім класом асоціюють себе лише біля 1 % населення, до бідних відносять себе

67,1 %, а до таких, що не є бідними, але ще не є представниками середнього класу – 31,9 % наших громадян (рис.2.4.2.).

В той же час за даними НБУ вітчизняним середнім класом можна вважати 8,3 % населення. Такі висновки зроблені на основі погляду на доходи представників середнього класу як таких, що можуть забезпечувати собі безперешкодну купівлю товарів тривалого користування, оплачувати відпустку та накопичувати заощадження [126]. Значна різниця в даних, вважаємо, впливає із недосконалості критеріїв виокремлення середнього класу. Саме тому треба критично проаналізувати його основні ідентифікаційні критерії.

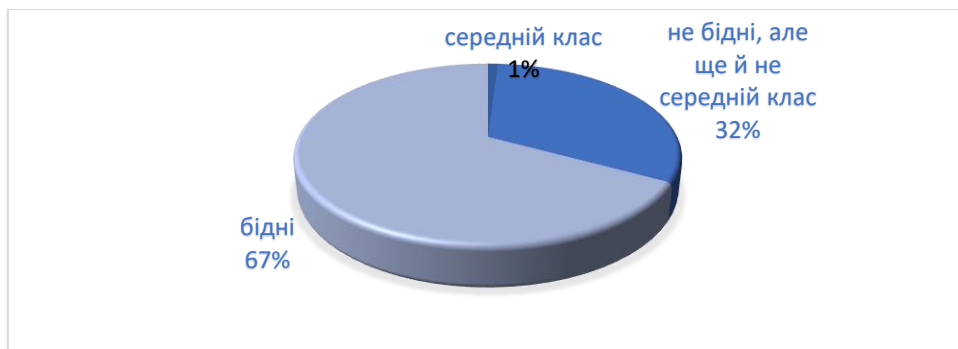

Рис. 2.4.2. Розподіл домогосподарств на суспільні прошарки за критерієм матеріального добробуту
Джерело: складено на основі [189]

Зазвичай, як зазначено вище, до середнього класу прийнято відносити людей за рівнем їхнього поточного доходу, що формує рівень матеріального добробуту. Проте такий підхід є занадто спрощеним і не відображає багатогранності феномену середнього класу як потенціалу соціальної інклюзії. Член-кореспондент НАН України А. Гриценко вказує на три головні відмінні ознаки середнього класу – достаток, соціальний статус і самоідентифікацію [31], а фахівці Центру Разумкова основними критеріями середнього класу вважають дохід, власність, високий рівень освіти і професіоналізму [257]. У таблиці Н.2. Додатку Н представлено огляд основних підходів до виділення середнього класу, його ідентифікаційних критеріїв. Це такі підходи як маркетинговий, суб'єктивний, ресурсний та комплексний. Причому якщо, наприклад, для маркетингового підходу ключовим предметом дискусії виступає питання про те «скільки і що» повинна мати людина, щоб її можна було розглядати як представника середнього класу, то суб'єктивний підхід,

крім економічного, має ще й певне політичне значення при виокремленні середнього класу як основи демократичної організації суспільства.

Ми пропонуємо розглядати *середній клас* як такий окремий соціальний прошарок суспільства, який формується через сукупність трьох взаємодоповнювальних критеріїв – це критерії матеріальних, нематеріальних та суб’єктивних (неекономічних) чинників [123, с.78] (рис. 2.4.3.).

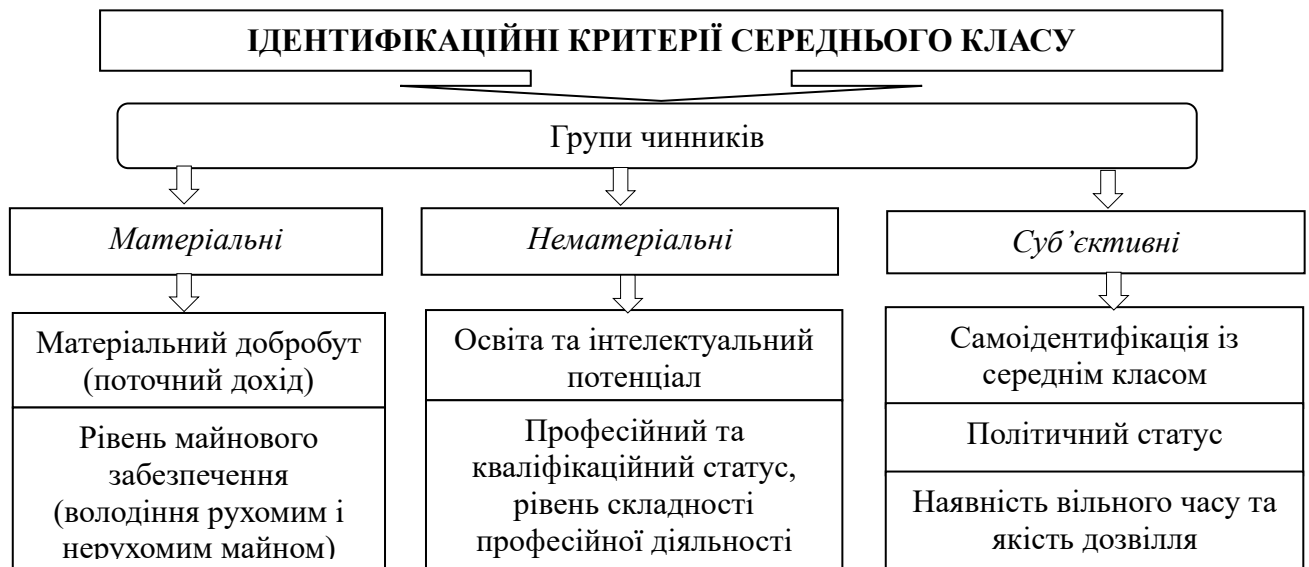

Рис. 2.4.3. Пропоновані критерії ідентифікації середнього класу,
які віддзеркалюють внесок у досягнення вищого рівня соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

На рисунку 2.4.3. представлено наше бачення ідентифікаційних критеріїв середнього класу за різними класифікаційними ознаками. Вагомість кожного із критеріїв різниться залежно від конкретного періоду часу та рівня розвитку країни, оскільки єдиних правил в оцінці цього явища досі не існує. Як зазначалося, одні критерії традиційно вважаються базовими (насамперед задоволеність матеріальними благами), в той час, як будь-які інші критерії визначаються як допоміжні. Ми вважаємо, що критерії освітнього рівня і професійного статусу, самоідентифікації із середнім класом, якість дозвілля, коло спілкування тощо слід розглядати не стільки як допоміжні, а як такі критерії, що віддзеркалюють його внесок у досягнення вищого рівня соціальної інклюзії і у сукупності дають цілісну характеристику феномену середнього класу. Крім того, такі фактори як рівень освіти, зайнятість та отримуваний дохід формують так званий «рівень престижу» і

демонструють місце середнього класу між крайніми верствами суспільства – бідними і багатими.

Неоднакове і дещо упереджене ставлення спостерігається до критерію самоідентифікації із середнім класом. Традиційно вважається, що об'єктивна інформація, зібрана на основі реальних статистичних даних, є більш надійною, ніж суб'єктивна, а тому об'єктивний критерій є кращим за суб'єктивний. Проте, вважаємо, це не зовсім так. Багато статистичних даних ґрунтуються на даних вибірових соціологічних досліджень. Наприклад, дані щодо доходів і витрат населення базуються на вибірових опитуваннях з приводу їхніх фактичних дій (зокрема, скільки базових продуктів харчування і товарів довгострокового споживання домогосподарства придбали впродовж обстежуваного періоду).

Громадяни можуть здійснити грамотну самоідентифікацію із середнім класом, якщо запропоновані питання чітко сформульовані, не спричиняють довільного тлумачення і є предметом відкритого громадянського дискурсу. Тому, вважаємо, дані соціологічних опитувань часто є надійнішими, ніж дані офіційної статистики, а суб'єктивні показники є більш придатними для вимірювання середнього класу, ніж об'єктивні.

З огляду на описане вище, вважаємо за необхідне поєднувати критерій самоідентифікації з середнім класом з іншими критеріями. Попри важливість кожного з них, на нашу думку, їх не слід абсолютизувати. Кожен з критеріїв має певні обмеження (недоліки), які відображені у таблиці 2.4.1. Вона віддзеркалює нерівнозначність трактувань різних критеріїв середнього класу. Зокрема, у середньомісячний поточний дохід не враховується нагромаджений у попередніх періодах грошовий капітал (включно із спадщиною, виграшом у лотерею тощо). Таке неврахування частини отриманих доходів викривлено впливає на можливість віднесення особи до середнього класу. Ненадійність зазначеного критерію проявляється також через перебування великої частини доходів населення емерджентних економік у «тіні», що істотно ускладнює ідентифікацію середнього класу. Офіційна статистика не має у своєму розпорядженні достовірних даних про реальний розмір доходів, які включають як офіційні, так і приховані доходи. В

багатьох країнах із несформованою ринковою економікою, зокрема в Україні, для значної частки громадян мінімально необхідний рівень доходів забезпечує прихована додаткова зайнятість, яка часто не має нічого спільного з отриманою професією та кваліфікацією, а у більшості випадків є незареєстрованою. Такі неофіційні доходи, як правило, є непостійними. Тому їх можна вважати тимчасовим доходом, який, проте, збільшує реальний розмір доходів та споживання.

Таблиця 2.4.1.

Недоліки пропонованих критеріїв ідентифікації середнього класу

Критерії	Причини недосконалості
Середньо-місячний рівень поточного доходу	- Не враховує різний рівень: •нагромадженого в попередніх періодах капіталу, що не є поточним доходом, але впливає на величину загального доходу та споживання; •«тіньових доходів», отриманих від прихованої зайнятості; •цін на споживчі та інвестиційні товари різних регіонів та областей країни; •потреб міських та сільських жителів у товарах та послугах, насамперед, у продуктах харчування; •витрат на житлово-комунальні послуги у різних населених пунктах; •інших видів витрат, що залежать від специфічних факторів та умов проживання. - Не може бути використаний для ідентифікації середнього класу та порівняння в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку.
Володіння рухомим і нерухомим майном	- Не враховує витрати на утримання рухомого і нерухомого майна (транспортних засобів, житла тощо). - Не доступними є багато видів майна для переважної частини населення (наприклад, купівля квартири на власні заощадження). - Приналежність до СК передбачає володіння не всіма видами майна.
Рівень освіти та професійної підготовки	Вища освіта не гарантує: •отримання високих доходів; •роботи за фахом; •професійного зростання у відповідності до отриманого фаху.
Політичний статус	Нечисленний та несформований середній клас у висхідних економіках НЕ спроможний: •володіти правом основного голосу при прийнятті політичних рішень; •бути основною електоральною домінантою провідної політичної партії; •виступати гарантом політичних свобод.
Наявність вільного часу та якості дозвілля	Вільний від основної роботи час: •не передбачає звільнення від турбот про забезпечення власного добробуту та суспільного статусу; •обмежений працею за сумісництвом (іноді в кількох місцях), неофіційною або тіньовою зайнятістю.
Самоідентифікація із середнім класом	- Розрив між реальним станом справ і прагненнями більшості громадян належати саме до середнього класу. - Необізнаність щодо критеріїв класифікації середнього класу.

Джерело: складено автором самостійно

Поточний дохід не є об'єктивним фактором віднесення громадян до прошарку середнього класу ще й тому, що не враховує типу місцевості, де проживає індивід. В різних регіонах ціни на продукти харчування, рухоме та нерухоме майно та інші блага можуть різнитися. Різними також є потреби у товарах та послугах громадян, що проживають у міській та сільській місцевостях (насамперед у продуктах харчування та одязі). Поточний дохід також не враховує різницю у витратах на житлово-комунальні послуги, інші види витрат, які залежать від специфічних факторів та умов проживання. А з огляду на відмінність у доходах в країнах із стабільною і нестабільною економіками, в різних регіонах однієї країни, то використовувати в якості критерію ідентифікації середнього класу показник середньомісячного поточного доходу, вважаємо, є неприйнятним [123, с.78-79].

На рисунку 2.4.4. наведено розподіл населення України за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів на місяць у 2021 році. П'ята частина наших громадян (17,7%) отримують дохід в межах 5-6 тис. грн, тобто нижче прожиткового мінімуму, і лише 6,1% з них отримують доходи вище за 12 тис. грн. Достеменно не відомо, яка частка українського середнього класу пов'язана з отриманням тіньових доходів. Для частини громадян «тінь» є вимушеним прихистком, де можна перечекати несприятливі економічні періоди, а для решти – це оптимальне середовище, недоліки якого компенсуються додатковими доходами, отриманими в результаті несплати податків. Вважаємо, що дані офіційної статистики потребують доповнення щодо неофіційної зайнятості і доходів.

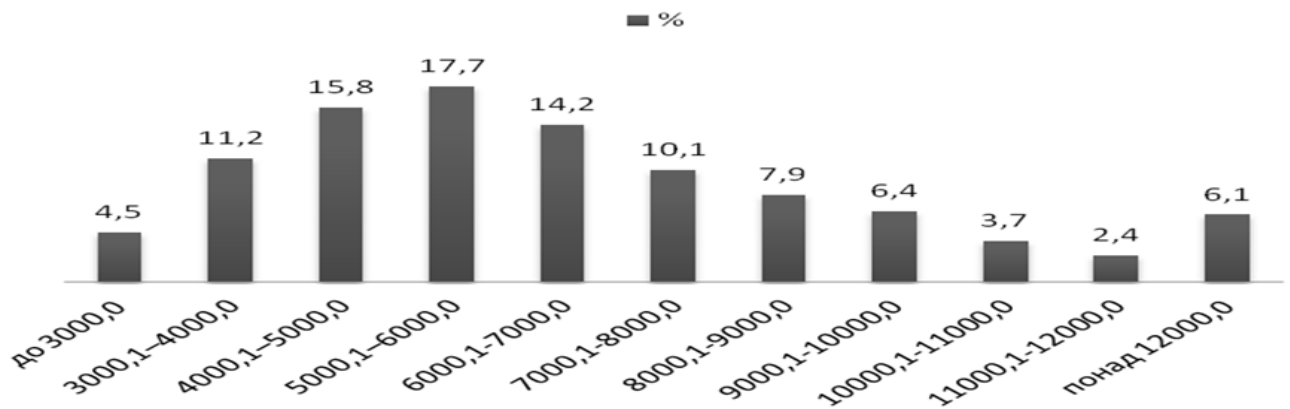

Рис. 2.4.4. Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів (у грн) на місяць у 2021 році

Джерело: складено на основі [187; 189]

Наявність житла, землі, товарів довгострокового користування, засобів виробництва, іншої нерухомості виступає одним із критеріїв приналежності до середнього класу. Відповідно до цього критерію, одна частина громадян володіє цими видами активів і може буде віднесена до середнього класу, в той час як інша частина населення не має такої змоги. Крім того, володіння майном, яке фіксується у податкових деклараціях, не враховує витрат на утримання цього майна. Фактор володіння засобами виробництва не враховує прибутковості цих засобів, адже останні можуть приносити і збитки. А значна частина громадян в емерджентних економіках не має реальних можливостей підвищити свій майновий статус через покращення житлових умов. Тобто, наявний рівень доходів не завжди дозволяє придбати власну нерухомість або інше майно за рахунок офіційно зароблених коштів.

При віднесенні до середнього класу за критерієм майнового забезпечення необхідно враховувати фактор часу. Достатньо згадати, як на початку 90-х рр. ХХ ст. в постсоціалістичних країнах заможними вважалися особи, які користувалися відеомагнітофонами і мобільними телефонами. Однак цей час минув, і наразі навіть найменш забезпечені домогосподарства володіють переважною більшістю товарів довгострокового користування так само, як і середній прошарок населення і заможні громадяни [123, с.79].

Для підтвердження цієї тези у таблиці 2.4.2. наведено дані щодо частки домогосподарств в Україні, що мають товари довгострокового користування залежно від рівня їхніх середньодушових загальних доходів. Це дані за 2009 рік, які демонструють, що володіння певними видами майна (телевізорами, пральними машинами, холодильниками, мобільними телефонами) не може використовуватися як ознака приналежності до середнього класу, бо ними користуються всі верстви.

Наведені міркування підтверджуються також даними таблиці Н.3. Додатку Н. Розрахунки наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування впродовж 2010-2020 рр., проведені за результатами вибіркового опитування, враховують фактичну наявність цих товарів незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження (куплені, подаровані тощо), стану (враховуються як справні,

так і тимчасово несправні товари, які знаходяться у поточному ремонті або чекають ремонту). Наведені дані демонструють зростання кількості товарів тривалого користування у середньому на 100 домогосподарств (окрім швейних машинок, що може свідчити про зменшення попиту на одяг домашнього виробництва через зростання рівня доходів у суспільстві).

Таблиця 2.4.2.

Частка домогосподарств в Україні, які мають товари тривалого користування залежно від рівня їхніх середньодушових загальних доходів, %

Товари довгострокового користування	Найменш забезпечені домогосподарства	Найбільш забезпечені домогосподарства
Холодильники	92,1	98,2
Пральні машини	76,6	89,4
Пилососи	58,5	87,0
Телевізори (кольорові)	90,0	96,9
Комп'ютери	8,6	38,9
Мікрохвильові печі	14,1	47,9
Автомобілі	12,8	33,1
Мобільні телефони	77,7	89,0

Джерело: складено на основі [188]

Ще однією вагомою характеристикою середнього класу є, на наш погляд, рівень освіти і професійної підготовки громадян. У країнах з розвиненою економікою прослідковується висока кореляція в ланцюгу «середній клас – освіта, профпідготовка». Представників цього суспільного прошарку вирізняє високий освітньо-професійний рівень, оскільки наявність вищої освіти дає більшу можливість отримати високооплачувану роботу.

На рисунку 2.4.5. проілюстровано динаміку кількості вітчизняних закладів професійної і вищої освіти та кількості вступників до них протягом 2015-2022 рр. Дані рисунки свідчать про високий попит українців на професійну та, особливо, вищу освіту. Водночас кількість закладів вищої освіти у 1,5-2 рази перевищує кількість закладів професійної освіти, а кількість вступників до ЗВО у 3-4 рази перевищує кількість кваліфікованих працівників робітничих професій, яких готують професійно-технічні училища. В таблицях Н.4-Н.5 та рис.Н.1 Додатку Н наведено розгорнуту інформацію щодо динаміки кількості вступників до закладів професійної і вищої освіти в Україні впродовж 2015-2022 рр. із розподілом

вступників за освітніми ступенями (ОС) «бакалавр», «магістр», «доктор філософії», «молодший спеціаліст» (до 2019 р.) та «спеціаліст» (до 2016 р., що пов'язано із реформою вищої школи); освітній рівень населення за статтю та віковими групами.

Якщо виходити з того, що саме фахівці з вищою освітою традиційно складають основу середнього класу, то можна дійти висновку, що середній клас в Україні є масовим явищем. Проте це не зовсім так. В сучасних розвинених країнах рівень освіти та кваліфікації прямо впливає на рівень життя і умови проживання, в той час як в Україні та інших емерджентних економіках цей зв'язок не завжди реалізується. На відміну від більшості розвинених країн, в емерджентних економіках знання та університетські дипломи не гарантують відповідної винагороди. Більше того, здобуття освіти не завжди гарантує отримання роботи за фахом із перспективами професійного зростання. Для емерджентних економік, на превеликий жаль, все ще характерна розірваність ланцюга «освіта – професія – дохід». Кваліфікована праця часто оплачується нижче за її реальну цінність, а високі доходи отримують люди без відповідної освіти [123, с.80].

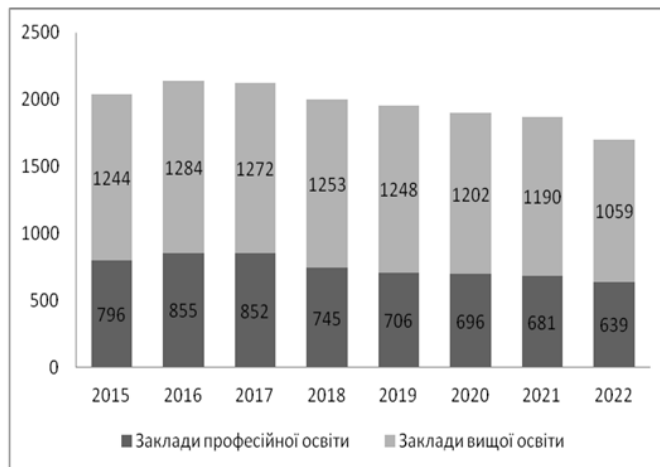

Рис.2.4.5а. Динаміка кількості закладів професійної і вищої освіти в Україні, од.

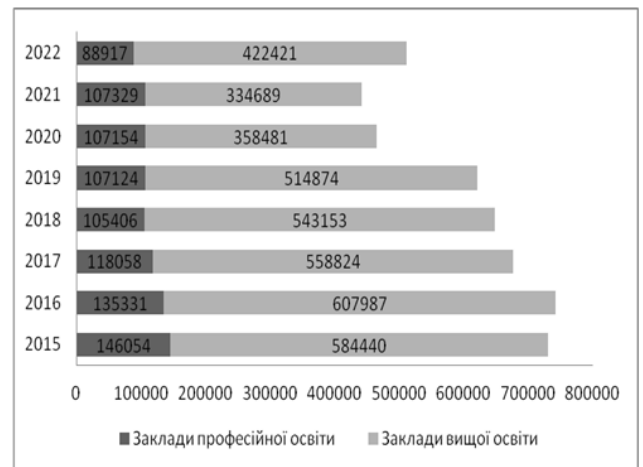

Рис.2.4.5б. Динаміка кількості вступників до закладів професійної і вищої освіти в Україні, осіб

Рис.2.4.5. Динаміка кількості закладів професійної та вищої освіти в Україні, вступників до них впродовж 2015-2022 рр.

Джерело: складено на основі [62]

Критерій політичного статусу середнього класу, його ролі гаранта політичних свобод, на наш погляд, також різниться залежно від рівня розвитку окремих національних економік. В розвинених країнах з реальним громадянським

суспільством людина особисто не впливає на політичні процеси, а робить це через розвинені інститути громадянського суспільства. В той же час в країнах з нестабільною економікою прийняття політичних рішень та вплив на політичні процеси сконцентрована в дуже малому колі владних осіб. Примітно, що в період передвиборчих кампаній більшість партій і виборчих блоків заявляють, що хочуть бачити в країні потужний середній клас, який став би їх електоральною базою. У своїх програмах вони проголошують завдання формування в країні середнього класу західного зразка як одне з пріоритетних завдань своєї діяльності. Проте після завершення виборчих перегонів це питання відкладається на невизначений термін, зазвичай до наступних виборів.

До критеріїв середнього класу як активного суспільного прошарку доцільно віднести наявність вільного часу та якість дозвілля. Це означає не стільки час, вільний від роботи чи хатнього клопоту, скільки час, вільний від турбот про забезпечення власного добробуту та суспільного статусу. Впродовж вільного часу можна вийти за межі щоденних соціальних обов'язків і займатися особистим і громадським життям. Однак в емерджентних економіках в періоди порушення макроекономічної стабільності життєвою нормою громадян стала робота за сумісництвом та неофіційна зайнятість, яка і поглинає цей час [123, с.81].

Нарешті, критерій самоідентифікації пов'язаний з уявленнями людини про своє матеріальне становище та соціальний статус. Цікавим є досвід Великої Британії в самоідентифікації із середнім класом. До слова, власне поняття середнього класу використовується в цій країні ще з XIX століття, і про нього говорять цілком серйозно в науці, політиці, журналістиці. Громадяни Великої Британії самоідентифікують себе як представників середнього класу через «чотири «НЕ»: вони НЕ аристократія, НЕ влада, НЕ робітничий клас, НЕ бізнес. Вони не ходять у паби, як робітничий клас, не меркантильні, як бізнесмени, у них не «блакитна кров», як у аристократів, вони ніким не керують, як влада, і нікого не зневажають [159, с.15].

Для отримання достовірних результатів соціологічних опитувань щодо самоідентифікації із середнім класом важливим, на нашу думку, є коректне

складання опитувальників, однозначне й чітке формулювання питань, а за необхідності – надання коротких коментарів/обґрунтувань стосовно понять, які традиційно трактуються невірно. Наприклад, при отриманні негативної відповіді на питання, чому люди не співвідносять себе із середнім класом, слід пам'ятати, що при відповіді на це питання громадяни користуються двома головними для них критеріями – критерієм матеріального становища та наявністю суттєвої, значущої власності. Тому в короткому описі до питання або самого опитувальника доцільно, на нашу думку, дати короткий коментар із поясненням суті критеріїв середнього класу. Доцільно додавати також питання про спосіб і стиль життя, підприємницьку активність, рівень освіти, ведення здорового способу життя, проведення літньої відпустки, громадську свідомість і діяльність.

Щодо самоідентифікації наших співвітчизників до середнього класу, то тут є розрив між реальним станом справ і прагненнями більшості українців належати саме до цього прошарку суспільства та сповідувати його цінності. Соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, опублікованого у 2014 році, було опитано більше 2 тис. респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України стосовно їх самоідентифікації із середнім класом [257]. На питання «Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?» відповіді розподілилися наступним чином: до вищого – 1,7 %; до середнього – 50,7 %; до нижчого – 31,0 %; важко відповісти – 16,6 %.

За даними згаданого опитування до середнього класу себе відносить половина населення України. Проте цікавим і значною мірою несподіваним виявляється аргументування самоідентифікації українських громадян до середнього класу, що представлено в таблиці 2.4.3. Як свідчить таблиця, багато наших співвітчизників не мають чіткого уявлення про критерії віднесення до середнього класу, одна п'ята респондентів «просто відчуває себе середніми», а 1,6 % «за компанію» віднесли себе до «середнячків». 13,1 % українців видають бажане за реальне, бо «хочуть жити, як європейські середняки», 15,2 % бояться визнати себе бідними, бо це принижує їх гідність. Лише половина респондентів

ідентифікує себе із середнім класом за його основними класифікаційними ознаками: за рівнем доходів (29,3 %), видом професійної діяльності (12,5 %), рівнем освіти (6,4 %). В результаті, до середнього класу дослідники зарахували 14 % опитаних та більше 36 % – до його периферії.

Таблиця 2.4.3.

Розподіл відповідей на питання «Чому Ви віднесли себе до середнього класу?»

Варіанти відповідей	Частка респондентів, %
Маю середній рівень доходів	29,3
Просто я так себе відчуваю	20,5
Не хочу відносити себе до нижчого класу, це принизливо	15,2
Я хочу жити так, як живе середній клас в ЄС	13,1
Займаюся діяльністю, якою, як правило, займаються представники середнього класу	12,5
Маю високий рівень освіти (кваліфікації)	6,4
Мої друзі належать до середнього класу	1,6
Важко відповісти	1,4

Джерело: складено на основі [257].

Для кращого розуміння сутності середнього класу як потенціалу соціальної інклюзії доцільно розглянути його основні *етапи еволюції*. На початковій стадії становлення суспільства індустріального типу до середнього класу відносили фахівців, перш за все дипломованих інженерів, медиків, архітекторів тощо, а також успішних фермерів, кваліфікованих ремісників. З другої половини XIX ст. до середнього класу почали зараховувати людей, які вели комерційну діяльність, а також тих, хто здійснював торгово-промислові операції. Іншими словами, до цього прошарку увійшли соціальні групи, що були цілком орієнтовані на ринковий попит та змогли запропонувати найбільш кваліфіковані на той час послуги й готові товари. Пізніше їх почали називати «старим» або «традиційним» середнім класом.

Внаслідок науково-технічної та інформаційної революції у другій половині XX ст. з'являється «новий» середній клас. Швидка комп'ютеризація в країнах передових технологій відіграла роль каталізатора для розширення середніх прошарків населення. До «нового» середнього класу вже відносять тих, хто володіє інтелектуальною власністю і хто має навички «складної» трудової діяльності. Це менеджери, професіонали і напівпрофесіонали, особи вільних професій, інтелігенція і кваліфіковані робітники. Професіонали також розподіляються на

дрібніші підкласи, залежно від сектору зайнятості (сфера «економіки знань» або сфера традиційних послуг) і навіть на представників окремих професій. Зазначимо, що в період переходу від індустріального до постіндустріального суспільства питома вага «старого» середнього класу зменшується, поступаючи професіоналам і менеджерам. Однією з ознак «нового» середнього класу стає доступ до високих технологій, а не споживання, як це було в середині ХХ ст. Знання стають важливим фактором не лише технологічного прогресу, але й соціального самовизначення. Вступивши в інформаційну епоху, «новий» середній клас стає більш привілейованим, ніж середній клас середини минулого століття. Якщо «традиційний» середній клас представлений переважно власниками малого і середнього підприємництва, то «новий» середній клас складається із високооплачуваних найманих працівників. Якщо «старі середняки» володіють засобами виробництва, то «нові» – інтелектуальним капіталом [123, с.78].

Як свідчить світовий досвід, абсолютне число представників «нового» середнього класу є невеликим в усіх країнах, що проходили процес трансформації. І щоб з'явився «новий» середній клас – стабільний, легальний, некриміналізований, – треба мати відкрите громадянське суспільство, яке могло б захищати свої інтереси та цілі. В цілому, і «старі», і «нові» представники середнього класу витрачають свою енергію не на виживання і боротьбу із бідністю, а на розвиток – свій, родини, громади, суспільства. Це суть, ментальне ядро середнього класу.

Нові підходи до ідентифікації середнього класу вкладаються в еволюційні процеси розвитку суспільства і розподілу його на соціальні прошарки (рис.2.4.6.). Як демонструє рис.2.4.6., якщо в основі традиційного підходу розподілу суспільства на соціальні прошарки лежить винятково рівень доходів, то на сучасному етапі критерій доходу доповнюється низкою інших критеріїв, серед яких рівень освіти, професійні навички і компетентності, доступ до високих технологій тощо. Із 1950-х років відбувся поступовий відхід від спрощеного розуміння середнього класу як такого прошарку, що лежить між бідними та багатими, і тільки на основі одного критерію доходу. Натомість набув поширення його розподіл на «старий» і «новий». Акцент зсунувся в бік аналізу «нового» середнього класу, як

більш масового та складного за своєю структурою. А вже з 1980-х рр. західна соціологія почала послуговуватися категоріями «білих», «рожевих» та «синіх комірців», дедалі більша увага почала приділятися професіоналам як сучасній еліті нового середнього класу, який володіє унікальним людським капіталом [257].

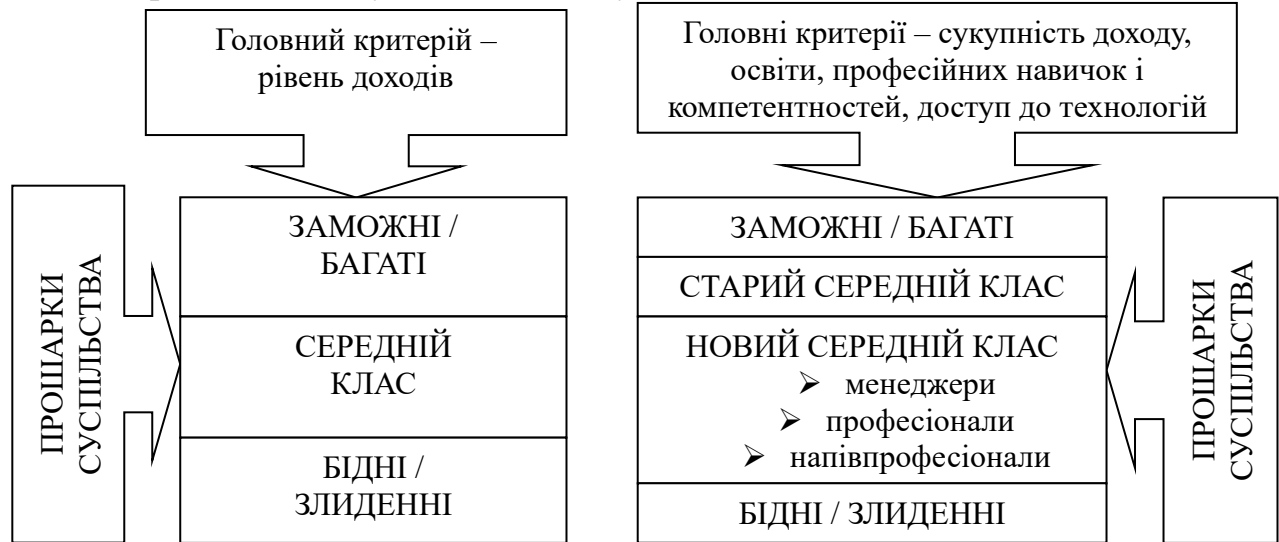

Рис.2.4.6а. Традиційні критерії розподілу суспільства на соціальні прошарки

Рис.2.4.6б. Сучасні критерії розподілу суспільства на соціальні прошарки

Рис.2.4.6. Еволюція розподілу суспільства на соціальні прошарки та місце в ньому середнього класу

Джерело: розробка автора

Важливо зауважити, що крім професіоналів, у сучасних розвинутих країнах із соціально орієнтованою економікою до середнього класу належать навіть частина вразливих верств населення, а саме пенсіонерів, багатодітних та неповних сімей, осіб з інвалідністю. До середнього класу, як за рівнем доходу, так і за якістю життя, їм дозволяє увійти наявна розгалужена та диверсифікована система соціального забезпечення.

Також варто відмітити специфіку формування середнього класу в Україні. Вона полягає в тому, що він, по-перше, був створений не на базі розвитку реального виробництва, а внаслідок «вміло» проведеної приватизації і необхідного доступу до бюрократичних інституцій, які її здійснювали; по-друге, зорієнтований переважно на обслуговування класу багатих. Проблема ідентифікації середнього класу в Україні обумовлена незавершеністю трансформаційних процесів. Для них характерні недостатньо тривалий період макроекономічної стабільності,

розірваність ланцюга «освіта – професія – доходи», значна економічна активність населення поза сферою легальної економіки тощо.

Однак є й позитивні факти формування вітчизняного середнього класу. Революція гідності 2014 р. і повномасштабна війна 2022 р. за своєю ідеологією були маніфестацією середнього класу. Вони об'єднали його представників незалежно від рівня доходу. За результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи», 70 % протестувальників чинного в країні олігархічного режиму були представниками середнього класу (39,5 % особи зі спеціальною освітою, 13,2 % студентів, 9,3 % підприємців, 8 % керівників підприємств). Тут найбільше проявилася роль середнього класу як представника і формувача моральних стандартів суспільного життя, носія демократичних принципів і гаранта політичних свобод. Волонтери, активісти, воїни-добровольці є цвітом середнього класу, що готові покласти своє життя і здоров'я заради задоволення суспільних інклюзивних потреб найвищого рівня – незалежності країни та її демократичних свобод.

Для того, щоб середній клас став не стільки формальною метою, але й реальністю, країни із емерджентною економікою мають чітко визначити, яких саме умов (економічних, соціальних чи політичних) бракує для його становлення і розвитку. Тому перед економістами і політиками, політологами і соціологами цих країн постає проблема не тільки визначити і дослідити умови, за яких має формуватись та розвиватись вітчизняний середній клас, а й сприяти створенню цих умов.

На нашу думку, для створення реального, а не «тіньового» середнього класу необхідна також послідовна і виважена державна політика сприяння його становленню, яка сприятиме макроекономічній стабілізації національній економіці. В основі такої політики має бути покладено не тільки завдання кількісного зростання основних макроекономічних показників (ВВП, ВННД тощо). В її основі має бути покладено, по-перше, завдання створення належних умов для розвитку підприємництва, що сприятиме зростанню доходів населення, по-друге, принцип розвитку інтелектуального потенціалу людей, людського капіталу. Власне макроекономічні показники є вторинними цілями, оскільки вони лише виявляють

результат зусиль влади з досягнення цього потенціалу. Подальший розвиток середнього класу в емерджентних економіках безпосередньо пов'язаний з успішними економічними реформами і поверненням у коло середнього класу численної інтелігенції, що і становить осердя цього класу в розвинутих країнах.

Важливим на шляху формування потужного середнього класу є відмова від усього, що фактично становить перешкоду його розвитку. Зокрема, слід позбутися пострадянського кліше, що «причепили» до поняття середнього класу - «жити як усі» або «жити не гірше інших». Натомість слід акцентувати увагу на інклюзивності самого змісту середнього класу, що передбачає створення достатніх економічних, соціальних, політичних та інших умов для існування і саморозвитку людини, для вираження себе як особистості через прояв власної несхожості та оригінальності. Саме за таких умов відбуватиметься формування середнього класу в європейському розумінні цього терміну, тобто як єдиної спільноти людей з однаковими інтересами та особливим світоглядом. І саме за таких умов середній клас може стати реальним, а не формальним потенціалом соціальної інклюзії.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

В результаті дослідження способів упровадження соціальної інклюзії в економіку та життєдіяльність суспільства зроблений висновок, що це відбувається через три форми її економічного змісту, а саме: через доцільно рівний доступ громадян до користування ресурсами, через реалізацію трудового та/або підприємницького потенціалу, через участь у публічному управлінні.

Встановлено, що через недискримінаційний доступ всіх членів суспільства до освіти і медицини, які забезпечують базові споживчі блага, стає можливою перша форма інклюзії – доцільно рівний доступ громадян до споживання. З'ясовано, що реалізація трудового та/або підприємницького потенціалу – другої форми соціальної інклюзії – відбувається через різні види підприємницької діяльності, передусім, – через мале, соціальне та інші види підприємництва.

Визначено, що третя форма соціальної інклюзії – участь у публічному управлінні – уможлиблюється завдяки розвиненим інститутам громадянського суспільства.

Встановлено, що обмеження інклюзії (ексклюзія) в освіті та в медицині виникають, крім іншого, й через несприйняття соціумом несхожості громадян, їхніх відмінностей та особливостей. Відповідно, інклюзія передбачає реформування освіти та медицини в напрямку суспільного сприйняття та використання індивідуальних відмінностей здобувачів освіти й отримувачів медичних послуг як корисного ресурсу, а не як гальма на шляху розвитку.

Ідентифіковані існуючі в українській освіті прояви інклюзії на рівні загальної середньої освіти. Встановлено, що інклюзія в українських закладах вищої освіти відбувається значно повільніше, ніж в середній освіті та перебуває на етапі становлення та початкового унормування. Обґрунтована необхідність відмови від спрощеного тлумачення освітньої інклюзії, по-перше, як такої, що пов'язана лише зі створенням умов для навчання дітей з особливими потребами. Освітня інклюзія стосується імплементації в освітній процес різних спільнот, які стикаються з проблемою обмеженого доступу до сучасної освіти. По-друге, існує необхідність реалізації ширшого підходу до освітньої інклюзії, який не обмежується лише середньою освітою, а поширюється на всі рівні та форми освіти.

Обґрунтовано авторське визначення освітньої інклюзії як процесу, який спрямований на такі цілі:

- формування доцільно рівного доступу до навчання всіх громадян незалежно від приналежності до певних груп (спільнот), яка може ставати підставою для дискримінації та ексклюзії;
- реалізації доступності на всіх рівнях – від дошкільної до повної вищої освіти;
- перетворення всіх навчальних закладів будь-яких рівнів у такі інклюзивні освітні простори, які підтримуватимуть не лише здобувачів освіти, а й надавачів освітніх послуг.

Встановлено, що існує категоріальна невизначеність поняття «інклюзія у медицині». Запропоновано тлумачення інклюзії у медицині як процесу, спрямованого на досягнення таких цілей:

- формування доцільно рівного доступу до медичних послуг всіх громадян без дискримінаційних ознак на постійній основі та впродовж усього життя;
- надання медичних послуг на засадах інклюзивного підходу на всіх рівнях – від первинного до високотехнологічного третинного рівня;
- перетворення всіх медичних закладів будь-яких рівнів у інклюзивні медичні простори.

Обґрунтована доцільність використання при визначенні поняття «інклюзія у медицині» основоположної ознаки соціальної інклюзії – «доступ/доступність» – яка забезпечується через фізичну (організаційну), територіальну, економічну, інформаційну і правову складники медичних послуг.

З’ясовано, що освітня та медична інклюзія не повинна обмежуватися лише спрямованістю на осіб з особливими потребами. Вона має торкатись й інших груп (спільнот), а саме: людей старшого віку, жителів віддалених територій, ВПО, ветеранів війни та осіб з інвалідністю, отриманою в результаті війни тощо.

Визначено, що участь всіх верств населення в реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу можлива через офіційну трудову та/або підприємницьку діяльність. Дотичною до реалізації соціальної інклюзії є участь громадян у різних видах підприємництва – малому, середньому, соціальному, ветеранському, жіночому, молодіжному, в середовищі внутрішньо переміщених осіб тощо. Як найбільш результативні форми, з огляду на забезпечення соціальної інклюзії, розглянуто мале та соціальне підприємництво. Знайдено таке обґрунтування на користь результативності цих форм:

- більша гнучкість та адаптаційний потенціал до змінюваних соціально-економічних умов малого підприємництва у порівнянні з великим і середнім; простіші форми організації малих підприємств для різних верств населення – ВПО, жінок з дітьми, малокваліфікованої молоді, осіб пенсійного віку тощо;
- послідовна спрямованість соціальних підприємств на працевлаштування вразливих груп населення, насамперед осіб з інвалідністю, які можуть бути не цікавими як працівники для традиційного бізнесу; осіб, які брали участь у війні, постраждали від військових дій тощо.

Обґрунтовано, що мале та соціальне підприємництво як економічні інститути соціальної інклюзії мають переваги у вирішенні проблем підвищення рівня зайнятості ексклюзивних груп населення, створення для них нових можливостей споживання, нових соціальних зв'язків. Це, своєю чергою, сприятиме відновленню економічної та соціальної стабільності.

Запропоновано доповнити чинні критерії приналежності до суб'єктів малого підприємництва (фізичні особи-підприємці, малі підприємства) критерієм інклюзії. Критерій інклюзії – це ознака участі ексклюзивних верств населення в реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу. За суб'єктами малих інклюзивних підприємств можна розрізняти такі види: «традиційне», «зріле» та «вибагливе» мале підприємництво. Обґрунтовано припущення, що участь населення в реалізації підприємницького потенціалу в період макроекономічної нестабільності здійснюється передусім через «традиційне» (насамперед, для внутрішньо переміщених осіб) та «зріле» мале підприємництво.

З'ясовано, що суперечність між соціальним та економічним у діяльності соціальних підприємств вирішується в межах конкретної національної моделі соціального підприємництва. Ці моделі означають існування особливих вимог держави до їхніх організаційних форм, спеціальних інструментів державної підтримки та форм взаємодії з інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, місцевими громадами та несоціальним бізнесом.

Встановлено, що брак фактичних статистичних даних через закриття державних реєстрів в період повномасштабної війни може частково компенсуватись соціологічними опитуваннями підприємців України. За результатами онлайн-опитування роботодавців Спілки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України стосовно реалізації їхнього підприємницького потенціалу на інклюзивній основі з'ясовано наявність контрверсійних відповідей, які свідчать про недостатнє розуміння та неповне сприйняття ними засадничих принципів інклюзивного підприємництва та можливостей пристосування бізнесової діяльності до поточних умов макроекономічної нестабільності.

Зафіксовано факт проведення інклюзивних заходів, які сприяють реалізації підприємницького потенціалу (зокрема, запуск сервісу для спрощення ведення підприємницької діяльності «е-Підприємець», сайту для підприємців про інтеграцію сервісів «Дії»). Наведено фактори, які заважають підприємницькій інклюзії (пересторога щодо нижчої продуктивності праці ексклюзивних осіб, брак знань, як з ними поводитися, нормативні та регуляторні обмеження, слабкість підприємницьких інституцій тощо).

З'ясовано, що участь громадян у публічному управлінні, як форма соціальної інклюзії, реалізується через розвиток інститутів громадянського суспільства (ІГС). В економічній та соціальній сферах ці інститути є ефективними роботодавцями, лобіюють інтереси своїх членів або надають послуги, а в політичній сфері вони формують громадянську активність і створюють тиск на державні інститути щодо підвищення ними рівня відповідальності перед суспільством. На основі порівняння специфічних ознак різних видів ІГС в контексті їхньої інклюзивної спрямованості, динаміки створення та рівня довіри до них громадян обґрунтовано висновок про підвищення їх значущості саме в умовах нестабільності. Свідченням зрілості ІГС в Україні є ефективність волонтерських організацій, що яскраво проявляється в умовах військової агресії РФ проти України.

Запропоновано авторську класифікацію інститутів громадянського суспільства за критерієм інклюзивності, яка є альтернативною до традиційної класифікації. Спільною інклюзивною ознакою ІГС є, по-перше, заборона на будь-які форми ексклюзії, по-друге, згуртованість як єднання і вирівнювання диспропорцій та, по-третє, інклюзивність як спільність цінностей, доступність і участь у досягненні спільної (групової або загальнонаціональної) мети.

Встановлено, що ІГС впливають на нагромадження соціального капіталу для соціальної інклюзії. Нагромадження соціального капіталу втілюється у більшому рівні довіри та у вищому рівні стабільності національної економіки. Соціальний капітал полегшує індивіду чи спільноті доступ до нових знань і навичок, що є проявом соціальної інклюзії. Водночас, обмежений доступ до соціальних зв'язків спричиняє соціальну ізоляцію або замкнутість окремих індивідів чи спільнот

(прояв соціальної ексклюзії). Запропоновано доповнити критерії соціального капіталу (соціальні мережі, довіра) критерієм участі у діяльності інститутів громадянського суспільства, що у більшій ступені відображає рівень інклюзії.

Доведено, що основою макроекономічної стабільності національної економіки є потужний і численний середній клас, зростання частки якого є втіленням соціальної інклюзії. Цей суспільний прошарок пришвидшує своє формування внаслідок практичної реалізації трьох згаданих форм інклюзії. Саме середній клас здатний здійснювати стабілізаційну функцію завдяки високому рівню освіти, професіоналізму, мотивації, громадянської свідомості, активності, здатності до формування професійних спільнот, сприйнятливості до технічного прогресу.

Обґрунтовано доцільність розширення критеріїв ідентифікації середнього класу шляхом врахування тих ознак, які віддзеркалюють внесок у досягнення вищого рівня соціальної інклюзії. Сучасні ідентифікаційні критерії приналежності до середнього класу мають обмеження та трактуються неоднозначно. А розгляд в якості основного і, часто, єдиного критерію середньорічного рівня поточного доходу зумовлює хибні висновки. Встановлено, що загальні критерії ідентифікації середнього класу слід адаптувати до конкретно взятої країни і розглядати в системі інших ознак. Запропоновано традиційні критерії поділу суспільства на соціальні прошарки (рівень доходів) доповнити новими, що більше відповідають сучасному стану суспільного розвитку. Це критерії освіти, професійних навичок і компетентностей, доступ до технологій. Зміщено акцент в бік аналізу «нового» середнього класу, як більш масового та складного за своєю структурою.

Встановлено, що в Україні існували обмежені умови для формування та зміцнення середнього класу, який, в класичному розумінні, має складати найчисельнішу верству населення. Тому актуальним є перехід від декларування і популістських закликів до створення дієвої державної політики формування і підтримки середнього класу, як потенціалу соціальної інклюзії, до практичних дій з його формування та підтримки. Історичним шансом для цього стали порушення макроекономічної стабільності та економічна криза, пов'язані з воєнною агресією РФ проти незалежної України.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ В КОНТЕКСТІ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Інтегральне оцінювання соціальної інклюзії для забезпечення макроекономічної стабільності

У першому розділі резюмувалося, що в Україні наразі немає жодного нормативного документа, який би у повному обсязі унормовував поняття соціальної інклюзії, її значення для макроекономічної стабілізації національної економіки та визначав механізм й інструментарій її кількісного вимірювання. Дійсно, найбільш вагомим дискусійним моментом, що стосується соціальної інклюзії, є недостатність пропозицій щодо її кількісного вимірювання. Соціальна інклюзія все ще залишається якісним показником. Найбільш вагомими якісними результатами соціальної інклюзії є подолання відчуження і дискримінації, скорочення бідності й нерівності, забезпечення вищого рівня життя, співучасть у розбудові громадянського суспільства тощо. Наразі назріла потреба кількісного вимірювання соціальної інклюзії. Це дозволило б більш точно оцінити її роль у макроекономічній стабілізації національної економіки.

Як було зазначено у розділі 1, традиційно макроекономічна стабілізаційна політика забезпечується шляхом використання фіскальних та монетарних інструментів, застосування пакету фінансових стимулів та м'якої грошово-кредитної політики. Такий підхід лежить в основі кейнсіанської концепції макроекономічного регулювання економіки і використовується протягом майже століття. Проте з кінця XX століття в ряді європейських країн спостерігається виокремлення абсолютно нового підходу до регулювання макроекономічної стабільності. Ми його називаємо інклюзивно-ексклюзивним підходом, який, вважаємо, доцільно застосовувати для пришвидшення макроекономічної стабілізації української економіки.

Користуючись логікою та досвідом оцінювання макроекономічних дисбалансів, крихкості та економічної безпеки (відтак, макростабільності), які були розглянуті в розділі 1, хочемо запропонувати своє бачення кількісного оцінювання соціальної інклюзії. Для цього ми виділяємо два основних підходи до її оцінювання: інтегральний та функціональний підхід.

В основі *інтегрального* підходу лежить завдання визначення інтегрального показника вимірювання соціальної інклюзії. Процедура розробки оцінювання останньої, на нашу думку, передбачає послідовне проходження п'яти основних етапів, які продемонстровано на рис.3.1.1.

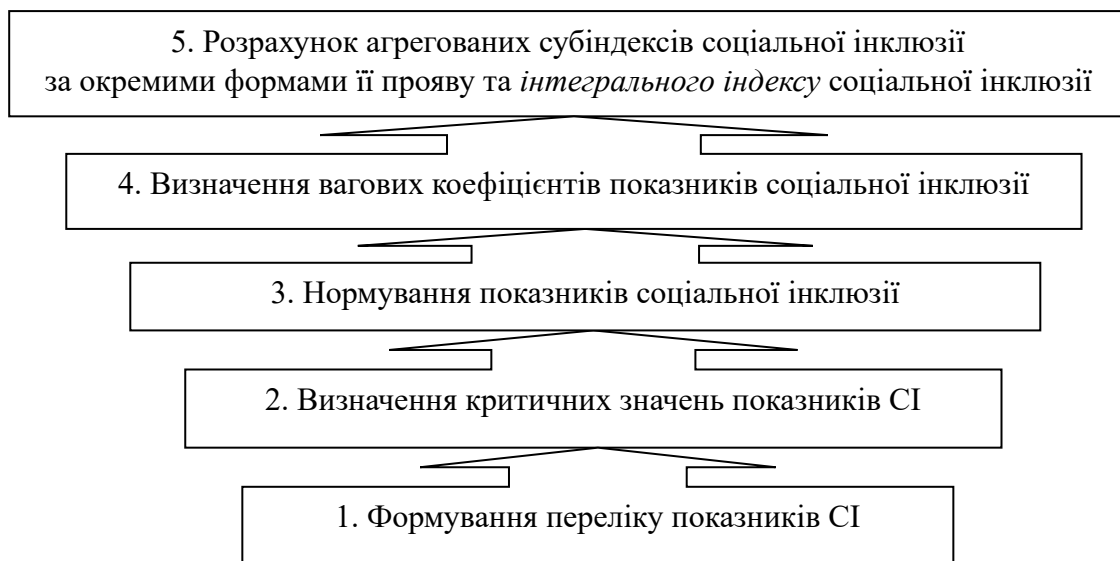

Рис. 3.1.1. Алгоритм розрахунку інтегрального індексу соціальної інклюзії як інструменту макроекономічної стабілізації національної економіки

Джерело: розробка автора

Першим кроком на шляху до кількісного оцінювання соціальної інклюзії має стати визначення переліку показників інклюзії відповідно до трьох виділених нами внутрішніх форм її економічного змісту. Для коректного визначення цих показників необхідно зрозуміти на чому вони можуть ґрунтуватись. Для цього ми пропонуємо скористатись логікою, яка відображена на рис. 3.1.2.

У своєму дослідженні ми дотримуємося наступної логіки. У розділі 1 (п.1.1.) ми розглядали задекларовані у міжнародних документах глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та адаптовані до них цілі сталого розвитку України на шляху до макроекономічної стабілізації світової та національної економік. Серед 17 цілей

сталого розвитку ми виокремили ті 6 з них, які різним чином пов'язані з соціальною інклюзією. Це цілі щодо подолання бідності, ведення здорового способу життя, надання інклюзивної освіти, забезпечення гендерної рівності і гідної роботи для громадян, скорочення нерівності. В якості дієвого інструменту досягнення означених цілей сталого розвитку і макроекономічної стабілізації світової і національних економік ми пропонуємо розглядати соціальну інклюзію.

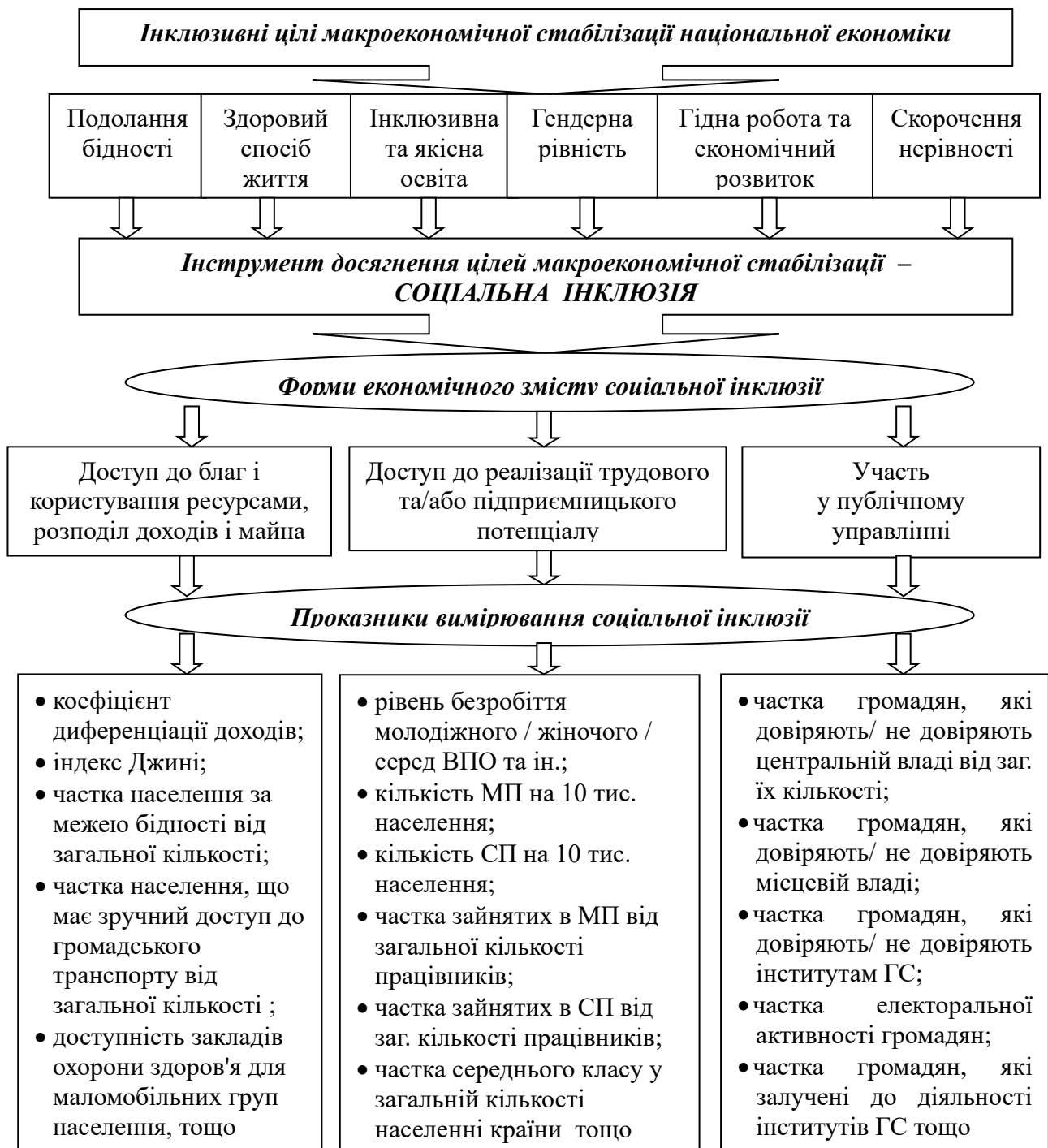

Рис.3.1.2. Пропоновані показники вимірювання соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

В розділі 1 (п.1.4.) та розділі 2 (2.1.-2.4.) ми аналізували виокремлені нами три форми економічного змісту соціальної інклюзії, а саме доцільно рівний доступ усіх членів суспільства до споживання благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна, до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, до участі громадян у публічному управлінні. Кожну з форм економічного змісту соціальної інклюзії, вважаємо, можна виміряти на основі відповідних кожній формі показників. Перелік цих показників, які відображають різні аспекти інклюзивності, залученості окремих осіб і спільнот у суспільне життя, є достатньо широким. В табл.3.1.1. наведено ті з них, по яких наразі є статистичні дані, а також джерела офіційної вхідної інформації.

В табл. 3.1.1. наведено спрощений перелік показників соціальної інклюзії за кожною з трьох форм її економічного змісту, їхні фактичні статистичні дані та ймовірні джерела отримання вхідної інформації. Запропонований перелік показників не є повним, він потребує ретельного перегляду, корегування та доповнення. Доповнити цей перелік показників можна, зокрема, тими з них, які відображатимуть фактологічні соціально-психологічні очікування громадян, віддзеркалюватимуть їхню задоволеність або незадоволеність чимось, їхню схильність або несхильність до чогось. Кількість показників соціальної інклюзії для досягнення макроекономічної стабільності національної економіки може сягати від кількох десятків до сотні. Доцільно згадати, що методологія розрахунку індексу економічної безпеки України передбачає використання 126 окремих індикаторів, визначених на основі опитування респондентів та на фактичних статистичних даних, а в Стратегії економічної безпеки до 2025 р. ця кількість показників вже скорочена до 35 [165; 242].

При формуванні переліку показників соціальної інклюзії слід дотримуватись принципів репрезентативності, достовірності та інформаційної доступності. Це означає, що при визначенні показників інклюзії слід виділяти найбільш вагомі показники кожної з її форм прояву, які адекватно відображають розвиток суспільства по інклюзивній траєкторії розвитку, та які під час розрахунку базуються на офіційних статистичних даних.

Таблиця 3.1.1.

Показники вимірювання соціальної інклюзії за даними
української економіки, джерела вхідної інформації

Показники, одиниці вимірювання	Стат. дані (рік)	Джерело вхідної інформації
<i>Показники доцільної рівності/ нерівності розподілу доходів і майна та доступності базових умов (ресурсів) життєдіяльності</i>		
Децильний коефіцієнт диференціації доходів, рази	3,1 (2021)	Державна служба статистики України
Індекс Джині	0,257 (2021)	Державна служба статистики України
Частка людей, що проживають за межею бідності, від загальної їх кількості, %	5,5 (2021); 24,1 (2022)	Державна служба статистики України
Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, в середньому по Україні, %	82,7 (2021)	Державна служба статистики України
Частка домогосподарств сільської місцевості, які мають доступ до Інтернету вдома, %	72,8 (2021)	Державна служба статистики України
Частка домогосподарств, задоволених своїми житловими умовами, %	57,5 (2021); 58,8 (2022)	Державна служба статистики України
Частка населення, яка має зручний доступ до громадського транспорту, від заг.к-сті населення, %	75,7 (2021)	Державна служба статистики України
Забезпеченість інклюзивно-ресурсних центрів спеціаліз. педпрацівниками (психологами, вчителями- логопедами/реабілітологами) від заг.потреби, %	81,7 (2023)	Міністерство освіти і науки України
Доступність закладів загальної середньої освіти для маломобільних груп населення, %	77,6 (2023)	Міністерство освіти і науки України
<i>Показники трудової та/або підприємницької діяльності</i>		
Рівень молодіжного безробіття (у віці до 35 років), %	23 (2022)	Державна служба зайнятості України
Рівень жіночого безробіття, %	10,2 (2022)	Державна служба зайнятості України
Кількість малих підприємств на 10 тис. населення, од.	85 (2021)	Державна служба статистики України
Частка зайнятих у малому підприємстві від загальної кількості найманих працівників, %	63,6 (2020)	Державна служба статистики України
Частка середнього класу від заг. кількості населення (самооцінка домогосподарств за рівнем доходів), %	1,1 (2019)	Державна служба статистики України
<i>Показники участі у публічному управлінні</i>		
Частка громадян, які довіряють центральній владі (президенту/уряду), від загальної їх кількості, %	76/39 (2023)	Київський міжнар. інститут соціології
Частка громадян, які довіряють місцевій владі, від загальної їх кількості, %	50 (2023)	Київський міжнар. інститут соціології
Частка громадян, які довіряють Збройним Силам України, від загальної їх кількості, %	95 (2023)	Київський міжнар. інститут соціології
Частка громадян, які довіряють волонтерським організаціям, від загальної їх кількості, %	87 (2023)	Київський міжнар. інститут соціології
Частка громадян, які довіряють громадським організаціям, від загальної їх кількості, %	55 (2023)	Київський міжнар. інститут соціології

Джерело: складено автором за [186; 187; 192; 197].

Крім того, має бути забезпечена доступність фактологічних даних всіх показників по обраних роках. Натомість наведені нами в табл. 3.1.1. показники демонструють наявність найсвіжіших даних за різні роки (з 2021 по 2023 рр.), що не забезпечує їхню співставність. Частковим виправданням цього факту є закриття багатьох офіційних статистичних реєстрів під час війни та обмежений доступ пересічних громадян (зокрема й дослідників) до даних офіційної статистики. Однак профільні інституції, завданням яких є збір та аналіз необхідних статистичних даних для їхнього подальшого використання на шляху реалізації поставленої мети (в нашому випадку – для макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії), в цьому праві не обмежуються. Сукупність обраних показників мають перевірятися на колінеарність.

Множинність форм економічного змісту соціальної інклюзії, відповідно, ще більша множинність показників їх вимірювання передбачає створення інтегрального показника вимірювання соціальної інклюзії. Таким показником може бути інтегральний індекс соціальної інклюзії (I_{incl}). Виокремлення нами трьох внутрішніх форм економічного змісту соціальної інклюзії вимагає особливого підходу до її кількісного вимірювання. Існування зазначених форм передбачає оцінювання кожної форми через агрегований субіндекс певної форми економічного змісту соціальної інклюзії.

Дотримуючись підходу, який викладено у розглянутих вище методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, можемо викласти наше бачення розрахунку інтегрального індексу соціальної інклюзії.

Формалізований вигляд інтегрального індексу соціальної інклюзії (I_{incl}) може, на наш погляд, бути представлений наступною формулою:

$$I_{incl} = \sum_{m=1}^3 \alpha_m \cdot I_{form} \quad (3.1.1)$$

де α_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску субіндексу m -ї форми економічного змісту соціальної інклюзії в інтегральний індекс соціальної інклюзії;

I_{form} – агрегований субіндекс m -ї форми економічного змісту соціальної інклюзії.

Оскільки ми виділяємо три внутрішні форми економічного змісту соціальної інклюзії, то $m = 1, 2, 3$.

Ця формула потребує розробки формули субіндексів для окремих форм соціальної інклюзії та введення відповідних вагових коефіцієнтів.

Розрахунок агрегованого субіндексу I_{form} за кожною з 3-х форм економічного змісту соціальної інклюзії може бути здійснено за наступною формулою:

$$I_{form} = \sum_{n=1}^k \beta_n \cdot y_n \quad (3.1.2.)$$

де β_n – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску n -го показника в агрегований субіндекс однієї з трьох форм соціальної інклюзії;

y_n – нормалізована оцінка n -го індикатора.

Певні труднощі, вважаємо, можуть виникнути при проходженні етапів 2-4 оцінювання соціальної інклюзії (рис.3.1.1). Це пов'язано з певними технічними складнощами щодо обґрунтування вагових коефіцієнтів для застосування формул інтегральних індексів, а також з вибором коректного алгоритму нормування показників [50]. До традиційних технічних статистичних труднощів при оцінюванні рівня соціальної інклюзії додаються проблеми відсутності єдиної прийнятої думки щодо тлумачення економічного змісту цього явища.

Поширеним прийомом оцінювання *вагових коефіцієнтів*, особливо за відсутності усталеної методології, є експертне опитування. Однак, за думкою деяких фахівців, такий метод містить суб'єктивізм та може знижувати наукову та практичну цінність отриманих результатів [230, с.22-24]. Тому важливо, носіями яких ідей з приводу соціальної інклюзії є самі експерти. Від їхніх особистих оціночних суджень щодо того, яка з трьох форм економічного змісту соціальної інклюзії є більш чи менш вагомою, можуть бути визначені вагові коефіцієнти інтегрального індексу соціальної інклюзії. Те ж саме стосується і визначення вагових коефіцієнтів агрегованих субіндексів форм змісту соціальної інклюзії. В той же час, вважаємо, слід уникати і надмірної «сліпої» математизації у визначенні цих коефіцієнтів, що може призвести до вихолощення економічної сутності як

самого поняття соціальної інклюзії, так і такого складного поняття як макроекономічна стабільність.

Вагові коефіцієнти інтегрального індексу соціальної інклюзії, визначені на основі експрес-опитування, можуть бути такими:

$$\alpha_1 = 0,3; \alpha_2 = 0,4; \alpha_3 = 0,3;$$

де α_1 – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску субіндексу 1-ї форми економічного змісту соціальної інклюзії (доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до благ і користування ресурсами, до розподілу доходів і майна);

α_2 – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску субіндексу 2-ї форми економічного змісту соціальної інклюзії (доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу);

α_3 – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску субіндексу 3-ї форми економічного змісту соціальної інклюзії (доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до участі у публічному управлінні).

Такий розподіл вагових коефіцієнтів на користь реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу запропоновано через переконання, що саме ця форма інклюзії є визначальною з-поміж інших її форм. Трудова та підприємницька діяльність не тільки забезпечує певний рівень доходів, але й визначає більший доступ до благ та громадський активізм.

Крім того, важливо, *стимулятором* чи, навпаки, *дестимулятором* є конкретний показник. За логікою, зростання значень показника-стимулятора означає поліпшення ситуації із соціальною інклюзією, а при зростанні значень показника-дестимулятора її рівень має зменшуватись. Проблема оцінювання соціальної інклюзії полягає в тому, що лише частина показників є однозначно або стимуляторами, або дестимуляторами. Наприклад, винятково стимулювальним показником є частка громадян, залучених до участі в публічному управлінні і формах прямої демократії, насамперед у їх залученості до виборів центральних та/або місцевих органів влади, у діяльності громадських організацій і рухів тощо. Зрозуміло, що при зростанні цієї частки рівень інклюзії громадян у життя суспільства зростає.

Щодо більшості інших пропонованих показників соціальної інклюзії, то немає однозначності стосовно того, чи є вони стимуляторами або дестимуляторами. З одного боку, показник рівня жіночого (молодіжного або ін.) безробіття однозначно є дестимулятором. Це обґрунтовується тим, що у більшості випадків його зростання означає зменшення рівня залученості жінок (молоді тощо) у суспільне життя (споживання, громадянська активність тощо) через їхню виключеність (ексклюзію) з активної трудової та/або підприємницької діяльності. Але з практики реалізації економічної політики розвинутих країн зроблено висновок, що занижений рівень жіночого (молодіжного або ін.) безробіття може стримувати трудову активність громадян. А одним із загальновідомих постулатів макроекономічної теорії є твердження про негативні наслідки намагань зменшити рівень безробіття нижче його природного рівня. Подібну неоднозначність впливу мають і показники диференціації доходів та майна. Зниження до певного рівня цих показників диференціації може стимулювати економіку, але подальше зниження перетворює їх на фактор стримування [454, с.136].

Отже, окремі показники мають неоднозначний вплив на соціальну інклюзію при обчисленні її інтегрального індексу. Це означає, що до певних критичних значень вони є стимуляторами, а після їх досягнення – дестимуляторами. Звідси виникає проблема визначеності цих критичних значень. У макроекономічній науці такі критичні значення, як правило, називають «природними», «оптимальними» або «рівноважними» (а у статистиці – «стандартними показниками»). Важливість оперування критичними значеннями впливає з найпростішого алгоритму нормування показників, яким необхідно скористатися для визначення інтегрального індексу інклюзії. Призначенням *нормування* індикаторів є приведення їх характеристичних значень до співставних величин. Показники інклюзії, наведені в табл.3.1.1. та ті, що в подальшому можуть бути запропоновані, за способом вимірювання не є співставними (вимірюються у відсотках, разях, кількості осіб тощо). Це обмежує їх придатність використання у формулах. Процедура нормування здійснюється для зведення різних показників до інформаційної односпрямованості та розмірності характеристичних значень,

забезпечує перетворення показників різного змісту та способів вимірювання в однорідні, робить їх співставними.

Алгоритм нормування для показників-стимуляторів та показників-дестимуляторів може бути представлено формулами (3.1.3.) та (3.1.4.).

$$n_{st} = \frac{T_f}{T^*} \quad (3.1.3)$$

$$n_{dest} = \frac{T^*}{T_f} \quad (3.1.4)$$

де n_{st} – нормоване значення показника-стимулятора;

n_{dest} – нормоване значення показника-дестимулятора;

T_f – фактичне значення окремого показника;

T^* – критичне (природне, оптимальне) значення показника.

Для визначення характеристичних значень (як відношення поточного значення до оптимального) кожного індикатора всіх форм економічного змісту соціальної інклюзії мають бути в доступності не тільки їх фактичні поточні значення, але й унормовані оптимальні значення. Без визначення характеристичних значень показників інклюзії (що наразі відсутнє в Україні) процедура нормування не є можливою.

Є підстави стверджувати, що проблема ідентифікації критичних значень показників частково є вирішеною. Йдеться про те, що, наприклад, показники природного рівня безробіття для різних країн визначаються за загальноприйнятою методикою Міжнародної організації праці. Існує також обґрунтування певного рівня оптимальності (природності) показника диференціації доходів за коефіцієнтом Джині. Але повноцінне використання інтегрального оцінювання рівня соціальної інклюзії передбачає релевантні обґрунтування критичних (оптимальних, природних, рівноважних) значень для всіх її показників [454, с.136].

Отже, вище відображено наш погляд на кількісне оцінювання соціальної інклюзії за її інтегральним індексом. Для цього запропоновано перелік показників кожної із трьох внутрішніх форм економічного змісту соціальної інклюзії, які доцільно використовувати для розрахунку такої необхідної складової інтегрального

індексу, як агреговані субіндекси усіх форм соціальної інклюзії. Однак не вирішеними залишаються питання визначення вагових коефіцієнтів інтегрального індексу та агрегованих субіндексів інклюзії, віднесення показників до стимуляторів або показників-дестимуляторів, критичних (природних, оптимальних) значень її показників. Все це вимагає подальших серйозних досліджень.

3.2. Функціональне оцінювання соціальної інклюзії та макроекономічна стабілізація

В основі *функціонального* підходу до оцінювання соціальної інклюзії лежить ідея підпорядкованості соціальної політики соціальній інклюзії, теоретичне обґрунтування якої (ідеї) буде представлено в наступному розділі.

Завданнями цієї частини роботи є таке:

по-перше, формалізувати функцію соціальної політики на основі соціальної інклюзії; ввести її (функцію) в модель макростабілізації та визначити її зв'язки з функціями фінансової та монетарної політик; виділити правила взаємодії фінансової, монетарної та соціальної політик на основі соціальної інклюзії для забезпечення макроекономічної стабілізації національної економіки;

по-друге, з'ясувати зв'язок між соціальною інклюзією і макроекономічною стабільністю.

Для реалізації першого завдання ми послуговуватимемося інструментарієм макроекономічної науки, а саме інструментарієм функцій фінансової (IS) та монетарної (LM) політик, базової моделі загальної рівноваги IS-LM, а також новітніми напрацюваннями сучасних дослідників у цій сфері [247].

У макроекономічній науці загальноприйнятим є твердження, що макроекономічна стабілізація національної економіки в умовах закритої економічної системи забезпечується завдяки ефективній взаємодії фінансової та монетарної політик. Саме це теоретичне припущення і лежить в основі неокейнсіанської моделі IS-LM. Доречно нагадати про практичну значущість цієї базової моделі узгодження внутрішніх політик для досягнення рівноважного стану,

оскільки на її основі сформовані й більш сучасні рівноважні моделі. Зокрема, динамізована модель IS-LM та модель Свона досліджують особливий (покроковий) рух економіки у напрямі до загальної рівноваги, а моделі Манделла-Флемінга та модель IS-LM-BP є аналітичним інструментарієм пояснення координації внутрішньої та зовнішньої рівноваги.

Якщо повернутися до закритої економічної системи, то, вважаємо, макростабілізація національної економіки забезпечується не тільки завдяки ефективній взаємодії фінансової та монетарної політик, а й завдяки їх координації із соціальною політикою уряду. Ми висуваємо ідею, що саме соціальна інклюзія як певна універсальна цінність цивілізаційного суспільного розвитку на рубежі XX-XXI століть формує основний зміст сучасної соціальної політики, а власне соціальна політика підпорядкована розв'язанню проблеми інклюзії. Тобто основним змістом і метою оновленої соціальної політики є соціальна інклюзія, яка має три виділені нами вище форми її економічного змісту. Відповідно до цієї ідеї, показники соціальної інклюзії мають бути імплементовані у функцію соціальної політики на основі соціальної інклюзії. Тому доцільно говорити про формування своєрідного *фіскально-монетарно-соціального міксу* в економічній політиці для досягнення макроекономічної стабілізації національної економіки.

Для досягнення тієї частини першого завдання, що пов'язане з формалізацією функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії, ми робимо такі припущення:

по-перше, функція соціальної політики являє собою залежність між різноманітними соціальними процесами, що виражається у функціональній підпорядкованості змінних. У нашому дослідженні вона може бути представлена як певна функціональна залежність, однією зі сторін якої виступає соціальна інклюзія;

по-друге, соціальна інклюзія має низку причин, що формують її підґрунтя, яке мало б оцінюватися інтегральним показником. За відсутності такого показника і заради спрощення доцільно використовувати показник загального випуску (тобто ВВП), який водночас є базовим показником і в усіх зазначених вище моделях загальної рівноваги;

по-третє, соціальна інклюзія, як неодноразово доводилось, має три форми свого економічного змісту, що передбачає її оцінювання за інтегральним показником. За його відсутності найбільш простим і зрозумілим способом оцінювання інклюзії може бути децильний коефіцієнт диференціації доходів.

Формалізація функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії вимагає також використання зрозумілих та обґрунтованих позначень. Логічно припустити, що функцію соціальної політики на основі соціальної інклюзії можна позначити як *SI* (від англ. «*social-inclusion*»). Таке позначення останньої відповідає практиці позначень функцій фінансової (*IS*) та монетарної (*LM*) політик: «*IS*» від англ. «*investment-save*» та «*LM*» від англ. «*liquidity-money*». Відповідно до зазначених вище припущень та позначень, функція соціальної політики на основі соціальної інклюзії може бути побудована в координатах Y (загальний випуск ВВП, позначається Y – від англ. «*Yield*») та k^d (коефіцієнт диференціації доходів k_d – від англ. «*differentiation coefficient*») так, як це представлено на рис. 3.2.1.

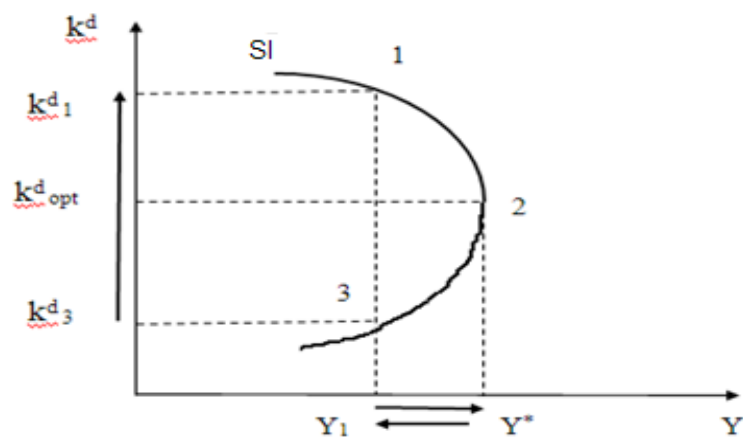

Рис.3.2.1. Функція соціальної політики на основі соціальної інклюзії *SI*

Джерело: складено на основі [247, с.51]

Із рис. 3.2.1. видно, що загальний випуск (Y) залежить від рівня диференціації доходів (k^d), а оптимальному значенню коефіцієнта диференціації доходів (k^d_{opt}) відповідає значення потенційного випуску продукції (Y^*). Оскільки, як відомо, потенційний випуск представляє той обсяг продукції (ВВП), який міг би бути вироблений при повній зайнятості, то саме його випуск означає досягнення макроекономічної стабільності національної економіки.

Представлена на цьому рисунку функція соціальної політики на основі соціальної інклюзії SI демонструє нелінійний зв'язок між рівнем загального випуску (Y) і рівнем соціальної інклюзії, що визначається через коефіцієнт диференціації доходів (k^d). Це має трактуватися так, що посилення диференціації доходів до якогось його оптимального рівня (рух від k^d_3 до k^d_{opt}) стимулює зростання випуску (рух від Y_l до Y^*), а після перевищення такого рівня (рух від k^d_{opt} до k^d_l) диференціація вже стримує зростання випуску (зворотній рух від Y^* до Y_l). В цьому сенсі маємо ситуацію «антиінклюзії», тобто ексклюзії й відчуження. Дійсно, якщо розуміти явище інклюзії як рух від точки 1 до точки 2 уздовж кривої SI , що відповідає переходу від більшої до меншої диференціації доходів (теоретично це скорочення дискримінації, нерівності) на фоні збільшення загального випуску (рух від Y_l до Y^*), то рух від точки 2 до точки 3 є зворотним явищем, ексклюзією, оскільки відбувається на фоні зменшення загального випуску продукції порівняно з його потенційним рівнем (рух від Y^* до Y_l).

Можна зробити висновок, що порушення макроекономічної стабільності й недосягнення потенційного випуску продукції ($Y_l < Y^*$) може бути спричинено двома обставинами: недостатністю диференціації доходів ($k^d_3 < k^d_{opt}$), або, навпаки, її надмірністю ($k^d_l > k^d_{opt}$). І тільки оптимальний рівень диференціації доходів може стимулювати макроекономічну стабілізацію національної економіки. Вважаємо, що оптимальний рівень диференціації доходів має різнитися в залежності від рівня розвитку різних країн, а визначення його кількісного значення має бути предметом подальших ґрунтовних прикладних досліджень.

Якщо погодитись з тим, що функція соціальної політики на основі соціальної інклюзії SI найточніше описується нелінійною залежністю другого порядку (параболою), то її вихідне рівняння може подаватися так, як представлено формулою (3.2.1.):

$$Y = -\beta (k^d_{opt} - k^d)^2 + Y^* \quad (3.2.1.)$$

де β – коефіцієнт реагування загального випуску на зміни оптимального і фактичного рівнів диференціації доходів.

Якщо розв'язати рівняння (3.2.1.) відповідно до нашої ендогенної величини, якою виступає функція соціальної політики на основі соціальної інклюзії SI , і яку ми визначаємо через показник диференціації доходів, то матимемо таку формулу:

$$k^d - k_{opt}^d = \frac{\sqrt{Y^* - Y}}{\beta} \quad (3.2.2.)$$

Економічний зміст рівняння (3.2.2.) такий: зменшення розриву між фактичним та оптимальним значенням диференціації доходів $(k^d - k_{opt}^d)$ є тією соціальною цінністю, яка втілюється у соціальній інклюзії [247, С.52].

Наступним кроком функціонального підходу до оцінювання соціальної інклюзії є введення функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії у модель макроекономічної стабілізації для закритої економічної системи, яку досі у макроекономічній науці розглядають з погляду взаємодії лише двох внутрішніх політик – фінансової і монетарної.

Найприйнятнішим способом введення функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії в модель макростабілізації національної економіки, вважаємо, може бути модель IS–LM–SI. Ця модель може бути аналітичним інструментом пояснення механізму формування загальної рівноваги як результату взаємодії трьох видів політики для закритої економіки – фінансової, монетарної і соціальної.

Логічно припустити, що теоретична конструкція цієї моделі повинна спиратися на всі вихідні умови базової моделі IS–LM, використовувати функції фінансової (IS) та монетарної (LM) політик і доповнюватись функцією соціальної політики на основі інклюзії SI. Умовами моделі IS–LM–SI можуть бути такі:

- закрыта економічна система;
- функціонування економіки у короткостроковому періоді;
- незмінність цін, що дозволяє ототожнювати реальні і номінальні величини.

Зміст моделі IS–LM–SI полягає, на нашу думку, у тому, щоб пояснити:

- принцип формування макростабільності в результаті узгодження трьох політик для закритої економічної системи – фінансової, монетарної і соціальної;
- наслідки регулювання економіки інструментами цих видів політик.

Зміст моделі IS–LM–SI може бути розкрито через систему рівнянь та графіків, які ілюструють зміни стабільності економічної системи під впливом інструментів трьох зазначених видів політик.

Формалізовано модель IS–LM–SI може бути представлена рівняннями трьох функцій: IS, LM, SI. Логіка виведення рівняння моделі IS відповідно до основних постулатів макроекономічної науки є такою:

$$Y = C + I + G;$$

$$C = C_0 + c'(Y-T) = C_0 + c' \cdot Y(1-t), \text{ оскільки } T = Y \cdot t;$$

$$I = I_0 - b \cdot i;$$

$$G = G_0;$$

$$Y = C_0 + c'(Y-T) + I_0 - b \cdot i + G_0;$$

$$C_0 + I_0 + G_0 = A;$$

$$Y = A + c'(Y-T) - b \cdot i$$

При розв'язанні останнього рівняння відносно Y рівняння IS набуває такого вигляду (3.2.3.):

$$Y = \frac{1}{1 - c'(1 - t)} \cdot (A - bi), \text{ або } Y = \alpha(A - bi) \quad (3.2.3.)$$

де c' – гранична схильність до споживання;

t – коефіцієнт залежності податків від рівня доходу;

α – витратний мультиплікатор;

A – автономні сукупні витрати;

b – коефіцієнт еластичності інвестицій за ставкою відсотка;

i – агрегована відсоткова ставка.

Логіка виведення рівняння моделі LM відповідно до основних постулатів макроекономічної науки така:

$$M^D = M^S;$$

$$M^S = M/P;$$

$$M^D = k Y - h i;$$

$$M/P = k Y - h i.$$

Звідси рівняння LM набуває такого вигляду (3.2.4.):

$$Y = \frac{1}{k} \frac{M}{P} + \frac{h}{k} i, \text{ або } Y = \frac{1}{k} \left(\frac{M}{P} + hi \right) \quad (3.2.4.)$$

де M/P – реальна пропозиція грошей;

M^D – попит на гроші;

k – коефіцієнт залежності (чутливості, еластичності) попиту на гроші від зміни випуску (продукту): $k = \Delta M / \Delta Y$;

h – коефіцієнт залежності (чутливості, еластичності) попиту на гроші від зміни ставки відсотку: $h = \Delta M / \Delta i$.

Відповідно до зазначеного вище, система рівнянь моделі IS-LM-DI може бути представлена у такий спосіб (3.2.5):

$$\begin{cases} \text{IS:} & Y = \alpha(A - bi) \\ \text{LM:} & Y = \frac{1}{k} \left(\frac{M}{P} + hi \right) \\ \text{SI:} & Y = -\beta(k_{opt}^d - k^d)^2 + Y^* \end{cases} \quad (3.2.5.)$$

Розкриття змісту моделі IS–LM–SI через систему графіків продемонстровано на рис.3.2.2. Для побудови цієї моделі ми використовуємо модель IS–LM, модифікуючи її через додавання до неї третьої кривої SI. Відповідно до цього, рис.3.2.2. ілюструє логіку узгодження трьох політик та досягнення нового стану стабільності при вирішенні проблеми соціальної інклюзії.

Графічний аналіз моделі IS–LM–SI відображено системою графіків, де верхні графіки представлено функцією соціальної політики на основі соціальної інклюзії SI, а нижні графіки демонструють взаємодію трьох політик і досягнення нового стану стабільності з урахуванням доцільності соціальної інклюзії. Обґрунтування логіки верхнього графіка надано вище в цьому параграфі, а графічний аналіз нижніх графіків здійснюється на координатній площині «дохід – агрегована відсоткова ставка» ($Y-i$), що відповідає також практиці відображення моделей IS та LM. Саме реалізація такого підходу дає можливість відобразити вплив різних політик в межах закритої економічної системи на формування рівноваги при використанні притаманних їм інструментів регулювання.

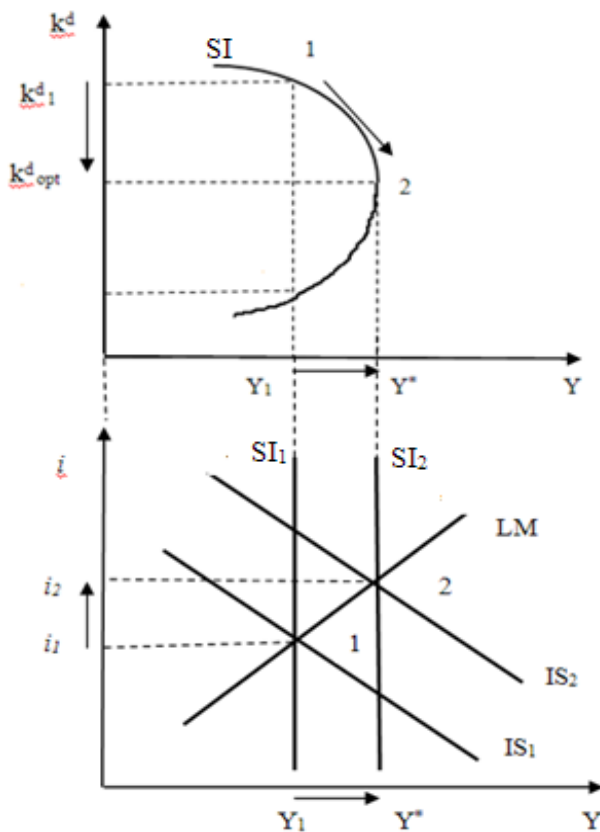

Рис.3.2.2.a. Реакція соціальної політики на зміну випуску, спричинену експансіоністською фінансовою політикою

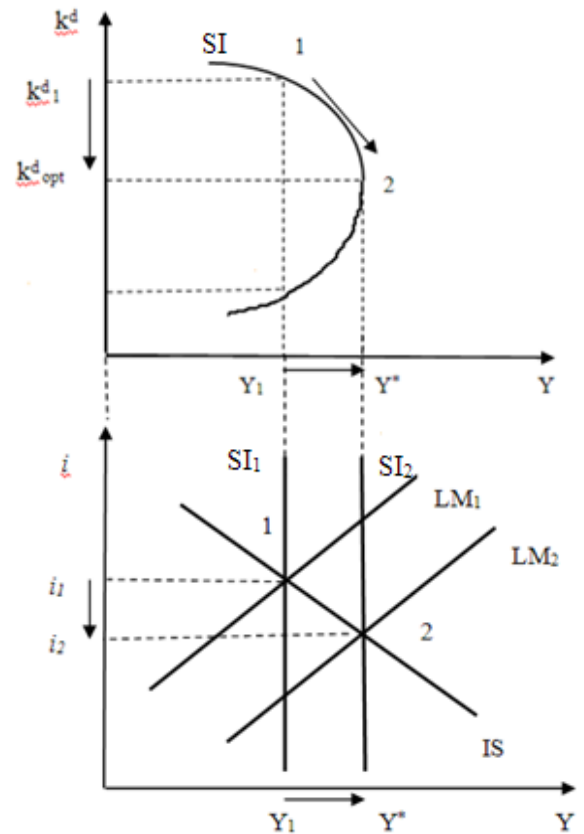

Рис.3.2.2.b. Реакція соціальної політики на зміну випуску, спричинену експансіоністською монетарною політикою

Рис.3.2.2. Логіка координації політик у моделі IS–LM–SI

Джерело: складено на основі [247, с.53]

Якщо на верхніх графіках соціальна інклюдія відображена рухом уздовж кривої SI (перехід від точки 1 до точки 2), то на нижніх графіках вона подана як правостороннє зрушення кривої SI (від точки 1 до 2). Сама функція SI зображена як вертикальна лінія (тобто нееластична за агрегованою відсотковою ставкою i). Це пояснюється відсутністю в рівнянні функції SI змінної i .

Узгодження трьох політик у моделі IS–LM–SI ми розглядаємо з погляду реалізації експансіоністської політики, яка спрямована на збільшення випуску продукції і, відповідно, макроекономічну стабілізацію національної економіки. Саме тому рис.3.2.2.a. демонструє реакцію соціальної політики на зміну випуску, що спричинено стимулювальною фінансовою політикою, а рис.3.2.2.b. – відповідний відгук соціальної політики на зміну випуску, спричинений стимулювальною монетарною політикою. Згідно із логікою базової моделі IS–LM та усіх похідних від неї моделей, основним інструмент фінансової політики у

моделі IS–LM–SI можуть виступати державні видатки, зміна яких впливає на рівень випуску продукції через механізм витратного мультиплікатора, а монетарної політики – реальна пропозиція грошей. Стимулювальний імпульс фінансової і монетарної політик відображено на графіках відповідним правостороннім зрушенням кривих IS і LM. Однак таке стимулювання випуску інструментами лише однієї з названих політик буде мати наслідком нетривалу стабільність, якщо не будуть враховані зміни в соціальній політиці в напрямку інклюзії. На рис.3.2.3. відображено зміни в соціальній політиці на основі соціальної інклюзії.

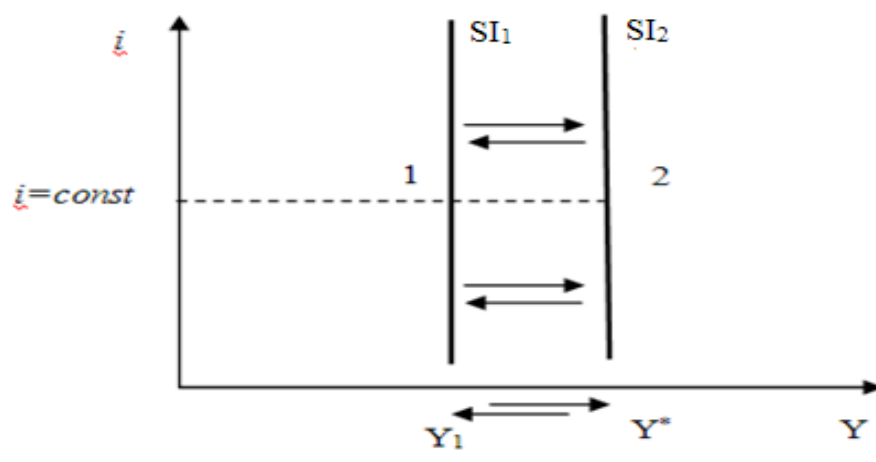

Рис.3.2.3. Зміни в соціальній політиці на основі соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Рис.3.2.3. віддзеркалює наступні ідеї:

- всі зміни в соціальній політиці на основі соціальної інклюзії відображені паралельним зсувом кривої SI праворуч або ліворуч;
- правостороннє зміщення кривої SI є результатом експансіоністської (стимулювальної) політики, а лівостороннє її зміщення – рестрикційної (стримувальної) політики;
- зміщення кривої SI відбуваються за незмінної відсоткової ставки (i), оскільки остання не є впливовим фактором реалізації соціальної політики на основі соціальної інклюзії і не міститься у формулі її розрахунку;
- причиною право- та лівосторонніх зміщень, тобто реалізації стимулювальної або стримувальної політик, вважаємо, є *дискретність* змін у соціальній політиці.

Остання теза передбачає, що будь-які зміни в реалізації соціальної політики на основі соціальної інклюзії не відбуваються автоматично, а є наслідком свідомих, тобто дискреційних дій її національних регуляторів, насамперед Міністерства соціальної політики. Вагомими регуляторами такої соціальної політики на основі соціальної інклюзії, вважаємо, також є національні Міністерство економіки, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я та інші інституції, які дотичні до вирішення питань соціальної сфери життя громадян і їх залучення в усі сфери суспільного життя. Щодо напрямку цих дискретних змін, то вони мають бути на користь зменшення всіх видів диференціації до оптимального рівня, що буде мати наслідком збільшення випуску продукції та макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Стосовно виділення правил взаємодії фінансової, монетарної та соціальної політик для забезпечення макроекономічної стабілізації національної економіки, то ми акцентуємо увагу на такому. Правило взаємодії політик, відоме ще як «правило розподілу ролей», передбачає, що кожна політика має бути спрямована на формування тієї рівноваги (в нашому випадку, макростабільності), яка виявляє більшу чутливість до інструментів цієї політики. У макроекономічній науці розподіл ролей полягає, як правило, у визначенні того, яку політику ефективніше застосувати для забезпечення внутрішньої рівноваги (стабільності), а яку для зовнішньої. До слова, інтерес до «правила розподілу ролей» виявився у низці досліджень середини ХХ ст. («правила» формулювались, перевірялись і уточнювались у працях Дж. Міда, 1951, Я. Тінбергена, 1952, Т. Свона, 1955, В. Салтера, 1959, Р. Манделла, 1962 та інших). Важливість розподілу ролей проявляється в тому, що помилковий їх розподіл між органами влади і управління буде віддаляти економіку від досягнення стану стабільності. Правильний же розподіл ролей передбачає, що кожна задача буде ставитися перед тим органом, інструменти якого мають відносно більший вплив на її ефективне вирішення.

Оскільки в нашому прикладі мова йде винятково про досягнення внутрішньої стабільності (тобто стабільності окремої національної економіки), то правило розподілу ролей може бути інтерпретовано, з нашого погляду, дещо інакше, а саме:

фінансова політика спрямована на забезпечення фінансової стабільності, монетарна політика – на дотримання цінової стабільності, а соціальна – на доцільне зближення (інклюзію) окремих громадян і спільнот за доходами, майном, освітою, ведення здорового способу життя, зайнятістю, участю в публічному управлінні тощо. Тоді досягнута стабільність може бути охарактеризована як детермінована (визначена) стабільна рівновага, тобто така, що демонструє поступове наближення параметрів економічної системи до нового стабільного стану, що можливе саме за умови координації трьох політик із врахуванням змін у соціальній політиці в напрямку до інклюзивності.

Загальні міркування про зв'язок соціальної інклюзії, з одного боку, та макроекономічної стабільності, з іншого боку, набувають наукової ваги тоді, коли спираються на оцінювання фактичних даних. Тому для реалізації цього (другого) завдання скористаємось методикою і даними рейтингу Глобального індексу конкурентоспроможності (GCI). Як відомо, останній оцінює «спроможність країн забезпечити високий рівень процвітання власних громадян» [420], а відтак і рівень стабільності економічного розвитку національних економік. GCI розраховується за методикою Всесвітнього економічного форуму, який постійно вдосконалює власну методику відповідно до тих змін, які відбуваються в макро- та мікроекономічному середовищі в глобальній економіці. Зокрема у 2018 році було змінено методику розрахунку індексу GCI, а саме: відбулося корегування назв 12 складників індексу (субіндексів) та скорочено кількість показників зі 114 до 98 (серед яких 64 – нові). Названі зміни в методиці обумовлені передусім динамічним розвитком цифрових технологій, які раніше не враховувалися в GCI, та впливом Четвертої індустріальної революції на суспільний розвиток.

Вся множина показників Глобального індексу конкурентоспроможності 4.0 об'єднана у 4 ключові категорії, що містять 12 субіндексів (рис.3.2.4.). Передбачається, що всі субіндекси GCI є взаємопов'язаними і такими, що мають тенденцію доповнювати один одного. Наприклад, здатність до інновацій (№12) неможлива без ефективних інституцій (№1) та ринків (№7-10), без розвиненої інфраструктури (№2) та упровадження інформаційно-комунікаційних технологій

(ІКТ) (№3). Це, своєю чергою, неможливо реалізувати в країнах з низьким рівнем здоров'я (№5), навичок (тобто освіти і профпідготовки) (№6) та недостатньою активністю бізнесу (№11). А все загалом залежить від стану макроекономічної стабільності національної економіки.

Рис.3.2.4. Структура Глобального індексу конкурентоспроможності 4.0 (GCI)

Джерело: складено автором на основі [507]

Як видно з рис.3.2.4., у складі Глобального індексу конкурентоспроможності міститься субіндекс «макроекономічна стабільність». До зазначених вище змін 2018 року у його складі було 5 показників, які демонстрували стан фінансового і грошово-кредитного секторів економіки (показники сальдо державного бюджету, валових національних заощаджень, інфляції, державного боргу та кредитного рейтингу країни) і які у подальшому було скорочено лише до двох показників (інфляція та динаміка заборгованості). Отже, макроекономічна стабільність у GCI відображена як явище економічної сфери. Це відповідає початковій (90-і рр. XX ст.) практиці країн ЄС щодо визначення складників макростабільності національної економіки на основі винятково показників фінансової і монетарної сфер, про що детальніше йшлося у розділі 1 (п.1.4).

В той же час прояв соціальної інклюзії як явища соціальної сфери має відображення, на нашу думку, в субіндексах здоров'я (№5), навичок (№6) та ринку

праці (№8). Обґрунтування такої вибірки можна пояснити показниками кожного із зазначених субіндексів. Зокрема, субіндекс здоров'я (№5) оцінюється показником очікуваної тривалості років здорового життя, субіндекс навичок (№6) – на основі показників рівня освіти (базової і вищої) та якості професійної підготовки, а субіндекс ринку праці (№8) – через показник рівня участі жінок у робочій силі, співвідношення найманої праці жінок і чоловіків [507]. Тобто, обрані нами субіндекси здоров'я, навичок та ринку праці відображають різні аспекти включеності (залученості, інклюзії) громадян у різні сфери суспільного життя.

На рис.3.2.5.-3.2.7. продемонстровано результати регресійного аналізу як такого статистичного методу, який використовується для виявлення та кількісної оцінки зв'язку між ендогенною змінною та однією або кількома екзогенними змінними, а саме – виявлено зв'язок субіндексу рівня макростабільності, з одного боку, та субіндексів рівня здоров'я (рис.3.2.5.), навичок (освіти і професійної підготовки) (рис.3.2.6.) та ринку праці (рис.3.2.7.) – з іншого боку.

Для побудови довгого часового ряду використовувались дані звітів GCI по Україні впродовж 2010-2019 років (таблиця П.1 Додатку П). Зважаючи на той факт, що на рубежі 2019-2020 років світ зіткнувся з глобальною пандемією COVID-19, яка порушила макроекономічну стабільність у світі і призупинила економічні процеси, Глобальний індекс конкурентоспроможності не розраховувався у 2020 і 2021 роках. Повномасштабна російсько-українська війна, яка розпочалася у 2022 році, залученість прогресивної світової спільноти у надання військової, фінансової, гуманітарної та інших видів допомог Україні, інші локальні війни, ймовірно, відтермінують подальше оцінювання конкурентоспроможності національних економік й у наступних роках.

Аналіз рис.3.2.5.-3.2.7. дає підстави для таких узагальнень:

1) між субіндексом рівня макроекономічної стабільності, з одного боку, та субіндексами GCI, дотичних до змісту соціальної інклюзії (рівня здоров'я, навичок (освіти та професійної підготовки) та ринку праці), з іншого боку, прослідковується тісний зв'язок;

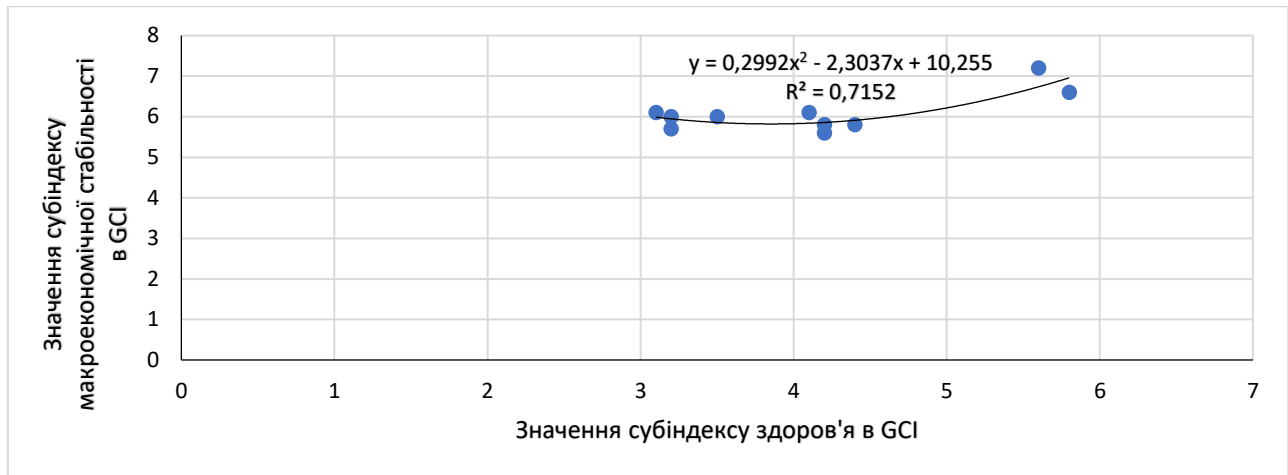

Рис. 3.2.5. Графік зв'язку двох субіндексів GCI: субіндексу рівня макростабільності і субіндексу рівня здоров'я в Україні, 2010-2019 рр.
 Джерело: складено на основі [498-508]

Рис.3.2.6. Графік зв'язку двох субіндексів GCI: субіндексу рівня макростабільності і субіндексу рівня навичок в Україні, 2010-2019 рр.
 Джерело: складено на основі [498-508]

Рис.3.2.7. Графік зв'язку двох субіндексів GCI: субіндексу рівня макростабільності і субіндексу рівня ринку праці в Україні, 2010-2019 рр.
 Джерело: складено на основі [498-508]

2) тісноту зв'язку для кожної пари субіндексів підтверджують відповідні значення коефіцієнтів детермінації R^2 (достовірності апроксимації), які знаходяться в межах $0,66 < R^2 < 0,99$;

3) значення цих пар субіндексів (рівня макроекономічної стабільності із рівнем ринку праці ($R^2 = 0,9724$, або 97%), рівнем навичок (освіти і професійної підготовки) ($R^2 = 0,9421$, або 94%), рівнем здоров'я ($R^2 = 0,7152$, або 72%)) свідчать про хорошу якість (достовірність) зв'язку;

4) субіндекси рівня здоров'я та рівня навичок, освіти і професійної підготовки у GCI відповідають виділеній нами в цьому дослідженні першій формі економічного змісту соціальної інклюзії, а саме «доступ до благ і користування ресурсами», а субіндекс рівня ринку праці у GCI відповідає другій її формі – «доступ до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу»; третя виділена нами форма інклюзії «доступ до участі у публічному управлінні» лежить поза межами оцінювання Глобального індексу конкурентоспроможності, що, однак, не применшує загальний висновок про суттєвий зв'язок між соціальною інклюзією та макроекономічною стабільністю національної економіки.

З'ясування ступеня впливу соціальної інклюзії на макроекономічну стабільність, вважаємо, в повній мірі стане можливим лише тоді, коли вона (інклюзія) стане вимірювальним, кількісним показником. Ця вимірювальність може, зокрема, здійснюватись на основі інтегрального індексу

3.3. Оцінювання соціальної інклюзії на основі інструментарію нейронної мережі

Як було презентовано вище, між соціальною інклюзією (як, на перший погляд, явища соціальної сфери) та макроекономічною стабільністю (як явища економічної сфери) існує суттєвий зв'язок, а власне соціальну інклюзію доцільно інтерпретувати як соціальне явище, що має економічну природу. Оскільки соціальна інклюзія має економічне осердя, то подальше дослідження зв'язку між інклюзією та макроекономічною стабільністю має ґрунтуватися на аналізі

залежності, важливість якої визнано в економічній теорії. Йдеться про зв'язок між диференціацією доходів і багатства громадян, з одного боку, та показниками, які виявляють рівень макроекономічної стабільності, – з іншого [452].

Загальні міркування про зв'язок соціальних та економічних явищ набувають наукової ваги тоді, коли спираються на оцінювання фактичних даних. Численні приклади такого оцінювання стосувалися відповідей на два пов'язані питання. Перше питання: чи шкодить нерівномірність розподілу доходів і багатства економічному зростанню як наступної фази макростабілізації? Друге питання: як корелює досягнутий рівень ВВП (ВВП на душу населення) з рівнем диференціації доходів?

Однією з найпопулярніших робіт, у якій давалась відповідь на сформульовані питання, є стаття видатного економіста ХХ ст. С.Кузнеця [399]. Спираючись на цю статтю та інші, ближчі до нашого часу дослідження [327; 394; 445; 487], ми виокремили декілька важливих для нашого дослідження тверджень, а саме:

- існують численні докази, отримані на основі статистичних даних багатьох країн, вищих темпів економічного зростання при більш рівномірному розподілі доходів;

- наявний брак надійних підтверджень «гіпотези Кузнеця» щодо зменшення нерівності розподілу доходів після досягнення вищого рівня економічного розвитку. Аргументом у цьому випадку стали факти зростання нерівності розподілу доходів, зафіксовані як в розвинених країнах, так і в країнах з нижчим рівнем розвитку при досягненні кращих економічних показників;

- зафіксовано успішність соціальної політики в тих країнах, де уряди *не обмежуються лише перерозподілом доходів через податки та трансферти*, а забезпечують доцільно рівні умови для громадян завдяки доступності освіти, культури, медицини тощо [452].

Попри факти, які нібито суперечать «гіпотезі Кузнеця», на наш погляд, ця теоретична конструкція залишається важливим інструментом аналізу. Це обґрунтовується, на нашу думку, тим, що:

по-перше, в «гіпотезі Кузнеця» йдеться про об'єктивно існуючу залежність між диференціацією доходів, яка асоціюється нами з інклюзією, та ВВП на душу населення (GDP per capita), який асоціюється з макроекономічною стабільністю;

по-друге, в «гіпотезі Кузнеця» припускається *нелінійний* характер зв'язку. Це означає, що лише до певної межі збільшення диференціації відбувається на тлі *зростання* продуктивності, а після досягнення цієї межі, навпаки, розпочинається *падіння* продуктивності.

Якщо припустити, що зв'язок між середньою продуктивністю (GDP per capita) та диференціацією доходів описується нелінійною квадратичною функцією, яка має оптимальні (рівноважні) значення, то її можна подати у вигляді рівняння:

$$y - y^* = -\beta(k_{opt}^d - k^d)^2 \quad (3.3.1.)$$

де $(y - y^*)$ – розрив фактичної та оптимальної продуктивності;

$(k_{opt}^d - k^d)$ – розрив оптимальних та фактичних значень диференціації доходів;

β – коефіцієнт еластичності змін продуктивності за змінами диференціації доходів [449].

Важливо те, що нелінійна функція зв'язку передбачає існування деякої «точки повернення». До того, як ця точка буде досягнута, оптимального (тобто найбільш доцільного) поєднання значень диференціації доходів та продуктивності *ще* немає. Після досягнення «точки повернення», такого поєднання *вже* немає.

На чому може ґрунтуватися припущення про нелінійний зв'язок між продуктивністю та диференціацією? В першу чергу, на реалістичній ідеї про мотивування вищої або, навпаки, нижчої продуктивності саме розподілом доходів. Реалістично виглядає й припущення про те, що висока продуктивність й багатство суспільства можуть спонукати до більш рівномірного (оптимально рівномірного) розподілу доходів. Певним обмеженням наведених нами міркувань про нелінійність зв'язку є прихована присутність в них ідеї так званого «автоматизму». Адже виглядає так, що межа диференціації, тобто деяка «точка повернення», формується шляхом саморегулювання за принципом «let it be» («нехай буде так»). Насправді, як свідчить досвід різних країн, у формуванні цієї межі вирішальна роль належить інститутам публічної влади. Саме вони формують візію соціальної справедливості

та прийнятного рівня добробуту. Саме на ці інститути покладається відповідальність за реалізацію моделі соціальної політики, яка б відповідала цій візії. Натомість, так званому «автоматизму» у формуванні зв'язку між диференціацією доходів та продуктивністю, за нашим уявленням, належить відносно менша роль [452].

В одному з новітніх досліджень соціальної інклюзії було здійснено перевірку зв'язку між ВВП на душу населення, з одного боку, та двома показниками диференціації доходів (коефіцієнт Джині та квінтільний коефіцієнт диференціації) – з іншого, на основі даних Литви та України за 15 років (2002 – 2016 рр.) [454]. Логіка цього дослідження відповідає нашим уявленням про те, що саме через показники диференціації доходів можна формувати уявлення про рівень інклюзії. Попри те, що прояви інклюзії не обмежуються лише диференціацією доходів, за відсутності інтегральних показників інклюзії, вважаємо, доцільно користуватися саме цими показниками диференціації доходів.

Вибір для порівняння України саме з Литвою, на нашу думку, спричинений такими обставинами: Литва належить до групи так званих «пострадянських країн» так само, як і Україна. На початковому етапі перетворень в середині 1990-х років економічні відмінності між країнами не були значними. ВВП на душу населення Литви перевищував у 1995 р. аналогічний показник України лише на 25%. Фактично ставши частиною ЄС у 2004 р. Литва (разом з іншими країнами Балтії) показала значний прогрес в економічному та соціальному розвитку. На жаль, прогрес України є суттєво меншим. Тому показники Литви у соціальній сфері є важливим орієнтиром і зразком для України. На користь обґрунтованості порівняння України та Литви може слугувати також аргумент певної ментальної близькості громадян двох країн. Ця близькість спричинена, зокрема, перебуванням двох народів в одній Литовсько-Руській державі ще в часи середньовіччя.

Описане дослідження мало результати, які представлені в табл.3.3.1. В цій таблиці подано рівняння ліній трендів, які отримано шляхом вибору тих функцій, для яких значущість зв'язку (R^2) виявилася найвищою. Якщо припускати, що застосований підхід є прийнятним, то це дає підстави для таких узагальнень:

- дані по Литві підтверджують існування *нелінійного* зв'язку між випуском та диференціацією доходів. Натомість, за українськими даними, виявлено *лінійну* обернену залежність, при якій зменшення диференціації доходів відбувається на тлі покращання економічного показника продуктивності;
- значущість показників лінійного оберненого зв'язку, за українськими даними, є вищою (біля 50 %), ніж значущість показників нелінійного зв'язку, за литовськими даними (біля 30 %) [452; 454].

Таблиця 3.3.1.

Параметри зв'язку між показниками диференціації доходів та ВВП на душу населення в Литві та в Україні

Змінні, між якими досліджується зв'язок	Параметри, якими характ-ся зв'язок	Литва	Україна
ВВП на душу населення (тис. доларів США) – Коефіцієнт Джині (%) (<i>GDP per capita Y – Gini coefficient k_G</i>)	Рівняння лінії тренду	$k_G = 9E-08y^2 - 0,0022y + 47,154$	$k_G = -0,0014y^2 + 30,127$
	Вид функції	Нелінійна	Лінійна спадна
	Значущість зв'язку	$R^2 = 0,2807$	$R^2 = 0,4983$
ВВП на душу населення (тис. дол. США) – Квінтільний коефіцієнт (Співвідношення частки доходу в разях) (<i>GDP per capita Y – Income quintile share ratio k_{dif}</i>)	Рівняння лінії тренду	$k_{dif} = 3E-08y^2 - 0,0007y + 10,679$	$k_{dif} = -0,0003y + 4,514$
	Вид функції	Нелінійна	Лінійна спадна
	Значущість зв'язку	$R^2 = 0,1745$	$R^2 = 0,5043$

Джерело: складено на основі [452; 454]

Як можна інтерпретувати феномен соціальної інклюзії, спираючись на інформацію про зв'язок між диференціацією доходів та рівнем економічного розвитку? На наш погляд, якою б функцією не описувався цей зв'язок, інклюзія асоціюється лише з тим її (функції) відрізком, у межах якого зменшення диференціації відбувається на тлі *покращення* економічних показників. Іншими словами: саме по собі зменшення диференціації доходів не означає інклюзії.

Вагомою вважаємо відповідь на питання: чи можна на основі дослідження зв'язку між соціальними та економічними показниками визначати, якою б мала бути соціальна політика? Відповідь на це питання потребує спеціальних досліджень. Ми лише можемо припустити можливість оцінювання соціальної політики за критерієм сприяння наближенню до «точки повернення». Зрозуміло, що такий підхід має підстави лише тоді, коли «точка повернення» означає найкраще поєднання показників диференціації доходів та економічного розвитку.

Методологічною основою цієї частини нашого дослідження став теоретичний та прикладний інструментарій штучних нейронних мереж Neural Networks. Цей інструментарій є більш відповідним (релевантним) для аналізу нестабільних економічних систем, зокрема для української економіки. Це пояснюється тим, що інструментарій оцінювання економік із порушеною макроекономічною стабільністю має бути складнішим та витонченішим, аніж той, що придатний до застосування в економіках зі стійким економічним зростанням.

Здатність штучних нейронних мереж Neural Networks забезпечувати релевантний аналіз економіки з порушеною стабільністю пов'язана переважно з виявленням *неочевидних* залежностей. Останні мають такі усталені ознаки:

- не перебувають «на поверхні» явищ, тому не виявляються емпіричним чи практичним шляхом;
- не впливають з масово усвідомлених теоретичних конструкцій, які зазвичай ґрунтуються на логічному виведенні одного явища з іншого;
- спричиняються «чорними лебедями» (випадковими факторами), які не можуть бути передбачені з необхідною точністю;
- не є очікуваними, до яких економічні суб'єкти можуть пристосуватися;
- не можуть бути виявлені традиційними методами обробки інформації, відповідно потребують досконалішого інструментарію.

До цих усталених ознак неочевидних залежностей доцільно додати специфічні ознаки української економіки, а саме ті, що породжені незавершеністю об'єктивно необхідних реформ, хаотичністю в діях владних інститутів [246, с.101].

Як відомо, кожен інструмент економетричного аналізу, з одного боку, забезпечує певні переваги, а з іншого – має свої обмеження. Одним із типових обмежень сучасного економетричного аналізу є те, що за надмірно великих обсягів інформації виникає потреба в її обмеженні та спрощенні. Це призводить до викривленого відображення дійсності і, як результат, до недосконалих рішень у реалізації економічної або соціальної політики. Однак економічне моделювання з використанням інструментарію штучних нейронних мереж Neural Networks дає можливість частково подолати це обмеження. А власне штучні нейронні мережі

можуть вирішувати багато завдань, мають більші, ніж інші інструменти економетричного аналізу, аналітичні можливості. За логікою моделей штучних нейронних мереж вхідні сигнали складаються та, проходячи через трансмісійну функцію, генерують вихідний результат. Вхідні сигнали формують певні «вузли» взаємодії, тому система цієї взаємодії є багаторівневою [246, с.103; 296]. Нижче це можна буде прослідкувати на рис. 3.3.1. та рис. 3.3.2.

Досвід та дослідницькі результати використання інструментарію Neural Networks в аналізі макроекономічних процесів та явищ (аналіз динаміки ВВП, макроекономічних шоків, «поворотних точок» в економічних циклах [512; 523], динаміки інфляції [421; 422]) є важливими в контексті досліджуваної наукової проблеми. Не менш важливим для нашого дослідження є й досвід використання Neural Networks в аналізі макроекономічної політики. Це, зокрема, дослідження на основі «agent-based modelling in economics and policy-making» (моделювання на основі агентів в економіці і виробленні політики) [328; 377].

Ми здійснили спробу ідентифікації та оцінювання екзогенних впливів на два показники інклюзії – на *коефіцієнт Джині* та на *квінтильний коефіцієнт диференціації доходів*. Маємо підстави стверджувати, що при дослідженні рівня інклюзії не доцільно обмежуватися лише одним показником. Так само не доцільно обмежуватися в аналізі лише одним економічним показником в якості такого, що пов'язаний з диференціацією. Коло досліджуваних показників має розширюватися. Однак на початковому етапі дослідження соціальної інклюзії зв'язок між диференціацією доходів та ВВП на душу населення, вважаємо, доцільно розглядати як фундаментальний. На першому етапі аналізу досліджувався вплив 29-ох показників. Усі наявні показники розподілено на ендогенні (коефіцієнт Джині та квінтильний коефіцієнт диференціації доходів) та шість груп екзогенних показників (економічних, соціальних, фінансових, монетарних, освітніх, демографічних та показників ринку праці) (табл.3.3.2.). Аналіз здійснено за показниками української економіки на основі даних, що публікує Світовий банк. Використовувався довгий часовий ряд – 29 років (1991-2019) (таблиця П.2 Додатку П) [185; 396; 433]. Модель штучних нейронних мереж Neural Networks побудовано в середовищі Deductor.

Таблиця 3.3.2.

Повний перелік показників для побудови Neural Networks

Зміст показника		№ у моделі
англійська інтерпретація	українська інтерпретація	
Ендогенні (внутрішні, пояснювальні) змінні		
GINI index (World Bank estimate)	Коефіцієнт Джині	2
Income quintile share ratio	Квінтильний коефіцієнт диферен. доходів	5
Показники досягнутого рівня економічного розвитку		
GDP per capita (current US\$)	ВВП на душу населення (дол. США)	1
GDP growth (annual %)	Темп зростання ВВП (%)	6
Gross savings (% of GDP)	Частка націон. заощаджень у ВВП (%)	15
Imports of goods and services (% of GDP)	Імпорт товарів та послуг (% від ВВП)	16
Exports of goods and services (% of GDP)	Експорт товарів та послуг (% від ВВП)	17
Соціальні показники		
Income share held by lowest 20%	Частка найбідніших 20% населення	3
Income share held by highest 20%	Частка найбагатших 20% населення	4
Фінансові показники		
External debt stocks (% of GNI)	Обсяг зовнішнього боргу (% від ВНД)	7
External debt stocks, total (current US\$)	Заг. сума зовнішнього боргу (дол. США)	8
Tax revenue (% of GDP)	Податкові надходження (% від ВВП)	11
Expense (% of GDP)	Видатки (% від ВВП)	12
Central government debt, total (% of GDP)	Обсяг державного боргу (% від ВВП)	18
Total reserves (includes gold, current US\$)	Заг.сума резервів (в т.ч.золото, дол. США)	19
Use of IMF credit (current US\$)	Використання кредитів МВФ (дол.США)	20
Монетарні показники		
Inflation, consumer prices (annual %)	Річний рівень споживчої інфляції (%)	10
Official exchange rate (LCU per US\$, period average)	Офіційний курс національної валюти до дол. США (грн до дол. США)	13
Inflation, GDP deflator (annual %)	Річна інфляція, дефлятор ВВП (%)	14
Real interest rate (%)	Реальна процентна ставка (%)	21
Deposit interest rate (%)	Процентна ставка за депозитами (%)	22
Broad money growth (annual %)	Річний приріст широкої грош. маси (%)	23
Показники ринку праці та демографічні показники		
Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate)	Загальний рівень безробіття (% від загальної РС) (нац.оцінка)	9
Labor force, total	Робоча сила, всього	24
Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)	Загальний рівень безробіття (% від загальної роб.сили) (оцінка МВФ)	25
Population, total	Чисельність населення, всього	28
Population growth (annual %)	Річний темп приросту населення (%)	29
Освітні показники		
Government expenditure on education, total (% of government expenditure)	Державні видатки на освіту, всього (% від державних видатків)	26
Government expenditure per student, tertiary (% of GDP per capita)	Державні видатки на одного студента ЗВО (% ВВП на душу населення)	27

Джерело: розробка автора

Поділ 29-и екзогенних показників на шість окремих груп, попри його певну умовність, є необхідним для передмодельного аналізу. В його межах на рівні загальновідомих та усвідомлених теоретичних конструкцій вирішується питання про те, від чого *в цілому* можуть залежати досліджувані ендегенні змінні, якими в нашому дослідженні є показники соціальної інклюзії.

В подальшому, на основі методу регресійного аналізу встановлено, що найкращими результатами характеризується модель із сімома (із 29 аналізованих) екзогенними змінними. Це: загальний рівень безробіття, річний рівень інфляції за індексом споживчих цін, офіційний курс національної валюти до долару США, частка національних заощаджень у ВВП, реальна процентна ставка, процентна ставка за депозитами та річний темп приросту населення (табл. 3.3.3.).

Таблиця 3.3.3.

Впливовий інструментарій Neural Networks

Показник	Позначення показника	Інтерпретація показника	№ у моделі
GINI index	k_G	Коефіцієнт Джині	2
Income quintile share ratio	k_{dif}	Квільтильний коефіцієнт диференціації доходів	5
Unemployment, total (% of total labor force) (national estimate)	u	Загальний рівень безробіття (% від загальної робочої сили)	9
Inflation, consumer prices (annual%)	π_{CPI}	Річний рівень інфляції за індексом споживчих цін (%)	10
Official exchange rate (LCU per US\$, period average)	q_{USD}	Офіційний курс національної валюти до дол. США (грн до дол. США)	13
Gross savings (% of GDP)	S_N/Y	Частка національних заощаджень у ВВП (%)	15
Real interest rate (%)	i^r	Реальна процентна ставка (%)	21
Deposit interest rate (%)	i_{dep}	Процентна ставка за депозитами (%)	22
Population growth (annual %)	n	Річний темп приросту населення (%)	29

Джерело: розробка автора

В табл. 3.3.4. наведено технічні характеристики моделі зв'язку показників соціальної інклюзії на основі показників диференціації доходів (коефіцієнту Джині та квільтильного коефіцієнту диференціації доходів) з іншими зазначеними вище сімома екзогенними змінними. Ці характеристики свідчать про таке:

– на диференціацію доходів впливали такі сім змінних: рівень безробіття (u), рівень інфляції (π_{CPI}), курс національної валюти до дол. США (q_{USD}), частка

національних заощаджень у ВВП (S_N/Y), реальна процентна ставка (i^r), процентна ставка за депозитами (i_{dep}), річний темп приросту населення (n);

– відібрані змінні пояснюють диференціацію доходів на 97 % ($R^2=0,97$); про правильність відбору змінних свідчить те, що F-критерій = 0 (нульова ймовірність того, що змінні моделі відібрано неправильно), коефіцієнти при всіх сімох змінних моделі є значущим, оскільки P-значення $< 0,1$.

Таблиця 3.3.4.

Технічні характеристики моделі зв'язку показників
диференціації доходів (соціальної інклюзії) з іншими змінними

Regression statistics	
Multiple R	0,98
R ²	0,97
Adjusted R ²	0,95
Standard error	0,86
Observations	19,00

Analysis of variance					
	df	SS	MS	F	F-significance
Regression	7,00	267,20	38,17	51,13	0,00
Residual	11,00	8,21	0,75		
Total	18,00	275,42			

	Coefficients	St.error	t-stat	P-Value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95%	Upper 95%
Y -intersec	23,62	1,84	12,87	0,00	19,58	27,66	19,58	27,66
9. u Unemployment	-0,92	0,27	-3,41	0,01	-1,52	-0,33	-1,52	-0,33
10. πCPI Inflation	-0,01	0,00	-7,66	0,00	-0,01	0,00	-0,01	0,00
13.qUSD Official exchange	0,11	0,05	2,09	0,06	-0,01	0,22	-0,01	0,22
15.S _N /Y Gross savings	0,16	0,06	2,65	0,02	0,03	0,30	0,03	0,30
21. i ^r Real interest rate	0,06	0,03	1,95	0,08	-0,01	0,13	-0,01	0,13
22.i _{dep} Deposit interest rate	0,24	0,03	7,17	0,00	0,17	0,32	0,17	0,32
29. n Population	-6,89	1,44	-4,78	0,00	-10,06	-3,72	-10,06	-3,72

Джерело: розробка автора

На основі традиційних теоретичних уявлень можуть бути пояснені далеко не всі відібрані змінні побудованої моделі. За логікою традиційних теоретичних конструкцій може пояснюватися вплив на диференціацію доходів таких змінних:

- темпу інфляції (πCPI), оскільки теоретичною аксіомою є твердження, що від інфляції виграють одні верстви суспільства, але втрачають інші;
- рівня безробіття (u^l), оскільки зростання частки безробітних збільшує прошарок бідних;
- темпу приросту населення (n), оскільки скорочення приросту населення означає старіння нації, тобто, збільшення частки людей, які мають нижчу економічну активність й менші доходи.

Певному логічному поясненню, з огляду на особливості української економіки, «піддається» вплив на диференціацію доходів з боку курсу національної валюти ($qUSD$). Адже динаміка курсу суттєво торкається доходів найбагатших власників тіньової, «олігархізованої» частини української економіки.

Найскладніше пояснити вплив на диференціацію доходів трьох інших змінних моделі, а саме: реальної процентної ставки фінансового ринку (i^r), ставки проценту за депозитами (i_{dep}), частки національних заощаджень у GDP (S_N/GDP).

Суперечливими з позицій традиційної «лінійної логіки» виглядають і знаки («+» чи «-») коефіцієнтів при змінних моделі. Зокрема, коефіцієнти при двох змінних моделі – рівня безробіття (u) та рівня інфляції (π_{CPI}) – мають знаки «-». Це означає, що зв'язок обернений: при зростанні і безробіття, і інфляції диференціація доходів зменшувалася [452].

Якщо обмежитися лише використанням інструментарію регресійного аналізу, то «нелогічні» результати і «незрозумілі» впливи навряд чи можна було б якось інтерпретувати. Однак, побудова Neural Networks відкриває можливості такої інтерпретації. Адже аналіз на основі Neural Networks розкриває внутрішні взаємозв'язки змінних у «вузлах» багаторівневих залежностей. Ці залежності складно або й неможливо презентувати простими однорівневими ланцюжками. Натомість, вони можуть подаватися у вигляді графів. Результати побудови нейронної мережі, яка віддзеркалює зв'язок між коефіцієнтом Джині (%) та сімома відібраними раніше змінними, подано на рис. 3.3.1.

Граф нейронної мережі на рис.3.3.1 засвідчує існування двох вузлів взаємодії між сімома відібраними змінними моделі. Найсильніший зв'язок з коефіцієнтом Джині через перший вузол мали такі змінні:

- 1) $qUSD$ – офіційний курс національної валюти до дол. США,
- 2) i^r – реальна процентна ставка,
- 3) π_{CPI} – рівень споживчої інфляції,
- 4) S_N/Y – частка національних заощаджень у ВВП та
- 5) n – річний темп приросту населення.

У другому вузлі змінними з найсильнішим зв'язком виявилися:

- 1) S_N/Y – частка національних заощаджень у ВВП,
- 2) u^l – рівень безробіття,
- 3) $qUSD$ – офіційний курс національної валюти до дол. США.

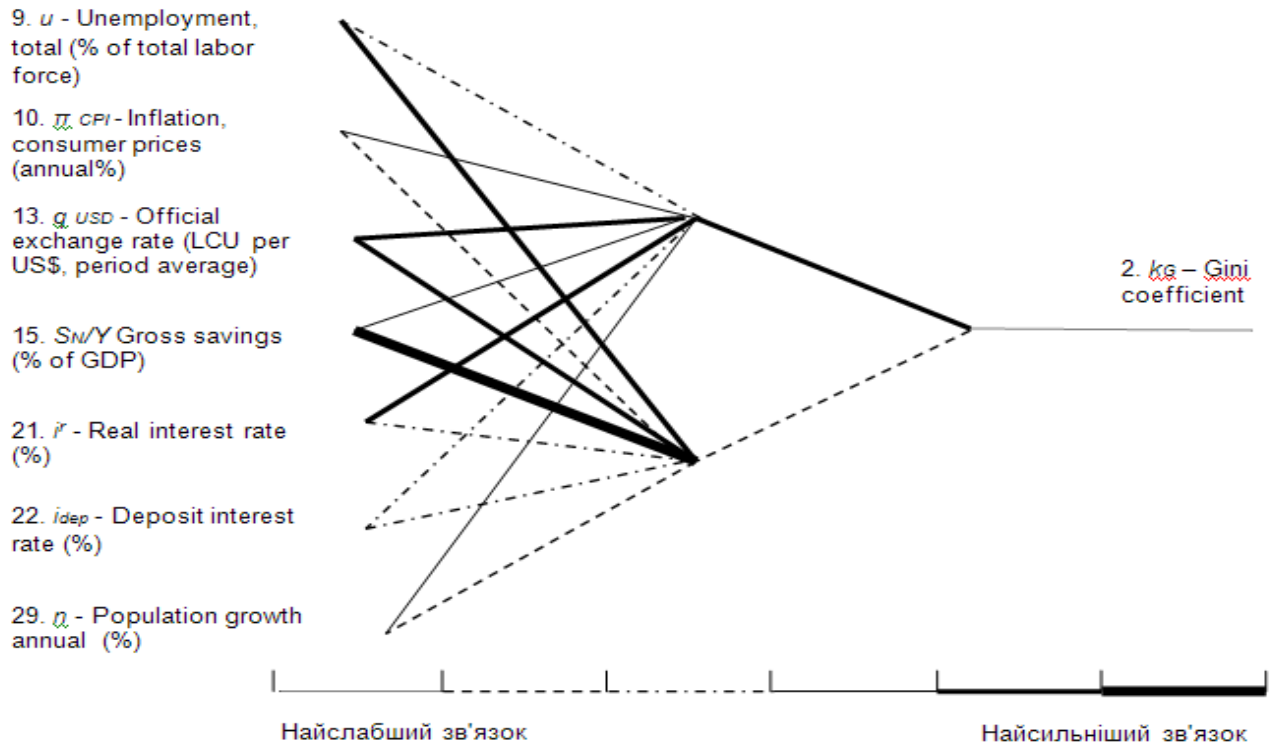

Рис. 3.3.1. Граф нейронної мережі для коефіцієнту Джині

Джерело: розробка автора

Результати побудови нейронної мережі, яка віддзеркалює зв'язок між другим показником диференціації доходів – квінтільним коефіцієнтом диференціації доходів – та сімома раніше відібраними змінними подано на рис. 3.3.2.

Граф нейронної мережі на рис.3.3.2. демонструє два вузли взаємодії між сімома змінними моделі. Найсильніший зв'язок із квінтільним коефіцієнтом диференціації доходів через перший вузол мали такі змінні:

- 1) $qUSD$ – офіційний курс національної валюти до дол. США,
- 2) i^r – реальна процентна ставка.

У другому вузлі найсильнішим був зв'язок був з такими змінними:

- 1) $qUSD$ – офіційний курс національної валюти до дол. США та
- 2) i_{dep} – процентна ставка за депозитами.

Перевірка якості нейронної мережі на тестовій вибірці подана на рис. 3.3.3.

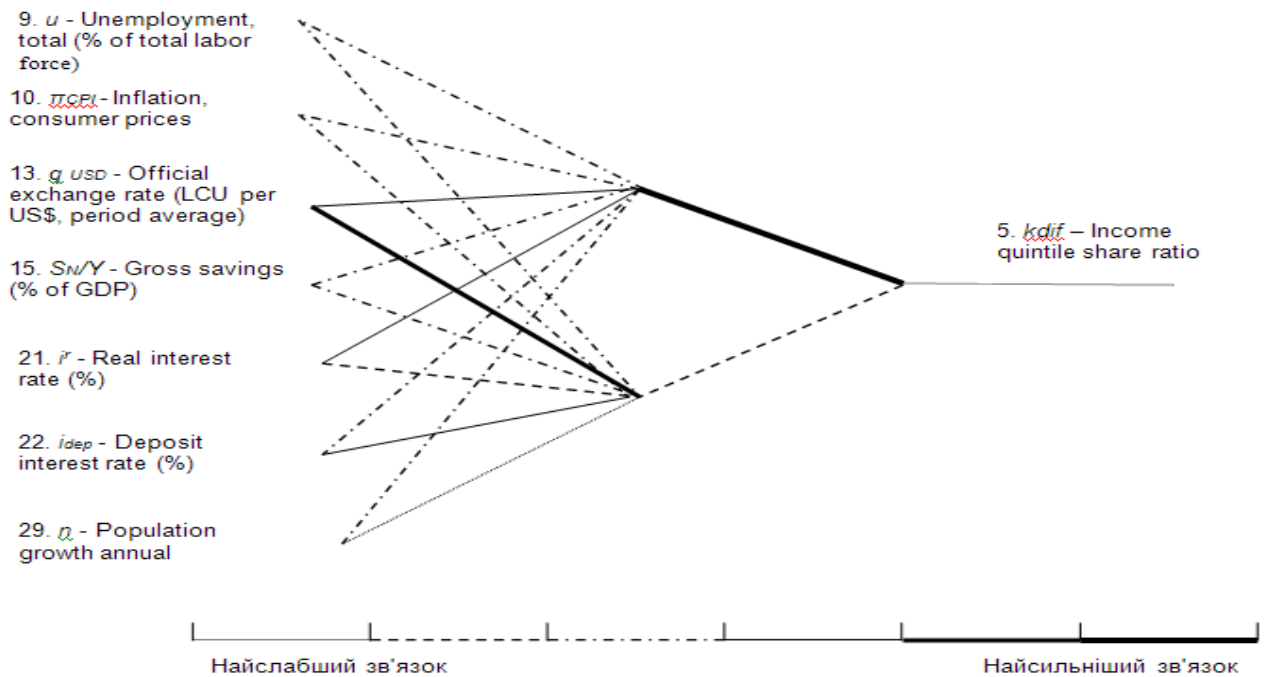

Рис. 3.3.2. Граф нейронної мережі для квінтільного коефіцієнту диференціації доходів

Джерело: розробка автора

На рис.3.3.3а ілюстровано ступінь наближення фактичних та змодельованих з використанням Neural Networks значень для коефіцієнту Джині. На тестовій вибірці двох останніх (з наведених) років похибка прогнозу склала, в середньому, менше 1 %. Це свідчить про дуже високу якість штучної нейронної мережі [452].

Рис.3.3.3а. Перевірка якості нейронної мережі для моделі з коефіцієнтом Джині

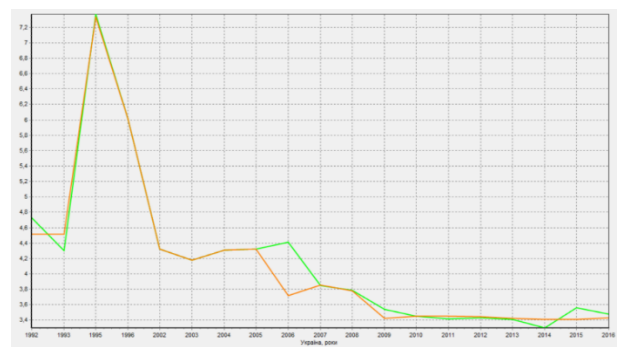

Рис.3.3.3б. Перевірка якості нейронної мережі для моделі з квінтільним коефіцієнтом диференціації доходів

Рис.3.3.3. Перевірка якості нейронної мережі

Джерело: розробка автора

На рис.3.3.3б ілюстровано те, в якій мірі є наближеними фактичні та змодельовані з використанням Neural Networks значення для квінтільного коефіцієнту диференціації доходів. На тестовій вибірці двох останніх років похибка

прогнозу склала, в середньому, менше 2 %. Це також свідчить про високу якість Neural Network.

Отже, висока якість двох нейронних мереж Neural Networks є підставою для використання моделі при прогнозуванні та прийнятті управлінських рішень в царині управління соціальною інклюзією.

Порівняння двох нейронних мереж дає підстави для цікавих узагальнень щодо силу впливу на коефіцієнт Джині та квінтільний коефіцієнт диференціації доходів відібраних змінних. Ймовірно, що саме особливості змісту двох показників диференціації доходів визначають і особливості впливу. Адже квінтільний коефіцієнт диференціації доходів подає диференціацію під кутом зору розриву у доходах найбагатшої та найбіднішої групи населення. Натомість, у коефіцієнті Джині береться до уваги відмінності у доходах також і інших груп населення.

В аналітичній табл. 3.3.5., побудованій за результатами створення двох нейронних мереж, ілюстровано ці особливості впливів [452].

Таблиця 3.3.5.

Ієрархія впливовості змінних у вузлах, побудованих Neural Networks

Коефіцієнт Джині	Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів
Найбільш впливові змінні у першому вузлі взаємодії	
$qUSD; i^r; \pi CPI; S_N/Y; n$	$qUSD; i^r$
Найбільш впливові змінні у другому вузлі взаємодії	
$S_N/Y; u^r; qUSD$	$qUSD; i_{dep}$

Джерело: розробка автора

Достатньо очевидними узагальненнями, що випливають з інформації, поданої у табл. 3.3.5., є такі. Диференціація доходів за коефіцієнтом Джині в українській економіці значною мірою залежить від показників монетарного сектору економіки, досягнутого рівня економічного розвитку, ринку праці та демографічних показників. При цьому показники реального сектору економіки – рівень безробіття, індекс (інфляція) споживчих цін, частка заощаджень у ВВП – здійснюють сильний вплив на коефіцієнт Джині. Натомість квінтільний коефіцієнт диференціації доходів перебуває під сильним впливом монетарного і фінансового секторів, а саме: від показників курсу валюти, реальної процентної ставки та процентної ставки за депозитами [452].

Проведене дослідження дає можливість для формулювання таких узагальнень. По-перше, зв'язок між соціальною інклюзією та станом економіки не є однозначним. Він потребує спеціального аналізу в кожній окремій національній економіці для забезпечення релевантності управлінських рішень. Є підстави вважати, що з соціальною інклюзією може асоціюватися лише таке зменшення рівня диференціації у доходах різних верств суспільства, яке відбувається на тлі покращення економічних показників. По-друге, за умов макроекономічної нестабільності результативним інструментом аналізу соціальної інклюзії може ставати інструментарій побудови моделей Neural Network. Результативність цього інструментарію пояснюється його здатністю виявляти приховані, багаторівневі залежності змінних. Зокрема, дослідження показників рівня диференціації доходів, за українськими даними, дало можливість виявити неочевидні, але суттєві зв'язки між диференціацією доходів, відповідно, соціальною інклюзією, з одного боку, та сукупністю фінансових, монетарних та інших змінних, – з іншого. З'ясовано, що такими змінними були: рівень безробіття, рівень інфляції, курс національної валюти до дол. США, частка національних заощаджень у GDP, реальна процентна ставка, процентна ставка за депозитами та темп приросту населення.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

На основі дослідження інструментарію аналізу та оцінювання рівня соціальної інклюзії в контексті макроекономічної стабілізації національної економіки зроблено наступні висновки.

З'ясовано, що усвідомлення соціальної інклюзії як одночасно соціального та економічного явища все ще перебуває, головним чином, на етапі його якісного оцінювання попри те, що явище можна вважати остаточно ідентифікованим лише тоді, коли віднайдений інструментарій його релевантного кількісного оцінювання.

Виокремлено два базових підходи до кількісного оцінювання соціальної інклюзії: інтегральний та функціональний підхід, а також запропоновано до використання інструментарій штучних нейронних мереж Neural Networks.

Інструментарій штучних нейронних мереж є одним з найбільш релевантних для аналізу економічних систем із порушеною макроекономічною стабільністю, зокрема для аналізу вітчизняної економіки.

Запропоновано способи вирішення проблеми кількісного оцінювання соціальної інклюзії за інтегральним підходом при визначенні інтегрального показника вимірювання інклюзії. Доведено, що соціальна інклюзія, як складне й неоднорідне явище, може оцінюватися саме з використанням інтегрального індексу (I_{incl}). А субіндекси інтегрального індексу мають відображати найважливіші форми економічного змісту інклюзії, а саме: доцільно рівний доступ усіх членів суспільства до благ і користування ресурсами, розподілу доходів і майна; реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; участі в публічному управлінні.

Запропоновано перелік показників для розрахунку відповідних субіндексів з тих показників, які надаються органами офіційної статистики та корелюють зі змістом соціальної інклюзії. В якості таких показників для розрахунку першого субіндексу можуть використовуватися: коефіцієнт диференціації грошових доходів; індекс Джині; частка людей від загальної їх кількості, що проживають за межею бідності, задоволені своїми житловими умовами, мають зручний доступ до громадського транспорту, мають доступ до Інтернету та інші. Як показники для визначення другого субіндексу можуть використовуватись такі: кількість малих/соціальних підприємств на 10 тис. населення; частка зайнятих у малому/соціальному підприємництві від загальної кількості найманих працівників; частка середнього класу у загальній кількості населення тощо. В якості показників для третього субіндексу можуть використовуватися такі: частки громадян, які довіряють/не довіряють центральній/місцевій владі, різним інститутам громадянського суспільства (громадським, волонтерським організаціям, Збройним Силам України, церкві та ін.) від загальної їх кількості; частка громадян, які вже залучені до діяльності інститутів громадянського суспільства або готові до такого залучення від загальної їх кількості.

Обґрунтовано необхідність додаткових досліджень низки специфічних питань для оцінювання соціальної інклюзії за інтегральним підходом, а саме:

визначення вагових коефіцієнтів інтегрального індексу та вагових коефіцієнтів при визначенні субіндексів соціальної інклюзії, формулювання критеріїв віднесення показників до стимуляторів або до дестимуляторів, обґрунтування критичних (природних) значень окремих показників, за якими оцінюються прояви інклюзії.

В межах *функціонального* підходу запропоновано моделювання функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії. А функція соціальної політики «вмонтована» в загальну модель макростабільності з урахуванням взаємодії фінансової, монетарної і соціальної політики. Відтак, соціальна інклюзія через функцію соціальної політики стає елементом своєрідного фінансово-монетарно-соціального міксу, а модель IS–LM–SI розглядається як прийнятніший спосіб віддзеркалення взаємодії трьох політик та забезпечення макроекономічної стабільності. Використано функцію соціальної політики на основі соціальної інклюзії у вигляді рівняння, в якій однією зі сторін виступає параметр «соціальна інклюзія». Обґрунтовано, що, за відсутності інтегрального показника для оцінювання соціальної інклюзії, остання може оцінюватись з використанням часткових показників диференціації окремих груп (спільнот) за доходами, майном, освітою, веденням здорового способу життя, зайнятістю, участю в публічному управлінні тощо, які надає офіційна статистика.

Запропоновано спосіб введення функції соціальної політики на основі соціальної інклюзії в модель макростабільності й визначено її зв'язки з функціями фінансової та монетарної політик. Встановлено, що зміни в соціальній політиці на основі інклюзії не відбуваються автоматично, а є наслідком дискреційних дій національних регуляторів. На фоні стимулювальних заходів фінансової та монетарної політик дискретні заходи соціальної політики мають бути спрямовані на подолання надмірної диференціації, наближення її до оптимального рівня, який корелює з досягненням доцільного рівня макростабілізації національної економіки.

Для підтвердження гіпотези про зв'язок макроекономічної стабільності та соціальної інклюзії використано методику й дані індексу (рейтингу) Глобальної конкурентоспроможності (GCI) по Україні впродовж 2010-2019 років (в наступних роках відсутні деталізовані дані по Україні). Досліджено зв'язок субіндексу рівня

макростабільності, який є складником GCI, з одного боку, та субіндексів, що дотичні до змісту соціальної інклюзії – рівня здоров'я, навичок (освіти і професійної підготовки) та стану ринку праці, які також є складниками GCI – з іншого боку. З'ясовано, що значення цих пар субіндексів (рівня макроекономічної стабільності із рівнем ринку праці ($R^2 = 0,9724$, або 97%), рівнем навичок (освіти і професійної підготовки) ($R^2 = 0,9421$, або 94%), рівнем здоров'я ($R^2 = 0,7152$, або 72%) свідчать про хорошу якість (достовірність) зв'язку.

Обґрунтовано, що за умов зростаючої макроекономічної нестабільності української економіки результативним інструментом аналізу соціальної інклюзії стає інструментарій побудови моделей штучних нейронних мереж Neural Network. Його ефективність пов'язана з унікальною здатністю цього інструментарію виявляти приховані, багаторівневі залежності змінних, які не «лежать на поверхні», які важко або й неможливо пояснити на основі традиційних (класичних) підходів. Дослідження показників рівня диференціації доходів, за українськими даними, дало можливість побудувати графи нейронної мережі для коефіцієнту Джині та для квінтильного коефіцієнту диференціації доходів. Останні дозволяють виявити неочевидні, але суттєві зв'язки, які демонструють вплив макроекономічних показників на соціальну інклюзію (через коефіцієнти диференціації). З'ясовано, що диференціація доходів за коефіцієнтом Джині значною мірою залежить від показників *реального* (рівень безробіття, рівень інфляції за індексом споживчих цін, частка заощаджень у ВВП, річний темп приросту населення), а також *фінансового та монетарного* (курс валюти, реальна процентна ставка) секторів економіки. Натомість, квінтильний коефіцієнт диференціації доходів перебуває під сильним впливом лише *монетарного та фінансового секторів* (курс валюти, реальна процентна ставка та процентна ставка за депозитами). Для підтвердження висновків здійснено перевірку якості нейронної мережі на тестовій вибірці. Похибка прогнозу склала, в середньому, 1% - менше 2 %, що свідчить про високу якість Neural Network.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ, ОРІЄНТОВАНОЇ НА МАКРОЕКОНОМІЧНУ СТАБІЛІЗАЦІЮ

4.1. Інклюзивний напрямок трансформації соціальної політики

Ідея, яка покладена в основу цієї частини дослідження, стосується зв'язків трьох явищ – соціальної інклюзії, соціальної (інклюзивної) політики та макроекономічної стабільності. Значення соціальної політики в цьому логічному ланцюжку полягає в тому, що саме завдяки їй відбувається інституціоналізація соціальної інклюзії. Ця ідея може бути візуалізована у такий спосіб, як відображено на рис. 4.1.1.

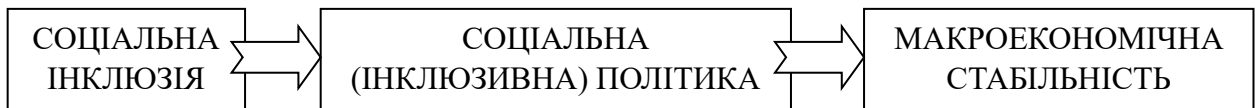

Рис.4.1.1. Візуалізація ролі соціальної політики (на основі соціальної інклюзії) у макроекономічній стабілізації національної економіки

Джерело: розробка автора

Основний зміст того, що презентовано на рис.4.1.1., розкривається у двох положеннях, а саме: по-перше, між соціальною інклюзією та макроекономічною стабільністю існує взаємний зв'язок; по-друге, вплив рівня соціальної інклюзії/ексклюзії на макроекономічну стабільність об'єктивно залежить від сформованої соціальної політики.

Традиційно домінувальними цілями макроекономічної політики вважаються економічне зростання та нарощення обсягів ВВП. В той же час соціальні аспекти розвитку все ще розглядаються в якості її вторинних цілей. Зміст соціальної політики зводиться переважно до соціального захисту та надання соціальних трансфертів малозабезпеченим верствам населення у поєднанні із законодавчо встановленим рівнем мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму. Усталилася думка ототожнення соціальної політики винятково із політикою захисту громадян від бідності, несприятливих соціальних та економічних обставин. Це призвело до потрактування її як політики виживання і подолання бідності.

Такий погляд на соціальну політику, як на залишкову, вважаємо дещо обмеженим у ХХІ столітті. Соціальна політика в її теперішньому прояві неспроможна ефективно реагувати на соціальні та економічні виклики сьогодення. Тому необхідно створити таке теоретичне підґрунтя, яке б пояснювало нові шляхи підвищення добробуту громадян. Ним, вважаємо, може стати *оновлена теорія соціальної політики на основі соціальної інклюзії*. Назріла необхідність актуалізувати значення соціальної політики, переглянути і осучаснити її функції, насамперед в контексті цілей, інструментів, результатів соціальної інклюзії, підняти її на один рівень з іншими важливими (у загальноприйнятому розумінні) політиками – фінансовою та монетарною. І лише на основі максимальної координації цих видів економічної політики держави можлива макроекономічна стабілізація національної економіки у короткостроковому періоді та забезпечення стабільних темпів економічного зростання – у довгостроковому періоді.

На наш погляд, соціальна інклюзія не просто залежить від соціальної політики, а віддзеркалюється в ній. Це віддзеркалення відбувається тоді, коли *соціальна інклюзія стає стратегічною метою розробників і здійснювачів цієї політики*. Ми вже акцентували увагу на тому, що в багатьох країнах інклюзія як суспільна цінність, як напрямок розвитку таргетується урядами. А вигоди від цього має не лише власне соціальна сфера, а й економічна, оскільки відбувається стабілізація економічного розвитку і прискорення економічного зростання [452].

Теоретичні та методологічні основи формування соціальної політики, розробка практичних рекомендацій її реалізації досліджуються науковцями впродовж багатьох століть, однак лише за останній період їх вивчення набуло масового характеру. Серед провідних дослідників вказаної проблематики варто виокремити роботи зарубіжних вчених М. Вебера, П. Кеннеді, Л. Платт, П. Спікера, П. Флора [360; 389; 448; 485; 525], а також таких вітчизняних науковців як В. Близнюк, З. Галушка, В. Геєць, О. Грачов, В. Деріга, В. Кириленко, С. Кудлаєнко, Е. Лібанова, Б. Токарський та ін. [12; 19; 22; 27; 35; 65; 145; 147; 279].

Розуміння функціонального призначення соціальної політики на сучасному етапі викликає значну кількість дискусій і відображається неоднорідністю підходів.

Наразі найчастіше науковці розуміють під соціальною політикою діяльність держави щодо створення таких умов життя суспільства, за яких відбувається усунення негативних наслідків ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості, досягнення соціальних цілей з використанням економічних важелів, підвищення добробуту його членів [27; 279]. Тобто, ключовим принципом реалізації соціальної політики визнається соціальна справедливість. Близьким за змістом є погляд на соціальну політику через керівний вплив держави, заснований на формуванні правил та норм [147], або як певне зібрання нормативних положень, програм, документів, задекларованих намірів держави з приводу регулювання соціальної сфери [145, с.207].

Подібні погляди на соціальну політику характерні не тільки для українських науковців, але й для зарубіжних. У найбільшому англomовному Інтернет-ресурсі The Web's Largest Resource for Definitions соціальна політика трактується як така, що насамперед стосується настанов, принципів, законодавства та діяльності, що впливають на умови життя, які сприяють добробуту людини [509]. А за твердженням фахівців Лондонської школи економіки і політичних наук соціальна політика стосується того, як держави та суспільства реагують на глобальні виклики соціальних та економічних змін, на бідність і міграцію, мають на меті знайти шляхи зменшення нерівності [448].

Проте найбільшого поширення в наукових колах наразі набуло визначення соціальної політики як політики, орієнтованої на соціальний захист населення, тобто на надання соціальних виплат домогосподарствам у вигляді трансфертів у грошовій чи натуральній формі, які покликані пом'якшити ризики, пов'язані з хворобою, старістю, інвалідністю, втратою годувальника, безробіттям, соціальною незахищеністю [428]. Водночас до соціальної політики науковці додають політику регулювання доходів населення і оплати праці, політику зайнятості [389]. Акцентується увага на подвійному аспекті соціальної політики як такої, яку уряди використовують для підвищення добробуту і соціального захисту, а також для опису її практичних кроків та шляхів подальшого зміцнення добробуту населення [485].

Наразі за наявності значної кількості робіт, присвячених різним аспектам соціальної політики, не вистачає ґрунтовних наукових розробок її реалізації на основі соціальної інклюзії. Саме тому метою цієї частини роботи є перегляд концептуальних основ соціальної політики, визначення соціальної інклюзії як пріоритету соціальної політики у III тисячолітті.

Соціальна політика є вагомим продуктом цивілізації, має власну (проте недооцінену) історію формування і розвитку. Вона не є усталеною, її принципи та інструменти змінювались під впливом багатьох викликів та ризиків, які виникали в кожній країні протягом певного історичного періоду часу (рис.4.1.2.).

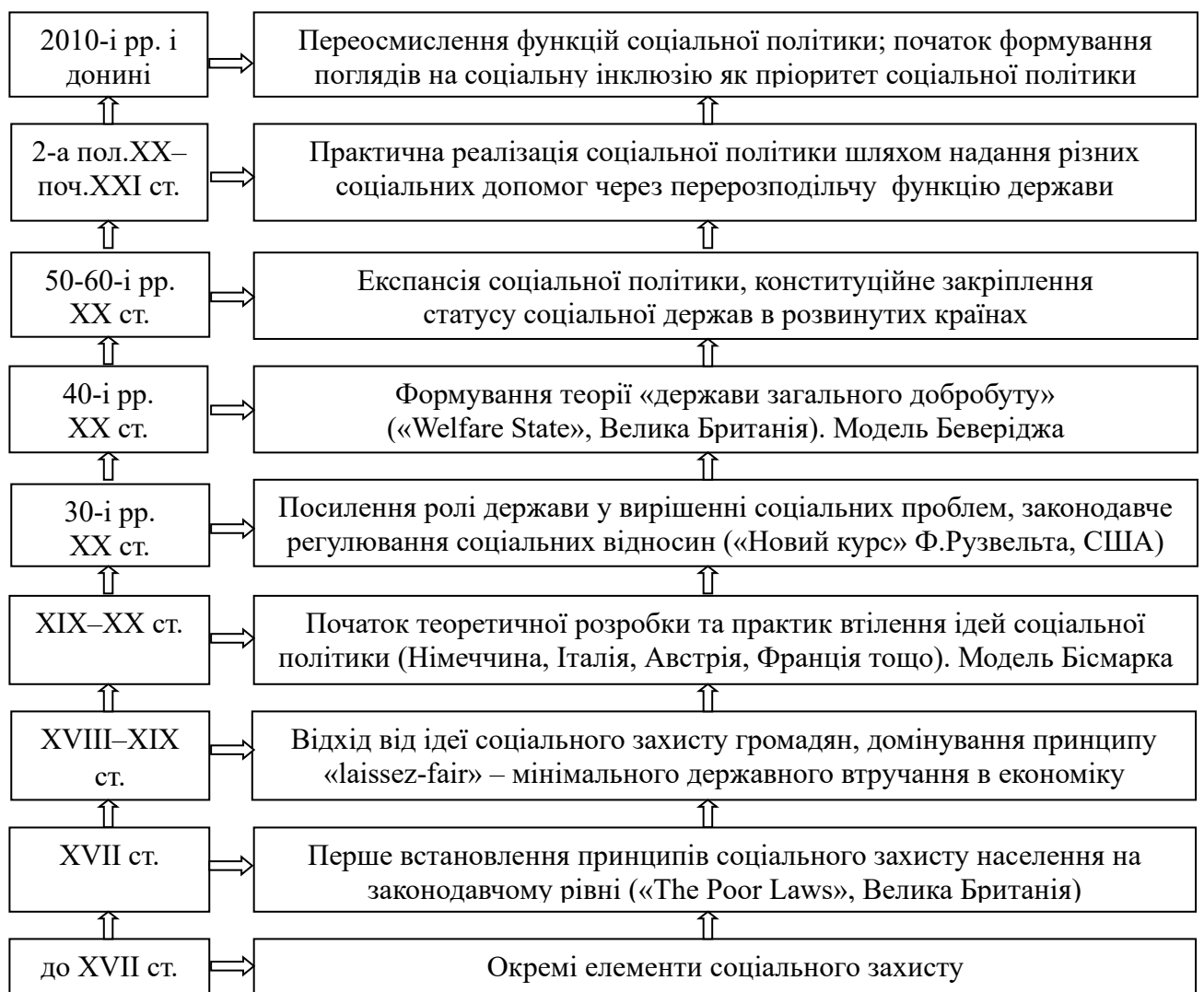

Рис. 4.1.2. Еволюція розвитку соціальної політики

Джерело: розробка автора

Окремі елементи соціального захисту як передумови формування соціальної політики держави можна знайти ще у Стародавньому світі. Мова йде про

запровадження з боку держави різного виду допомог бідним, сиротам, інвалідам війни (Афінська держава, Київська Русь), жертвам стихійних лих (кодекс законів царя Вавилону Хаммурапі) тощо. Важливу роль у закладанні фундаменту соціальної політики держави відігравали братства (православні громадські об'єднання XV-XVII ст., створені для захисту нужденних) та громади (організаційна структура селянства XVI-XVIII ст., яка несла основний тягар соціальної допомоги нужденним на селі). Якщо діяльність братств та громад відбувалася здебільшого на основі суспільної опіки і приватної благодійності, то початком законодавчого встановлення соціальної політики на загальнодержавному рівні прийнято вважати 1601 р., коли королева Англії Єлизавета I видала «Закони про бідних». Аналогічні закони почали прийматися й в інших країнах світу, а бідність почали розглядати з огляду тих, хто «заслужив» чи «не заслужив» на отримання соціальних допомог. Такий підхід став фундаментом для багатьох урядових стратегій в подальших практиках реалізації соціальної політики та наданні соціальної допомоги [78, с.8-10].

У XVIII-XIX ст. відбулося певне гальмування розвитку соціальної політики. Це пояснюється домінуванням на той час ліберальних настроїв невтручання держави в природні процеси ринкової економіки. Прихильники теорії «laissez-fair» були впевнені, що ринок здатний розвиватися самостійно, а соціальний захист населення з боку держави є шкідливим, оскільки перешкоджає індивідуальній свободі і відповідальності за свої вчинки. Зайвою також вважалася відповідальність держави за такі «провали ринку», як безробіття з незалежних від робітника причин [32]. Однак соціальні та економічні катаклізми, циклічність економічного розвитку, боротьба робітничого класу проти соціальної незахищеності та інші фактори змінили ставлення до соціальної функції держави у суспільстві та меж її відповідальності. Ідеалізація індивідуалізму і «природного відбору», погляд на суспільний розвиток як на процес виживання найсильніших, найбільш пристосованих до мінливих життєвих умов індивідів не виправдали себе. Було визнано необхідність посилення втручання держави в соціально-економічні процеси. Зокрема, П. Флора зазначав, що сучасна держава з її системою соціальної

політики є європейським винаходом і виникла як відповідь на проблеми, які були породжені капіталістичною індустріалізацією [360].

Теоретична розробка проблем соціальної політики розпочалася на межі XIX-XX ст. і пов'язана з діяльністю організації «Союз соціальної політики» у Німеччині. А власне термін «соціальна політика» запропонував основоположник теорії добробуту Лоренцо фон Штайн (1815-1890 рр.). Одним із перших, хто на практиці почав втілювати ідеї теорії добробуту і соціальної політики, був Рейхсканцлер Германської імперії Отто фон Бісмарк-Шенгаузен (1815-1898 рр.). Протягом 1883-1889 років він ініціював прийняття низки соціальних законів (закони про страхування на випадок хвороби, від нещасних випадків, у зв'язку зі старістю та інвалідністю) [459]. Саме з їх допомогою встановилася відповідальність держави за тих, хто опинився у стані нужденності і бідності.

Подібна практика почала розповсюджуватися і в інших країнах світу. У Великій Британії за ініціативи її прем'єр-міністра Девіда Ллойд Джорджа (1863-1945 рр.) впродовж 1908-1911 років прийняли закони про пенсії за віком, «Білль про національне страхування». Аналогічні закони про державне соціальне страхування ухвалили також в Італії та Австрії у 80-90-х рр. XIX ст., у Франції, Бельгії та Нідерландах – на початку XX ст.

Отже, вже на рубежі XIX-XX ст. зроблено значний крок в усвідомленні значущості соціальної політики та у формуванні фундаменту для її подальшого практичного втілення. Проте безальтернативне визнання домінуючої ролі держави у вирішенні соціальних проблем суспільства відбулося лише після Першої світової війни та, особливо, після Великої депресії 1929-1933 рр. Одним із серйозних наслідків останньої стала поява циклічного безробіття, що спричинило величезні економічні і соціальні втрати. Вагомою стала реакція держави, спрямована на їх подолання.

В цей же час почали з'являтися фундаментальні теоретичні дослідження, які приділяли серйозну увагу не тільки економічним, а й соціальним проблемам. Теоретичні погляди одного з найвидатніших вчених XX ст. Джона М. Кейнса (1883-1946 рр.) полягали в тому, що макроекономічна політика, яка традиційно зводиться

до фінансової та монетарної, повинна бути чутливою й до її соціальної складової. Ці ідеї Дж. М. Кейнса [387] відобразилися у практиці економічних політик США («Новий курс» Рузвельта), Великої Британії (модель Беверіджа) та інших країн.

Якщо з ім'ям О. Бісмарка пов'язують виникнення соціальної держави, то з ім'ям Вільяма Г. Беверіджа (1879-1963 рр.) – утворення західноєвропейської моделі «держави загального добробуту». Принцип діяльності останньої можна описати за такою схемою: держава відповідальна за надання базових гарантій соціального захисту всього населення; роботодавець – за соціальне страхування найманих працівників; працівник – за додаткове особисте страхування. Модель В. Беверіджа передбачала боротьбу з п'ятьма найбільшими соціальними бідами людини протягом усього періоду її життя – бідністю, хворобами, безробіттям, поганим житлом, недостатньою освітою – й отримала назву соціального захисту «від колиски й до могили», тобто від народження й до смерті [120]. Про кризу «держави загального добробуту», яка разом з іншими суспільними процесами заклала основу формування фундаментальних ідей теорії соціальної інклюзії, йшлося у розділі 1.

Справжня експансія соціальної політики відбулася у повоєнний період, протягом 50-60-х років XX ст. Саме в період економічного підйому стало можливим більше уваги приділяти соціальним аспектам економічного розвитку національних економік. Основними цілями соціальної політики в цей час визнано такі: поліпшення матеріального стану й умов життя громадян, підвищення рівня їхнього добробуту; забезпечення ефективної зайнятості; підвищення якості і конкурентоспроможності людського капіталу; надання гарантій конституційних прав громадян у сфері праці, освіти, охорони здоров'я, культури, забезпечення житлом, соціального захисту через встановлення соціальних стандартів тощо. В цей час в структурі державних видатків розвинених країн почала зростати частка витрат на різноманітні соціальні програми. Відповідальність за рівень добробуту в суспільстві перекладено на державу й визнано, що громадяни, приватні підприємства та громади самотійно не в змозі значно підвищити його рівень. Німеччина, Франція, Іспанія та інші держави закріпили статус соціальної держави на конституційному рівні.

Механізм реалізації соціальної політики в різних країнах відрізняється залежно від прийнятої в них відповідної моделі. Основними моделями соціальної політики у 2-й пол. XX ст. визнано такі: американська, англосаксонська, європейська, скандинавська, східноазійська (табл.4.1.1.).

Таблиця 4.1.1

Моделі соціальної політики

Модель	Країни	Основні способи фінансування соціальних програм
Американська	США	Відокремлення соціального захисту від вільного ринку, захист лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат; забезпечення достатнього рівня і якості життя основної частини населення
Англо-саксонська	Австралія, Велика Британія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія	Ринковий розподіл доходів при мінімальному втручанні держави в їх регулювання, незначні програми соціальної допомоги
Європейська	Австрія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Швейцарія	Високорозвинена система державного і приватного соціального страхування, програми професійної перепідготовки
Скандинавська (шведська)	Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція	Значне фінансування програми професійної перепідготовки, розвинена система соцстрахування
Східно-азійська	Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Японія	Значна соціальна роль корпорацій, високорозвинена система приватного соціального страхування (медичного і пенсійного)

Джерело: складено на основі [6, с.96]

Табл. 4.1.1. свідчить, що обрана модель соціальної політики залежить насамперед від національних і культурно-етнічних особливостей країни. Проте їхньою спільною рисою є та, що в якості фундаментальної основи розвитку західної цивілізації визнано ідеологію добробуту, а подальший розвиток ідей соціальної держави став одним із її наріжних цінностей.

Дотримання соціальних прав у суспільстві відбувалося шляхом реалізації таких основних функцій соціальної політики, як встановлення мінімальних соціальних стандартів (законодавчо встановлені рівні прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати) й надання різноманітних соціальних допомог. Фінансування цієї системи здійснювалось за рахунок перерозподілу доходів через страхування та податкову політику (насамперед через прогресивну систему оподаткування) (рис. 4.1.3.).

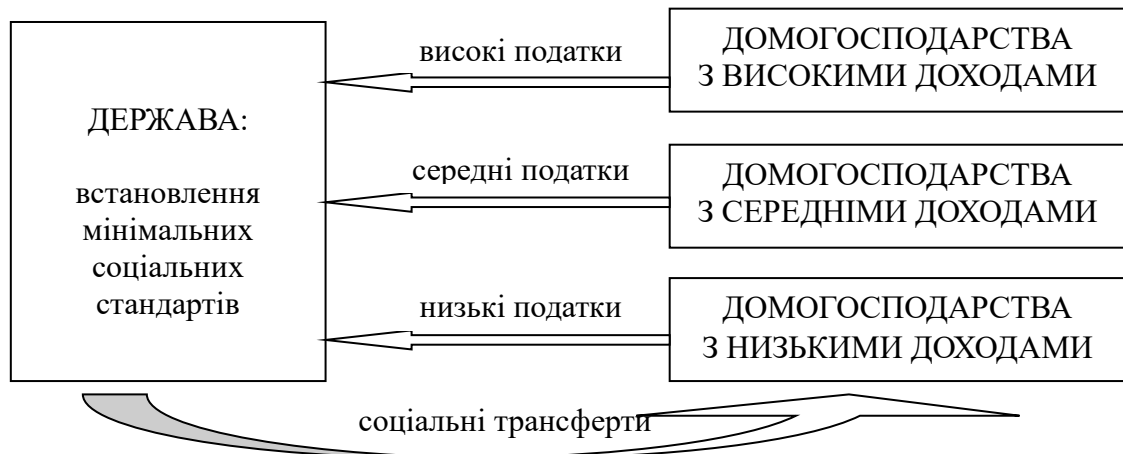

Рис.4.1.3. Механізм реалізації соціальної політики: кругообіг доходів-видатків

Джерело: розробка автора

Рис. 4.1.3. демонструє загальновідому теоретичну конструкцію механізму реалізації соціальної політики: вищі податки стягуються із найбільш заможних верств суспільства через систему прогресивного оподаткування, а найменш забезпечені домогосподарства отримують не зароблені, а перерозподілені доходи у вигляді різноманітних соціальних трансфертів. І саме таким чином держава й досі виконує свою основну соціальну функцію – перерозподільну.

Характерною ознакою моделі держави загального добробуту стала розвинена система соціального захисту, витрати на яку передбачалися не менше 20-25 % ВВП, а частка у державному бюджеті соціальних видатків на охорону здоров'я і освіту мала складати не менше 7-9 % та 4-6 % ВВП відповідно [447]. Таке невпинне зростання соціальних видатків протягом останнього пів століття стало негативно впливати на економіку й порушувати ефективність її функціонування. З кінця 90-х рр. XX ст. наростає критика держави загального добробуту. Щораз вищі соціальні видатки стали високовитратними й такими, що перестали забезпечувати таку ж саму віддачу в плані економічної ефективності.

Якщо в середині XX ст. працездатне населення цілком витримувало рівень податкового та соціального навантаження, необхідного для фінансування широких соціальних програм, то з часом ситуація змінилася. Збільшення тривалості життя, стрімке старіння населення, осучаснення медичних послуг тощо призвели на рубежі XX-XXI ст. не тільки до зростання демографічного навантаження на працездатне населення, а й до посилення фінансового тиску на систему пенсійного

забезпечення та охорону здоров'я. Загострили проблему й наслідки світової економічної кризи 2008-2009 рр., пандемія COVID-19 та коронакриза, а також повномасштабна війна РФ проти України, які потребували додаткових соціальних виплат. До демографічних змін, швидкого старіння населення, викликів пенсійного забезпечення додалися розширення неформальної зайнятості, етнічна нерівність, міграційні процеси тощо [78, с.10].

Одним з позитивних результатів реалізації національних соціальних політик на рубежі XX-XXI ст. стало зниження рівня бідності. Для досягнення цієї мети було прийнято низку документів стратегічного планування на національному та глобальному рівнях. Це, зокрема, Стратегія скорочення бідності (Світовий банк, МВФ, 1999); Стратегія подолання бідності (Україна, 2016); Цілі Розвитку Тисячоліття (Україна, 2000-2015) та ін. Важливо відзначити, що й самі теорії бідності теж еволюціонували. Зокрема, в основу сучасної теорії бідності покладено деприваційну складову (складову соціальної ексклюзії), коли бідність оцінюється вже не за ресурсами, а за умовами життя. Відповідно, тепер бідність оцінюється не за доходами та витратами, а на основі переліку благ, яких позбавлені бідні домогосподарства. Такими факторами є обмеженість доступу до здорового способу життя і чистого довкілля; до якісного харчування і чистої питної води; до роботи, що відповідає освітній кваліфікації працівників, до якісного (а не безкоштовного, що гарантоване Конституцією) медичного обслуговування і якісної освіти тощо. Саме на основі показників депривації можна робити висновок про рівень бідності в країні. Бідними зараз прийнято вважати тих, хто позбавлений доступу до якісних благ, тобто не охоплений послугами інклюзії. Доречно згадати, що в Україні вимірювання бідності на основі деприваційних ознак проводяться від 2007 року.

Практичний досвід реалізації соціальної політики в Україні свідчить, що політика, яка орієнтована винятково на підтримку бідних і вразливих верств населення, не має реальної ефективності у подоланні нерівності, бідності та соціального відчуження, оскільки не сфокусована на гарантування універсальних послуг соціального включення (інклюзії). На прикладі реалізації соціальної

політики в Україні розглянемо її результативність в частині соціального захисту (табл.4.1.2.) й подолання бідності (рис.4.1.4.).

Таблиця 4.1.2

Динаміка соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів
в Україні впродовж 2010-2021 років, %

Показники	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Частка у структурі доходів	38,5	37,1	37,2	34,1	33,4	32,5	31,8	33,8	32,5
До попереднього періоду	116,2	101,3	117,2	106,1	126,8	119,1	112,7	114,9	115,5

Джерело: складено на основі [187].

Аналіз Таблиці 4.1.2. свідчить про значну частку (більше третини) в структурі загальних доходів різноманітних соціальних допомог і поточних трансфертів, які отримали вітчизняні домогосподарства впродовж 2010-2021 років. Причому частка зазначених допомог була вищою у кризові і посткризові періоди (2010, 2014, 2015, 2020 рр.), в той час, як за умови стабілізації економіки соціальна допомога малозабезпеченим верствам населення дещо скорочувалась (2016-2019, 2021 рр.). Крім того, дані таблиці 4.1.2. демонструють, що в кожному наступному періоді обсяги соціальних допомог і поточних трансфертів перевищували показники відповідних попередніх періодів.

Рис. 4.1.4. демонструє динаміку рівнів відносної та абсолютної бідності в Україні впродовж 2000-2022 років. Обидва показника показують подібну тенденцію зміни рівнів бідності в країні (скорочення у 2000-2013 рр. та зростання у 2014-2022 рр.), хоча темпи їх різняться. Це, на нашу думку, пояснюється особливостями внутрішнього змісту зазначених показників. Якщо рівень відносної бідності відображає частку осіб (домогосподарств), які через брак ресурсів не можуть підтримувати притаманний конкретному суспільству у визначений період часу спосіб життя, то рівень абсолютної бідності свідчить про відсутність достатніх ресурсів для забезпечення їхніх основних життєвих потреб. Світовий банк зараховує Україну до країн, де бідними вважають осіб (домогосподарства), які живуть на менше ніж 5,5 доларів на день (біля 220 гривень за поточним курсом, не менше 6,5 тисяч гривень на місяць) та абсолютно бідними тих, хто живе менше за

1,25 дол на день (біля 50 гривень за поточним курсом, не менше 1,5 тисячі гривень на місяць). Попри сутнісні відмінності цих показників, обидва демонструють той факт, що з 2014 року рівень бідності вітчизняних домогосподарств поступово зростав і досяг критично високих значень у 2015-2016 рр. Після скорочення цих показників у 2017-2019 рр. вже з 2020 р. знову фіксується зростання як відносної, так і абсолютної бідності, що пов'язано із черговим порушенням макроекономічної стабільності вітчизняної економіки (коронакриза, повномасштабна війна). У період повномасштабної війни рф проти нашої країни український уряд продовжує виконувати свої соціальні зобов'язання в частині фінансових виплат, зокрема й тим, хто найбільше постраждав від війни. Зокрема, здійснено всі заплановані на 2022 і 2023 роки підвищення виплат, вперше проіндексовано військові пенсії та реалізовано програму підтримки пенсіонерів віком 80+, створено систему централізованого нарахування виплат громадянам, які перебувають на території ведення бойових дій і в окупації тощо. Загалом, у 2022-2023 рр. щорічно соціальними виплатами було охоплено понад 5 мільйонів сімей, на це було спрямовано близько 800 млрд грн у 2022 році та 450,1 млрд грн у 2023 році [201].

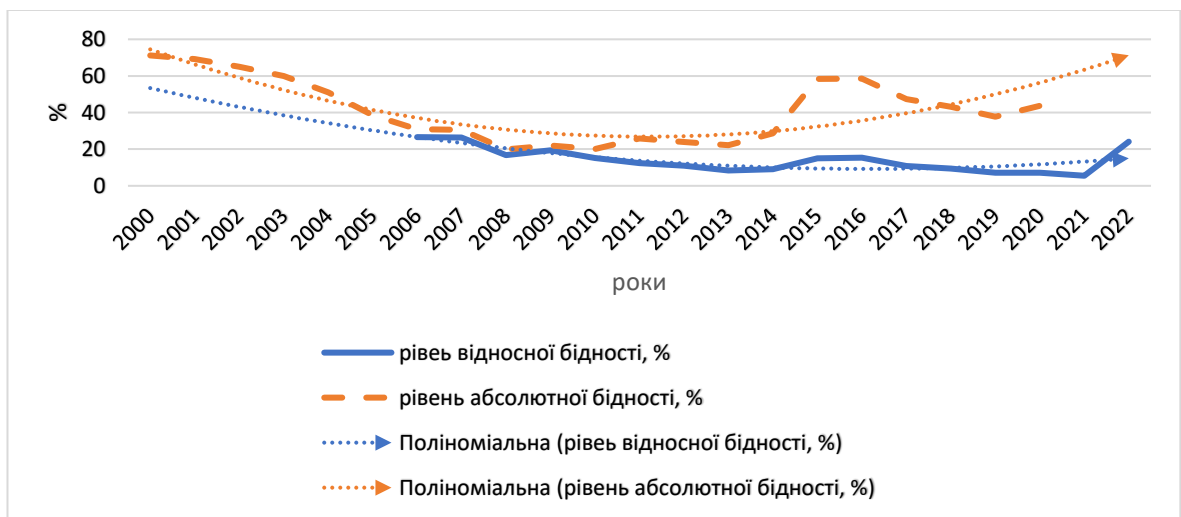

Рис. 4.1.4. Динаміка рівнів відносної та абсолютної бідності в Україні, 2000-2022 рр.

Джерело: складено на основі [433; 436].

Порівняння таблиці 4.1.2. та рис. 4.1.4. дає підставу для таких узагальнень: *всупереч* реалізації однієї з основних функцій соціальної політики, а саме *збільшення різноманітних соціальних допомог та інших поточних трансфертів*,

проблема бідності в Україні й досі не вирішена. Станом на 2022 рік близько чверті населення України (24,1%) перебуває за межею бідності. Не применшуючи вагу соціальної допомоги ексклюзивним особам, найбільш уразливим прошаркам населення, слід визнати, що винятково фінансовими методами вирішити проблему бідності неможливо. Надання значної кількості різноманітних соціальних виплат, пільг, субсидій тощо має зворотну дію. Остання проявляється в тому, що чим більше фінансових ресурсів держава витрачає на соціальні видатки, тим більшою є втрата населенням мотивації до власного розвитку. Ще американський економіст, лауреат Нобелівської премії Роберт Лукас влучно описав нищівний принцип перерозподілу доходів так: з усіх тенденцій, шкідливих для економічно здорових держав, найбільшою спокусою й отрутою є увага до питань перерозподілу [411].

Суперечність поточної соціальної політики (відсутність стійкої тенденції до скорочення бідності попри зростання соціальних допомог) полягає, на нашу думку, в її фокусуванні не на усунення причин, а на виправлення наслідків бідності. Якщо останні (наслідки бідності) є очевидними (падіння доходів, низький рівень життя, погіршення стану здоров'я, неможливість отримати якісну освіту тощо), то причиною бідності та вразливості є відчуження (ексклюзія) та відсутність гарантій універсальних послуг соціального включення (інклюзії). Саме тому вважаємо за необхідне переосмислити функції сучасної соціальної політики. Метою останньої, на нашу думку, є узгодження цілей соціального характеру на основі соціальної інклюзії з цілями макроекономічної стабілізації національної економіки (у короткому періоді) та економічного зростання (у довгому періоді). Для цього слід змістити акцент з її домінувальної функції щодо соціального захисту найменш забезпечених верств населення до нової інклюзивної функції включення усіх членів суспільства до різних суспільних процесів (рис. 4.1.5.).

На рисунку 4.1.5. репрезентовано авторський погляд на необхідність зміни функціонального призначення соціальної політики, доцільність переходу від пасивного соціального захисту до активного на основі соціальної інклюзії. Якщо патерналістське спрямування соціальної політики на основі пасивного соціального захисту призводить до настроїв соціального утриманства й послаблення мотивації

до праці, то інклюзивний підхід сприяє зростанню можливостей реалізувати свій особистісний потенціал в усіх сферах суспільного життя. Суть інклюзивного підходу у соціальній політиці полягає у створенні максимально широкого кола умов, можливостей та стимулів розвитку для кожного, у включенні кожного до економічного, соціального, політичного і громадянського життя суспільства.

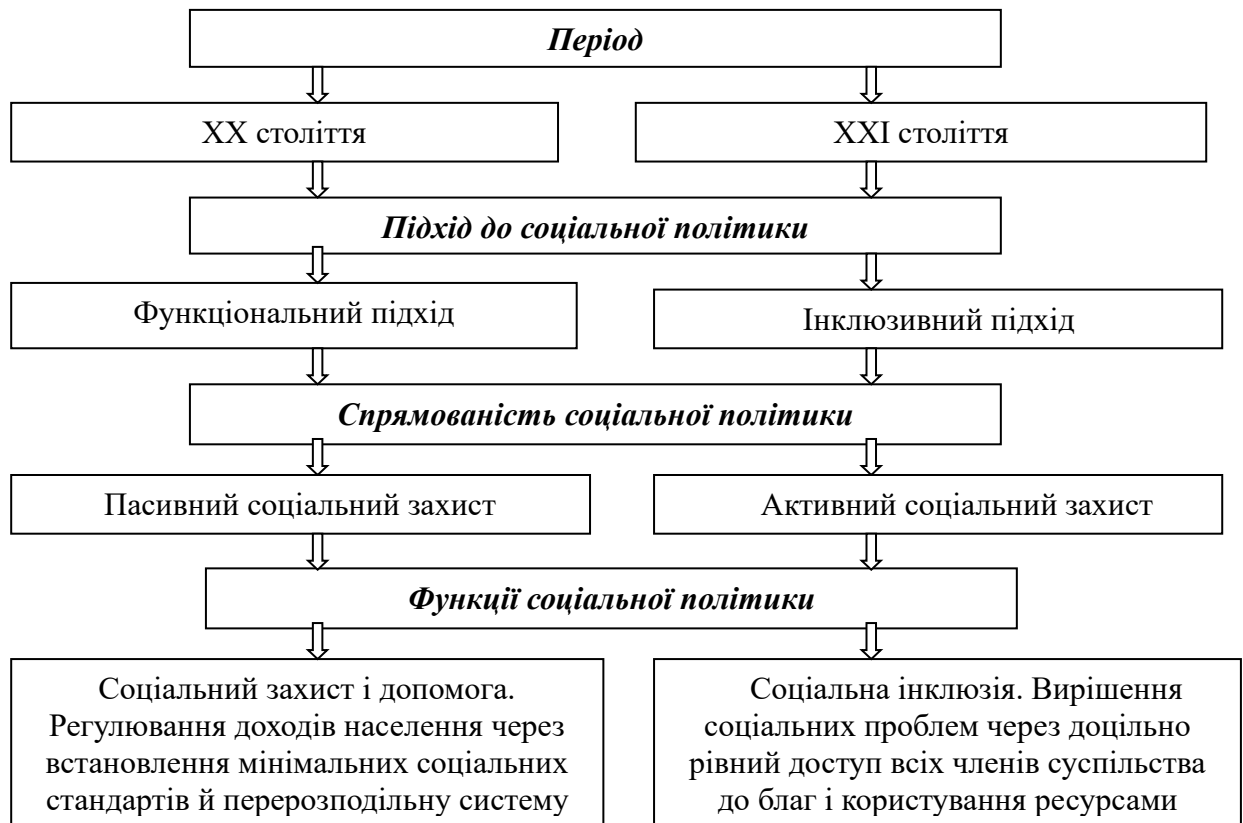

Рис.4.1.5. Зміна пріоритетності функцій соціальної політики у XX-XXI ст.

Джерело: розробка автора

В якості аргументації доцільності ідеї розвитку соціальної політики на основі соціальної інклюзії скористаємось результатами дослідження спеціалізованої організації ООН – Research Institute for Social Development (UNRISD). В роботі «Соціальна політика та інклюзивний розвиток» розкривається ідея підпорядкованості соціальної політики вирішенню проблеми інклюзії; обґрунтовується, чому і як соціальна політика має відповідати викликам, які пов'язані з суттєвими відмінностями умов життя різних верств суспільства та потребам інклюзії (включення) для забезпечення стійкого економічного зростання [482]. В іншому дослідженні, що опубліковано у одному із найвпливовіших видань Wall Street Journal, знайшли відображення не зовсім традиційні й звичні уявлення

про перерозподіл доходів і бідність, отже про інклюзію. Квінтесенцією цього дослідження стала теза: бідні не наблизяться до багатих автоматично, якщо їм просто дати гроші. Обґрунтовується незвична для пересічних громадян думка, що бідність – це не тільки гроші. Бідність не можна подолати винятково грошовими засобами через соціальну допомогу, отриману через перерозподільну систему. Така грошова допомога може допомогти лише у короткостроковій перспективі. Реальність полягає в тому, що жодна країна ніколи не виходила з бідності лише завдяки перерозподілу доходів, що лежить в основі традиційної соціальної політики. Якщо б перерозподіл доходів міг призвести до такого бажаного результату, йдеться у дослідженні, то у США взагалі не було б дитячої бідності. Зокрема, «до рецесії COVID-19 США витратили майже 500 мільярдів доларів на їжу, житло та медичне обслуговування бідних і малозабезпечених сімей з дітьми, які проходили перевірку на рівень доходів. Це у сім разів більше, ніж необхідно для ліквідації всієї дитячої бідності у США». Висновок такий, що для скорочення бідності і збільшення доходів люди повинні покращити свою здатність працювати і, відповідно, заробляти, бути залученими у суспільні процеси [461].

Розуміння необхідності зміни концептуальних засад поточної соціальної політики характерне не тільки для країн Заходу і США. Сучасні дослідження реалізації соціальної політики у країнах Східної Азії також дають підстави для відповідних висновків. Зокрема, це висновки про зростання ваги завдань і заходів інклюзивної соціальної політики при досягненні кращих показників економічного зростання. Йдеться про заходи з перерозподілу доходів та досягнення більшої рівності можливостей, участі в суспільному житті [408]. В іншому дослідженні, присвяченому моделям соціальної політики країн Латинської Америки, зроблено висновок про існування вектору руху від часткових соціальних гарантій до гарантування загального зближення умов життя різних верств суспільства та подолання бідності [357]. І це все про інклюзію.

Рис.4.1.6. віддзеркалює наше бачення змісту оновленої соціальної політики в контексті цілей (цінностей), інструментів та результатів соціальної інклюзії. Цілі (цінності) та результати соціальної інклюзії, на яких має базуватися оновлена

соціальна політика, детальніше розглядалися у двох перших розділах. Тому зупинимось на поясненні інструментів оновленої соціальної політики. Згідно з традиціями макроекономічної науки, всі інструменти економічної політики поділяються на адміністративні та економічні. Першу групу складають нормативно-правові акти, що формують законодавчу базу відповідної політики, та організаційні інструменти. Розглянемо ці інструменти на прикладі нашої країни.

Рис.4.1.6. Зміст соціальної політики в контексті цілей, інструментів та результатів соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Нормативно-правові акти у сфері соціальної політики, зокрема на основі соціальної інклюзії, формують Закони України та підзаконні акти (Постанови Кабінету Міністрів України, Розпорядження Кабінету Міністрів України, накази профільного міністерства – Міністерства соціальної політики України тощо). Формування нормативно-правової бази у сфері соціальної політики розпочалося в нашій країні на початку 90-х років XX ст. Огляд чинної законодавчої бази у сфері соціальної політики, базовий перелік якої наведено у таблицях Р.1. і Р.2. Додатку Р, дає підстави стверджувати, що найбільші зусилля держава спрямовувала й досі продовжує спрямовувати переважно на фінансовій підтримці ексклюзивних верств населення. Особливо це стосується підтримки осіб з інвалідністю, внутрішньо

переміщених осіб, багатодітних сімей, пенсіонерів. Поширеною й досі залишається думка про доцільність подальшого збільшення видатків на соціальний захист населення, зокрема на основі внесення відповідних змін до нормативно-правових актів [170]. Така ситуація зберігається і в період поширення пандемії COVID-19, і під час повномасштабної війни РФ проти України. Зокрема, очільники Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України анонсують збільшення соціальних допомог тій групі ексклюзивних осіб, на яких спрямована діяльність міністерства – внутрішньо переміщеним особам як тим, хто «опинився в тяжких життєвих обставинах» [195]. На їх підтримку передбачено збільшення на 5% видатків Мінсоцполітики у Державному бюджеті України на 2024 рік [185].

На наше переконання, чинним нормативно-правовим актам у сфері соціальної політики бракує усвідомлення ваги інклюзивності та інклюзивного спрямування соціального законодавства. В них має бути зафіксовано доцільну рівність доступу всіх членів суспільства до благ і користування ресурсами, до реалізації власного трудового та/або підприємницького потенціалу. Це дозволить не тільки вивільнити частину державних видатків, спрямованих на соціальні потреби, але й відійти від політики патерналізму і утриманства, рухатись у напрямку до політики участі і підтримки соціальної значущості всіх без винятку громадян.

Слід констатувати певні зрушення в усвідомленні неефективності сучасної соціальної політики в нашій країні, спрямованої переважно на надання (а подекуди й збільшення) фінансової підтримки ексклюзивним особам. Зокрема, мова йде про оголошений Міністерством соціальної політики України намір відмовитися від великої кількості соціальних виплат на користь упровадження політики сприяння адаптації осіб з особливими потребами до всіх сфер суспільного життя, насамперед до ринку праці. Наочним прикладом нагальності переформатування соціальної політики в країні став сформований Міністерством соціальної політики лозунг «Формуємо спроможності замість залежності» [201]. Це можна назвати *політикою формування соціальних послуг щодо адаптаційної підтримки ексклюзивних осіб*. Така підтримка передбачає підготовку фахівців (психологів, реабілітологів, інклюзивних освітян і соціальних працівників), які можуть провести людину через

складний період її життя, спричинений порушенням макростабільності; створення необхідних соціальних сервісів (на кшталт єдиного порталу державних послуг «Дія», онлайн-сервісу офіційного сайту Мінсоцполітики) та ін.

В основі організаційних інструментів оновленої соціальної політики має бути діяльність інститутів публічної влади. Загальновідомо, що останні втілюють інтереси народу, супроводжують всі соціальні процеси у суспільстві, здійснюють управління справами суспільства. Вважаємо, що функціонування загальнодержавних інститутів публічної влади має доповнюватись активнішою діяльністю органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства. Саме останні мають більш тісні зв'язки зі своїми спільнотами та окремими громадянами, спроможні глибше відображати їхні потреби та інтереси, залучати їх до трудової і публічної діяльності (детальніше розглядалося у п.2.3.).

Економічні інструменти оновленої соціальної політики ми поділяємо на автоматичні та регуляторні. Результативність інструментів автоматичної дії зумовлена зміною економічної кон'юнктури та не передбачає прямої участі держави. Чим вищим буде рівень інклюзії, залученості громадян і спільнот у всі суспільні процеси, тим доцільно рівніші (справедливіші, доходніші) будуть умови їхнього життя, і тим вищим буде рівень розвитку суспільства, відповідно й швидшою буде макроекономічна стабілізація національної економіки.

Якщо дія автоматичних інструментів не передбачає прямої участі держави, то регуляторні інструменти оновленої соціальної політики мають бути результатом свідомого втручання держави у регулювання соціальних процесів. Ці інструменти слід розглядати з погляду сукупності різноманітних стандартів, нормативів, методик оцінювання та прогнозування соціальних показників. До них належать встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Важливим інструментарієм оцінки ролі соціальної політики є Індекс соціального прогресу (Social Progress Index, SPI), який вимірює рівень соціального

розвитку й суспільного добробуту національної економіки, а також виступає індикатором розвитку людського капіталу. Індекс SPI був розроблений під керівництвом Майкла Портера (Гарвардська школа бізнесу) та Скотта Стерна (Массачусетський технологічний інститут) та, починаючи з 2014 року, щорічно публікується некомерційною організацією Social Progress Imperative. Слід зважати на той факт, що соціальний прогрес не тотожний економічному розвитку та макростабілізаційним процесам, які відображають різні економічні індекси. Він має більш комплексний характер, а його методика не зводиться до традиційного використання економічних показників на кшталт ВВП, ВНД або ВВП на душу населення. Зосереджуючись на неекономічних аспектах соціальної діяльності, він демонструє, наскільки ефективно країна використовує свій рівень економічного розвитку та наявні ресурси для подальшого соціального прогресу. Індекс також дозволяє оцінити успіх країни на шляху до скорочення бідності і нерівності, покращення умов життя населення.

Для визначення рівня соціального прогресу національної економіки використовують близько 60 показників, які згруповані за 12-ма компонентами (субіндексами) у три групи:

1 група. Задоволення базових людських потреб: харчування, доступність питної води, забезпечення житлом та електроенергією, доступ до базової медичної допомоги, рівень особистої безпеки та ін.

2 група. Забезпечення добробуту: доступність базової освіти та рівень грамотності населення, доступ до інформації та можливості використання комунікаційних технологій, рівень охорони здоров'я й тривалість життя після 60 років, рівень екології та ін.

3 група. Можливості розвитку людини: забезпечення політичних, майнових, релігійних та інших прав людини, персональна свобода та свобода вибору, інклюзивність та відсутність дискримінації, доступність та якість вищої освіти тощо (рис. 4.1.7.).

Всі показники Індексу SPI вимірюються за шкалою від 0 (найменша ступінь прогресу) до 100 (найвища ступінь прогресу). Індекс показує, що країни з високим

рівнем доходу, як правило, досягають більшого соціального прогресу, ніж країни з низьким доходом. Проте цей зв'язок не є лінійним. Всі країни, які охоплені Індексом (біля 170 країн), згруповано у шість рівнів – від найвищого (рівень 1) до найнижчого (рівень 6) соціального прогресу. До перших трьох груп входять країни з дуже високою якістю життя, високою якістю життя та помірно високою якістю життя (Норвегія, Німеччина, Фінляндія та інші). Примітно, що й Україна за рівнем соціального прогресу мігрує між другою та третьою групами і традиційно випереджає за цим індексом рф і білорусь, які не піднімаються вище 3 рівня.

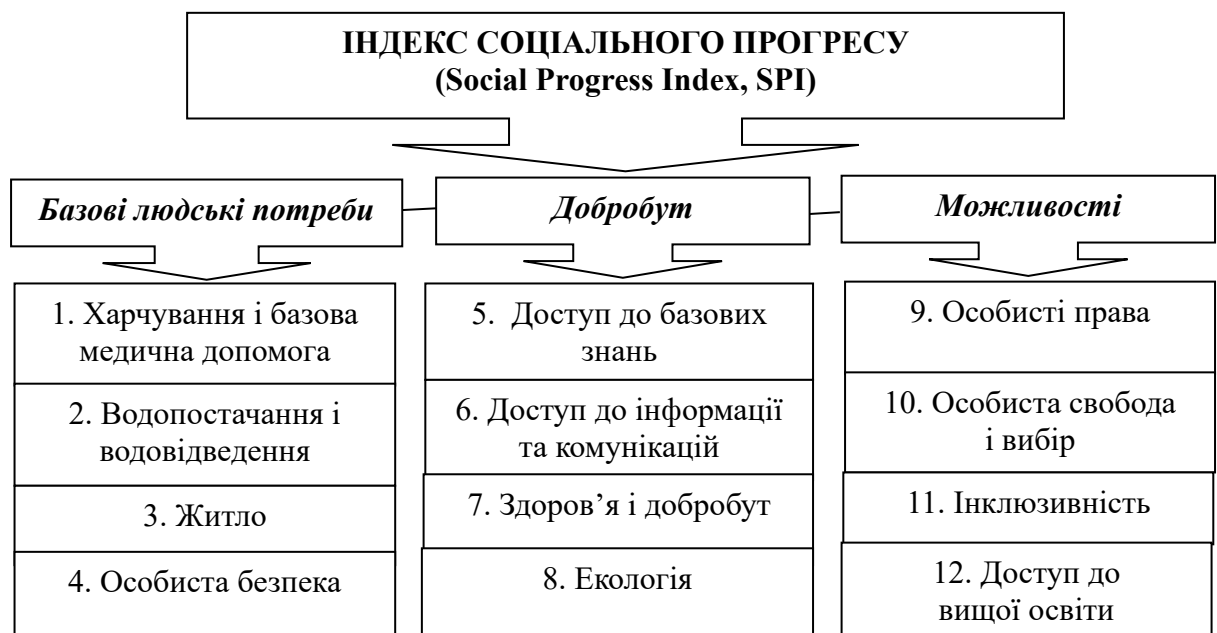

Рис.4.1.7. Структура Індексу соціального прогресу

Джерело: складено на основі [302]

На рис.4.1.8. продемонстровано динаміку глобального та українського Індексу соціального прогресу за його рейтингом впродовж 2014-2023 рр. Цей рисунок свідчить в цілому про позитивну динаміку глобального та вітчизняного Індексів соціального прогресу. Однак у 2023 році зафіксовано *реcesію соціального прогресу*, що особливо помітно на прикладі розвитку українського суспільства. Дослідники соціального прогресу зазначають, що цей спад знаменує першу у світі реcesію соціального прогресу за останнє десятиліття, що пов'язано, головним чином, зі зниженням рівня охорони здоров'я, особистих прав і свобод, інформації та комунікацій. Для українського суспільства найвагомим чинником реcesії

соціального прогресу, вважаємо, є порушення основних прав і свобод людини, спричинених повномасштабною українсько-російською війною.

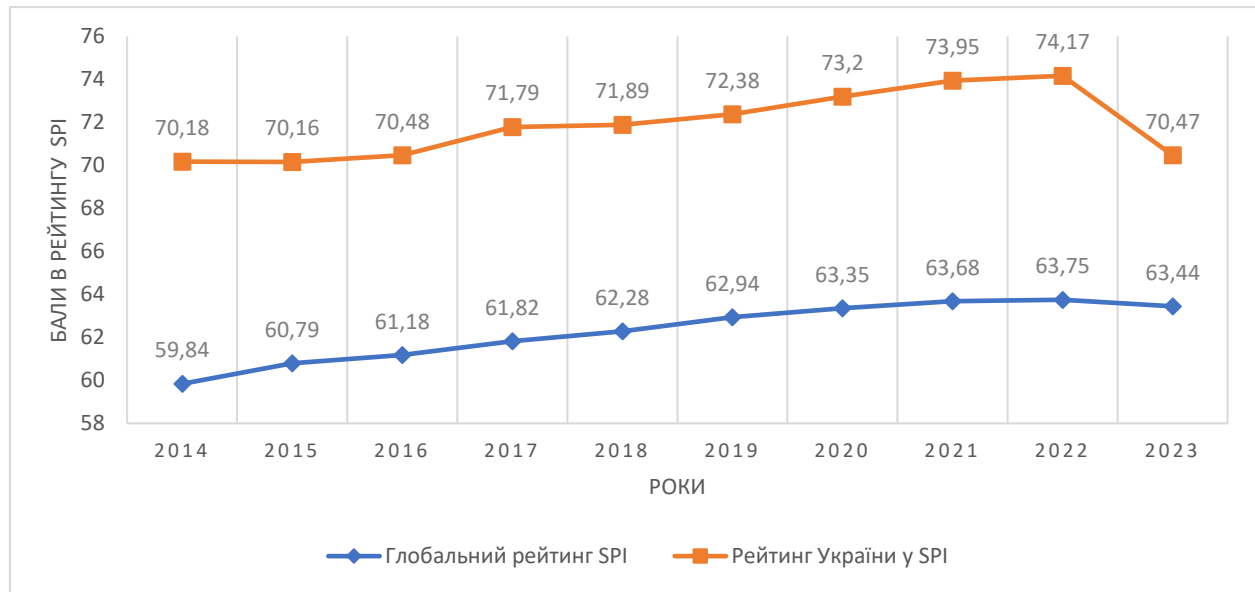

Рис.4.1.8. Динаміка глобального та українського рейтингу Індексу соціального прогресу впродовж 2014-2023 рр.

Джерело: складено на основі [302]

Для більш релевантної оцінки соціального прогресу необхідно співставити субіндекси SPI в загальному Індексі як в глобальному вимірі, так і за українськими даними (рис.4.1.9.). При цьому для нашого дослідження найбільшу привабливість має значення субіндексу «Інклюзивність».

Порівняння субіндексів «Інклюзивність» в структурі глобального і вітчизняного Індексів соціального прогресу, що наведено на рис. 4.1.9., показує відставання України в інклюзивному розвитку, а саме: 44,04 бали в Україні проти середнього значення 50,45 у світі за шкалою 1-100 балів, де 100 балів показує найвищий прогрес. В цілому значення вітчизняного субіндексу «Інклюзивність» є найнижчим серед 12 субіндексів SPI. Він в середньому є вдвічі нижчим від субіндексів, які характеризують базові людські потреби («Харчування і базова медична допомога», «Житло», «Водопостачання і водовідведення»), а також доступ до базових знань як елементу підвищення рівня добробуту населення. Все це, на нашу думку, підтверджує сформульовану вище ідею про необхідність переходу від пасивної до активної соціальної політики, яка має реалізовуватись на основі соціальної інклюзії.

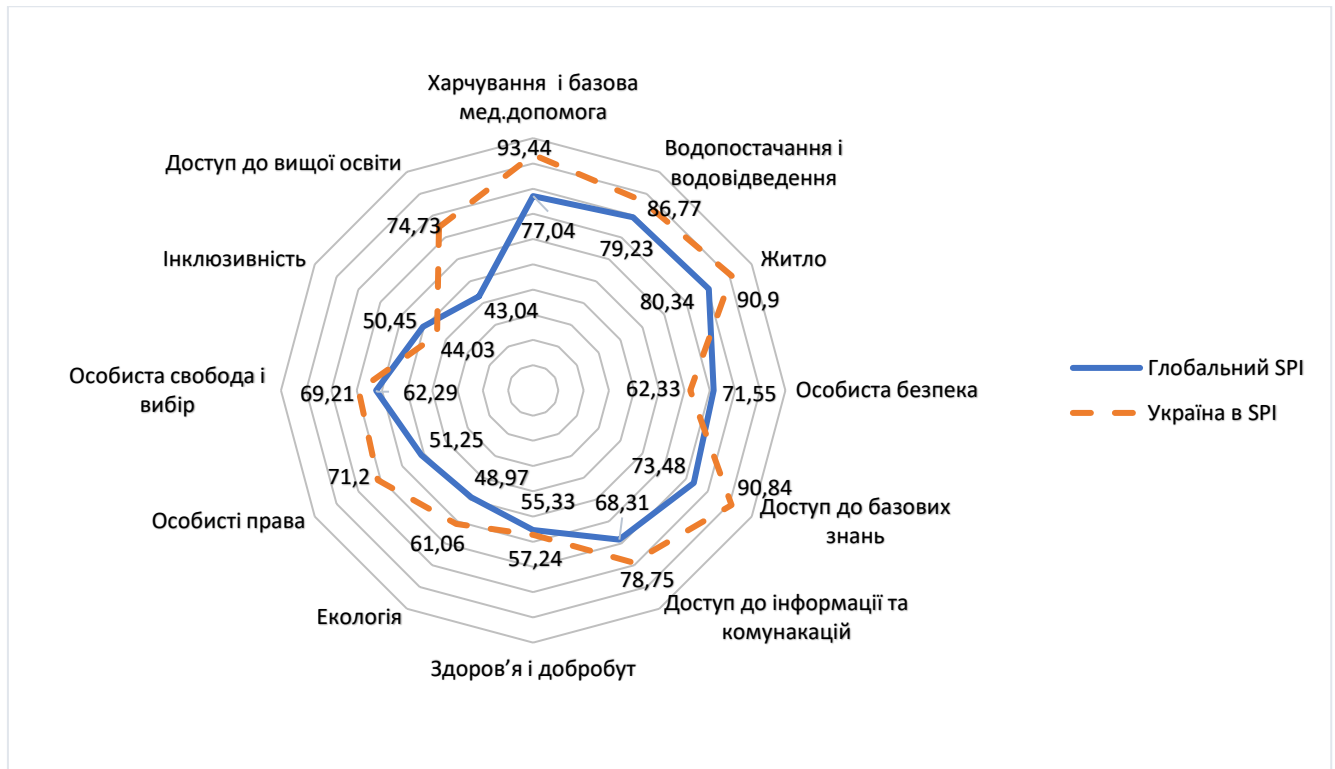

Рис.4.1.9. Порівняння значень складових Індексу соціального прогресу в Україні (2020) і в глобальному вимірі (2023) за шкалою 0-100 балів

Джерело: складено на основі [302; 483]

Отже, вплив рівня соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію національної економіки об'єктивно залежить від сформованої соціальної політики. Саме завдяки їй відбувається інституціоналізація соціальної інклюзії. Чим більш недискримінаційним буде доступ громадян до благ і користування ресурсами, до реалізації власного трудового та/або підприємницького потенціалу, до формування середнього класу, чим вищою буде довіра до громадянського суспільства, тим швидше можна досягти високого рівня суспільного добробуту і макроекономічної стабільності. Підтвердженням нашої думки є оголошений у квітні 2024 року на Міністерському саміті з питань соціальної політики перехід від пострадянської до європейської системи соціального захисту, в основі якої лежить формування «спроможностей (здібностей)» замість «залежності». Пріоритетним напрямом поточної реформи соціальної політики в Україні визнано курс на інклюзивність, а саме: «зробити людину максимально дієздатною, економічно незалежною, соціально активною, включеною в усі суспільні процеси» [203].

4.2. Роль соціальної інклюзії в регулюванні соціально-економічної нерівності

В основі теорій соціальної інклюзії/ексклюзії, про що йшлося в першому розділі, лежать теорії бідності. Своєю чергою бідність бере свої витoki із соціальної та економічної нерівності. Бідність і нерівність у сукупності трансформуються в низький рівень розвитку людського капіталу, що в подальшому повертається до своєї відправної точки і ще більше відтворює бідність і нерівність. Формується зачароване коло, яке дуже важко розірвати. Ми вбачаємо одним із малодосліджених шляхів розірвання цього зачарованого кола реалізацію соціальної політики на основі соціальної інклюзії.

Ключовим принципом реалізації соціальної політики, як зазначалося вище, вважається дотримання соціальної справедливості. Однак соціальна та економічна нерівність порушують останню, а саму соціальну справедливість найчастіше ототожнюють із соціальною рівністю. В цьому контексті *соціальна справедливість* розуміється як міра рівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, у стані життя різних спільнот. Відповідно, порушення соціальної справедливості (рівності) має наслідком збільшення нерівності у суспільстві. За загальнозрозумілою логікою, утвердження соціальної справедливості як визнання однакових (рівних) можливостей для всіх членів суспільства повинно унеможливити соціально-економічну нерівність. Проте досвід функціонування різних країн світу – як розвинутих, так і емерджентних – демонструє не тільки факт існування нерівності, але і її зростання. Чи означає це, що соціальної справедливості (рівності) не існує? Чому ми вбачаємо в якості інструменту скорочення нерівності, відтак, й інструменту макростабілізації національної економіки, саме соціальну інклюзію? Для відповіді на ці питання пропонуємо спочатку розглянути концепції соціальної справедливості.

В економічній науці сформувалися чотири найбільш вагомні концепції соціальної справедливості – егалітаристська, утилітаристська, роулсіанська та ринкова. Кожна з них по-різному тлумачить суть рівності/нерівності (табл.4.2.1.).

Таблиця 4.2.1.

Концепції соціальної справедливості (рівності)

Концепція	Тлумачення	Логіка міркувань
Егалітаристська	Рівність благ для всіх членів суспільства. Справедливим є зрівняльний розподіл доходів, тобто коли всі члени суспільства отримують рівні блага	Якщо потрібно розділити визначену кількість благ між людьми, які однаково цього заслуговують, то справедливим був би розподіл порівну
Утилітаристська (основоположник Ієремія Бентам)	Максимізується загальна корисність всіх членів суспільства. Головним завданням держави є забезпечення найбільшого щастя для якомога більшої кількості членів суспільства	Оскільки функції корисності (здатність до насолоди в результаті володіння якоюсь кількістю благ) у різних людей неоднакові, то одержувати більшу частку суспільного багатства має той, хто корисніший для суспільства
Роулсіанська (основоположник Джон Роулз)	Максимізується корисність найменш забезпечених членів суспільства. Справедливою є така диференціація доходів, при якій відносна економічна нерівність припустима лише тоді, коли вона сприяє досягненню вищого рівня життя найбіднішими членами суспільства	Оскільки можливо досягнення вищого абсолютного рівня життя найбідніших прошарків суспільства, то допустимою є відносна економічна нерівність
Ринкова (ідеологи К.Макконнелл, С. Брю та інші)	Ринкове встановлення соціальної справедливості $W_r = MPL$. Припускає відповідність доходу кожного власника фактора виробництва (W_r) граничному продукту, отриманого від даного фактора (MPL)	Оскільки соціальна справедливість встановлюється ринком і його регуляторами, то припустимою є значна нерівність при розподілі доходів

Джерело: складено на основі [417; 456; 493]

Огляд наведених концепцій соціальної справедливості дає підстави зробити висновок, що тільки егалітаристська концепція передбачає можливість справедливості (рівності) у суспільстві через зрівняльний розподіл доходів. Останній може забезпечуватись за принципом «відібрати у багатих та віддати бідним». Викривлення змісту егалітаристської концепції соціальної справедливості спостерігається протягом останнього століття в політичних програмах соціалістів (гасло «від кожного за здібностями, кожному за працею») та комуністів (гасло «від кожного за здібностями, кожному за потребами»). Слід визнати, що комуністичні ідеали в процесі перевірки на практиці виявилися абсолютно утопічними, а розуміння справедливості соціалістами та соціал-демократами тією чи іншою мірою реалізується в країнах Центральної та Північної Європи на основі розвитку

держави загального добробуту. Однак здобута «рівність» у розподілі не надто зменшує в цих країнах рівень соціально-економічної нерівності.

На наше переконання соціально-економічна нерівність у значній мірі породжена об'єктивною дією ринкового механізму, що відповідає ринковій концепції соціальної справедливості. Прагнення повністю знищити диференціацію доходів практично не є можливим і означало б намір зруйнувати сам ринковий механізм. Проте глибоку нерівність треба і можна скорочувати задля підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства та досягнення макроекономічної стабільності національної економіки, і для цього треба шукати нові підходи.

Слід зауважити, що нерівність існувала завжди. З огляду на перебіг історичних процесів, людство не знає суспільства без нерівності. Соціально-економічна нерівність є однією з його базових характеристик. Вона не є продуктом винятково сучасного суспільства, а притаманна будь-якому суспільству в певний історичний період його розвитку. Нерівність існувала завжди, навіть у своїх найпримітивніших формах – за статевою, віковою ознакою, у доходах, владі, освіті, престижності занять, у доступі до ресурсів тощо. Якщо раніше нерівність була незначною, то з розвитком суспільства вона посилювалась і глибше поділяла людей за різними дискримінаційними ознаками. Іноді проблема нерівності виходила за межі теоретичних дискусій й переходила у практичну площину, зіштовхуючи різні соціальні прошарки у їхній боротьбі за рівність і справедливість. Різноманітні гасла боротьби з нерівністю й досі використовують популісти різного роду.

Протягом тисячоліть не припиняються як теоретичні, так і політичні дискусії щодо економічної суті та форм прояву нерівності, її доцільності чи марності, методів вимірювання і шляхів скорочення. Нерівність розглядається як маркер соціально-економічного розвитку на мікро-, макро- та мегаекономічному рівнях, у сфері політичних і соціально-економічних відносин. Наводилися й досі наводяться переконливі аргументи як на користь нерівності, так і проти неї. Слід лише згадати широковідомі ідеї ранніх соціалістів-утопістів Т. Мора і Р. Оуена (Англія), Т. Кампанелла (Італія), А. Сен-Сімона і Ш. Фур'є (Франція) про «справедливе суспільство». Попри те, що різні автори неоднаково бачили таке суспільство, але

вже тоді було визначено певні «обов'язкові» риси суспільного устрою на принципах рівності потреб та рівності здібностей.

Основоположники марксистського напрямку економічної науки К. Маркс та Ф. Енгельс вважали соціально-економічну нерівність однією з головних причин класової боротьби в капіталістичному суспільстві XIX ст., а причини самої нерівності вбачали у формі власності на фактори виробництва і у поділі праці. Нерівність в розподілі економічних благ, влади і соціального престижу лежали в основі теорії соціальної стратифікації М. Вебера [524].

Дискусії щодо причин та форм нерівності продовжувались і в XX ст. Тоді виникли та набули популярності два протилежні погляди на неї. Прихильники так званої функціоналістської теорії вважали, що нерівність є неминучим і бажаним явищем, що вона відіграє важливу роль у суспільстві, оскільки є природним способом забезпечення виживання самого суспільства. Американські вчені К. Девіс та У. Мур, розглядаючи нерівність як необхідний і принципово важливий елемент організації суспільного життя, ініціювали тривалу дискусію щодо причин нерівності та її наслідків для суспільства. При цьому вчені зауважували, що форми нерівності та її глибина можуть мати крос-культурні відмінності [343]. Представники альтернативної теорії – теорії конфлікту, ідеї якої беруть початок з праць К. Маркса – характеризують нерівність як результат боротьби різних прошарків суспільства за обмежені ресурси. Вони вважають нерівність суспільним злом, що перешкоджає соціальному прогресу, оскільки ті, хто при владі, пригнічують безпорадних людей, щоб зберегти статус-кво.

У 50-60-х рр. XX ст. набула популярності гіпотеза С. Кузнеця (відома як «крива Кузнеця»), зображена у вигляді перевернутої літери «U» (рис.4.2.1.). С. Кузнець, аналізуючи розподіл доходів між різними групами населення у США, Великій Британії та Німеччині, висунув гіпотезу про те, що на ранніх етапах економічного розвитку (доіндустріальний та початок індустріального типу) нерівність у доходах спочатку зростає, але при подальшому розвитку економіки (постіндустріалізм) спостерігається тенденція до її скорочення [399]. Початкове збільшення нерівності у доходах при переході від доіндустріальної (аграрної) до

індустріальної економіки можна пояснити нерівним розподілом ресурсів, концентрацією багатства в руках обмеженого кола осіб (або груп) та урбанізацією. При подальшому економічному зростанні на етапі розвитку постіндустріального суспільства завдяки розширенню доступу до освіти, прогресивному оподаткуванню та впровадженню урядових програм соціального забезпечення вигоди від економічного зростання поступово переходять і до груп із нижчими доходами, а нерівність скорочується. Таким чином, за уявленнями С. Кузнеця нерівність поглиблюється на ранніх етапах економічного зростання і скорочується при його подальшому зростанні. Важливо відзначити, що показником вимірювання нерівності у доходах «кривої Кузнеця» обрано коефіцієнт Джині, який асоціюється нами в цьому дослідженні з соціальною інклюзією (про це йшлося у пп.3.1 та 3.3).

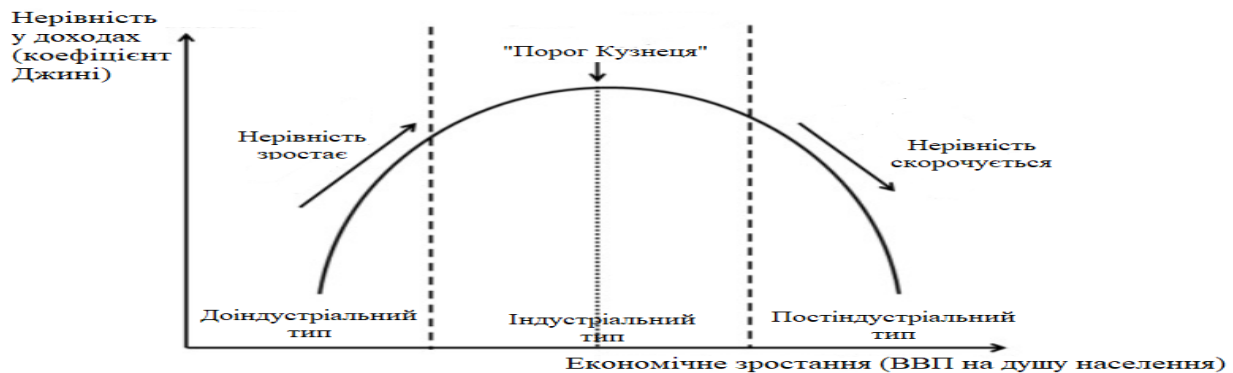

Рис.4.2.1. Крива Кузнеця

Джерело: складено на основі [399].

Гіпотеза С. Кузнеця поклала початок тривалій дискусії про зв'язок нерівності та економічного зростання. Чимало дослідників перевіряли достовірність цієї гіпотези для різних країн і періодів часу. Зокрема, С. Пінкер, сучасний канадсько-американський вчений, розвиває ідею С. Кузнеця і доводить, що після промислової революції глобальна нерівність стабільно зростала приблизно до 1980 року, а потім почала знижуватися. Крім того, С. Пінкер цілком слушно застерігає від термінологічної плутанини і вважає, що нерівність не є мірилом добробуту людей, її не слід плутати із несправедливістю і, особливо, з бідністю [447].

Цікавою є подальша зміна уявлень науковців щодо залежності нерівності від темпів економічного зростання. У другій половині XX століття в наукових колах усталився погляд, що від швидкого економічного зростання виграють усі основні

соціальні прошарки, а соціально-економічна нерівність суттєво пом'якшується й перестає бути каталізатором протестних настроїв і відповідних колективних дій. Але соціально-економічний розвиток світової економіки на рубежі XX-XXI століть засвідчує протилежне. Економічне зростання не зменшує, як передбачав С. Кузнець, рівень нерівності. Остання не лише зберіглася, а й суттєво зросла. З 1980-х років почали визнавати, що «нова бідність», «нижчий клас», «нерівність» не сприймають переваги економічного зростання [472]. Д. Колман і Ф. Ніксон вважають, що підвищення нерівності є не тільки неминучим фактором економічного зростання, але і його необхідною умовою. А економіки з високою концентрацією доходів у верхніх групах за децильним або квінтільним показником мають вищі темпи зростання, аніж економіки з більш справедливим розподілом доходу і меншим ступенем нерівності [330].

Сучасний дослідник проблем нерівності, французький економіст Т. Пікетті переконливо довів факт існування тенденції до зростання нерівності у своїй книзі «Капітал у двадцять першому столітті», яка набула шаленої популярності серед науковців. Його дослідження присвячене нерівності доходів і багатства в Європі та США, починаючи з XVIII століття. Т. Пікетті на основі аналізу реальних статистичних даних виступив із критикою припущення про тенденцію зниження нерівності в доходах на фоні економічного зростання. Накопичення прибутків у світовому масштабі, доводить вчений, супроводжувалося збільшенням нерівності в процесі їхнього розподілу. Знизити цю нерівність, за уявленням Т. Пікетті, можна шляхом введення щорічного глобального податку на багатство в розмірі до 2 % у поєднанні з прогресивним податком на доходи в розмірі до 80 % [446].

Подібної думки про зростання глобальної нерівності дотримуються автори «Звіту про світову нерівність. 2018». У цьому звіті доводиться, що нерівність в доходах збільшилася майже у всіх регіонах світу в останні десятиліття, проте з різною швидкістю. Починаючи з 1980 років, нерівність у доходах швидко зросла в Північній Америці та Азії, помірно зросла у Європі та зафіксувалася на надзвичайно високих рівнях на Близькому Сході, в Африці на південь від Сахари та в Бразилії. Прогнозується зростання глобальної нерівності й у подальшому, до 2050

року. А суттєвого прогресу у викоріненні глобальної бідності можна досягти лише тоді, коли урядам національних економік вдасться стримати це зростання вже у найближчі десятиліття [531].

Всесвітньо відомий економіст, лауреат Нобелівської премії, професор Колумбійського університету Джозеф Е. Стігліц також зробив свій внесок у дослідження проблем соціальної та економічної нерівності. Він не тільки розглядає суть і динаміку нерівності, але і досліджує її вплив на економіку, правову систему, демократичні процеси. Він пояснює, як економічна політика держави впливає на нерівність і, навпаки, як нерівність впливає на ефективність монетарної та бюджетної політик [489].

На думку науковців, нерівність тісно пов'язана з освітою, результативністю економічної діяльності уряду, темпами приросту населення, урбанізацією, важливістю сільськогосподарського сектора в загальному виробництві тощо [303; 353; 383]. Різні аспекти нерівності, а також пов'язані з нею питання оцінки розміру й динаміки багатства, рівня щастя і добробуту розглядаються у численних доповідях і звітах, зокрема, у «Звіті про світове багатство: 2020», «Звіті про щастя у світі: 2020», доповіді «Глобальна нерівність багатства» [528; 533; 535] та інших. Багатогранність видів нерівності у XXI столітті, а також її динаміку, новітні методи вимірювання тощо демонструє веб-сайт Всесвітньої бази нерівності [529].

Слід констатувати, що нерівність є багатоаспектним явищем, вона не належить винятково до якоїсь однієї із суспільних наук. Соціологи досліджують і оцінюють форми суб'єктивного сприйняття нерівності, зіставляють їх із фактичними проявами соціальної поведінки, оцінюють імовірність виникнення соціальних конфліктів і революційних потрясінь. Культурологи акцентують увагу на культурних традиціях і стереотипах сприйняття нерівності. Політологи аналізують проблематику нерівності з погляду політичних програм та впливу на політичну активність народних мас. Економісти фіксують реальний стан майнового розшарування суспільства кількісними методами й оцінюють імовірність його подальшої динаміки. Кожна із цих наук фокусується на своїй ділянці дослідження проблем нерівності, використовує власний арсенал методів та інструментів.

Науковці, як правило, скептично ставляться до можливості існування суспільства без нерівності, з чим неможливо не погодитись. Наразі соціально-економічну нерівність переважно ототожнюють із нерівністю у доходах та майновою нерівністю. Її дослідження пов'язували переважно із динамікою економічного розвитку, економічним зростанням і відповідною економічною політикою уряду. Проте залишається невирішеним питання шляхів скорочення нерівності завдяки такому інструменту, як соціальна інклюзія.

Соціально-економічну нерівність ми розглядаємо за такими критеріями:

- визначення змісту нерівності – економічної та соціальної;
- з'ясування способів їх оцінювання;
- ідентифікація основних наслідків цих видів нерівності;
- визначення організаційно-правових заходів держави з регулювання економічної та соціальної нерівності відповідно (рис.4.2.2.).

Аналіз рис.4.2.2. віддзеркалює такі ідеї:

По-перше, трактування нерівності перестало бути однозначним. Поділ нерівності на два основних види – економічну і соціальну – випливає з їхньої різної сутності. Економічна нерівність проявляється насамперед через різний доступ економічних агентів до економічних ресурсів (продовольчих, сировинних, енергетичних тощо), через неоднаковий розподіл доходів від трудової діяльності, активів та власності. В той же час соціальна нерівність проявляється через різний доступ суб'єктів економіки до влади і соціального престижу, до якісної освіти (насамперед через її комерціалізацію), до отримання престижної професії і відповідної кваліфікації, до ефективного медичного обслуговування й до відповідного соціального захисту.

Іншими словами, економічну нерівність можна назвати нерівністю умов, а соціальну нерівність – нерівністю можливостей. Наприклад, житло – це прояв нерівності в умовах, коли безхатченки перебувають у нижній частині ієрархії, а ті, хто живе в розкішних віллах – нагорі цієї ієрархії. Нерівність можливостей можна трактувати як відмінність у життєвих шансах різних економічних суб'єктів щодо отримання якісної освіти, послуг системи охорони здоров'я і соціального захисту.

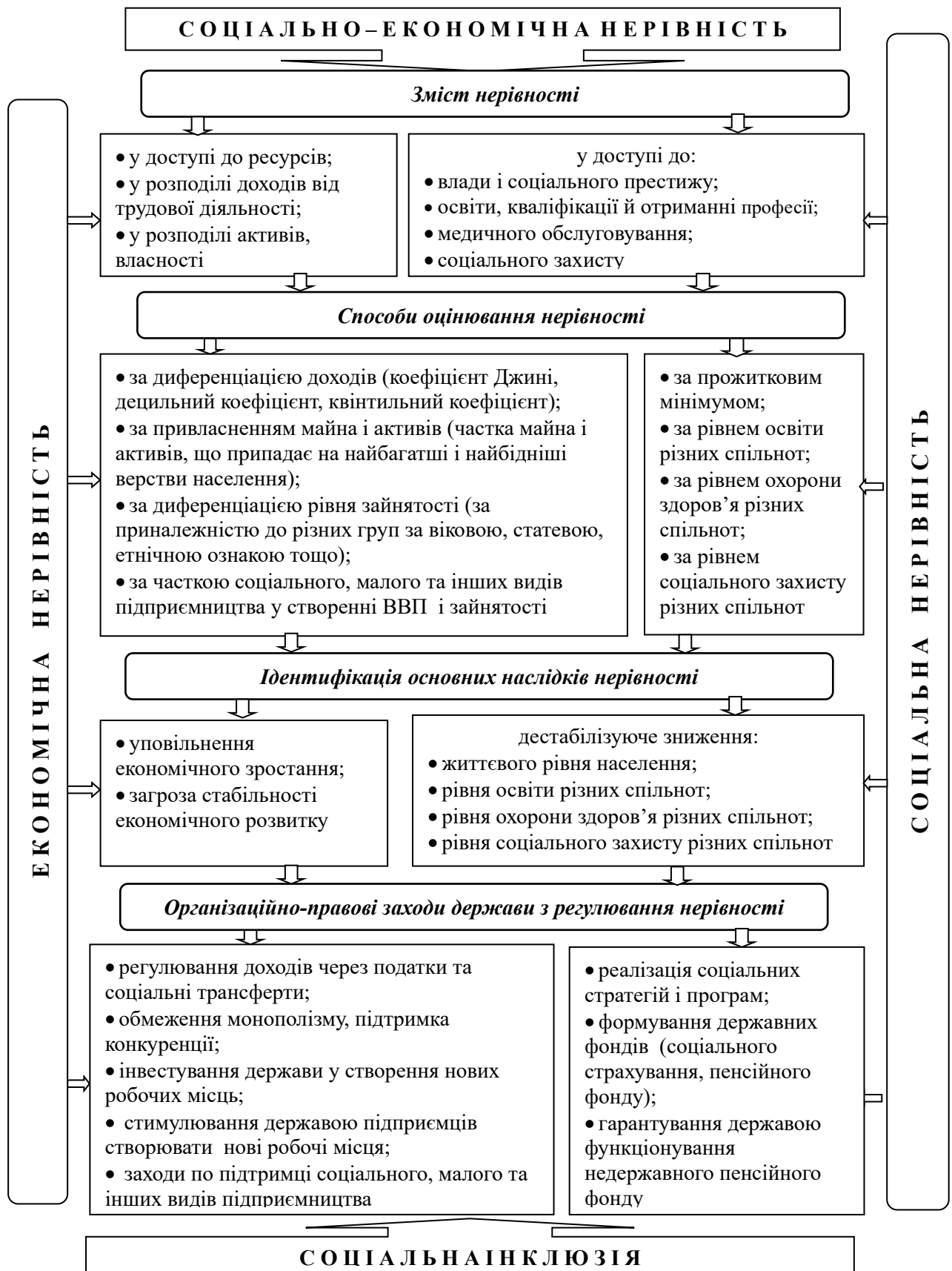

Рис.4.2.2. Зміст соціально-економічної нерівності

Джерело: розробка автора

По-друге, існує ціла низка способів вимірювання економічної нерівності (за диференціацією доходів, за привласненням майна і активів, за диференціацією рівня зайнятості, за часткою різних видів підприємництва у створенні ВВП і зайнятості) і соціальної нерівності (за прожитковим мінімумом, рівнем освіти, охорони здоров'я, соціального захисту різних спільнот). Вибір способу вимірювання нерівності залежить від мети дослідження і поставлених задач.

По-третє, виходячи з відмінностей у сутності економічної і соціальної нерівності, різними є і основні наслідки їх існування. Соціальна нерівність спричиняє дестабілізуюче зниження життєвого рівня населення, рівня освіти, охорони здоров'я і соціального захисту різних спільнот. Економічна нерівність може мати глибші і загрозливіші наслідки для суспільства в цілому через нестабільність темпів зростання. Саме тому існування значної економічної і соціальної нерівності формує фундамент для виникнення соціальної напруженості у суспільстві, ставить під сумнів забезпечення стабільності економічного розвитку.

По-четверте, держава має проводити різні організаційно-правові заходи з регулювання означених видів нерівності в межах соціальної політики. Нівелювання негативних наслідків економічної нерівності можливе завдяки проведенню державної політики регулювання доходів і створенню нових робочих місць, заходів на підтримку малого, соціального та інших видів підприємництва, а також підтримку конкурентного середовища на ринках. Обмеження негативних наслідків соціальної нерівності, вважаємо, можливе завдяки реалізації різноманітних соціальних стратегій і програм, формуванню державних фондів соціального страхування й пенсійного фонду, а також гарантуванню державою функціонування означених недержавних фондів [394].

Слід звернути увагу на той факт, що, попри відмінності між соціальною та економічною складовими нерівності, межа між ними найчастіше нівелюється. Прийнято вважати, що в основі соціально-економічної нерівності лежить нерівний доступ до життєво необхідних ресурсів, освіти, медичних послуг, робочих місць, економічних благ тощо. У цій частині роботи ми не можемо зупинятися на всіх вищезазначених аспектах соціально-економічної нерівності, оскільки це є

предметом спеціальних досліджень. Ми уникатимемо зайвої деталізації і в будемо говорити про явище соціально-економічної нерівності в цілому.

Як зазначалося, в численних дослідженнях соціально-економічну нерівність пов'язують з економічним зростанням. Тому дослідимо динаміку нерівності у зв'язку зі зміною темпів зростання. Для оцінки динаміки економічного зростання використано показник річного темпу зростання ВВП, а для оцінки рівня нерівності – коефіцієнт (індекс) Джині. Вибір останнього для оцінювання нерівності пояснюється тим, що він є найбільш поширеним та ефективним статистичним показником вимірювання ступеня розшарування суспільства і соціальної інклюзії.

Для оцінки взаємозалежності нерівності і економічного зростання обрано дві групи країн – розвинуті та постсоціалістичні. Серед розвинутих обиралися переважно країни європейського континенту (країни ЄС), а також такі мега-гравці світової економіки як США та Китай. Виділення групи постсоціалістичних країн пояснюється тим, що цікавим уявляється побачити результати ринкового реформування тих держав, які на початку 90-х років XX ст. стартували з відносно однакових умов. Аналізується довгий період з 1996 по 2018 роки. рис.4.2.3. і Рис.4.2.5. побудовано на основі даних Світового банку (Додаток С і Додаток Т).

Аналіз рис.4.2.3 показує суперечливий зв'язок між рівнем нерівності за коефіцієнтом Джині і темпами економічного зростання в розвинутих країнах. Цей рисунок демонструє, що на рубежі XX-XXI ст. економічне зростання в розвинутих країнах не передбачає автоматичного зниження соціально-економічної нерівності. Спостерігаються неоднаковість динаміки темпів зростання ВВП і коефіцієнту Джині до Світової кризи 2008 року і після неї. В одних країнах (Австрії, Франції, Греції) нерівність має тенденцію до скорочення (особливо після кризи 2008 року) безвідносно до темпів зростання. В інших країнах (Фінляндії, Італії, Данії, Нідерландах, Швеції) нерівність схильна до зростання, а в Бельгії, Норвегії, Китаї після 2008 року спостерігається відносна незмінність цього показника. Водночас у Великій Британії та США зафіксовано явище постійної турбулентності рівня нерівності, що не дозволяє виявити якусь зрозумілу закономірність «життєздатності» цього явища. В цілому нерівність помірно зростає.

— GDP growth (annual %); — GINI index

Рис.4.2.3. Динаміка річних темпів зростання ВВП і коефіцієнту Джині в розвинутих країнах, 1996-2018 рр.

Джерело: складено на основі [431; 432]

Ми можемо припустити, що нерівність в розвинутих країнах не має однозначного зв'язку із темпами економічного зростання (і на що вказували сучасні дослідники). Зв'язок є нелінійним. Динаміка економічного розвитку (спад чи підйом) є відображенням циклічного характеру розвитку економічних систем. Нерівність на рубежі XX-XXI століть в багатьох країнах нагадує велику літеру *N* на відміну від гіпотези С. Кузнеця у вигляді перевернутої літери «U» (рис.4.2.4.).

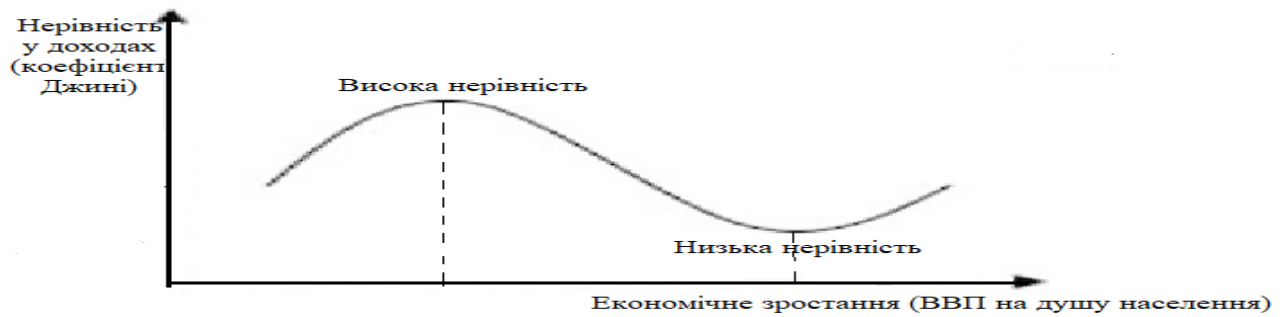

Рис.4.2.4. N-подібна крива нерівності

Джерело: розробка автора

Рис.4.2.3. та 4.2.4. віддзеркалюють той факт, що на рубежі XX-XXI століть крива Кузнеця набуває нового змісту і вигляду як N-подібна крива нерівності. Якщо оригінальна крива Кузнеця була розроблена в період, коли індустріалізація була основною формою економічного зростання, то тепер на нерівність у доходах можуть впливати, на нашу думку, такі фактори, як автоматизація виробництва, глобалізація, розвиток гіга-економіки тощо, які не були охоплені традиційною кривою Кузнеця. Теоретичні міркування дають підставу стверджувати, що нерівність, з одного боку, здатна стимулювати економічне зростання, адже заможніші члени суспільства можуть більше інвестувати. З іншого боку, великий розрив у доходах (тобто нерівність) може перешкоджати талановитій незаможній молоді здобувати вищу освіту й мати високооплачувану роботу, що передбачає ексклюзив і дискримінацію [394].

Аналогічний аналіз динаміки річних темпів зростання ВВП і коефіцієнту Джині в постсоціалістичних країнах наведено на рис.4.2.5., який демонструє такі результати. Для більшості аналізованих країн цієї групи динаміка рівня соціально-економічної нерівності також прямо не залежить від динаміки економічного зростання. Багато країн досягають достатньо високих темпів зростання ВВП, тоді як висока нерівність залишається їх головною проблемою (насамперед Болгарія, Грузія, Угорщина). Тим часом деякі країни мають низькі темпи економічного зростання й високу нерівність (Литва, Латвія, рф). Проте, на відміну від розвинутих країн, соціально-економічна нерівність в постсоціалістичних країнах в цілому має тенденцію до поступового скорочення, що мало б свідчити про зниження диференціації суспільства в них.

— GDP growth (annual %); — GINI index

Рис.4.2.5. Динаміка річних темпів зростання ВВП і коефіцієнту Джині в постсоціалістичних країнах, 1996-2018 рр.

Джерело: складено на основі [431; 432; 433]

Для підтвердження або спростування цієї тези, вважаємо, слід детальніше проаналізувати коефіцієнт Джині. Як відомо, значення цього показника знаходяться в інтервалі від 0 до 1, де «0» свідчить про абсолютну рівність між усіма групами населення. А чим більше його значення наближається до одиниці, тим більшою мірою доходи сконцентровані в руках окремих груп населення, відповідно тим більшим є рівень нерівності у суспільстві. На основі коефіцієнту Джині дослідимо рівень соціально-економічної нерівності по зазначених групах країн – розвинутих та постсоціалістичних країнах – впродовж 2020-2021 років (рис.4.2.6.).

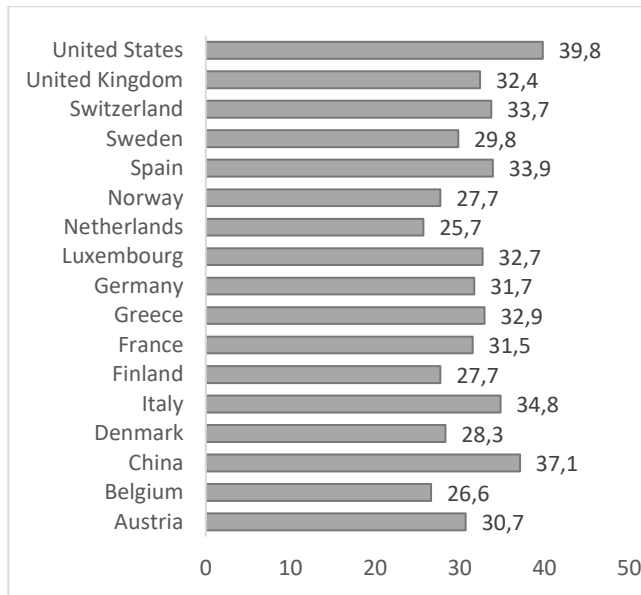

Рис.4.2.6а. Коефіцієнт Джині в розвинутих країнах

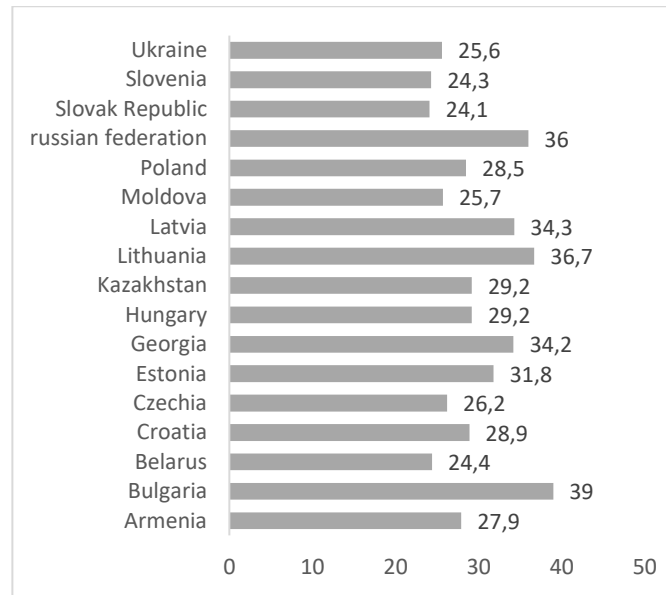

Рис.4.2.6б. Коефіцієнт Джині в постсоціалістичних країнах

Рис.4.2.6. Коефіцієнт Джині в 2020-2021 роках за оцінкою Світового банку

Джерело: складено на основі [431; 432; 433]

Аналіз рис.4.2.4. демонструє такі результати:

1. Порівняння рис.4.2.6а. та рис.4.2.6б. щодо значень коефіцієнтів Джині в розвинутих і постсоціалістичних країнах свідчить про таку загальну тенденцію: чим нижчим є рівень економічного, соціального і політичного розвитку суспільства, тим меншою є нерівність у ньому. І навпаки – чим багатшим є суспільство, тим більшим є розшарування населення на рівнем доходів.

2. Вважаємо, що різні значення коефіцієнту Джині в розвинутих країнах відображають не тільки високий рівень соціально-економічного розвитку країни, але й ступінь втручання держави у виправлення недоліків ринку. Різний рівень нерівності в цих країнах підкреслює важливу роль, яку соціальна політика та її інститути відіграють у регулюванні нерівності. Зокрема, найнижчі значення індексу зафіксовано в скандинавських країнах: Нідерланди (25,7 %), Бельгія (26,6 %), Фінляндія та Норвегія (27,7 %). В цих країнах держава, як правило, забезпечує високий рівень соціального захисту, реалізує політику вирівнювання доходів, зокрема через податкову систему і систему соціальних трансфертів. Водночас в країнах, де основний акцент переноситься на ринкові регулятори, а державі відводяться мінімально допустимі межі втручання в економіку, значення

коефіцієнту Джині є достатньо високими. Вони перевищують крайню межу нерівності 33 % і свідчать про високий рівень розшарування суспільства. Яскравим прикладом є США і Китай, нерівність доходів в яких є найвищою серед усіх заможних країн (39,8 % та 37,1% відповідно). Попри певні відмінності значень коефіцієнту Джині в європейських країнах, рівень нерівності в них є меншим, ніж у США та Китаї.

3. Аналіз коефіцієнта Джині у постсоціалістичних країнах свідчить, що переважна більшість країн, які здійснили успішні ринкові реформи та, як правило, стали членами ЄС, наближаються у значеннях коефіцієнту Джині до розвинутих країн. До них можна віднести Болгарію (39%), Грузію (34,2%) та країни Балтії – Литву (36,7%), Латвію (34,3%), Естонію (31,8%). Високе значення коефіцієнта Джині на рф (36,0 %) свідчить головним чином про великий розрив у доходах через неоднаковий доступ різних прошарків населення до головного джерела багатства країни – до нафти, так званого «чорного золота». Зрозуміло, що ті, хто володіє цим дефіцитним ресурсом, перебуває на верхівці піраміди доходів, а переважна більшість громадян – на її дні [394]. Значення коефіцієнта Джині в Україні (25,6 %) в цій групі країн є одним із найнижчих, що повинно було б вказувати на низьку диференціацію доходів населення. Проте ми припускаємо, що в оцінках враховуються лише доходи від легальної зайнятості, тоді як тіньовий ринок праці в країні є достатньо високим і значно викривлює результати.

Традиційних організаційно-правових заходів регулювання соціально-економічної нерівності з боку держави, перелік яких наводився вище, є недостатньо. Ці заходи спрямовані в основному на боротьбу із бідністю, подолання ексклюзії і підтримку мінімально необхідного рівня життя найменш соціально захищених верств населення. Виключення частини суспільства із економічного, соціального, громадянського та політичного життя призводить до подальшого поглиблення диференціації суспільства, до збільшення соціально-економічної нерівності попри будь-які додатні темпи економічного зростання.

Вважаємо, що скорочення соціально-економічної нерівності через перерозподільну систему на користь найбільш бідних може дати лише короткострокове

покращення. Вже зазначалося, що чим більше фінансових ресурсів держава витрачає на надання соціальної допомоги, тим більшою є втрата населенням мотивації до власного розвитку. Стійкий позитивний результат скорочення нерівності може з'явитися тоді, коли виключені (ексклюзивні) особи отримуватимуть дедалі більше можливостей включатися в усі сфери суспільного життя. Звичайно, існують прошарки населення, які апріорі не можуть конкурувати з іншими: люди з обмеженими можливостями, жертви нездоланих обставин тощо. І цілком справедливо, коли суспільство надає їм цілеспрямовану підтримку. Однак коли державна підтримка найслабших перетворюється на підсаджування цілих верств населення «на голку» соціальної допомоги, то це шлях до занепаду.

На початку цього параграфа ми ставили питання, чи існує соціальна справедливість (рівність). Наше дослідження свідчить, що абсолютної рівності не існує, а нерівність може поглиблюватись навіть за умови додатних темпів економічного зростання. Відповідь на питання, чому ми вбачаємо саме у соціальній інклюзії шанс на скорочення соціально-економічної нерівності, відтак, і шанс на прискорення макростабілізації національної економіки лежить у самій її сутності. Соціальну інклюзію ми розуміємо як доцільну рівність у розподілі доходів, як вищий рівень участі громадян та спільнот в житті соціуму, як більший доступ до користування ресурсами, до благ і публічного управління. А соціально-економічна нерівність, логічно, заперечує вищезазначені рівність, участь і можливість доступу.

4.3. Підвищення конкурентної спроможності людського капіталу на основі соціальної інклюзії

Останніми роками функціонування національних економік характеризується різнонаправленими процесами. З одного боку, спостерігається стрімкий розвиток новітніх технологій, штучного інтелекту, інформації, знань, що має наслідком примноження якості людського капіталу (ЛК). Вони стають рушіями суспільного розвитку та забезпечують його перехід на новий технологічний рівень. З іншого боку – війни, геополітичні протистояння, зовнішні і внутрішні загрози, природні

катаклізми та інші деструктивні явища знищують фізичний і людський капітал, стають причинами кризових явищ, прирікають національні економіки до функціонування в умовах макроекономічної і геополітичної нестабільності та невизначеності [96; 115].

Повномасштабна війна, розв'язана РФ проти незалежної України, є яскравим прикладом не тільки порушення стабільності життєдіяльності країни, але й цивілізаційного протистояння двох світів – прогресивного європейського та імперського євразійського. Україна знаходиться на стику цих цивілізацій, а лінії розлому між ними (цивілізаціями) є лініями поточних або майбутніх фронтів [180, с.4-5]. Військове вторгнення в Україну супроводжується не тільки безпрецедентним падінням вітчизняної економіки, руйнуванням виробничої та соціальної інфраструктури, екологічними втратами, але й невинуватими людськими жертвами, скороченням економічної активності, вимушеною міграцією та порушенням мирної життєдіяльності в цілому. Війна завжди загострює соціальні питання. За понад 2 роки повномасштабної війни понад 30 тисяч цивільних українців вбито або поранено, понад 13 тисяч дітей залишилися без батьків, біля 5 млн осіб є внутрішньо переміщеними, 6 млн українців виїхали за кордон [204].

Після закінчення війни відбудова України стане глобальним викликом, головною рушійною силою якої (відбудови) стане людський капітал. Для його збереження, відновлення та підвищення конкурентної спроможності роль соціальної інклюзії може проявитися найбільш вагомо і актуально.

У сучасному світі людський капітал є найвищою цінністю, і не лише в гуманістичному, але і в прагматичному сенсі. Роль людського капіталу в умовах порушення макроекономічної стабільності, турбулентності та невизначеності зростає. Відновлення стабільності економіки безпосередньо пов'язане з кількістю та якістю людського капіталу, залежить від стану здоров'я громадян, які є виробниками ВВП, рівня їхньої освіти і кваліфікації, трудових навичок і виробничого досвіду, від розвитку відповідних інституцій тощо. Людський капітал безпосередньо впливає на траєкторію розвитку країни в коротко- та довгостроковому періодах. У XXI ст. людський капітал формує 70 % національного

багатства розвинутих країн (в той час як в середині XX ст. на нього припадало лише 48 % національного багатства) і тільки 30 % національного багатства України [209].

Виникнення і розвиток теорії людського капіталу пов'язують передусім з іменами відомих зарубіжних вчених Т. Шульца (розглядав ЛК на макрорівні), Г. Беккера (приділив увагу людському капіталу на рівні підприємства), С. Кузнеця (ЛК як визначальний фактор стабільного зростання економіки), Л. Туроу (ЛК не тільки сукупність знань, обдарованості і продуктивності, але й повага до політичної і соціальної стабільності), Ф. Махлупа (ЛК як будь-які вдосконалення, які сприяють збільшенню розумових і фізичних здібностей людини). Серед вітчизняних дослідників слід відмітити В. Антонюк, О. Баженову, З. Галушку, О. Грішнову, Є. Кириченко, А. Мумладзе, І. Ломачинську, Т. Мельник, В. Онищенко, В. Осецького, Г. Філюк, А. Шахно та інших [3; 20; 29; 30; 169; 180; 183; 297; 316; 366; 391; 397]. Водночас не дослідженими виявилися питання можливості застосування інклюзивного підходу до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу, зокрема в умовах розгортання повномасштабної війни і порушення макроекономічної стабільності.

Людина є носієм людського капіталу, який треба формувати і примножувати. За визначенням Організації економічного співробітництва і розвитку під людським капіталом розуміються знання, кваліфікації, навички та інші якості, якими володіє індивідуум, і які важливі для господарської діяльності [510]. Американський тлумачник економічних термінів визначає людський капітал як навички, здатність та вміння, що допомагають людині отримувати дохід [372]. Український інститут майбутнього пропонує своє бачення людського капіталу як сукупності знань, навичок та досвіду людей, їх економічної цінності, перспективності та відповідності теперішнім і майбутнім потребам суспільства [209]. Українські вчені трактують людський капітал як сформований і розвинений у результаті інвестицій, накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в певній сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу

[25]. Під людським капіталом ми розуміємо сукупність знань, вмінь, навичок та компетентностей, які притаманні особі, та які сприяють підвищенню особистого і суспільного добробуту. Людський капітал доцільно розглядати через його складники, які відображають кількісні та якісні характеристики (рис.4.3.1.). Кількісні характеристики людського капіталу, вважаємо, пов'язані з демографічними тенденціями та міграційними процесами, а якісні – з розвитком освіти і науки, станом здоров'я та економічної активності.

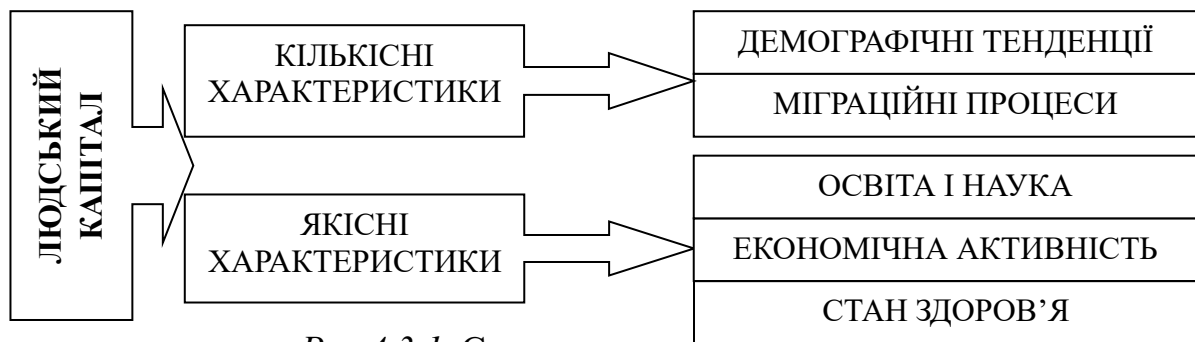

Рис.4.3.1. Складники людського капіталу

Джерело: розробка автора

Демографічні тенденції як основну кількісну характеристику людського капіталу слід розглядати насамперед з огляду на формування потенційної робочої сили. Слід констатувати, що після здобуття Україною незалежності чисельність наявного населення в країні невпинно скорочувалось (табл.4.3.1.).

Таблиця 4.3.1.

Чисельність наявного населення в Україні, 1991-2023 рр.¹, млн осіб

Рік	Всього населення	Рік	Всього населення	Рік	Всього населення
1991	51,944	2002 ²	48,457	2013	45,553
1992	52,056	2003	48,003	2014	45,426
1993	52,244	2004	47,622	2015	42,929
1994	52,114	2005	47,280	2016	42,760
1995	51,728	2006	46,929	2017	42,584
1996	51,297	2007	46,646	2018	42,386
1997	50,818	2008	46,372	2019	42,153
1998	50,370	2009	46,143	2020	41,902
1999	49,918	2010	45,962	2021	41,588
2000	49,429	2011	45,778	2022	41,167
2001	48,923	2012	45,633	2023	29,0

¹ З 2014 р. – без урахування окупованих територій (Криму, Севастополя, частини Донбасу) .

² За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.

Джерело: складено на основі [187].

Як видно з таблиці 4.3.1., впродовж 1992-1994 рр. чисельність українців перевищувала 52 мільйони. А після зазначеного періоду цей показник невпинно скорочувався. Станом на січень 2022 року, перед початком повномасштабної війни, в Україні налічувалось за різними оцінками від 38 до 41 млн, а на початок 2023 року – від 28 до 30 млн населення.

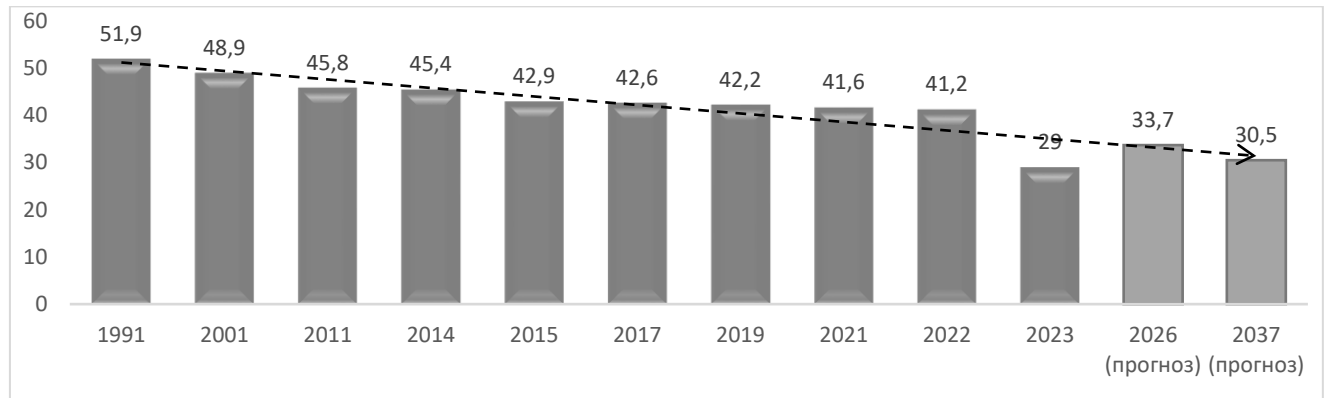

Рис.4.3.2. Динаміка чисельності населення в Україні, млн осіб

Джерело: складено на основі [187; 191].

Рисунок 4.3.2 демонструє динаміку фактичної чисельності населення в Україні за роки незалежності та прогноз до 2037 року. Станом на початок 2023 року індекс скорочення населення перевищив 1,0% [113], тобто кількість українців скоротилася більше ніж на 400 тисяч. Тривалість повномасштабного вторгнення лише пришвидшуватиме цей процес. Прогнозні показники чисельності населення у 2026 та 2037 роках, які розраховані фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ, допускають похибку в межах плюс-мінус 1 мільйон, оскільки точно спрогнозувати народжуваність/смертність в умовах війни досить складно [191]. Прогноз збільшення чисельності населення в 2026 році на майже 5 млн осіб (33,7 млн в 2026 році проти 29 млн осіб у 2023 році), на нашу думку, є свідченням позитивних очікувань швидкого завершення війни та повернення певної частини українських мігрантів на Батьківщину. Однак вважаємо, що у довгостроковій перспективі тенденція до скорочення чисельності населення збережеться, оскільки вона існувала у нас і у мирний час. За найоптимістичнішими прогнозами вже через 10 років кількість працездатного населення в Україні може зменшитися на 5,5%, народжуваність скоротитися до 250 тисяч на рік, а темпи зростання української економіки навряд чи зможуть перевищити позначку 2,5% на

рік (це повільне зростання з огляду на низьку базу порівняння) [191]. Зазначені демографічні тенденції в цілому є негативними та такими, що демонструють вагомі демографічні втрати країни.

Однак слід зауважити, що подібні тенденції спостерігаються у світі впродовж останніх 50 років (від кінця 60-х – початку 70-х рр. XX ст. й дотепер). Головною причиною скорочення рівня народжуваності є зміна способу життя, що особливо яскраво проявляється в розвинених країнах. Питання народжуваності почали розглядати з позицій альтернативних витрат, коли час, витрачений на народження і виховання дітей, можна використати на професійний розвиток і кар'єрне зростання. Додатковим фактором проти народжуваності стало явище, що отримало назву «штраф за материнство» («motherhood penalty»). Останнє передбачає отримання меншої зарплатні жінкам, які поєднують роботу з вихованням дітей, у порівнянні із бездітними жінками, які весь час і сили можуть присвятити професії і особистому розвитку. Зокрема, станом на 2012 рік «штраф за материнство» був майже нульовим у Бельгії, Ізраїлі, Фінляндії, Швеції; 5-10% – в Канаді, Об'єднаному Королівстві, Польщі, Словаччині, Франції та Чехії; 10-15% – у США та Угорщині. Найвищих своїх значень – 20-33% – він досяг у більшості країн континентальної Європи та в Ірландії [40].

Важливими демографічними показниками є сукупний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, яких жінка може народити протягом репродуктивного віку) і рівень заміщення (середня кількість дітей на одну жінку, яка забезпечує відтворення популяції). Граничне значення першого показника становить 2,3 дитини, а другого – 2,1 [434]. Падіння народжуваності нижче показника рівня заміщення означає депопуляцію, тобто скорочення населення.

Дані Світового банку свідчать про значні розбіжності значень сукупного коефіцієнта народжуваності серед різних країн світу (табл.4.3.2.). Ця таблиця демонструє, що найвищі значення сукупний коефіцієнт народжуваності має в країнах Африки (7 дітей у Нігері, 6 дітей у Сомалі й Чаді), а найнижчі – в країнах Азії (менше 1 дитини у Гонконзі та Південній Кореї). В країнах, які межують з Україною, цей показник коливається від 1,3 до 1,8, що недостатньо навіть для

простого відтворення. Сукупний коефіцієнт народжуваності в Україні є найнижчим у Європі і одним із найнижчих у світі. Він складає всього 1,2 дитини. Війна в Україні, очікувано, призведе до погіршення рівня народжуваності. Демографічні прогнози свідчать про неминучість подальшого зменшення наявного населення і людей працездатного віку [95, с.212]. Для відтворення поколінь в кожній українській родині в середньому має народжуватися не менше 2-х дітей, а для компенсації кількості загиблих та емігрантів, які не планують повертатися в Україну – не менше 3-х дітей. Тому надважливим є знаходження нових економічних інструментів та моральних стимулів, що сприятимуть підвищенню рівня народжуваності у повоєнній економіці України.

Таблиця 4.3.2.

Рівень сукупного коефіцієнта народжуваності в деяких країнах світу, 2020 р.

Країни	Фактичне значення	Країни	Фактичне значення	Граничне значення
Нігер	7	білорусь	1,5	2,3
Сомалі	6	рф	1,5	
Чад	6	Польща	1,3	
Молдова	1,8	<i>Україна</i>	<i>1,2</i>	
Румунія	1,8	Гонконг	<1	
Словаччина	1,6	Південна	<1	
Угорщина	1,6	Корея		

Джерело: складено на основі [434].

Міграційні процеси в Україні до та від початку повномасштабної війни характеризуються відмінністю причин та наслідків. Для довоєнної міграції характерний раціональний підхід до вибору країни призначення. Довоєнна міграція була поширеним методом боротьби з низьким рівнем зарплат та з бідністю, а більшість українських трудових мігрантів направлялися із західних регіонів країни переважно до Польщі та рф. Тобто довоєнна міграція українців мала винятково економічний характер на відміну від поточних міграційних процесів, які вирізняються вимушеним характером втечі від війни. Якщо в умовах мирного часу міграційні процеси вирізнялися потоками трудових і освітніх мігрантів, а також тих, хто залишав країну з метою зміни постійного місця проживання, то в період війни вони доповнюються потоками втікачів від війни та депортованих громадян. Якщо довоєнну міграцію формували, як правило, трудові мігранти чоловічої статі,

то тепер мігрантами є здебільшого жінки з дітьми та особи похилого віку. Якщо до війни мігранти переважно сприймалися громадянами ЄС як тягар та набирали силу анти-імміграційні політичні рухи, то після початку повномасштабної війни рф проти України погляди світової спільноти на українських мігрантів кардинально змінилися у бік їх визнання та всебічної підтримки. Дослідники міграційних процесів визнають, що українці мають відносно високий людський капітал і є дуже «досвідченими» мігрантами, а власне Україна є одним з найбільших постачальників фізичної та інтелектуальної робочої сили в Європі [286].

В умовах повномасштабної війни спостерігаються такі основні міграційні процеси, які позначаються на структурі та якості вітчизняного людського капіталу:

- вимушена міграція українців за кордон (зовнішня міграція, втікачі від війни);
- збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб (внутрішня міграція);
- зміна складу мігрантів (за демографічною, віковою, освітньою, ін. ознаками);
- вимушена депортація українців у найбільш депресивні регіони росії;
- зворотна міграція українських громадян.

Щодо основних міграційних потоків українських громадян за кордон під час війни, то станом на кінець 2022 року у Європі перебувало близько 7,8 млн українців (1/5 від загальної кількості). Основними країнами-реципієнтами українських біженців є такі: Польща (близько 1,5 млн), Німеччина (трохи більше 1 млн), Чехія (понад 455 тис.). До десятки країн, які прийняли найбільше українців під час війни, також увійшли Італія (171,5 тис.), Іспанія (150,4 тис.), Туреччина (145 тис.), Британія (141,5 тис.), Франція (118, 9 тис.), Словаччина (99,3 тис.), Молдова (95,4 тис.). Менше 10 тис. українських біженців зареєструвалися в Азербайджані, Албанії, Ісландії, Мальті, Словенії, Люксембурзі, Північній Македонії. На кінець 2023 року в світі налічувалося вже 6,3 млн «втікачів від війни», з них 5,9 млн – в країнах Європи [18]. Всього більше 40 європейських країн допомогли українським громадянам знайти прихисток від жахів війни. Такі потужні міграційні потоки призвели до найбільшої з часів Другої Світової війни міграційної кризи. А масовані атаки, розпочаті рф із жовтня 2022 року на об'єкти критично важливої української

інфраструктури, призвели не тільки до нових фізичних втрат людського капіталу, але й спричиняють чергову гуманітарну кризу і нові потоки біженців у Європу.

Внутрішня міграція характеризується збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Це новий тип міграції, який з'явився у 2014 році внаслідок анексії Криму і початку війни на Сході України. Він призвів до перерозподілу людського капіталу між регіонами країни. Відповідно до Рекомендації 2006 (6) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб, Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення *внутрішньо переміщеними особами* вважають людину чи групу людей, які були змушені або зобов'язані покинути/залишити свої домівки/місця звичайного проживання (зокрема через збройний конфлікт або щоб уникнути його наслідків, через прояви насильства, порушення прав людини, стихійні або спричинені людиною лиха), і які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів [373]. Згідно з чинним українським законодавством до внутрішньо переміщених осіб належать громадяни України, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [234].

Згідно із дослідженнями Міжнародної організації з міграції близько 6 млн українців змінили місце проживання всередині країни. Такі потужні внутрішні міграційні процеси справляють значний вплив на стан ринку праці. ВПО створюють додатковий тиск на вітчизняний ринок праці, оскільки в східних регіонах країни структура зайнятості була суттєво зміщеною в бік промисловості порівняно із західними та центральними областями, куди вони переміщаються. Це посилює вже наявні структурно-кваліфікаційні диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили, навіть з урахуванням впливу релокації підприємств. Майже половина внутрішньо переміщених осіб (47 %) не працюють, а 60 % осіб, які до війни мали роботу, втратили її. Серед тих, у кого зберіглося робоче місце, 32 % працюють віддалено, 23 % тимчасово безробітних планують відновити роботу після повернення додому [95, с.216]. Значне зростання ВПО хоча і є

порятунком життів українських громадян (позитивний наслідок), проте спричиняє сильний тиск на систему соціального захисту (негативний наслідок), що необхідно враховувати при розробці заходів щодо відновлення ринку праці.

Структура зовнішніх і внутрішніх мігрантів також зазнала змін. У ній домінує частка жінок з дітьми, а також осіб похилого віку й вразливих груп населення. На рис.4.3.3. продемонстровано склад зовнішніх мігрантів, левову частку з яких займають жінки, особи з дітьми або онуками. Значну частку зовнішніх мігрантів займають особи працездатного віку, які є фахівцями в певних сферах – це підприємці, керівники бізнесу або їх окремих підрозділів, спеціалісти з відповідною кваліфікацією.

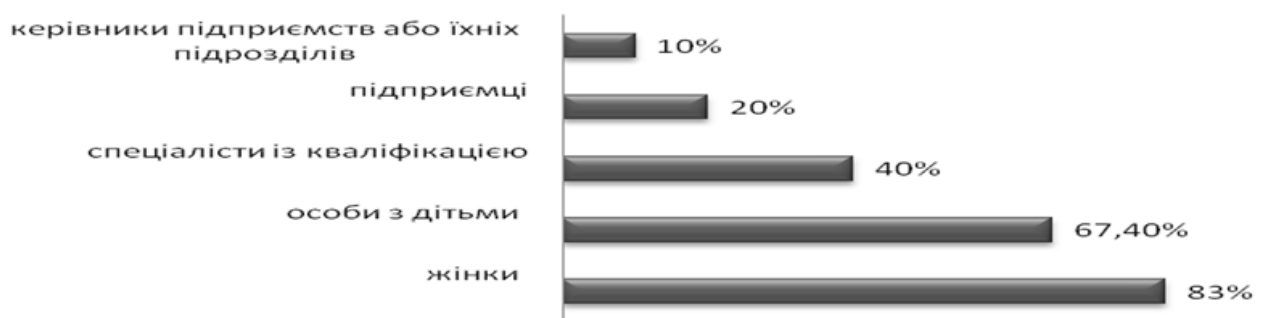

Рис.4.3.3. Склад зовнішніх мігрантів

Джерело: складено на основі [209].

Новітні міграційні процеси спричиняють виникнення низки проблем, пов'язаних з їх регулюванням та адаптацією до нових місць проживання. Внутрішньо і зовнішньо переміщені особи зазнають труднощів через відсутність власного житла, постійної роботи, співвідносною з їхньою освітою, нерегулярний дохід і розрив соціальних зв'язків. З метою надання допомоги українським біженцям інтегруватися в країнах призначення та забезпечення їм можливості працювати відповідно до рівня їхньої підготовки, Єврокомісія ще 5 квітня 2022 року оприлюднила рекомендації щодо спрощення процедури визнання дипломів і кваліфікацій «втікачів від війни». Цей надзвичайний захід особливо актуальний для медиків, учителів і вихователів, оскільки саме вони можуть задовольнити потреби переселенців у медичних та освітніх послугах рідною мовою.

Окремої уваги заслуговує міграція молоді. Серед причин активізації цього виду міграційних потоків можна виділити такі основні: зростання популярності

отримання освіти за кордоном, зокрема у зв'язку зі створенням нових навчальних програм для українців країнами ЄС, особливо у Польщі; міграція молоді за кордон для уникнення військової служби.

Вітчизняний ринок праці також скоротився через депортованих українських громадян у росію. Власне депортація – це примусове виселення громадян з місця постійного проживання. Як правило, цей метод широко використовують тоталітарні режими для заслання неблагодійних елементів, для використання депортованих як напівдармової робочої сили, для регулювання власних демографічних показників. Вимушена депортація українців під час теперішньої війни відбувається у найбільш депресивні регіони росії під гаслом нібито «евакуації» і «єдиного способу порятунку від жахів війни». Подібна депортація, безумовно, є актом порушення прав людини і злочином проти людяності. За підрахунками ООН, лише станом на середину серпня 2022 року понад 3 мільйони громадян України вивезено добровільно чи примусово на територію росії з окупованих територій сходу та півдня України. За оцінками урядовців та правозахисників, значну частину українців вивезли у віддалені регіони рф: алтайський край, сибір, якутію.

Водночас спостерігається зворотна міграція українських громадян. НБУ прогнозує поступове повернення мігрантів з-за кордону: впродовж 2024 року очікується повернення близько 100 тис. мігрантів, а у 2025 році - орієнтовно 700 тис. осіб [206]. Вони повертатимуться до свого попереднього місця проживання або в інші безпечні регіони України. Соціологічною службою Центру Разумкова періодично проводяться опитування серед українських «втікачів від війни» щодо їхніх намірів повернутися додому (рис.4.3.4.). Дані опитування свідчать, що більшість українських біженців хочуть повернутися додому, але поки не вщухнуть бойові дії, вони найімовірніше залишаться в країнах свого перебування. 35 % опитаних мають намір повернутися одразу після закінчення війни, 13 % – через рік або через кілька років, 7 % повернуться після того, як відновить роботу підприємство, на якому вони працювали до війни або коли будуть впевнені, що знайдуть іншу роботу вдома. Заразом 11 % планують повернутись в Україну найближчим часом, а 7 % українців взагалі не планують повертатися, тобто частину

наших громадян ми можемо втратити назавжди. Серед головних проблем, які турбують українських біженців під час перебування за кордоном, є тривога за те, що відбувається в Україні (87,5 %), переживання за родичів, близьких людей, що залишилися в Україні (80 %), туга за Батьківщиною (70 %).

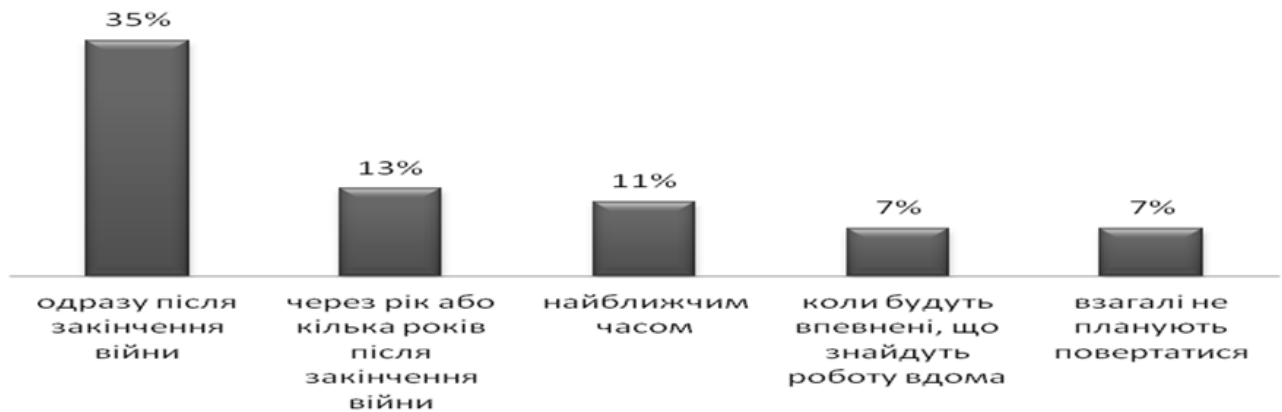

Рис.4.3.4. Наміри українських біженців повернутися додому

Джерело: складено на основі [172].

Отже, в результаті воєнних дій докорінно змінилася динаміка і характер міграційних процесів з України, відповідно й стану людського капіталу. Посилилася не тільки зовнішня, але і внутрішня міграція, почали з'являтися ВПО, які шукають притулку в безпечних місцях, трудова та освітня міграція витіснилися вимушеною міграцією, економічні причини міграції замінилися компонентом убезпечення від жахів війни. Зростають ризики втрати частини населення внаслідок міграції. Причому формуватимуться ці втрати переважно за рахунок економічно активних, працездатних, освічених, молодих громадян.

Передбачаються й абсолютно нові виклики. Це насамперед ймовірність возз'єднання сімей у такий спосіб, коли після завершення війни чоловіки розглядатимуть можливість приєднатися до своїх сімей, які вже адаптувалися за кордоном, знайшли роботу для себе, місце навчання для дітей і не мають планів повертатися в Україну. Тобто, існує ризик, що після завершення війни і скасування воєнного стану до українок з дітьми за кордоном почнуть переїздити їхні чоловіки. Загалом, чим довше людина залишатиметься і працюватиме за кордоном, тим менша ймовірність її повернення додому. На користь постійного життя поза межами України, найімовірніше, схилитимуться ті, хто має там родичів, хто виїхав

до віддалених держав, хто завдяки власним професійним знанням і кваліфікації може знайти гідну роботу й забезпечити собі належний рівень життя. Низькою є також імовірність повернення молоді, яка й далі навчатиметься за кордоном. Отже, зі збільшенням тривалості перебування за кордоном частка неповерненців, на жаль, зростатиме. Тому вибір мігрантів (повертатися чи залишитися за кордоном) залежить як від їхньої здатності адаптуватися в інших країнах, так і від розгортання подій в Україні (масштаб втрат від війни, швидкість її завершення, створення умов для реалізації людського капіталу та ефективність повоєнної відбудови).

Якщо розглядати людський капітал з боку його якісних характеристик, таких як сукупність знань, професійних якостей, досвіду, якими володіють громадяни, то слід визнати, що саме вони роблять людей – носіїв людського капіталу – економічно продуктивними. Людський капітал може примножуватись за рахунок вкладень в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку. Чим більше інвестовано в розвиток людського капіталу, тим продуктивнішою є людська праця.

В Україні частка людського капіталу у національному багатстві відносно невелика (30%), проте наявні доволі високі показники культу вищої *освіти* в суспільстві, доступності освіти, розгалуженої мережі *наукових установ* тощо. На рис.4.3.5. проілюстровано якісний склад науково-педагогічних працівників за критеріями наукових ступенів та вчених звань.

Рис.4.3.5а. Наукові ступені НПП

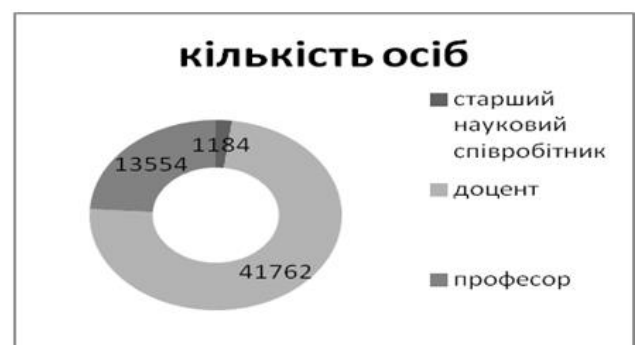

Рис.4.3.5б. Вчені звання НПП

Рис.4.3.5. Наукові ступені та вчені звання науково-педагогічних працівників (НПП) ЗВО на початок 2021/22 навчального року

Джерело: складено на основі [37]

З рисунку 4.3.5. видно, що три чверті науково-педагогічних працівників становлять кандидати наук і доценти, біля однієї чверті – доктори наук, професори,

що також є свідченням високих якісних характеристик людського капіталу. Загалом Україна має достатню кількість науковців і дослідників різного віку, які працюють як у державному, так і в приватному секторі, проте кількість працівників, задіяних у наукових та технічних розробках за останні десять років зменшилася на 56 % [37].

Водночас загальна кількість розробок за останні 5 років скоротилася на 5 %, здебільшого за рахунок зменшення досліджень у держсекторі. Серед усіх розробок найбільша їх кількість – це технічні дослідження. За рахунок коштів держави в Україні фінансується 38 % розробок, решта – за кошти підприємців, внутрішніх та іноземних інвесторів. В цілому витрати на наукові розробки в Україні значно відстають від аналогічних показників в розвинутих країнах. Зокрема, в Україні ці витрати становлять всього 0,43 % ВВП, тоді як середній показник для ЄС-28 майже у 5 разів більше і сягає 2,12 % ВВП [209]. Тобто, попри високий освітній і науковий потенціал людського капіталу, витрати на його розвиток є незначними навіть у мирний час. А для швидшої макроекономічної стабілізації національної економіки освіта і наука потребуватимуть збільшення інвестицій в них з боку держави.

Щодо *економічної активності* людського капіталу, то її розглядають, як правило, через показники зайнятості і безробіття (табл.4.3.3.).

Таблиця 4.3.3.

Показники економічної активності людського капіталу в Україні
станом на початок періоду, 2018-2022 роки

Рік	Всього населення, млн. осіб	Економічно активне населення, млн. осіб	Зайняте населення, млн. осіб	Безробітне населення, млн. осіб	Рівень безробіття, %	Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб
2018	42,386	17,193	15,496	1,697	9,9	353
2019	42,153	17,296	15,719	1,578	9,1	342
2020	41,902	17,382	15,895	1,487	8,6	338
2021	41,588	16,918	15,245	1,673	9,9	459
2022	41,167	16,667	14,957	1,710	10,3	295

Джерело: складено на основі [190]

Як ілюструє табл.4.3.3., впродовж 2018-2020 рр. спостерігалася позитивна тенденція до зростання зайнятості і скорочення безробіття, а з 2020 року (від початку пандемії COVID-19 та спричиненої нею коронакризи) тенденція стала зворотною. На початку 2022 року рівень безробіття перевищив 10%, тобто вийшов

за межі свого природного рівня. За оцінками Міжнародної організації праці, лише протягом першого місяця повномасштабної війни втрачено 4,8 млн робочих місць, що становить близько 30% від всіх робочих місць країни. За різними аналітичними даними, у зв'язку з війною роботу втратили від 5 до 15 млн працездатних українців, або 40% від тих, хто мав роботу до війни [95, с.219; 190; 206].

В цілому від початку повномасштабної війни в Україні спостерігається нетипова ситуація з рівнем безробіття. Незважаючи на факт втрати значною частиною населення своїх робочих місць (теоретично це зростання безробіття), офіційна статистика фіксує скорочення рівня безробіття в країні. Якщо за перші пів року війни рівень безробіття фіксувався на позначці 35%, то за підсумками 2022 року він впав до 21,1% та до 19,1% у 2023 році. У подальшому також очікується помірне зниження рівня безробіття: до 16,5% у 2024, 14,2% у 2025 та 12,2% у 2026 роках [206]. Водночас безробіття залишатиметься вищим за його природний рівень через довгострокові ефекти війни. Така ситуація, вважаємо, має достатньо обґрунтоване пояснення. Оскільки показник рівня безробіття визначається як частка безробітних у загальній кількості економічно активного населення працездатного віку, то при скороченні кількості людей працездатного віку (через їх фізичне знищення та масову вимушену еміграцію) цей показник буде зменшуватись. Крім того, офіційна статистика орієнтується на показник зареєстрованого безробіття, в той час як українці не поспішають ставати на облік на біржі праці і переймаються пошуком роботи самостійно [521].

Стан *здоров'я* людського капіталу пов'язаний насамперед із прийнятим у суспільстві способом життя. Прищеплена з дитинства культура здорового способу життя, профілактичні заходи попередження хвороб, їхня рання діагностика, доступність медичних послуг, відповідні витрати на охорону здоров'я тощо допомагають людині як носію людського капіталу бути фізично і ментально здоровою, працездатною, подовжують тривалість життя. Дослідники в цій сфері визнають, що превентивні заходи є у 2,7 рази менш затратними, ніж лікування хворих, а здоровий спосіб життя у 5 разів ефективніший, ніж лікувально-діагностична діяльність галузі охорони здоров'я.

На жаль, статистика щодо стану здоров'я дорослих українців невтішна: 6 % з них хворіють на діабет, 20 % мають згубну звичку зловживати алкоголем, більше 25% страждають на ожиріння, 27 % мають пристрасть до паління, 32 % страждають на гіпертонію [209]. Універсальний індекс охорони здоров'я (UHC Service Coverage Index), який вимірює рівень охоплення населення основними медичними послугами, становить в Україні всього 68 балів зі 100 можливих, в той час, як середнє значення цього індексу для країн середнього рівня розвитку складає 75 [429]. Очевидно, що повномасштабна війна в Україні з усіма її проявами і наслідками матиме значний негативний вплив на фізичне і психологічне здоров'я як військових осіб, так і цивільного населення, тобто на фізичну і психологічну здатність людського капіталу до післявоєнної відбудови країни і відновлення макроекономічної стабільності [95, с.219].

Для оцінки розвитку людського капіталу використовують низку індексів, найпопулярнішим з яких є Індекс людського капіталу (Human Capital Index, HCI), методологія і розрахунок якого запропоновано Світовим банком. В таблиці 4.3.4. наведено топ-10 країн із високим, середнім і низьким показником HCI у 2020 році.

Таблиця 4.3.4.

Індекс людського капіталу (HCI) в обраних країнах світу, 2020

Країна	Топ-10 високий рівень HCI	Країна	Топ-10 середній рівень HCI	Країна	Топ-10 низький рівень HCI
Сінгапур	0,88	Сербія	0,68	Гвінея	0,37
Канада	0,80	Словацька Республіка	0,66	Сьєрра-Леоне	0,36
Південна Корея	0,80	Китай	0,65	Ангола	0,36
Фінляндія	0,80	Туреччина	0,65	Нігерія	0,36
Швеція	0,80	Україна	0,64	Мозамбік	0,36
Японія	0,80	Албанія	0,63	Ліберія	0,32
Ірландія	0,79	Казахстан	0,63	Малі	0,32
Нідерланди	0,79	Узбекистан	0,62	Південний Судан	0,31
Естонія	0,78	Монголія	0,61	Чад	0,30
Нова Зеландія	0,78	Республіка Киргизстан	0,60	ПАР	0,29

Джерело: складено на основі [434].

Важливо зазначити, що людський капітал є такою якісною цінністю, яку важко визначити кількісно. Тому індекс HCI являє собою поєднання різних його компонентів в єдиний показник. Загалом HCI використовує глобальні оцінки

економічної віддачі (насамперед від освіти та охорони здоров'я) для створення інтегрованого індексу, а еталоном індексу HSI для всіх країн є 1. Як демонструє табл.4.3.4., високий показник HSI характерний переважно для розвинутих країн або країн, які швидко розвиваються (Сінгапур, Естонія). Водночас низькі значення цього показника притаманні країнам з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, що є цілком зрозумілим. Україна за показником Індексу людського капіталу знаходиться в групі країн із середнім його рівнем, а власне індекс HSI сягнув у 2020 році значень 0,64 (проти 0,63 у 2010 році).

Незважаючи на те, що значення HSI в Україні вище за середні, краще зрозуміти його роль в оцінювання людського капіталу можна на основі вивчення структури індексу (табл.4.3.5.).

Таблиця 4.3.5.

Порівняння Індексу людського капіталу України і Польщі за складовими

Показники	Україна	Польща
Індекс людського капіталу 2010	0,64	0,75
Індекс людського капіталу 2020	0,63	0,71
<i>Складові Індексу людського капіталу</i>		
Компонент 1: <i>Виживання</i>		
Ймовірність дожити до 5 років	0,99	1
Компонент 2: <i>Школа (Навчання)</i>		
Очікувані роки продуктивного шкільного навчання	9,9	11,4
Гармонізовані результати тестів	478	530
Компонент 3: <i>Здоров'я</i>		
Рівень виживання дорослих (відсоток 15-річних, які досягнуть 60 років)	0,81	0,89

Джерело: складено на основі [391; 434].

Аналіз складових Індексу людського капіталу та порівняння їхніх значень в Україні та Польщі (табл. 4.3.5.) свідчить, що драйверами індексу є не фізична кількість людей, а якість охорони здоров'я та освіти, систематичне покращення цих показників. Останнє є аргументом переваги якісних показників людського капіталу над його кількісними показниками.

Цікавою новацією є запровадження в межах Програми USAID «Демократичне врядування у Східній Україні», Програми розвитку ООН (ПРООН) та Центру сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) нового дослідницького індексу «Людський капітал для відновлення України». Його особливістю є оцінка

здатності українського суспільства зберегти і примножити людський капітал для повоєнного відновлення економіки України. Індекс розраховано на основі опитування понад 5900 респондентів з усіх соціальних прошарків по всій Україні (без урахування тимчасово окупованих територій). У 2023 році він становив 6,4 бали за десятибальною шкалою, де «0» – низький, а «10» – найвищий рівень людського капіталу для відновлення. В структурі нового Індексу виділяють капітал здоров'я, соціальний капітал і капітал адаптивності (Рис.4.3.6.).

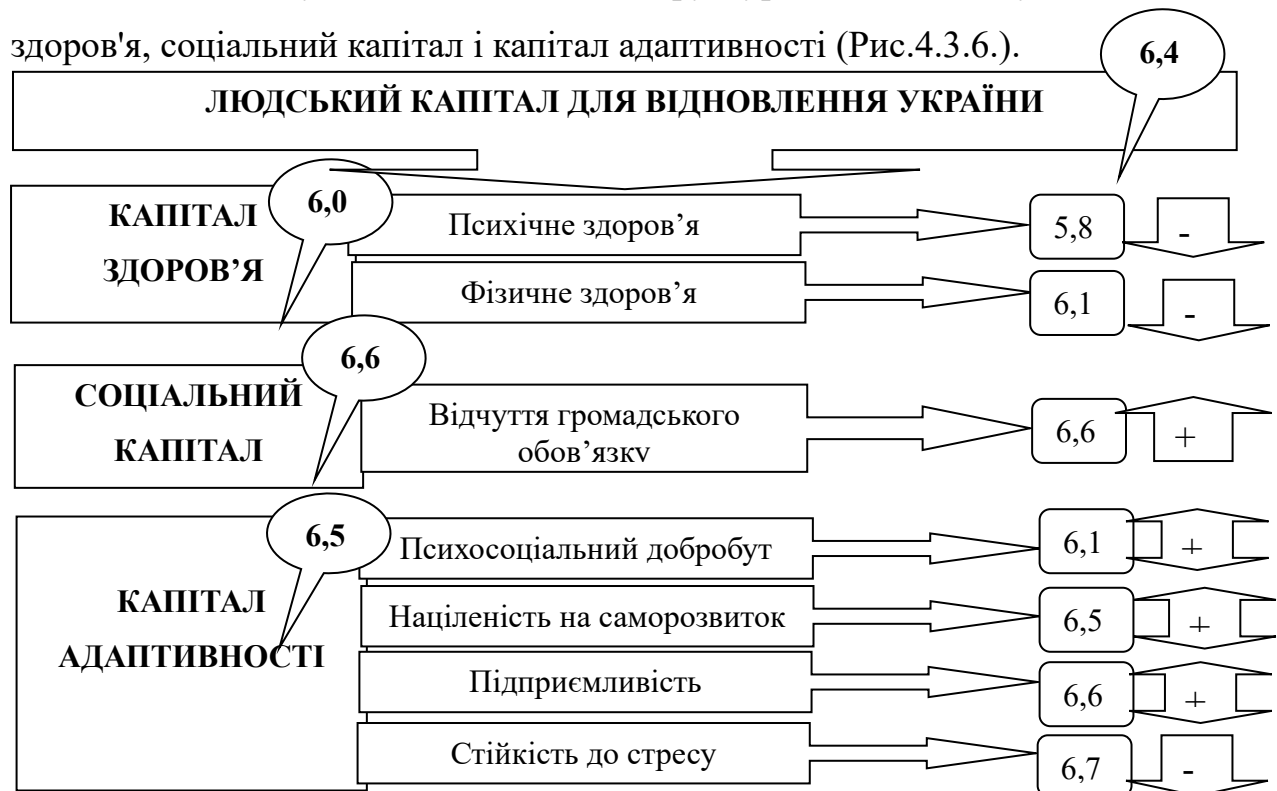

Рис.4.3.6. Людський капітал для відновлення України, 2023 до 2021 рр.

Джерело: складено на основі [459]

Як демонструє рис.4.3.6., *капітал здоров'я*, який складається з психічного та фізичного здоров'я нації, має найнижчий рівень порівняно з іншими компонентами Людського капіталу для відновлення – 6,0. Причому обидва його складники показують спадну динаміку у порівнянні із довоєнним 2021 роком, що є цілком логічним. *Соціальний (громадський) капітал* відображає те, наскільки людина відчуває відповідальність за майбутнє своєї громади/спільноти та наскільки контролює прийняття рішень у ній та в країні в цілому. Рівень соціального капіталу є найвищим порівняно з іншими компонентами (6,6) та показує значне зростання (+1,0) порівняно з 2021 роком. Своєю чергою *капітал адаптивності*, який виражений через рівень психосоціального добробуту, націленість на саморозвиток,

підприємливість і стресостійкість, також демонструє непогані результати. Проте рівень стійкості українців до стресу впав на 0,5 п. порівняно з 2021 роком, що є логічним наслідком довготривалості війни. Виділені в структурі аналізованого індексу складові капіталів здоров'я, адаптивності і соціального капіталу є відображенням не тільки стану людського капіталу, але й соціальної інклюзії, про що детальніше йшлося в перших розділах. Підтвердженням нашої думки є результати дослідження компанії Deloitte, які демонструють, що серед основних трендів у сфері розвитку людського капіталу в 2023 році визначальним є фокус на «забезпечення інклюзивності, рівності та різноманіття» [280, с.9] (табл.4.3.6.).

Таблиця 4.3.6.

Аналіз тренду на «забезпечення інклюзивності, рівності та різноманіття»

в сфері розвитку людського капіталу в Україні і світі у 2023 році

Критерії	Світ	Україна
Важливість тренду для організацій, %	94	68
Готовність організацій до сприйняття тренду, %	72	54
Ключові ризики розвитку людського капіталу	Низька залученість (інклюзія) працівників	
Визнання організаціями факту, що впродовж останніх 2-х років у них створено інклюзивне середовище для працівників, %	20	6

Джерело: складено на основі [280, с.32, 37, 45, 46].

На основі аналізу таблиці 4.3.6. можна констатувати, що наразі у світовій та національній економіках відбувається визнання вагомості ролі соціальної інклюзії у сфері розвитку людського капіталу, однак відповідні зміни відбуваються не надто швидко. Це дає підстави стверджувати, що назріла не тільки необхідність вибору нових підходів до формування, збереження і примноження людського капіталу, але й обрання адекватних заходів. Ми пропонуємо наше бачення використання інклюзивних підходів до відновлення людського капіталу (рис.4.3.7.).

Вибір інклюзивного підходу до збереження і підвищення конкурентної спроможності людського капіталу, особливо в умовах макроекономічної нестабільності, обґрунтовується тим, що забезпечити виконання цих завдань винятково фінансовими методами неможливо. Соціальна інклюзія – це не про збільшення державних видатків, а про формування умов включення, залучення усіх громадян у різні сфери суспільного життя, створення для цього необхідних умов.

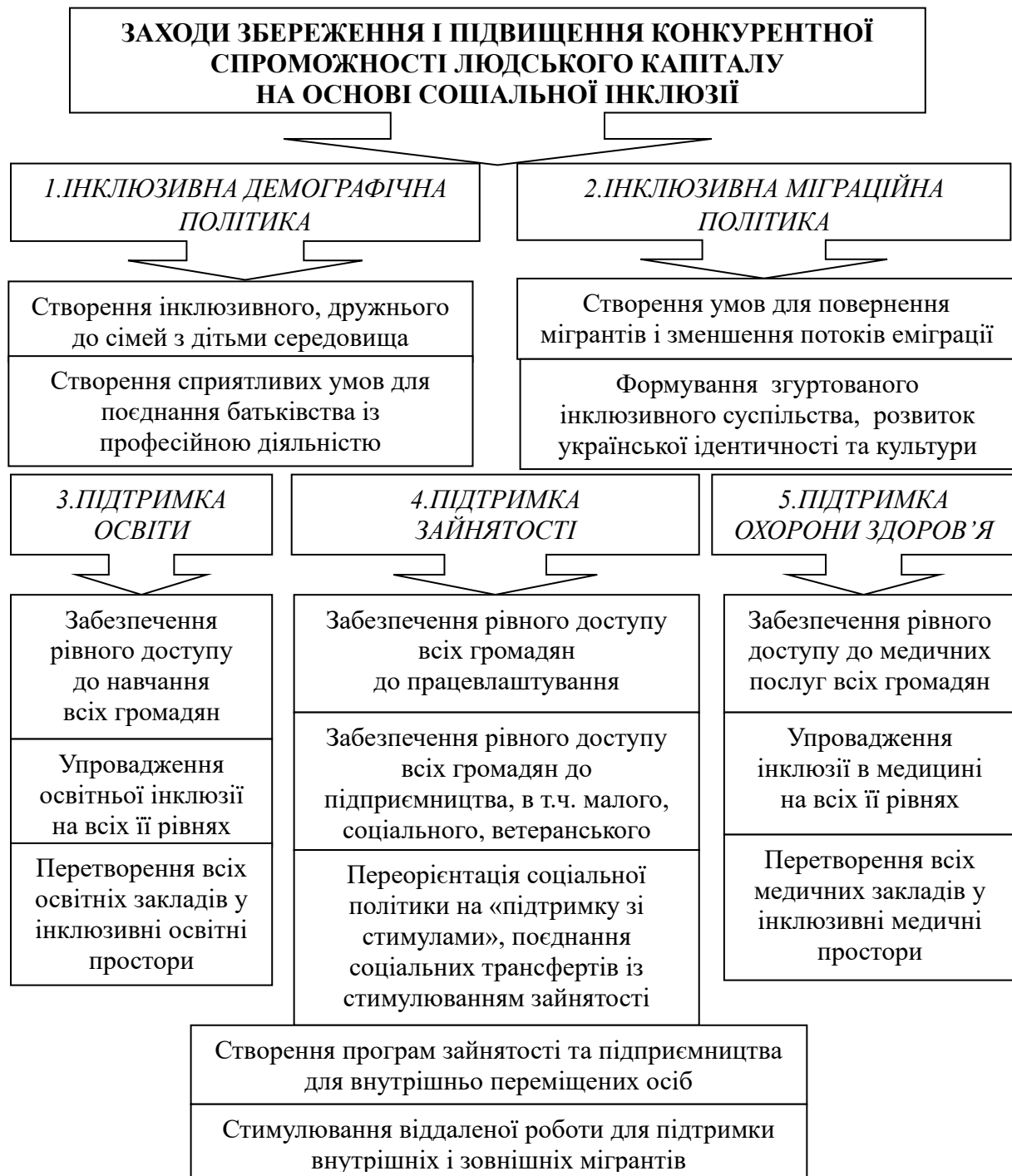

Рис.4.3.7. Заходи збереження і підвищення конкурентної спроможності людського капіталу на основі соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Найпростішим способом вирішення проблем демографії вважають збільшення виплат при народженні дітей. Однак світовий та український досвід свідчать, що він є дієвим тільки для стимулювання народжуваності найменш забезпечених, іноді маргінальних сімей, які після отримання виплат можуть відмовитись від виконання батьківських обов'язків. Вважаємо, що неможливо

заставити людину народжувати більше дітей, треба створити *умови*. Ми виділяємо дві головні групи умов: 1) створення інклюзивного, дружнього і комфортного до сімей з дітьми середовища (інфраструктура, спрямована на задоволення потреб сімей з дітьми; достатність дитячих садочків та їх адаптація до наявних потреб; зручні з'їзди для дитячих візочків; дитячі кімнати тощо); 2) створення сприятливих умов для поєднання батьківства з професійною зайнятістю (поширення практики роботи жінок, які мають дітей, у гнучкому та/або дистанційному режимі).

Щодо інклюзивної міграційної політики, то і в цьому випадку, вважаємо, неможливо мігрантів заставити повернутися в Україну, треба створити *умови*. Такими умовами вважаємо наступні: 1) створення зацікавленості для повернення українців з-за кордону та зменшення відтоку населення з України (формування безпечного інклюзивного міського простору, облаштування бомбосховищ, розмінування територій, допомога у ремонті/будівництві/придбанні житла тим, хто його втратив внаслідок війни); 2) формування згуртованого інклюзивного суспільства, розвиток української ідентичності та культури (толерантне ставлення до колишніх «втікачів від війни», підтримка ветеранів, гармонійне співіснування різних груп населення та громадян з різним життєвим досвідом).

Як було зазначено у попередніх розділах, Україна стоїть на початку формування інклюзивного середовища в освітній сфері, у сфері трудової та/або підприємницької діяльності, сфері охорони здоров'я, а також на початку унормування цього процесу. Не викликає сумнівів, що чим більше здорових, освічених та працездатних людей, тим вищою є якість людського капіталу.

Щодо освітньої інклюзії, то, як зазначалося в п.2.1, в Україні вона здебільшого сформована на рівні середньої загальної освіти, що знайшло своє відображення у її спрощеному розумінні як такої, що передбачає навчання дітей з особливими освітніми потребами у пристосованому для цього навчально-виховному закладі. Ми пропонуємо розглядати освітню інклюзію як вагому складову людського капіталу у більш широкому розумінні. Останнє передбачає формування рівного доступу до навчання всіх громадян різного віку безвідносно до будь-яких дискримінаційних ознак; впровадження освітньої інклюзії на всіх рівнях,

зокрема на рівні сучасних закладів вищої освіти; перетворення всіх навчальних закладів у інклюзивні освітні простори, які підтримують всіх учасників освітнього процесу. Певні кроки на цьому шляху вже зроблено, про що йшлося у п.2.1. Це створення безбар'єрного середовища, встановлення пандусів і спеціальних ліфтів, здійснення маркування приміщень і обладнань, просвітницька робота з формування толерантного ставлення до здобувачів освіти із особливими потребами тощо.

Інклюзію в медицині як вагому складову людського капіталу ми також розглядаємо комплексно через формування рівного доступу до медичних послуг всіх громадян безвідносно до будь-яких дискримінаційних ознак і на постійній основі протягом усього періоду їхнього життя; через надання медичних послуг на засадах інклюзивного підходу на всіх її рівнях – від первинного до високотехнологічного третинного рівня; та через перетворення всіх медичних закладів будь-яких рівнів у спеціальні інклюзивні медичні простори.

На відміну від освітньої інклюзії, процес її формування у медицині відбувається слабко. А підсилити цей процес, на нашу думку, можна такими цілеспрямованими заходами: надання можливості швидкого отримання медичних послуг усім громадянам завдяки розгалуженій і рівномірно розподіленій мережі медичних закладів по всій території країни; формування доступних цін на медичні послуги на всіх рівнях; створення достатньої кількості мереж аптек, які рівномірно розміщені по всій території країни, і в яких є можливість придбати широкий перелік лікарських засобів навіть без рецепту лікаря. Ці заходи сприятимуть підтриманню прийняттого рівня здоров'я і благополуччя громадян. Інклюзивний підхід до здоров'я та медичних послуг запобігатиме розвитку фізичних і психічних розладів, сприятиме покращенню відносин із іншими людьми, підвищуватиме самооцінку і продуктивність роботи, створюватиме передумови для більшого заробляння грошей та їх витрачання на різноманітні споживчі блага. Про це детальніше йшлося в п.2.1. Тобто, від здоров'я окремої людини і нації в цілому залежать економічні спроможності, соціальний настрій, конкурентоспроможність людського капіталу.

Як обґрунтовано в п.2.2., інклюзія у сфері трудової та/або підприємницької діяльності передбачає рівний доступ усіх громадян, зокрема осіб, які в результаті

війни втратили житло та/або засоби для існування, ВПО, осіб похилого віку, представників уразливих груп населення, які не цікаві традиційному бізнесу тощо, до працевлаштування. Вагомими формами підприємницької діяльності, вважаємо, можуть стати жіноче, молодіжне, мале та, особливо, соціальне підприємництво. Ці види підприємництва спрямовані насамперед на вирішення проблеми безробіття і створюються для інтеграції на ринку праці безробітних, внутрішньо переміщених осіб, малокваліфікованої молоді, людей передпенсійного віку, осіб з інвалідністю, жінок з потребами неповної зайнятості тощо.

Паралельно зі створенням рівних умов для працевлаштування та здійснення підприємницької діяльності має бути проведено аудит поточної системи соціального захисту й відповідної соціальної політики. Як неодноразово зазначалося в цьому дослідженні, модернізована інклюзивна соціальна політика не повинна обмежуватись тільки грошовою підтримкою населення, а може передбачати так звану «підтримку зі стимулами». Йдеться не тільки про перерозподілені доходи, про кошти, які держава надає у вигляді соціальних трансфертів усім тим, хто постраждав від війни. Державні фінанси довго такого тиску на них не можуть витримати. Переорієнтація соціальної політики має бути спрямована на більше стимулювання до працевлаштування своїх громадян. Це означає, що протягом невеликого, але чітко визначеного терміну (до прикладу, 3 або 6 місяців залежно від обставин) держава бере на себе зобов'язання виконувати соціальну функцію і надавати необхідну фінансову допомогу постраждалим від війни громадянам для підтримки їхньої життєдіяльності. А після закінчення цього строку громадяни мають приступити до роботи як наймані працівники або як підприємці. Вважаємо, що такі заходи є ефективними для усунення певної патології в системі соціальних трансфертів в частині виплати коштів постраждалим від війни, щоб останні не зловживали соціальним захистом та виплатами.

Окремої уваги в поточних умовах макронестабільності заслуговує створення програм зайнятості та сприяння відкриття власної справи для внутрішньо переміщених осіб. Для їх реалізації на територіях, які приймають внутрішніх мігрантів, необхідно здійснювати відновлення та реінтеграцію місцевої економіки

для максимального використання трудового потенціалу ВПО. Додаткову робочу силу переселенців слід адаптувати до локальних ринків праці і замінити нею тимчасово утворені вакансії через вплив місцевого працездатного населення до лав Збройних сил України, територіальної оборони тощо. Такі заходи можуть також допомогти закрити ринкові ніші локального ринку праці. Як сказано вище, багато людей, що тікали від війни, змушені були залишити свої домівки і навіть країну. В цьому контексті важливо забезпечувати умови трудової мобільності робочої сили і підтримувати віддалену роботу як для приватного, так і для державного секторів.

З метою збереження людського капіталу та мінімізації процесу його відтоку з України, зокрема впливу молоді, працівників зі сформованими кваліфікаційними та професійними навичками, важливим завданням є збереження робочих місць із використанням гнучких форм організації праці та її оплати. Це стосується дистанційної, віддаленої роботи для тих, хто вимушений був залишити місця постійного проживання в період війни. Необхідно дати можливість людям працювати на відновлення України навіть поза головними міськими агломераціями чи тимчасово перебуваючи за кордоном. Для цього необхідно насамперед прибрати всі регуляторні (адміністративні) обмеження, а також створювати програми із залучення людей до віддаленої роботи. В умовах цифровізації економіки таких видів праці є багато, наприклад, робота в консультативних або колл-центрах, тестування ІТ-продуктів, оцифровування документів, комп'ютерне програмування, маркетинг в соціальних мережах, цифровий маркетинг, графічний дизайн тощо.

За такої умови зайнятість як інклюзивний процес не обмежується включенням цих груп людей до ринку праці. Зайнятість є основною та необхідною умовою отримання доходу, вона сприяє доступності економічних благ, забезпеченню певного рівня життя населення, самореалізації у професійній сфері. Інклюзивний підхід до людського капіталу через стимулювання реалізації власного трудового та/або підприємницького потенціалу сприяє відчуттю захищеності (завдяки отриманню доходів) та впевненості у власній соціальній значущості (завдяки зайняттю суспільно корисною справою, створенню продукції, яка користується попитом на ринку).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

Дослідження соціальної інклюзії як нового інструменту соціальної політики, який спрямований на пришвидшення макроекономічної стабілізації національної економіки, дає підставу для формулювання таких висновків.

Між соціальною інклюзією та макроекономічною стабільністю національної економіки існує взаємний зв'язок, а вплив інклюзії на макростабільність об'єктивно залежить від сформованої соціальної політики. З'ясовано, що саме завдяки соціальній політиці відбувається інституціоналізація соціальної інклюзії. Обґрунтовано, що інклюзія не лише залежить від соціальної політики, а є її змістом та метою. Цей взаємний зв'язок відбувається тоді, коли в соціальній інклюзії, як в стратегічній меті, стають зацікавленими всі стейкхолдери соціальної політики.

Визначено етапи еволюції змісту соціальної політики – від окремих елементів соціального захисту у Стародавньому світі до економічної парадигми, заснованої на філософії вільного ринкового господарства з обґрунтуванням певного обмеження активної регулюючої ролі держави, й далі, до проголошення значущості соціальної політики й побудови держави загального добробуту. В якості критеріїв виокремлення таких етапів визначено особливі цілі, способи перерозподілу доходів та інструменти соціального захисту населення країн в різні історичні періоди. Визнано, що розвиток світової цивілізації демонструє поступову зміну ставлення до соціальних проблем людства в цілому та до соціальної політики зокрема.

Ідентифіковано сучасні найбільш усталені підходи до пояснення функціонального призначення соціальної політики як такої, що сфокусована на соціальному захисті малозабезпечених верств населення, на досягненні соціальної справедливості, на зменшенні бідності й нерівності. Останнім (бідності та соціально-економічній нерівності) приділена особлива увага у дослідженні. Зокрема, на основі даних української економіки щодо динаміки наданих соціальних трансфертів (впродовж 2010-2021 рр.) та динаміки рівнів абсолютної та відносної бідності (2000-2022 рр.) верифікована ідея, що, попри важливість соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення, вирішити проблеми бідності

винятково фінансовими методами неможливо. Надання різних видів соціальної допомоги продукує суперечливий результат, а саме: із збільшенням видатків з державного бюджету на соціальні потреби збільшується втрата населенням мотивації до трудової діяльності та власного розвитку.

Доведено, що соціально-економічна нерівність – це іманентне сучасному суспільству явище. Вона існує в будь-яких країнах незалежно від рівня розвитку економічних систем, виконує певну мотивуючу функцію, але руйнує соціальну згуртованість та довіру, підриває демократичні процедури тощо. Негативний вплив нерівності на різні сфери суспільного життя є недостатньо контрольованим і регульованим державою. На основі аналізу динаміки річних темпів зростання ВВП і коефіцієнту Джині 30-ти розвинутих і постсоціалістичних країн (1996-2018 рр.) підтверджено збереження, а подекуди й зростання нерівності на тлі зростання ВВП. Останнє свідчить про те, що економічне зростання не завжди втілюється у зменшення нерівності. Традиційні заходи регулювання нерівності державою виявляються недостатніми. Скорочення нерівності, так само як і бідності, через перерозподільну систему може дати лише короткостроковий позитивний ефект.

Впродовж останніх десятиліть відбувався пошук шляхів досягнення більш сталого, отже інклюзивного, розвитку економіки та суспільства. У ХХІ ст. в теорії публічного управління економікою в розвинутих країнах світу відбулося переосмислення функції соціальної політики та закладено основи формування підходу, який полягає у тлумаченні соціальної інклюзії як пріоритету соціальної політики. Така зміна поглядів спричинена усвідомленням того факту, що соціальна політика, орієнтована винятково на підтримку бідних й уразливих верств населення, не мала вагомих результатів в царині подолання бідності, нерівності, а також соціального відчуження (ексклюзії). Причиною такої контраверсійності соціальної політики визнано її фокусування не на причинах, а на наслідках. Натомість причиною бідності, вразливості та відчуження є відсутність гарантій надання універсальних послуг соціального включення (інклюзії). Обґрунтовано, що для скорочення бідності, нерівності та підвищення рівня суспільного добробуту необхідно забезпечити залученість (інклюзію) громадян у суспільні процеси.

Обґрунтована доцільність інклюзивного напрямку трансформації соціальної політики, переходу від пасивної (акцент на залежності від перерозподілу доходів) до активної (акцент на спроможності й залученості) соціальної політики. Доведено, що саме це має призвести до появи більшої кількості людей, які стануть не пасивними споживачами соціальної допомоги, а тими, хто ставатиме економічно та соціально активними громадянами. Наведені аргументи свідчать про необхідність трансформації вітчизняної соціальної політики як такої, що здійснюється на основі соціальної інклюзії. Для доведення поступової відмови від традиційного підходу у соціальній політиці наведено факт оголошення у 2024 році Міністерством соціальної політики України наміру відмовитися від великої кількості соціальних виплат малозабезпеченим верствам населення на користь впровадження адаптаційної підтримки ексклюзивних осіб, їх залучення до всіх сфер суспільного життя, насамперед, до ринку праці.

Проаналізовано місце України в рейтингу за Індексом соціального прогресу (Social Progress Index, SPI) впродовж 2014-2023 років з акцентом на скороченні бідності й нерівності, покращенні умов життя населення. З'ясовано таке: по-перше, за своєю структурою цей індекс найбільш адекватно відображає результати саме соціальної (а не економічної) спрямованості суспільного розвитку та власне результати соціальної інклюзії в порівнянні з іншими міжнародними індексами; по-друге, впродовж 2014-2022 рр. спостерігалася позитивна динаміка соціального прогресу як у світі, так і в Україні, а у 2023 році зафіксовано факт суттєвого соціального регресу; по-третє, за субіндексом «Інклюзивність» в структурі SPI Україна відстає в соціальному інклюзивному розвитку від решти світу та від інших 12 субіндексів SPI. Динаміка позиції України в рейтингу, за індексом SPI, є додатковим аргументом на користь ідеї переходу від пасивної до активної соціальної політики, яка має реалізовуватись на основі соціальної інклюзії.

Соціальна інклюзія є пріоритетом сучасної соціальної політики ще й тому, що може використовуватись як інструмент збереження і відновлення конкурентної спроможності людського капіталу. Роль останнього (людського капіталу) є вагомим в мирний час і зростає в умовах порушення макроекономічної стабільності.

Обґрунтована доцільність тлумачення людського капіталу з огляду на його кількісні (демографічні тенденції, міграційні процеси) та якісні характеристики (рівень освіти і науки, економічної активності, здоров'я). З'ясовано, що в результаті повномасштабної війни, розв'язаної РФ проти України, кількість та якість людського капіталу зазнали негативних змін.

Знайдено аргументи на користь соціальної інклюзії як інструменту відновлення людського капіталу. Взято до уваги ідеї сучасних досліджень збереження людського капіталу, зокрема, з використанням індексу «Людський капітал для відновлення України». Виокремлені в структурі згаданого Індексу складові капіталу здоров'я, соціального капіталу і капіталу адаптивності є відображенням не тільки людського капіталу загалом, але й інклюзивності, зокрема. Аналіз змін у сфері розвитку людського капіталу у 2023 році, проведений компанією Deloitte, також демонструє спрямованість на інклюзію.

Для збереження і підвищення конкурентної спроможності людського капіталу запропоновано застосовувати інклюзивний підхід, зокрема, в таких сферах: демографічній (створення інклюзивного середовища для сімей з дітьми та сприятливих умов поєднання батьківства з професійною діяльністю); міграційній (створення інклюзивних умов для позитивних міграційних процесів); освітній (розширення освітньої інклюзії через реалізацію різних варіантів отримання української освіти всіма верствами українських громадян); трудовій та/або сфері підприємницької діяльності (збільшення мотивації знаходити роботу або відкривати власну справу); охорони здоров'я (державне забезпечення умов інклюзії у сфері охорони здоров'я). Очікуваним результатом інклюзивних заходів у згаданих сферах має стати зростання народжуваності й повернення українських мігрантів з-за кордону, залучення громадян до економічної активності, швидша інтеграція ВПО у нові громади та спільноти, зняття бар'єрів, формування інклюзивного міського простору, розвиток протезування на основі новітніх технологій для осіб з інвалідністю тощо.

РОЗДІЛ 5. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЗАСАДАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ

5.1. Результативність національних регуляторів в реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії

В основі соціальної політики держави є людина як найвища соціальна цінність, її життя, здоров'я, добробут і безпека. Соціальна політика, як зазначалося в попередніх розділах, традиційно розглядається як політика соціального захисту населення. Проте така однобічність трактування цього виду політики значно звужує її реальний зміст. Зокрема, поза увагою залишається роль соціальної політики у формуванні і відновленні макроекономічної стабільності національної економіки, а також погляд про посилення макростабілізуючої ролі соціальної політики за умови її реалізації на інклюзивній основі.

Соціальна політика не є заздалегідь визначеною, сталою і незмінною. Вона трансформується відповідно до нових цілей і пріоритетів державної політики. Саме тому під нею розуміють цілеспрямовану діяльність держави, а також громадських об'єднань з метою надання послуг соціального характеру. Відповідно основними суб'єктами соціальної політики виступають держава і громадянське суспільство (рис.5.1.1.). Держава здійснює соціальну політику в особі органів законодавчої влади (парламент країни, в Україні це Верховна Рада України) і виконавчої влади. Вищим органом в системі органів виконавчої влади в нашій країні, як відомо, є Кабінет Міністрів України, який спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади (комітетів, відомств тощо). Наразі в Україні функціонує 19 міністерств із підпорядкованими їм органами, які координують розвиток різних сфер суспільного життя країни. Лише декілька з них відповідальні за реалізацію соціальної політики, про що розлогіше йтиметься нижче.

Активну роль у здійсненні соціальної політики відіграють інститути громадянського суспільства, а саме профспілки, політичні, професійні,

волонтерські, благодійні, релігійні організації тощо (детальніше розглядалося у Розділі 2). Об'єктом соціальної політики виступає все суспільство, все населення країни, передусім ті, хто з різних причин піддався ексклюзії.

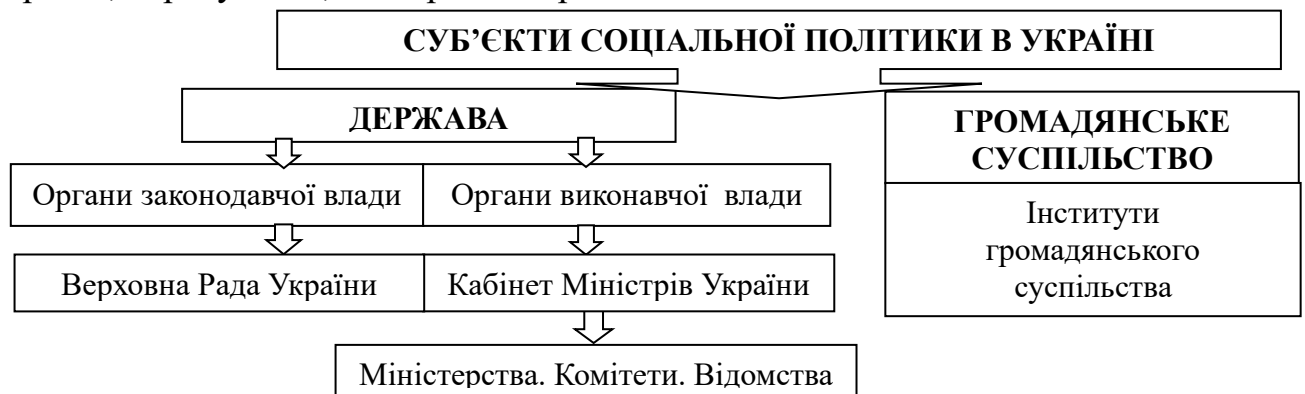

Рис.5.1.1. Суб'єкти соціальної політики в Україні

Джерело: розробка автора

Якщо говорити про інституційну структуру соціальної політики в Україні, то ми пропонуємо розглядати її в залежності від таких критеріїв виокремлення її елементів з огляду на реалізацію цієї політики на засадах соціальної інклюзії: за функціональною ознакою, за сферою відповідальності, за пов'язаністю з соціальною інклюзією (рис.5.1.2.).

В залежності від виконуваних функцій всі інституції соціальної політики, на нашу думку, можна поділяти на профільні та непрофільні. Для профільних інституцій реалізація соціальної політики є основним завданням їхньої діяльності. В той же час непрофільні інституції соціальної політики лише забезпечують загальні умови її проведення. *Профільні* інституції соціальної політики належать до системи органів державної влади і відповідають насамперед за використання тих бюджетних коштів, які виділяються на фінансування окремих напрямків соціальної політики. Сюди включаються соціальна підтримка населення, політика зайнятості, розвиток різних соціально спрямованих секторів економіки: освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та інших.

Діяльність профільних інституцій соціальної політики органічно доповнюється діями *непрофільних* інституцій, тобто тих державних структур, які забезпечують загальні умови реалізації цієї політики. До них можна віднести інституції фінансового блоку (забезпечують фінансування соціальних видатків з

державного бюджету), правового блоку (розробляють і приймають закони в соціальній сфері, здійснюють контроль за дотриманням діючого соціального законодавства). До непрофільних інституцій можна віднести також підприємства та організації, які забезпечують своїм працівникам певний рівень соціальних гарантій відповідно до чинного законодавства.

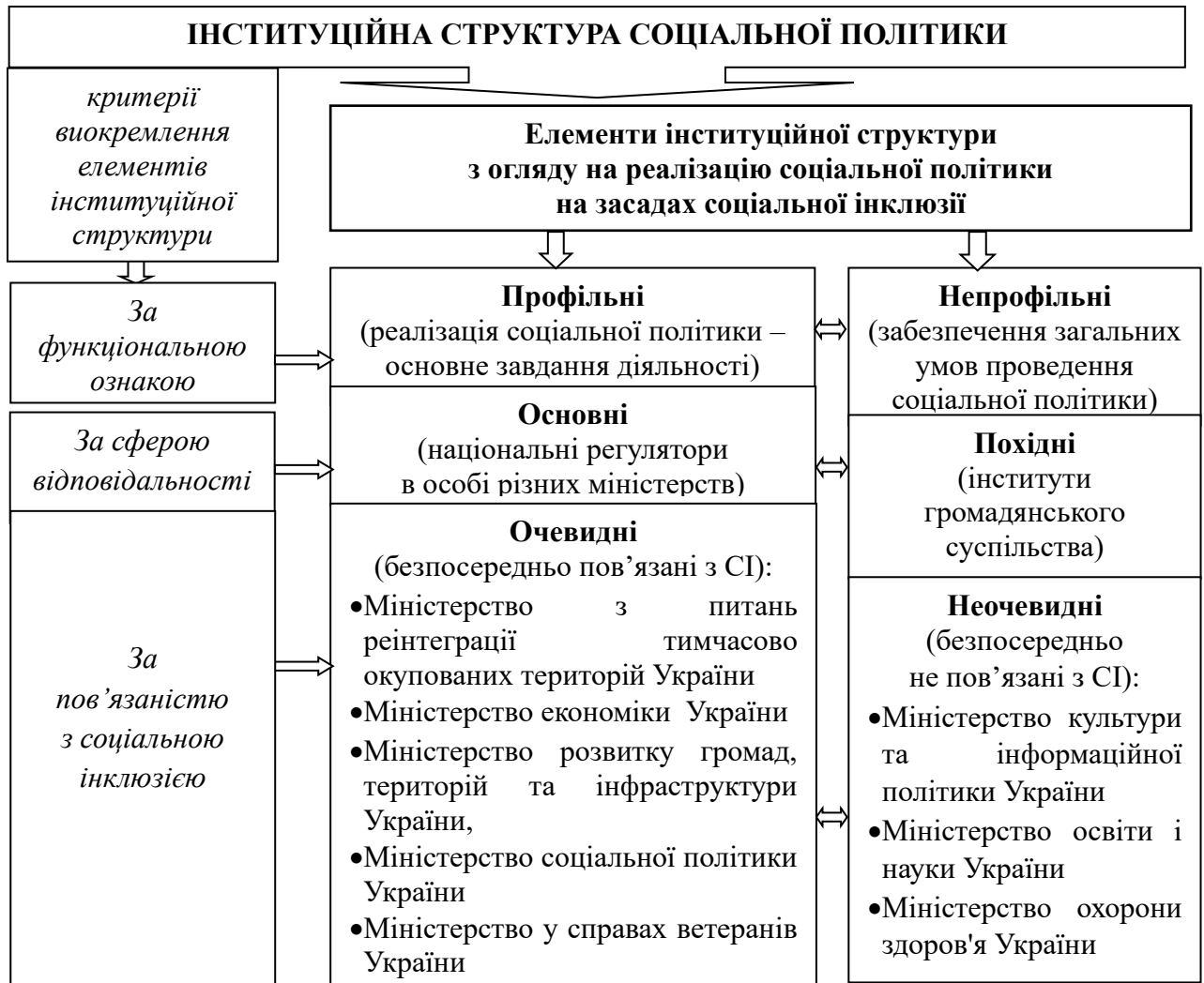

Рис.5.1.2. Інституційна структура соціальної політики в Україні

Джерело: розробка автора

Якщо інституції соціальної політики розглядати за критерієм сфери відповідальності за розробку та впровадження її цілей, то доцільно виділити основні та похідні елементи політики. До *основних* інституцій цієї політики ми відносимо національні регулятори в особі різних міністерств. В той же час *похідні* інституції соціальної політики в особі недержавних установ, інститутів громадянського суспільства лише допомагають заповнити лакуни соціальної сфери. Саме національні регулятори в особі різних міністерств, на нашу думку, несуть

найбільшу відповідальність за вироблення і реалізацію соціальної політики в країні. Наразі, як зазначалося вище, соціальна політика потребує її модернізації на засадах соціальної інклюзії.

За критерієм пов'язаності з інклюзією вважаємо за доцільне виділити ті інституції, які безпосередньо пов'язані із соціальною інклюзією (очевидні) й ті, що з нею безпосередньо не пов'язані (неочевидні).

Основними профільними інституціями, які відповідальні за реалізацію соціальної політики в Україні, вважаємо, є такі 8 (із 19) міністерств: Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство економіки України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство у справах ветеранів України.

В той же час до національних регуляторів, які *безпосередньо пов'язані із соціальною інклюзією*, ми відносимо такі 5 із перелічених восьми:

1. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Мінреінтеграції),
2. Міністерство економіки України (Мінекономіки),
3. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України (Мінінфраструктури),
4. Міністерство соціальної політики України (Мінсоцполітики),
5. Міністерство у справах ветеранів України (Мінветеранів).

Відповідно, три з вище перелічених восьми міністерств – 1. Міністерство культури та інформаційної політики України (Мінкульт), 2. Міністерство освіти і науки України (МОН), 3. Міністерство охорони здоров'я України (МОЗ) – беруть участь у реалізації соціальної політики, однак *безпосередньо не пов'язані із соціальною інклюзією*¹.

¹ Постановою КМ України № 1028 від 6.09.2024 р. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України перейменовано на Міністерство розвитку громад та територій України, а Міністерство культури та інформаційної політики України – на Міністерство культури та стратегічних комунікацій України.

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої російською федерацією території України, у сфері захисту прав примусово переміщених (депортованих) осіб та інші [218].

Віднесення нами Мінреінтеграції до національних регуляторів соціальної політики, які безпосередньо пов'язані з інклюзією, обґрунтовується таким:

- основним напрямом його діяльності від початку збройної агресії рф проти України у 2014 р. і донині є *інтеграція* внутрішньо переміщених осіб за новим місцем проживання. Це досягається, насамперед, «шляхом усунення перешкод у реалізації їх прав та основоположних свобод, забезпечення доступу до адміністративних, соціальних, культурних та інших послуг», а також створення таких умов для ВПО, коли вони «зможуть в повному обсязі користуватися своїми конституційними правами без будь-якої дискримінації, в тому числі за походженням чи фактом внутрішнього переміщення» [271]. Нагадаємо, що усунення перешкод, бар'єрів, дискримінаційних ознак та надання доступу до благ інтерпретується нами як елемент включеності, залученості, соціальної інклюзії;

- принципи Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення (інформаційна та фізична безбар'єрність для різних категорій ВПО, зокрема для осіб з інвалідністю; недопущення дискримінації за будь-якою ознакою; забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства; залучення потенціалу ВПО для розвитку приймаючих територіальних громад тощо) корелюються з принципами соціальної інклюзії [271].

У таблиці 5.1.1. наведено вибірку тих пріоритетів Мінреінтеграції щодо внутрішнього переміщення, які ідентифікуються нами як інклюзивні. Як демонструє ця таблиця, наразі основна увага Мінреінтеграції зосереджена на адаптації та подальшій інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючих територіальних громадах. Це доступ до освітніх послуг, працевлаштування, підтримка самозайнятості, надання фахової психологічної і психосоціальної допомоги.

Таблиця 5.1.1.

Інклюзивні пріоритети державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року

Завдання	Показники результативності	Очікувані результати
<i>Стратегічна ціль 2. Створення умов для безпечного переміщення осіб із районів проведення бойових дій, задоволення їх гуманітарних потреб</i>		
- Повне інформування про евакуацію, її етапи, складові. - Координація процесу евакуації цивільного населення, зокрема осіб з інвалідністю, інших маломобільних груп населення	- Інформаційна кампанія з урахуванням вимог доступності щодо евакуації та подальшої підтримки евакуйованих осіб. - Облаштування технічних засобів для перевезення осіб з інвалідністю та ін. маломобільних груп	- Інформація в доступних форматах на офіційних веб-сайтах органів місцевого самоврядування. - Підвищення рівня обізнаності населення щодо евакуаційних заходів та подальшої підтримки ВПО
<i>Стратегічна ціль 3. Сприяння адаптації внутрішньо переміщених осіб на новому місці проживання безпосередньо після внутрішнього переміщення</i>		
- Створення умов для отримання психологічної, психосоціальної допомоги і реабілітації ВПО. - Залучення ВПО до культурного життя територіальних громад та отримання культурних послуг. - Забезпечення доступу ВПО до освітніх послуг	- Надання соціальних послуг ВПО з урахуванням їх індивідуальних потреб. - Надання психологічної, психосоціальної допомоги ВПО, зокрема дітям, їх реабілітації. - Інформування ВПО з питань реалізації їх прав шляхом використання різних ресурсів у доступному форматі.	- Місцеві програми реабілітації ВПО, психологічна і психосоціальна допомога. - Інформаційні матеріали для ВПО щодо отримання різних соціальних послуг. - Культурна інтеграція та адаптація ВПО. - Пільгове кредитування освітніх послуг для ВПО, в т.ч. для представників нац. меншин, малозабезпечених
<i>Стратегічна ціль 4. Сприяння інтеграції ВПО шляхом створення умов для розвитку потенціалу, посилення спроможності приймаючих територіальних громад</i>		
- Створення умов для інтеграції ВПО в приймаючі територіальні громади. - Здійснення заходів щодо професійного навчання/перенавчання, підтримки зайнятості і самозайнятості ВПО. - Реалізація заходів, спрямованих на сприяння соціальній згуртованості територіальних громад із ВПО	- Оцінка стану інтеграції ВПО в приймаючі територіальні громади. - Зменшення кількості безробітних ВПО. - Забезпечення в територіальних громадах рівного доступу до можливостей творчого розвитку, якісного дозвілля та культурних прав ВПО, для посилення соціальної згуртованості та їх повноцінної інтеграції.	- Місцеві програми з професійного навчання/перенавчання, підтримки зайнятості і самозайнятості ВПО. - Участь ВПО, зокрема молоді, у заходах щодо сприяння соціальній згуртованості, зміцнення національної єдності. - Створення умов для комунікації та інтеграції молоді з числа ВПО у приймаючих громадах

Джерело: складено на основі [271].

Яскравим прикладом інклюзивної діяльності Мінреінтеграції є здійснювані ним заходи, спрямовані на охоплення, залучення якомога більшої кількості

постраждалих від війни громадян і територіальних громад до отримання достовірної інформації. Зокрема, лише протягом 2022 року міністерством організовано роботу 9 українських мовників, які транслюють сигнал на деокуповані та прилеглі до них регіони, а також згенеровано 167 годин інформаційного контенту на телебаченні та 459 годин на радіо, який містить корисні та важливі повідомлення для мешканців зазначених територій. Крім того, наразі 10 млн осіб охоплено смс-інформуванням про небезпеку від вибухонебезпечних предметів [195].

Однак стратегія діяльності Мінреінтеграції на наступні роки не містить кількісних показників, індикаторів вимірювання (порогових, граничних значень) показників результативності, зокрема тих, що пов'язані з соціальною інклюзією. Натомість пропонуються «очікувані результати», без прив'язки до їх кількісних значень, хоча одним із принципів Стратегії зазначено «конкретність, досяжність цілей та *вимірюваність* очікуваних результатів реалізації Стратегії» [271]. На нашу думку, Стратегії бракує простого та зрозумілого оцінювання, що дозволило б повною мірою оцінити результативність Мінреінтеграції як одного з національних регуляторів реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії.

Основною місією *Міністерства економіки України* є «забезпечення стійкого економічного зростання, створення робочих місць та підвищення стандартів і якості життя населення» [268]. З метою забезпечення послідовної державної політики підвищення добробуту та якості життя в країні Міністерством економіки України розроблено Стратегічний план його діяльності на 2020-2024 роки. У подальшому останній зазнав концептуального корегування і наразі визначається як «Стратегічний план діяльності Міністерства економіки України на 2022–2024 роки». Важливо зазначити, що цей Стратегічний план орієнтований на досягнення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, тобто корелюється з цілями макростабілізації національної економіки на засадах інклюзивного підходу, що розглядалося в п.1.4. Однією із стратегічних цілей Мінекономіки є ціль 2 «Створення сприятливого для бізнесу інституційного середовища». В межах цієї стратегічної цілі висунуто завдання та планові показники результативності по роках, які ми розуміємо як порогові значення (табл.5.1.2.).

Таблиця 5.1.2.

Стратегічні інклюзивні завдання та показники розвитку сприятливого для бізнесу інституційного середовища в Україні до 2024 р.

Завдання	Показники результативності	Порогове значення (план)		
		2022	2023	2024
Ціль 2. Створення сприятливого для бізнесу інституційного середовища				
Розвиток підприємництва	Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн. осіб	8,0	8,5	9,0
	Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва, у % до загальної суми доданої вартості за витратами виробництва	66	70	72
Розвиток ринку праці	Рівень зайнятості населення віком 20–64 роки, %	66,5	67,0	67,5
	Рівень безробіття населення віком 15–70 років (за методологією МОП), %	8,5	8,0	7,8
	Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн.	15258	17159	19063
	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років, тис. осіб	3200	3100	3000

Джерело: складено на основі [268].

Незважаючи на те, що Мінекономіки *не* акцентує увагу на зв'язку зазначених завдань з інклюзивністю, фактично вони відповідають тим цілям сталого розвитку України на основі соціальної інклюзії, які визначалися нами в розділі 1. Це такі інклюзивні цілі: Ціль 1. Подолання бідності; Ціль 5. Гендерна рівність; Ціль 8. Гідна робота та економічний розвиток; Ціль 10. Скорочення нерівності. Більше того, ці завдання і показники результативності відповідають другій визначеній нами формі соціальної інклюзії – доступ до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу. Наслідком більшого (тобто інклюзивного) доступу громадян до реалізації зазначеного потенціалу є їх працевлаштування як найманих працівників або власників бізнесу, скорочення рівня безробіття і неформальної зайнятості, зростання зайнятості й офіційних доходів, а відтак скорочення бідності і нерівності.

Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України є органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері розвитку будівництва, реконструкції та містобудування, різних видів транспорту, відновлення регіонів, територій та інфраструктури, що постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України тощо [200].

Зв'язок Мінінфраструктури з соціальною інклюзією ми вбачаємо насамперед через оголошення ним пріоритетним напрямком діяльності до 2030 року створення безбар'єрного простору в Україні і схвалення у 2021 році відповідної Стратегії. Метою останньої є «створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики» [174]. Такі елементи Стратегії як *безбар'єрність* (безперешкодний доступ всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності), *гендерна рівність* (рівний правовий статус жінок і чоловіків, рівні можливості осіб обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства), *доступність* (рівний доступ всіх громадян до фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, інформаційно-комунікаційних технологій, до інших об'єктів та послуг як у міських, так і в сільських районах) [174] безпосередньо корелюються з ознаками соціальної інклюзії.

В таблиці 5.1.3. наведено вибірку інклюзивних пріоритетів державної політики, що проводить Мінінфраструктури щодо створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року.

На нашу думку, Мінінфраструктури є одним з найбільш інклюзивно орієнтованих національних регуляторів реалізації соціальної політики. Всі оголошені ним напрями діяльності спрямовані на досягнення безбар'єрності, відтак і інклюзивності в різних галузях і сферах життя суспільства. Його пріоритетом у царині створення безбар'єрного простору є забезпечення доступності всіх громадян до фізичної, інформаційної та цифрової інфраструктури, участі у суспільно-політичних процесах, можливості самореалізації, а також створення умов безбар'єрності в окремих сферах життя: сфері освіти та економічної діяльності (зайнятості та підприємництва). Однак наявних кількісних показників оцінювання вищенаведених форм безбар'єрності, на нашу думку, недостатньо для того, щоб оцінити підтримку цим національним регулятором розвиток соціальної інклюзії в країні.

Таблиця 5.1.3.

**Інклюзивні пріоритети державної політики щодо створення
безбар'єрного простору в Україні до 2030 року**

Завдання	Цільові індикатори	Очікувані результати
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Напрямок 1. Фізична безбар'єрність		
- Збір достовірної інформації про доступність об'єктів фізичного оточення і транспорту. - Набуття спеціалістами сучасних компетенцій із створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп	- Розробка інструментарію, проведення моніторингу і контролю доступності об'єктів фізичного оточення, транспорту. - Сертифікація з підтвердження знань та навичок у галузі доступності для фахівців сфери архітектури і будівництва	- Збільшення питомої ваги об'єктів фізичного оточення та громадського транспорту, які відповідають вимогам доступності, від загальної кількості. - Збільшення частки фахівців у сфері архітектури і будівництва, які пройшли сертифікацію
Напрямок 2. Інформаційна безбар'єрність		
Створення умов інформаційної доступності засобів масової інформації, надання публічних послуг в усіх сферах життя.	Забезпечення осіб з порушеннями зору, слуху та інтелекту. розвитку інформацією в доступних для них форматах.	Зростання частки доступного культурного, спортивного життя та медіаконтенту, публічних послуг
Напрямок 3. Цифрова безбар'єрність		
Забезпечення доступності для всіх до швидкісного Інтернету, до здобуття цифрової освіти та до отримання цифрових послуг, а також державних веб-сайтів та додатків.	- Підключення 95% населення, закладів соц. інфраструктури та органів місцевого самоврядування до широкосмуг-о Інтернету із швидкістю не менше 100 Мбіт/с до кінця 2024 року. - Навчання цифровій грамотності 6 млн. громадян до 2024 року. - Онлайн-доступність та адаптованість для осіб з інвалідністю 80% публ. послуг до 2025 року	- Збільшення рівня покриття доступу до фіксованого і мобільного широкосмугового Інтернету населення і об'єктів соціальної інфраструктури. - Створення доступної системи цифрової освіти. - Збільшення цифрової доступності веб-сайтів та додатків. - Цифровізація публічних послуг.
Напрямок 4. Суспільна та громадянська безбар'єрність		
- Забезпечення умов для участі осіб з інвалідністю, похилого віку, молоді, маломобільних груп до всіх сфер суспільного життя, до правосуддя. - Нац. та місцеві стратегії розвитку на засадах інклюзивності, згуртованості	- Рівні права всіх громадян щодо участі у всіх сферах суспільного життя. - Збільшення частки осіб однієї статі у парламенті, в обласних і місцевих радах, в наглядових радах держ.регуляторів щонайменше до 40%.	Забезпечення безбар'єрної участі всіх громадян у різних сферах життя суспільства

Продовження Таблиці 5.1.3.

1	2	3
• Інтеграція державної політики охорони здоров'я із державною політикою безбар'єрності (принцип «здоров'я, а не лікування»)	• Реабілітаційні послуги щодо підвищення якості життя, працездатності та залучення у всі форми суспільного життя.	
<i>Напрямок 5. Освітня безбар'єрність</i>		
• Можливість дорослих, молоді та дітей використовувати всі види та форми освіти (неформальна, інформальна, дистанційна освіта, андрагогіка тощо). • Задоволення особливих освітніх потреб всіх учасників освітнього процесу. • Створення інклюзивного освітнього середовища.	• Збільшення кількості осіб з ООП в інклюзивних класах щороку на 10 %. • Відповідність частки студентів з ООП пропорційно до частки цільових груп у суспільстві. • Функціонування центрів підтримки студентів на базі всіх закладів вищої, фахової передвищої, професійної освіти.	• Збільшення кількості охоплених осіб похилого віку освітніми програмами університетів 3-го віку. • Достатня кількість фахівців для надання освітніх послуг в інклюз.-ресурсних центрах. • Володіння надавачами освітніх послуг навичками надавати послуги згідно з потребами здобувачів
<i>Напрямок 6. Економічна безбар'єрність</i>		
• Забезпечення доступу до підприємницької діяльності, самозайнятості, розвиток соціального підприємництва • Забезпечення умов та доступність працевлаштування. • Облаштування робочих місць для працівників з інвалідністю, тимчасовими порушеннями здоров'я та батьків дітей до 6 років. • Підвищення рівня зайнятості вразливих категорій населення.	• Формування інституту інвестиційного супроводу для існуючих підприємств, власниками яких є особи з інвалідністю та ін. • 100% оголошень про вакансії в Україні є інформаційно доступними, гендерно нейтральними, не дискримінаційними. • Рівень безробіття та частка зайнятого ек-но активного населення, рівень доходів серед цільових груп відповідає сер-му рівню цих показників в Україні.	• Ріст підприємницької культури, зокрема серед осіб з інвалідністю, похилого віку, молоді. • Ефективна господарська діяльність підприємств, власниками яких є особи з інвалідністю. • Відсутність упереджень працевлаштування щодо працевлаштування жінок, молоді, осіб похилого віку • Збільшення частки працевлаштованих осіб з інвалідністю на державній службі

Джерело: складено на основі [174].

Міністерство соціальної політики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який відповідальний за формування та реалізацію соціальної політики, зокрема у сферах зайнятості населення та трудової міграції, соціального захисту, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну тощо [221]. Місією Мінсоцполітики є реалізація такої соціальної політики, яка спрямована на «підвищення рівня та якості життя

населення, соціальних стандартів, надання соціальної підтримки особам і сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, забезпечення гідної старості, рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, прав та інтересів дітей», «*сприяння інклюзії*» осіб з інвалідністю у суспільне життя [270]. Міністерство визначає перелік соціальних послуг, які можуть отримувати різні категорії маломобільних груп населення, тобто ексклюзивних (виключених із суспільного життя) груп осіб, які мають труднощі при самостійному пересуванні, одержанні послуги, необхідної інформації або при орієнтуванні в просторі. До цієї групи відносять дорослих та дітей з інвалідністю, людей похилого віку, осіб з тимчасовим порушенням здоров'я, з функціональними порушеннями (фізичними, психічними або сенсорними), з нестандартними розмірами тіла тощо [66].

Аналіз інклюзивних пріоритетів, які оголосило Мінсоцполітики в Україні, наведених у табл.5.1.4., дозволяє зробити висновок, що низка заходів спрямована на підтримку різних категорій ексклюзивних груп населення (осіб пенсійного віку, малозабезпечених сімей, дітей, осіб з інвалідністю та інших), допомога у виведенні їх із складних життєвих обставин.

Особлива увага приділяється сприянню інклюзії (включенню) осіб з інвалідністю в суспільне життя. Наразі така посилена увага саме до цієї категорії ексклюзивних осіб пов'язана з тим, що внаслідок воєнних дій спостерігається збільшення кількості людей з інвалідністю як серед мирних мешканців, так і серед захисників України. За даними Мінсоцполітики протягом двох років повномасштабної війни РФ проти України кількість українців з інвалідністю зросла на 300 тисяч (з 2,7 млн до 3 млн осіб) [201].

Дискримінація за ознакою набуття інвалідності сама по собі є принизливою. Водночас потребують негайного вирішення низка супровідних проблем: недостатність стимулів для роботодавців працевлаштовувати осіб з інвалідністю, низький рівень забезпечення реабілітаційними послугами таких осіб, нестача самих фахівців з реабілітації та відповідних реабілітаційних центрів, спроможних допомогти людям з фізичними та психічними травмами відновлювати функціональність тощо. Сприяння працевлаштування, надання реабілітаційних

послуг дітям і дорослим особам з інвалідністю є ключовим фактором, що впливає на можливість їх залучення (інклюзії) в суспільне життя.

Таблиця 5.1.4.

Інклюзивні пріоритети соціальної політики України до 2024 року

Цілі та завдання	Механізм для реалізації цілей	Показники ефективності досягнення цілей
1	2	3
<i>Стратегічна ціль 1. Підвищення рівня пенсійного забезпечення</i>		
• Запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового держ. пенсійного страхування (2-й рівень пенсійної системи). • Стимулювання розвитку системи недерж. пенсійного забезпечення (3-й рівень). • Розширення функціоналу порталу електронних послуг Пенсійного фонду України. • Підвищення рівня пенсійного забезпечення всіх категорій одержувачів пенсійних виплат.	Формування нормативно-правової бази для запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення	• Збільшення пенсійних виплат. • Дистанційний доступ застрахованих осіб до своїх пенсійних справ в електронній формі. • Розвиток недержавного пенсійного забезпечення. • Не менше ніж 50% ек-но активного населення залучено до системи накопичувального пенс. забезпечення (2-й і 3-й рівень пенсійної системи).
<i>Стратегічна ціль 3. Підвищення рівня соціальних стандартів і гарантій та підтримка малозабезпечених сімей</i>		
• Зміна підходів до визначення прожиткового мінімуму, визначення незалежно від прожиткового мінімуму розмірів соціальних виплат, які не є для особи основним джерелом існування. • Стимулювання економічної активності та сприяння зайнятості одержувачів соціальної допомоги.	• Удосконалення законодавства щодо застосування прожиткового мінімуму. • Надання фінансової підтримки малозабезпеченим сім'ям для відкриття власної справи (бізнесу).	• Підвищення розмірів держ. соц. стандартів і гарантій для населення. • У 2022 році фінансова допомога для відкриття власної справи більше ніж 900 непрацюючим працездатним особам із малозабезпечених сімей. • У 2022-2024 рр. 20% непрацюючих працездатних осіб із малозабезпечених сімей працевлаштовані або відкрили власну справу.
<i>Стратегічна ціль 4. Надання якісних соціальних послуг</i>		
• Впровадження системної соціальної роботи із вразливими категоріями населення в територ. громадах. • Забезпечення доступності осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, до якісних безпечних соц. послуг	• Надання комплексних спеціалізованих послуг вразливим категоріям. • Пілотні проєкти щодо догляду самотніх осіб похилого віку, які не здатні до самообслуговування	збільшення кількості: • територіальних громад, в яких надаються базові соціальні послуги; • сімей з дітьми, охоплених соціальними послугами; • фахівців із соціальної роботи в тер. громадах.

Продовження Таблиці 5.1.4.

1	2	3
<i>Стратегічна ціль 5. Сприяння інклюзії осіб з інвалідністю в суспільне життя</i>		
• Підвищення рівня охоплення реабілітаційними послугами осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю. • Удосконалення механізмів працевлаштування осіб з інвалідністю. • Посилення соціального захисту прав недієздатних та обмежено дієздатних осіб з інвалідністю. • Інституційна підтримка та представництво інтересів осіб з інвалідністю на державному та місцевому рівнях.	• Реабілітаційні послуги особам з інвалідністю та дітям з інвалідністю • Сприятливі умови для працевлаштування осіб з інвалідністю. • Посилення соц. захисту прав недієздатних та обмежено дієздатних осіб з інвалідністю. • Розвиток державних реабілітаційних установ для осіб з та дітей з інвалідністю.	Збільшення кількості: • отримувачів якісних реабілітаційних послуг серед осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю; • реабілітаційних установ у територіальних громадах; • працевлаштованих осіб з інвалідністю на 20%.
<i>Стратегічна ціль 6. Захист прав дітей</i>		
• Запровадження якісної системи забезпечення потреб та захисту прав дітей на рівні кожної громади. • Посилення соціального захисту дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. • Соціальна підтримка осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.	• Утворення в кожній територіальній громаді служби у справах дітей. • Розвиток патронату для тимчасового догляду, виховання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. • Законодавство щодо соціальної підтримки дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій.	Збільшення кількості: • фактично працюючих фахівців служб у справах дітей у тер. громадах; • прийомних сімей і патронатних вихователів; • дітей, яким надано статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій; • забезпечених житлом і послугами з оздоровлення дітей пільгових категорій.
<i>Стратегічна ціль 7. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків</i>		
Зменшення фактичної нерівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства	Затвердження опер. плану з реалізації Держ. стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків	Покращення позиції України у рейтингу за Індексом гендерної нерівності

Джерело: складено на основі [270]

Важливо підкреслити, що заходи по залученню ексклюзивних осіб у суспільне життя через відновлення їхньої працездатності є важливим не тільки для них самих, але і для суспільства в цілому. Це пояснюється тим, що чим більшою буде кількість недієздатних через інвалідність громадян, тим більшим буде тягар по створенню сукупного продукту на одного працюючого. Простими словами – зросте кількість утриманців, отримувачів різного виду соціальних допомог на одного

працюючого. Вважаємо, що цей фактор може негативно позначитись на бажанні вітчизняних утікачів від війни (переважно зовнішніх мігрантів) повернутися в Україну.

Заради справедливості доцільно відмітити, що певні кроки у вирішенні зазначених питань вже здійснюються. 22 серпня 2023 року Кабінет Міністрів України затвердив «Порядок надання роботодавцям компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць працевлаштованих осіб з інвалідністю». Виплата компенсацій передбачається на придбання роботодавцем допоміжних засобів (необхідних меблів, технічних засобів) для облаштування робочого місця для осіб з інвалідністю, щоб вони могли працювати в комфортних умовах. До таких засобів віднесено закупівлю відповідних меблів (крісла з регульованими або фіксованими сидіннями, розсувні двері, протиковзні та тактильні матеріали для підлог і сходів та ін.), підйомних платформ для робочих місць та транспортерів для піднімання сходами з електроприводом; придбання необхідних технічних засобів, а саме брайлівських клавіатур та портативних пристроїв; допоміжних засобів для відтворення звуку та забезпечення здатності чути і бачити та інших [224].

Розміри компенсацій для роботодавців за облаштування робочих місць для осіб з особливими потребами передбачені наступні: для осіб з інвалідністю I групи компенсація в розмірі до 100,5 тисячі гривень (15 мінімальних зарплат), для осіб з інвалідністю II групи - до 67 тисяч гривень (10 мінімальних зарплат). Всього передбачається до кінця 2023 року облаштувати щонайменше 1,5 тис робочих місць [224], тобто зробити їх інклюзивними, доступними для цієї категорії осіб.

Огляд базових документів Мінсоцполітики – «Стратегічний план діяльності Міністерства соціальної політики України на 2022 бюджетний рік і два бюджетні періоди, що настають за плановим (2023-2024 роки)», «План роботи Міністерства соціальної політики України на 2023 рік», «План роботи Міністерства соціальної політики України на 2024 рік», «Проект Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року» [38; 216; 217; 270] та інших – не дозволив побачити кількісні значення пропонованих показників. Це, своєю чергою, обмежує здатність неупереджено оцінити результативність

Мінсоцполітики як одного з головних національних регуляторів реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії.

Міністерство у справах ветеранів України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує «формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності (далі - ветерани)», членів їх сімей [222]. Мінветеранів є соціально орієнтованим органом виконавчої влади, хоча коло реципієнтів звужено до числа осіб, які мають статус ветеранів та членів їх сімей. Соціальна функція цього міністерства полягає в тому, щоб здійснювати соціальний захист ветеранів та членів їх сімей, зокрема забезпечувати їх психологічну реабілітацію, соціальну та професійну адаптацію, підвищувати рівень їхньої зайнятості і конкурентоспроможності на ринку праці, сприяти реалізації їх прав на отримання житла, освіти, медичної допомоги, санаторно-курортного лікування тощо [222].

Ми виокремлюємо двосторонній аспект інклюзивності соціальної політики Мінветеранів. З одного боку, соціальна інклюзія проявляється у створенні умов рівного доступу самих ветеранів та членів їх сімей до споживання благ та користування ресурсами, до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу, участі у публічному управлінні, а з іншого боку – самі ветерани вмотивовані проявляти громадянський активізм та виховувати підрастаюче покоління у дусі національних та військово-патріотичних ідей (рис.5.1.3).

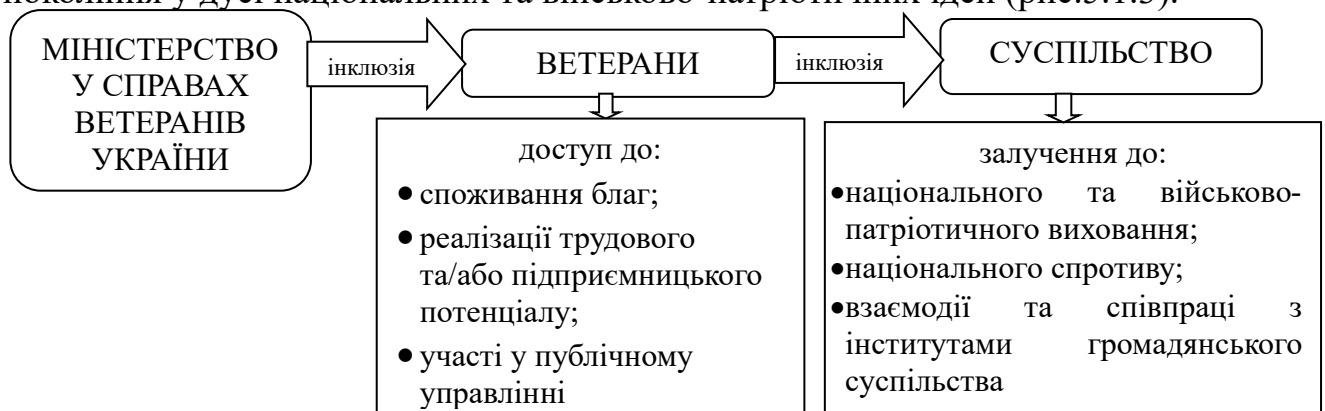

Рис. 5.1.3. Соціальна інклюзія у реалізації соціальної політики

Міністерством у справах ветеранів України

Джерело: розробка автора

Основним завданням Мінветеранів є залучення (інклюзія) і реінтеграція самих ветеранів до цивільного життя. Це пов'язано з тим, що протягом військової служби переважна більшість військовослужбовців втрачають професійні знання, уміння та навички, що користуються попитом на ринку праці. Спостерігаються проблеми з їхньою адаптацією до цивільного життя, із станом їхнього фізичного та психічного здоров'я, реакцією на посттравматичний стресовий розлад тощо.

Важливим кроком у вирішенні зазначених проблем став пілотний проєкт Міністерства економіки України щодо надання безкоштовної професійної (професійно-технічної) освіти для учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни (осіб, які у період воєнного стану в Україні отримали поранення, контузію, каліцтво, перебуваючи безпосередньо в зоні проведення бойових дій або на територіях, що піддавалися бомбардуванням, авіаударам). Цей проєкт здійснюватиметься в межах системи переходу від військової кар'єри до цивільного життя, яку в Україні впроваджує Мінветеранів. У відповідній Постанові українського уряду зазначено, що потенційні здобувачі освіти цієї групи осіб зможуть самостійно обирати напрям, вид професійного навчання та заклади освіти з переліку, який розміщуватиметься на офіційному веб-сайті Державного центру зайнятості. Професійне навчання цієї групи здобувачів освіти здійснюватиметься шляхом як первинної професійної підготовки, так і перепідготовки, підвищення кваліфікації, зокрема на курсах цільового призначення, що допоможе підвищити їхню конкурентоспроможність на ринку праці [226].

Визнання труднощів ветеранів щодо суспільної та економічної реінтеграції після звільнення з військової служби спонукало Мінветеранів до розробки у 2023 році Проєкту Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період до 2032 року, реалізація якого, вважаємо, здійснюватиметься саме на інклюзивній основі (табл.5.1.5). Як демонструє ця таблиця, у Проєкті Стратегії сформульовано інклюзивні стратегічні цілі, завдання, очікувані результати суспільної та економічної реінтеграції ветеранів у різних сферах цивільного життя. Однак визначені Міністерством показники оцінки результатів не прив'язані до конкретних стратегічних цілей і не мають чітко

визначених кількісних значень, на основі яких можна було б робити висновки про ефективність здійснення соціальної політики на основі соціальної інклюзії.

Таблиця 5.1.5.

**Інклюзивні пріоритети соціальної політики Міністерства у справах ветеранів
України щодо переходу від військової служби до цивільного життя**

Завдання	Очікувані результати	Індикатори виконання	Показники оцінки результатів
<i>Стратегічна ціль 1. Створення умов для запровадження системи переходу від військової служби до цивільного життя</i>			динаміка порівняно з поперед. періодами, починаючи з 01.01.2023: <i>кількості учасників системи переходу, які:</i>
Популяризація заходів системи переходу від військової служби до цивільного життя на державному і місцевому рівнях	Створення умов для переходу через взаємодію центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з ГО в інтересах ветеранів	Розробка проєктів законодавчих актів, які внесені на розгляд Верховної Ради України	• працевлаштовані за сприяння державної служби зайнятості; • перебувають на обліку державної служби зайнятості як безробітні;
<i>Стратегічна ціль 2. Забезпечення впровадження затверджених норм реалізації переходу від військової служби до цивільного життя військовослужбовців</i>			• зареєстрованих як юр. особи і ФОП; • пройшли проф. адаптацію; • підтвердили профкваліфікацію шляхом неформального та інформального навчання;
Розробка переліків і стандартів надання послуг відповідно до категорії учасників системи переходу	Забезпечення учасників системи переходу якісними послугами з урахуванням їх індивідуальних потреб та актуальності таких послуг	Затвердження уніфікованих стандартів, механізмів, показників практ. виконання законодавчих вимог переходу	• користуються послугами з реабілітації, психологічної допомоги;
<i>Стратегічна ціль 3. Створення інформ.-комунікаційної системи переходу з метою збору, обробки, моніторингу та оцінки реалізації</i>			частки учасників системи переходу:
Розробка цифрових технологій переходу	Впровадження ІКТ переходу, залучення до неї ветеранів, взаємодія електронних реєстрів	Інформаційно-комунікаційна система “e-Ветеран”	• які отримали послуги в центрах ветеранського розвитку; • охоплених соціальними послугами
<i>Стратегічна ціль 4. Забезпечення взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування для реалізації завдань у територіальних громадах</i>			
створення умов щодо забезпечення соц.-економічного розвитку регіонів спрямованого на реалізацію можливостей учасників системи переходу	Обізнаність і задоволеність учасників переходу рівнем підтримки територіальних громад, активна участь у їх соціально-економічному, культурному розвитку	Збільшення частки учасників переходу, які задоволені рівнем підтримки територ. громад і які беруть активну участь в їх соц.-економічному, культурному розвитку	

Джерело: складено на основі [243].

Міністерство культури та інформаційної політики України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури, державної мовної політики, популяризації України у світі, інформаційного суверенітету України, відновлення і збереження національної пам'яті тощо [219].

Значення культури у житті суспільства неможливо переоцінити. Вона відіграє важливу роль у формуванні і зміцненні громадянського суспільства, поглибленні його демократичних принципів. Вона вбирає в себе історію, традиції, самобутність народу, концентрує соціальний досвід багатьох поколінь. З огляду на інклюзивність надзвичайно важливою є функція Мінкульту щодо сприяння популяризації та формування позитивного іміджу України у світових та національних інформаційних ресурсах іноземних держав, а також реалізації державної політики на тимчасово окупованих територіях, спрямованої на реінтеграцію населення цих територій в єдиний культурний та інформаційний простір України. Це потребує створення умов для розвитку культури української нації, популяризації української культури у світі шляхом участі у міжнародних мистецьких конкурсах, фестивалях, концертах, виставках, книжкових ярмарках тощо. Однією з інклюзивних функцій Мінкульту, вважаємо, має стати створення умов для безперешкодного користування україномовним контентом, зокрема через використання електронних бібліотек, аудіокниг та аудіодокументів у спеціальному цифровому форматі.

У довгостроковій стратегії розвитку української культури [39], прийнятій у 2016 р., поставлені стратегічні та операційні цілі не доповнено баченням національного регулятора шляхів та інструментів їх реалізації. Відсутня також у публічному доступі інформація щодо реалізації поставлених цілей принаймні за попередній 5-річний період. На нашу думку, Міністерству культури та інформаційної політики як одному з центральних органів виконавчої влади не вистачає стратегічного бачення реалізації державної політики у сфері культури на інклюзивній основі, що відповідає викликам XXI століття.

Міністерство освіти і науки України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах

освіти та науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. Місією МОН є «творення в Україні інклюзивного та інноваційного суспільства освіченого загалу, в якому кожний громадянин має рівні можливості для розвитку свого таланту впродовж життя заради формування згуртованої спільноти громадян, спроможних до активної творчої співучасті у стійкому розвитку України» [269], зокрема у макроекономічній стабілізації вітчизняної економіки.

Тобто, стратегічний план розвитку освіти і науки в Україні формується на інклюзивній основі, в ньому наголошується на необхідності створення рівних можливостей і доступу для всіх громадян розвиватися в цій сфері, а власне ознака «рівних можливостей і доступу» до різних благ і ресурсів для всіх громадян є однією з базових характеристик інклюзивності.

МОН став одним із перших національних регуляторів, який оголосив курс на інклюзію, а саме на інклюзію у сфері освіти. Якщо у 2001-2007 рр. головним завданням МОН була інтеграція дітей з особливими освітніми потребами (ООП) до загального освітнього процесу, то вже з 2008 року пріоритетним напрямком міністерства став розвиток інклюзивної освіти, насамперед у закладах загальної середньої освіти (детальніше про це йшлося в п.2.1).

У таблиці 5.1.6. наведено вибірку інклюзивних цілей, завдань та показників результативності розвитку вітчизняної освіти відповідно до Стратегічного плану діяльності МОН України до 2024 року. Національний регулятор розвитку освіти і науки в особі МОН України має 6 стратегічних пріоритетів свого розвитку на період 2019-2024 роки. Таблиця 5.1.6. демонструє, що тільки половина із цих шести пріоритетів сформована на засадах інклюзивного підходу: пріоритетним є розбудова безпечного і здорового освітнього середовища та забезпечення інклюзивного навчання у закладах дошкільної, середньої та вищої освіти. Головне досягнення інклюзивного навчання на всіх рівнях освіти, на наше переконання, – це виховання поваги до різноманіття і толерантного ставлення до осіб з особливими освітніми потребами. В той же час нами не виявлено спрямованості Стратегічного плану на інклюзивність у розвитку професійної (професійно-технічної) освіти, а також науки та інновацій.

Таблиця 5.1.6.

Інклюзивні пріоритети розвитку освіти в Україні до 2024 року

Завдання	Показники результативності	Порогове значення
ПРІОРИТЕТ 1: Якісна та доступна дошкільна освіта		
<i>Ціль: Забезпечення безбар'єрного та інклюзивного доступу до закладів дошкільної освіти</i>		
- Надання якісних послуг для дітей дошкільного віку фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів. - Надання підтримки дітям з ООП в інклюзивних групах. - Надання методичної та інформ. підтримки керівникам закладів дошкільної освіти з питань забезпечення її доступності. - Забезпечення безбар'єрного доступу до закладів дошкільної освіти.	- Частка закладів дошкільної освіти, в яких створено безбар'єрний доступ та умови для інклюзивного навчання - Охоплення дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних групах закладів дошкільної освіти	- Зростання (відсоток не визначено) - Зростання на 5 % щорічно
<i>Ціль: Створення сучасного, безпечного та комфортного освітнього середовища</i>		
- Навчання педагог. працівників з питань підтримки дітей з ООП в освітн. процесі - Оновлення освітнього середовища в інклюзивних закладах дошкільної освіти	Педагогічні працівники навчені надавати освітню підтримку особам з ООП, запобігати проявам насильства	Щорічно 7 тис осіб
ПРІОРИТЕТ 2: Нова українська школа		
<i>Ціль: Забезпечення доступності мережі закладів освіти для здобуття дітьми з ООП повної загальної середньої освіти</i>		
- Вдосконалення діяльності інклюзивно-ресурсних центрів щодо надання послуг дітям з ООП, їх психолого-педагогічної оцінки та супроводу. - Забезпечення закладів освіти засобами для навчання дітей з ООП. - Забезпечення доступності мережі закладів освіти, що забезпечують здобуття дітьми з ООП повної загальної середньої освіти. - Створення недискримінаційного безпечного освітнього середовища.	- Частка вчителів, які пройшли підвищення кваліфікації, зокрема щодо організації освітнього процесу для здобувачів з особливими освітніми потребами (у відсотках). - Частка учасників освітнього процесу, які відчують себе безпечно та комфортно у закладі освіти (у відсотках)	- Не визначено - Не визначено
ПРІОРИТЕТ 4: Якісна вища освіта та розвиток освіти дорослих		
<i>Ціль: Задоволення різноманітних освітніх потреб населення (у т.ч. соціально вразливих категорій) щодо особистого та професійного розвитку в системі освіти дорослих</i>		
- Визначення соціально вразливих категорій дорослих та їхніх потреб в навчанні впродовж життя. - Створення умов для здобуття освіти соціально вразливими категоріями населення. - Розроблення спеціальних програм в системі освіти дорослих для соціально вразливих категорій населення.	отримання другої вищої, професійної, післядипломної освіти, в т.ч. через визнання результатів навчання в неформальній, інформальній освіті особами від 24 років: - студентів ЗВО і закладів фахової передвищої освіти; - учнів закладів проф. освіти	25% 15%

Джерело: складено на основі [269].

Головною цінністю підтримки інклюзії в освіті, вважаємо, є ліквідація соціальної ексклюзії та виключення осіб з ООП із загального освітнього процесу, що було наслідком негативного ставлення до різноманітності і несхожості. Але і на цьому шляху розвитку вітчизняної інклюзивної недискримінаційної освіти необхідно удосконалити кількісне оцінювання показників інклюзії в освіті.

Міністерство охорони здоров'я України є органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, а також захисту населення від інфекційних хвороб, протидії соціально небезпечним захворюванням, попередження та профілактики неінфекційних захворювань тощо [220]. У проєкті Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року підкреслюється її спрямованість, зокрема, на гарантування доступності і раціонального використання ліків належної якості, забезпечення доступу українців до ефективних і доступних медичних послуг та медичного обслуговування.

У таблиці 5.1.7. наведено вибірку інклюзивних пріоритетів розвитку системи охорони здоров'я в Україні до 2030 року відповідно до проєкту зазначеної стратегії.

Ретельне вивчення документів стратегічного розвитку Міністерства охорони здоров'я України дозволяє зробити висновок, що Стратегії розвитку цього національного регулятора бракує, як і іншим, простого і доступного оцінювання. В самій Стратегії передбачено, що окремі показники та індикатори будуть відображені у вузькоспеціалізованих програмних документах та відповідати цілям та завданням Стратегії, однак таких документів у публічному доступі не віднайшлося.

З огляду на особливу роль МОЗ у покращенні рівня здоров'я українських громадян (відтак і рівня та якості життя), особливу увагу в його стратегічних документах, вважаємо, слід приділити розробці програми дій щодо збільшення кількості реабілітаційних центрів для роботи з постраждалими цивільними і військовими від війни, підготовці фахівців із фізичної та психологічної реабілітації, формування інклюзивного безбар'єрного доступу до них не тільки у великих містах, але і в невеликих територіальних громадах.

Таблиця 5.1.7.

**Інклюзивні пріоритети розвитку системи охорони здоров'я
в Україні до 2030 року**

Цілі оперативні	Завдання
<i>Стратегічна ціль 1. Забезпечення всебічного доступу населення якісних медичних послуг та інструментів реалізації права на здоров'я</i>	
Забезпечення рівних умов та безперешкодного доступу до медичних послуг	Забезпечення використання принципів інклюзивності та безбар'єрності доступу при розробці та наданні послуг охорони здоров'я, у т.ч. електронних, з урахуванням потреб осіб з інвалідністю, порушеннями повсякденного функціонування та обмеженнями життєдіяльності
Забезпечення доступу до якісних, доказових та безпечних лікарських засобів і медичних виробів	Забезпечення належного доступу до лікарських засобів, в т.ч. рецептурних та тих, що підлягають реімбурсації (відшкодуванні їх вартості державою) в сільській місцевості, віддалених та важкодоступних районах
Формування та підтримка ціннісного ставлення до здоров'я	• Забезпечення поширення сприятливої інклюзивності й безпеки життєстійкості та екологічної стійкості міст та інших населених пунктів • Забезпечення включення питань здоров'я до освітніх та виховних програм на всіх рівнях
Відновлення, розвиток та підтримка напрямів, пов'язаних з новими викликами та задоволенням особливих потреб	• Комплексне врахування потреб ветеранів, населення що знаходиться на територіях, звільнених від окупації, ВПО в наданні медичної допомоги • Медичні послуги відповідно до потреб вразливих верств населення, ветеранів, населення звільнених від окупації територій, переселенців та біженців, які повернулися
Прозорість нац. політики у сфері охорони здоров'я та залучення громад. суспільства до прийняття рішень	Забезпечення залучення (інклюзії) громадянського суспільства до розробки політики й управління у сфері охорони здоров'я

Джерело: складено на основі [277].

Слід відмітити, що між окремими національними регуляторами існує певна координація дій у реалізації політик, які вони реалізують. Зокрема, мова йде про узгодження політик між МОЗ та Мінінфраструктури щодо інтеграції державної політики охорони здоров'я із політикою безбар'єрності (принцип «здоров'я, а не лікування») [174]. Міністерство у справах ветеранів України та Міністерство соціальної політики України уклали двосторонній договір про інформаційну взаємодію, а саме про обмін даними щодо ветеранів війни, учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни, а також підтвердження таких статусів. В подальшому вони активно співпрацюватимуть над впровадженням цифрових рішень для забезпечення доступу ветеранів та їхніх родин до нових послуг та

можливостей [203]. З кінця 2022 року Міністерство у справах ветеранів України за підтримки Міністерства внутрішніх справ України почало роботу над створенням Центрів ветеранського розвитку. Створення таких центрів має на меті дозволити «запустити ефективну систему супроводу та професійної адаптації ветеранів війни та ветеранів військової служби після звільнення» та їх соціальну інтеграцію у цивільне життя [72]. До слова, такий пілотний проєкт вже запущено у Вінниці, далі планується реалізувати у Житомирі та Львові, а зрештою й у всіх регіонах країни.

Критично осмисливши діяльність основних національних регуляторів в Україні, відповідальних за реалізацію соціальної політики, ми сформували узагальнюючу таблицю (табл.5.1.8.), де відображено їх інклюзивну спрямованість.

Проведене дослідження діяльності національних регуляторів, які відповідають за реалізацію соціальної політики в країні, дає підстави зробити такі висновки щодо їх результативності. В якості позитивних зрушень виділяємо таке:

1. Серед стратегічних напрямків діяльності визначених міністерств, які викладені у відповідних стратегіях їх розвитку на період до 2025 або 2030 років, нам вдалося виокремити ті з них, які можна інтерпретувати як «інклюзивні пріоритети соціальної політики».

2. Практично всі національні регулятори, які безпосередньо пов'язані з соціальною інклюзією, визначилися із стратегічними цілями, завданнями, показниками їх результативності, очікуваними результатами, які сформульовані на інклюзивній основі у стратегіях їхнього подальшого розвитку. Щодо національних регуляторів, які безпосередньо *не* пов'язані із соціальною інклюзією, такі позитивні зрушення у визнанні значущості інклюзії ми віднайшли тільки в стратегіях розвитку Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України.

3. Спостерігаються позитивні приклади координації дій національних регуляторів у напрямку підвищення рівня інклюзивності у суспільстві (консолідація роботи Міністерства у справах ветеранів України, Міністерства економіки України та Державного центру зайнятості щодо надання безкоштовної освіти в закладах професійної або професійно-технічної освіти учасникам бойових

дій та особам з інвалідністю внаслідок війни, Міністерства у справах ветеранів України та Міністерства внутрішніх справ України щодо створення Центрів ветеранського розвитку та інші).

Таблиця 5.1.8.

Узагальнювальна таблиця інклюзивної спрямованості національних регуляторів, які реалізують соціальну політику в Україні

Національні регулятори реалізації соціальної політики	Інклюзивні пріоритети соціальної політики	Наявність / визначеність		
		Стратегічні цілі / завдання	Показники результативності	Назва індикатора, порядок розрахунку
Національні регулятори, які безпосередньо пов'язані із соціальною інклюзією				
Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України	Інтеграція ВПО за новим місцем проживання, надання рівного доступу до благ, безбар'єрність, недопущення дискримінації за будь-якими ознаками	+	+	—
Міністерство економіки України	Підтримка трудової та/або підприємницької діяльності, підвищення стандартів і якості життя населення	+	+	±
Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України	Створення безбар'єрного простору (фізичного, цифрового, економічного, інформаційного, освітнього), доступність ек. благ, гендерна рівність	+	+	—
Міністерство соціальної політики України	Соціальний захист вразливих верств населення, підвищення рівня пенсійного забезпечення	+	+	±
Міністерство у справах ветеранів України	Соціальний захист ветеранів та членів їх сімей, доступ до економічних благ, трудової і підприємницької діяльності, громадянського активізму, сприяння соціальній адаптації	+	+	±
Національні регулятори, які безпосередньо не пов'язані із соціальною інклюзією				
Міністерство культури та інформаційної політики України	Інклюзія у сфері культури	±	±	—
Міністерство освіти і науки України	Інклюзія в освіті	+	+	±
Міністерство охорони здоров'я України	Інклюзія в медицині	+	+	—

Джерело: розробка автора

В той же час, вважаємо, можна виділити такі недоопрацювання в діяльності визначених національних регуляторів:

1. У документах стратегічного планування цих міністерств не спостерігається комплексний підхід до розуміння значущості соціальної інклюзії, яка здатна прискорити макроекономічну стабілізацію національної економіки.

2. Найбільш віддаленим від розуміння значущості соціальної інклюзії, зокрема інклюзії у сфері культури, на нашу думку, є Міністерство культури та інформаційної політики України.

3. Стратегії розвитку аналізованих восьми міністерств на наступні роки не містять кількісних показників вимірювання їх результативності, зокрема їхніх порогових значень, що пов'язані із соціальною інклюзією. Натомість у більшості випадків наводяться рекомендації декларативного характеру, на кшталт «збільшити», «зменшити», «забезпечити», «удосконалити» та інші без визначення обґрунтованих кількісних орієнтирів.

4. Відсутність простого та доступного оцінювання показників інклюзії не дозволяє повною мірою неупереджено оцінювати результативність зазначених міністерств як національних регуляторів реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії.

5.2. Пріоритети вдосконалення державного регулювання, спрямованого на соціальну інклюзію

В період макроекономічної нестабільності національної економіки надзвичайної ваги набувають управлінські рішення, прийняті на різних рівнях ієрархії системи державного управління, що визначають ефективність економічної політики. Це ставить перед урядом країни завдання відповідально обирати не тільки мету подальшого розвитку, але й інструменти її реалізації, які адекватні викликам сьогодення.

Слід розрізняти процес формування економічної політики і процес її реалізації. Вважаємо, що в той час, як *процес реалізації економічної політики* має

суто прикладний характер й досі передбачає вплив переважно фіскальних і монетарних заходів на економіку, *процес формування політики* можна характеризувати як одночасно науку і мистецтво. Наукою вважаємо його тому, що він передбачає використання наукових підходів до формування політики, а мистецтвом – через вміння поєднання багатьох елементів у єдиний процес.

Формування економічної політики включає в себе багато елементів: визначення проблем, цілей, пріоритетів, завдань, альтернатив, рішень, кількісних і часових характеристик, конкретних виконавців, необхідних ресурсів, перешкод тощо. При цьому головним у процесі формування політики, вважаємо, є правильне визначення цілей та інструментів їх досягнення. Встановлення некоректних цілей означає неефективне використання ресурсів, які, як відомо, є обмеженими, а неправильно обрані інструменти віддаляють від реалізації поставленої мети.

Варто нагадати про вагомий внесок у розвиток теорії економічної політики стосовно узгодження її цілей та інструментів Я. Тінбергена, Р. Манделла, Дж. Б'юкенена, Р. Лукаса та інших. Зокрема, теорія економічної політики, розроблена у 1950-х роках видатним нідерландським економістом Я. Тінбергеном [494; 495], передбачала органічний взаємозв'язок трьох компонентів: цільові показники → інструменти політики → модель економіки. За умови проблеми неузгодженості між цілями політики та інструментами їх досягнення пропонується використовувати принцип пріоритетів. Суть останнього полягає в тому, що серед двох або більше цілей перевагу рекомендується надавати тій, яка визначається як першочергова, а певне погіршення інших цілей розглядати як вимушені втрати.

Р. Манделл запропонував дещо інше вирішення проблеми неузгодженості між цілями та інструментами політики. Згідно з його теорією різні інструменти економічної політики перебувають під контролем різних урядових органів. В цьому контексті рекомендується координувати діяльність різних органів державної влади та управління для досягнення поставленої мети.

Отже, процес формування економічної політики представляє собою наукове визначення пріоритетних цілей, які відбивають потреби та інтереси суспільства, та вибір інструментів їх практичної реалізації. Це ухвалення державних рішень,

пов'язаних із законодавчим процесом (перебуває в компетентності парламенту) і оперативним управлінням з боку органів виконавчої влади (є у відповідальності уряду, міністерств, відомств, органів державного управління на місцях).

Одночасно з макроекономічним підходом до формування економічної політики існує підхід, який можна назвати «адміністративний» і який є у сфері публічного управління. Ми наголошуємо саме на публічній політиці і відповідно на публічному управлінні через їх ширше охоплення суспільних процесів. Публічна політика (від англ. «public policy») на відміну від державної заснована на механізмі публічного узгодження інтересів усіх стейкхолдерів (як держави, так і недержавних гравців ринку), а публічне управління передбачає діяльність органів влади, яка спрямована на досягнення суспільно значимих цілей та вирішення суспільних важливих задач. Стейкхолдерами публічної політики виступають всі, хто має відношення до вирішення питань формування політики, тобто всі, чії позиції варто брати до уваги при аналізі поточної ситуації, оскільки вони можуть впливати на процеси ухвалення і прийняття рішень. Державна політика перестає бути такою і набуває ознак публічності в тому розумінні, що держава є лише одним із акторів публічної політики, вона вибудовує власну політику та здійснює управління в публічній сфері. В той же час недержавні суб'єкти (волонтерські організації, громадські об'єднання підприємців, благодійні фонди та інші) все активніше залучаються в процеси формування політики, спрямованої на забезпечення суспільних інтересів і задач.

«Адміністративний» підхід реалізується в дослідженнях, які формують напрям «Аналіз політики» [347; 358]. В межах цього напрямку акцентується увага на процедурних моментах формування та реалізації політики, так званого «циклу» політики. В її межах виокремлюють етапи формування та реалізації політики, а також дискутують проблему конкретних дій в межах кожного етапу політики. «Цикл політики» представляє собою систему взаємопов'язаних кроків, які послідовно забезпечують реалізацію цілей. Це особливий алгоритм руху до визначеної цілі, розтягнутий у часі. «Цикл політики» був запропонований Гарольдом Д. Лассвеллом в 1956 році і показує, що перш ніж реалізувати якусь

політику (зокрема політику макростабілізації), необхідно пройти певну кількість етапів. В різних джерелах виділяють 5-8 етапів, але першим з них є ідентифікація проблеми, а останній – оцінювання ефективності політики. Зміст цього підходу можна візуалізувати у такий спосіб, як представлено на рис.5.2.1.

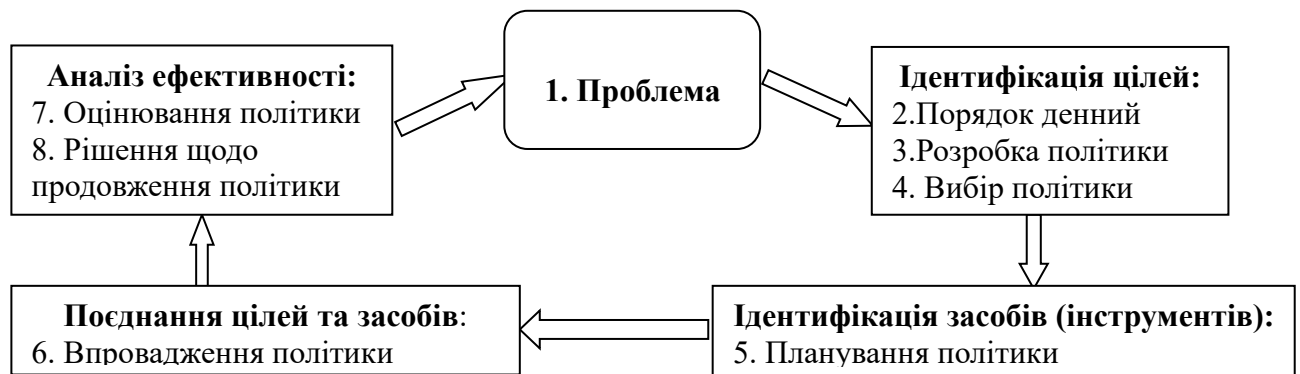

Рис.5.2.1. «Цикл» політики публічного управління

Джерело: розробка автора

Етап 1 «Проблема» передбачає її ідентифікацію, визнання як такої, що потребує вирішення. В цілому під проблемою розуміють різницю між теперішнім і очікуваним станом суспільних проблем, яке потребує урядового втручання і відповідних дій.

Наступні три етапи стосуються ідентифікації цілей, а саме: вироблення порядку денного, розробку політики та вибір політики. *Етап 2 «Порядок денний»* означає з'ясування того, на яких специфічних суспільних проблемах слід зосередити увагу уряду та хто повинен займатися їх розв'язанням. Це обрання з усіх проблем найбільш вагомих, пріоритетних, що відбувається на основі вивчення поглядів різних стейкхолдерів. *Етап 3 «Розробка політики»* стосується висунення альтернативних пропозицій щодо розв'язання наявних проблем, аналізу альтернатив вирішення пріоритетної проблеми, зіставлення варіантів рішення проблеми з наявними ресурсами, оцінка альтернативних варіантів з економічної ефективності та соціальних наслідків. *Етап 4 «Вибір політики»* фокусується на обранні з різних альтернативних пропозицій однієї, найбільш ефективної, переважно за заздалегідь сформульованими критеріями.

Ідентифікація засобів (інструментів) політики відбувається на *етапі 5 «Планування політики»*. Це власне етап ухвалення політики. Тут має місце відбір

однієї із запропонованих альтернативних пропозицій, чітке визначення засобів (інструментів) під цю альтернативу досягнення обраної цілі, створення політичної підтримки для неї, впровадження її через закони.

Етап 6 «Впровадження політики» передбачає поєднання цілей і засобів, виконання ухвалених раніше рішень, конкретні дії із застосування інструментів політики, націлених на досягнення обраних цілей. Це етап доведення рішень до конкретних виконавців, розробка системи заохочень і покарань, суспільний контроль за виконанням рішень.

Наступні два етапи стосуються аналізу ефективності публічної політики, що застосовується. *Етап 7 «Оцінювання політики»* передбачає систематичну оцінку якості та результатів політики з метою вивчення її впливу на вирішення визначеної проблеми і суспільний розвиток, внесення пропозицій щодо змін та корегування політики, визначення того, чи вирішена поставлена проблема. Нарешті, на *етапі 8 «Продовження політики»* має бути визначено питання продовження та модифікації обраної публічної політики (якщо політика успішна, але остаточні результати не отримані через вплив нових ендо- та екзогенних факторів) або її припинення (через відсутність позитивного результату, визнання обраної політики неефективною або такою, що не відповідає вимогам часу).

Отже, публічна політика відіграє надзвичайно важливу роль у суспільному житті. Саме вона має на меті своєчасно виявляти поточні проблеми суспільного розвитку, визначати причини їх виникнення, аналізувати їх складність і знаходити шляхи розв'язання. У сфері публічної політики приймаються рішення, спрямовані на розв'язання певної проблеми, розробляються відповідні програми, стратегії розвитку та віднаходяться інструменти їх реалізації.

З огляду на тему дослідження, основною проблемою сучасного розвитку національної та світової економік є порушення макроекономічної стабільності. Відповідно пріоритетною ціллю поточної економічної політики має бути макроекономічна стабілізація, а вагомим інструментом її досягнення ми вважаємо соціальну інклюзію. Як зазначалося вище, наразі немає жодного вітчизняного нормативного документу, який би у повному обсязі унормовував поняття соціальної

інклюдії, її значення для макроекономічної стабілізації національної економіки, визначав показники її вимірювання. Основними прогалинами на шляху розвитку соціальної інклюдії, вважаємо, є відсутність:

1. нормативного закріплення соціальної інклюдії як інструменту макроекономічної стабілізації національної економіки у вітчизняних нормативно-правових документах;
2. набору вимірних і доступних економічних та соціальних показників соціальної інклюдії, на основі яких можна визначати ступінь макростабільності;
3. офіційних джерел інформації показників соціальної інклюдії, які виступали б гарантією доступності та якості їх отримання;
4. нормативно закріпленого аналітичного інструментарію оцінювання рівня соціальної інклюдії/ексклюдії;
5. документів стратегічного планування («дорожньої карти», власне стратегії) реалізації політики соціальної інклюдії з виокремленням її окремих етапів та наповненням кожного етапу конкретним змістом.
6. стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки, яка може здійснюватись на засадах соціальної інклюдії і яка стане альтернативою існуючим стратегіям економічної безпеки української економіки.

Ці прогалини можна заповнити за допомогою ефективних управлінських рішень органів публічної влади і управління. Ці рішення, вважаємо, можуть бути пов'язані з такими діями:

1. У вітчизняних нормативно-правових документах визначити пріоритетною ціллю сучасного економічного розвитку макроекономічну стабілізацію національної економіки та закріпити соціальну інклюдію як її інструмента.
2. Завданням органів публічної влади, вважаємо, має стати формування та нормативне закріплення набору простих, вимірних і доступних економічних та соціальних показників соціальної інклюдії, на основі яких можна визначати ступінь макроекономічної стабільності. Серед цих показників доцільно виділяти основні показники з їхніми пороговими, граничними значеннями та, за необхідності, додаткові (без порогових значень). Зокрема, до таких показників ми пропонуємо

віднести ті, що демонструють доступ громадян до споживчих благ, освітніх та медичних послуг, житла, працевлаштування, громадянських прав і свобод людини (свободи слова, пересування, доступу до незалежних медіа, розподілу влади) тощо. Орієнтовний перелік показників відповідно до кожної із пропонованих нами трьох внутрішніх форм економічного змісту соціальної інклюзії ми розглядали в п.3.1.

У стратегіях розвитку національних регуляторів практично відсутні порогові значення цільових індикаторів. Натомість в якості критеріїв ефективності досягнення цілей часто використовується формулювання «збільшення» чи «зменшення кількості/питомої ваги/рівня» та інші не кількісні способи вимірювання цільових індикаторів (детальніше розглядалося у п.5.1). Це дає широке поле для пошуку інших альтернативних способів вимірювання показників соціальної інклюзії. Зокрема, за умови відсутності нормативних (граничних) значень цільових індикаторів оцінювання ефективності останніх можна, вважаємо, здійснювати оцінювання у такий спосіб, як формулювання рекомендацій «збільшити» або «зменшити показник у порівнянні із досягнутим у n -му році, що становив n одиниць». Вибір року для порівняння має відповідати року до порушення макроекономічної стабільності в українській економіці. Таким роком може бути 2019 рік (як рік, що передував початку поширення пандемії коронавірусної інфекції COVID-19 у 2020 р.) або 2021 рік (що обґрунтовується розпочатою у лютому 2022 р. повномасштабною війною рф проти України).

Наведемо приклад. Для альтернативи кількісній оцінці інклюзивності участі громадян у публічному управлінні прогнозовану зміну показника довіри населення до органів місцевої влади можна сформулювати так: «збільшення частки громадян, які довіряють місцевій владі (%) у порівнянні із досягнутим у 2021 році, що становив 51,4%» [208]. Оцінка ефективності розвитку інклюзивної освіти у закладах середньої освіти може бути сформульована, наприклад, як «збільшення кількості інклюзивних класів (од.) у порівнянні із досягнутим у 2019 році, що становив 5033 одиниці» [175]. Таким чином, за відсутності чітко визначених кількісних критеріїв ефективності досягнення цілей можуть бути використані порівняльні показники їх динаміки відповідно до базового періоду.

Якщо наразі поширеною практикою є використання показників, які відображають експертне очікування, то вагоме місце в переліку цих показників мають зайняти також ті, які відображатимуть фактологічні соціально-психологічні очікування громадян, віддзеркалюватимуть їх задоволеність або незадоволеність чимось, їх схильності до чогось. В цілому, виокремлення показників, на основі яких можна оцінити стан і ступінь поширення соціальної інклюзії у суспільстві, є першим кроком до макростабілізації економічної системи.

Має бути також визначена періодичність перегляду цих показників (щорічно, раз на 5 років або інше) та орган публічної влади, відповідальний за формування та перегляд показників соціальної інклюзії. Таким органом може бути Міністерство економіки або профільне міністерство (Міністерство соціальної політики).

При цьому підхід до вибору показників, їх поділу на основні та додаткові, визначення граничних значень для основних показників має бути гнучким, зазнавати певних корекцій під впливом зміни загальноекономічної ситуації. Ці показники можуть відрізнятися у країнах з різним рівнем соціального і економічного розвитку. Прикладом відбору зазначених показників є механізми, які використовуються в описаних вище європейських документах «Процедура макроекономічного дисбалансу», Індекс крихкості держав та вітчизняних «Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України».

3. В нормативних документах разом з переліком показників соціальної інклюзії має бути визначено і надано посилання на офіційні джерела отримання актуальної статистичної інформації. В них щорічно мають подаватися значення необхідних показників, що гарантуватиме, своєю чергою, як доступність їх отримання, так і якість. Зважаючи на очікувані великі масиви необхідної інформації, завданням органів публічної влади та управління має стати підготовка (віднайдення) спеціалістів, які будуть збирати і обробляти цю інформацію. Особливо це актуально для використання такого інструментарію оцінювання соціальної інклюзії, як нейронні мережі.

4. Має бути чітко визначений аналітичний інструментарій оцінювання рівня соціальної інклюзії/ексклюзії, закріплений у нормативних документах. Наразі через

відсутність механізму кількісного вимірювання соціальна інклюзія все ще залишається лише якісним показником, що не дозволяє в повній мірі використовувати її як інструмент макростабілізації. Нормативно закріплений аналітичний інструментарій оцінювання рівня соціальної інклюзії має містити методику розрахунку її інтегрального індексу, агрегованих субіндексів форм її прояву. Під кожен з них має бути запропоновано відповідний ваговий коефіцієнт. Важливо також нормативно закріпити показники стимуляторів або дестимуляторів, визначити критичні (природні, оптимальні, рівноважні) значення показників інклюзії. Своє бачення цих формул і коефіцієнтів ми викладали вище у п.3.1.

5. Для уникнення несистематичності і непослідовності управлінських дій органів публічної влади та управління вважаємо за необхідне сформувати «цикл політики соціальної інклюзії», подібний до циклу публічної політики. Такий «цикл політики інклюзії» з виокремленням окремих етапів її реалізації, наповненням кожного етапу конкретним змістом, визначенням дій органів публічної влади на кожному з етапів слугуватиме реальною «дорожньою картою» реалізації цієї політики. При цьому, до прикладу, на етапі вибору політики слід враховувати, що інклюзія може досягатись по-різному й у різних формах цього феномену. Тому важливо обрати щось найважливіше з багатьох можливих варіантів – додаткові робочі місця простої зайнятості чи освіта з її віддаленими у часі результатами.

6. Вважаємо також адекватним вимогам часу переглянути роль коефіцієнта Джині для оцінки нерівності, відповідно й інклюзії/ексклюзії. Результати проведеного дослідження значень коефіцієнту Джині для країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку, викладені в п.3.2., свідчить про таке: чим нижчим є рівень економічного, соціального і політичного розвитку суспільства, тим меншою є нерівність у ньому; при цьому значення коефіцієнта Джині для цих країн не надто відрізняються. Припускаємо, що така система оцінювання дає певні збої. Коефіцієнт Джині можна трактувати не стільки як показник залучення (інклюзії), скільки як показник вилучення (ексклюзії). Таке тлумачення коефіцієнта Джині вимагає його удосконалення. В якості робочої гіпотези пропонуємо коефіцієнт соціальної інклюзії (показник рівності) k_{CL} , обернений до коефіцієнта Джині:

$$k_{CI} = \frac{1}{k_G} \quad (5.2.1.)$$

Завданням органів публічної влади є також віднаходження способу прив'язки тіньових доходів в частині розрахунку часток сукупного доходу, що припадає на окремі групи, при розрахунку реальних доходів. Це необхідно з огляду на вагому частку тіньових доходів (40-60%) представників олігархічного клану, а також розповсюдження практики неформальної зайнятості.

7. В процесі реалізації політики доцільно скоординувати, узгодити фінансову та монетарну політики із соціальною політикою уряду, визначити правила взаємодії цих політик на основі соціальної інклюзії для забезпечення макростабілізації.

Підсумовуючи, зазначимо, що на рівні окремого дослідження щось можна запропонувати, удосконалити, а щось – нереалістично, бо це є в компетентності винятково органів публічної влади. Головним завданням цих органів є створення таких нормативних документів, які б мали не суто формальне (ідеологічне) значення, а стали б такими реальними дієвими документами, які свідчили б про розуміння політиками своєї відповідальності за наслідки дій та рішень, які вони ухвалюють. І, звичайно, успішність таких заходів неможлива без політичної волі.

5.3. Концептуальні положення стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії

Формулювання концепції стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії потребує, насамперед, визначення змісту та складових стратегії, її відмінності від дотичних явищ стратегічного планування національної економіки. До них ми відносимо Форсайт і план (рис.5.3.1.)

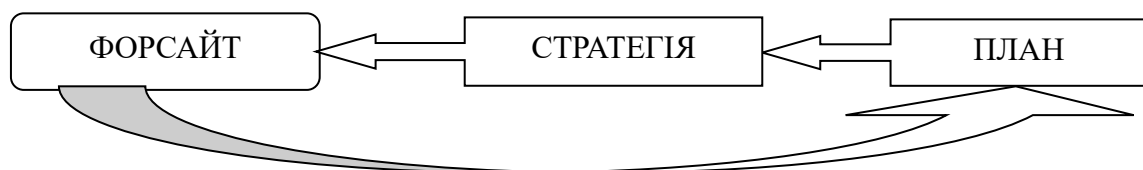

Рис.5.3.1. Складові стратегічного планування національної економіки

Джерело: розробка автора

В сучасній економічній літературі достатньо уваги приділено висвітленню історії виникнення стратегічного планування, його теоретичних та практичних аспектів, сучасних тенденцій і проблем, вигод від його застосування на рівні національної економіки тощо [51; 267].

Щодо нормативного закріплення цих елементів планування, то у Проекті Закону України «Про державне стратегічне планування» (2011 р.) планування класифікують за критерієм часу: довгострокове (понад 5 років), середньострокове (від 3 до 5 років) і короткострокове (до 1 року). На довгостроковий період, за цим проектом, серед низки інших документів повинна розроблятися Стратегія розвитку України, Стратегія регіонального розвитку України та інші, на середньостроковий період – План соціально-економічного розвитку України, Основні засади грошово-кредитної політики та інші, а на короткостроковий – Державний бюджет України, місцеві бюджети, плани діяльності центральних органів виконавчої влади [232]. Цілком логічною є вимога, що положення документів коротко- і середньострокового планування не мають суперечити довгостроковим документам державного стратегічного планування.

В оновленому однойменному проекті закону 2017 року пропонуються дещо зміщені часові межі і розгорнутий перелік документів стратегічного планування. Зокрема, довгостроковий період охоплює понад 7 років, середньостроковий 3-7 років та короткостроковий розраховано до 3 років. Наразі до документів стратегічного планування на національному рівні відносять такі: Візія майбутнього України – 30 років; Стратегія розвитку України – 15 років; Прогноз економічного і соціального розвитку України; Програма діяльності Кабінету Міністрів України; План дій Кабінету Міністрів України; Стратегічні плани діяльності центральних органів виконавчої влади; Стратегії розвитку окремих галузей (сфер) /загальнодержавні програми – 5 років; Бюджетна декларація – 3 роки [233].

В цьому переліку нас цікавлять перші два – візія та стратегія. Ми виходимо з того, що зазначена Візія майбутнього України – це власне Форсайт, який відрізняється від стратегії не тільки за часовим горизонтом, але й за своїм внутрішнім змістом.

Форсайт (від англ. «Foresight» – передбачення) – це методологія прогнозування та стратегічного планування економіки та суспільства, систематична спроба зазирнути в їх довгострокове майбутнє, це сценарне прогнозування соціально-економічного розвитку країни. Метою Форсайту є прогнозування можливого майбутнього, визначення стратегій його досягнення. Саме Форсайт передбачає далекосяжний горизонт бачення майбутнього соціально-економічного розвитку країни, а його часовий горизонт охоплює 20-30 років.

Відмінністю Форсайту від традиційних прогнозів є те, що він представляє собою не окремий метод, а технологію, яка охоплює сукупність методів (SWOT-аналіз, Pest-аналіз, Метод Делфі та ін.), спрямованих на розробку довгострокової стратегії розвитку країни. В основі форсайт-технологій лежить так званий «трикутник векторів Форсайту» – 1.обмірковування майбутнього, 2.обговорення майбутнього та 3.окреслення майбутнього (рис.5.3.2.). У таблиці У.1. Додатку У детальніше розкрито зміст цієї тріади. Ця соціальна технологія створена понад 30 років назад і нині активно використовується у сферах бізнесу, державного управління на національному і місцевому рівнях в передових країнах Європи, США та Південно-Східної Азії [49; 64]. Україна також долучилась до цієї технології передбачення. Найбільш відомими документами форсайт-технологій в Україні стали «Форсайт економіки України: середньостроковий (2015-2020 роки) і довгостроковий (2020-2030 роки) часові горизонти» [292] та «Україна 2030. Доктрина збалансованого розвитку» [285]. Опис особливостей цих та інших Форсайт-проектів в Україні наведена в таблиці У.2. Додатку У.

Рис.5.3.2. Трикутник векторів Форсайту

Джерело: розробка автора

В українському законодавстві зазначається, що Форсайт як візія майбутнього України є документом державного стратегічного планування, де обґрунтовується національна ідея країни та обирається конструкція образу її бажаного майбутнього. Здійснюється це з використанням наукових методів передбачення майбутнього на підставі результатів аналізу різних альтернатив в умовах невизначеності цього майбутнього. Розробляється Форсайт на 30 років і переглядається один раз на 15 років з продовженням строку дії на наступні 15 років [233]. В цілому використання Форсайту для визначення довгострокових пріоритетів розвитку національної економіки може допомогти уряду структурувати та оптимізувати кількість стратегічних задач. Однак слід відмітити, що кількість вітчизняних Форсайт-проектів невелика, крім того відчувається брак достовірної інформації для відслідковування їх ефективності. Саме тому, вважаємо, ця технологія передбачення все ще не здійснює помітного впливу на реальне довгострокове стратегічне планування соціально-економічного розвитку нашої країни.

На теренах української економіки найбільш розповсюдженим стратегічним документом планування є *стратегія* (з дав.-грец. – «мистецтво полководця»). Вона представляє собою узагальнювальний, не деталізований і не конкретизований план дій для досягнення поставлених цілей, що охоплює тривалий проміжок часу (не менше 10 років). Стратегія вперше почала застосовуватись у військовій справі, а вже з другої половини ХХ ст. – у сфері бізнесу і державного управління як вагомий елемент стратегічного планування. Значущість стратегії полягає в тому, що в умовах обмежених виробничих ресурсів (головна проблема, яку має вирішувати економічна наука) її завданням є ефективне використання наявних ресурсів для досягнення основної мети.

Якщо головним у Форсайті є розробка візії майбутнього, способи його передбачення та закладання певних основ його реалізації в поточному періоді, то стратегія представляє собою розвиток в бік того майбутнього, яке закладене у Форсайті. Головний акцент у стратегії як інструменті управління робиться на факторі розвитку – національної економіки, окремої галузі або сфери діяльності.

Огляд стратегій розвитку різних сфер і напрямів, які розробили національні регулятори і які розглядалися у п.5.1., дозволяє виділити певну уніфіковану структуру стратегії, яка включає в себе 6 етапів:

Етап 1: визначення візії;

Етап 2: аналіз поточного стану та окреслення ключових проблем;

Етап 3: визначення стратегічних цілей;

Етап 4: формування завдань, спрямованих на досягнення стратегічних цілей;

Етап 5: визначення цільових індикаторів;

Етап 6: визначення очікуваних результатів.

Використання такої уніфікованої структури дає змогу чітко окреслити бачення візії майбутнього, зрозуміти поточну ситуацію, виділити існуючі проблеми, сформулювати стратегічні цілі відповідно до візії, завдання, які необхідно виконати, встановити цільові індикатори, прогрес у досягненні яких свідчить про рух у бік реалізації поставлених цілей, намалювати очікувані результати [174].

Відповідно до чинного законодавства України, Стратегія розвитку національної економіки розробляється центральним органом виконавчої влади, відповідальним за реалізацію державної політики соціально-економічного розвитку, на 10-річний період. За поданням Кабінету Міністрів України проєкт цієї Стратегії розвитку затверджується Указом Президента України. Стратегія розвитку національної економіки передбачає наявність таких її складових елементів:

1. стратегічні цілі та індикатори їх досягнення на десятирічний період та проміжні індикатори на п'ятирічний період;

2. результати аналізу тенденцій, характеристика та основні проблеми соціально-економічного розвитку, геоекономічного положення та конкурентних переваг країни, результати проведення оцінювання її виробничого, трудового, природно-ресурсного, наукового та фінансового потенціалу;

3. пріоритетні напрями розвитку держави, основні завдання із зазначенням етапів їх виконання.

Для реалістичності реалізації поставленої мети і виконання окреслених завдань до Стратегії розвитку національної економіки має додаватися ряд важливих

доповнювальних документів. Це такі: довгостроковий прогноз основних макроекономічних показників; демографічний прогноз; прогноз науково-технічного розвитку[233].

Стратегія розвитку національної економіки є основою для розробки інших документів державного стратегічного планування, зокрема планів на відповідний період.

План як документ управління містить «цілі, пріоритети розвитку та напрями реалізації державної політики з конкретизацією основних завдань і заходів, їх виконавців та строків виконання, потребу у фінансовому забезпеченні заходів на плановий період» [233]. Усі заходи, наведені у плані, розташовуються в порядку їх проведення. Це докладний опис діяльності по пунктам. Вважається, що чим детальнішим і конкретнішим є план, тим швидше відбуватиметься рух в напрямку реалізації поставлених цілей.

На рисунку 5.3.3. наведено співвідношення, особливості та часові горизонти форсайту, стратегії та плану як елементів стратегічного планування. Важливість розглянутих елементів стратегічного планування пояснюється, зокрема, їх впливом на підвищення рівня інклюзивності (включеності, залученості всіх стейкхолдерів) до вирішення важливих питань майбутнього розвитку національної економіки, до з'ясування пріоритетних завдань майбутнього розвитку у найбільш важливих сферах суспільного життя (економіка, політика, освіта, охорона здоров'я тощо).

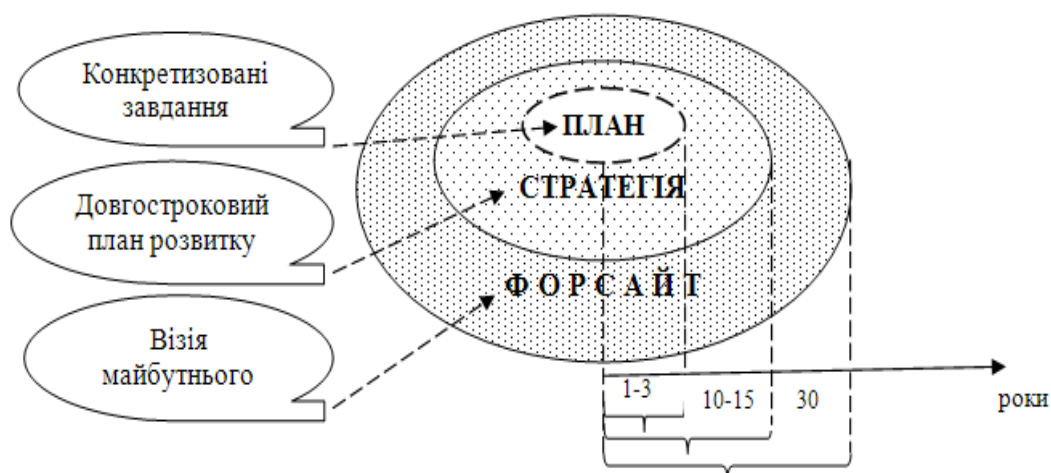

Рис.5.3.3. Особливості та часові горизонти форсайту, стратегії та плану

Джерело: розробка автора

Протягом декількох останніх років в Україні затверджено декілька стратегій розвитку на загальнонаціональному рівні. Це такі: Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 р.); Національна економічна стратегія на період до 2030 року (2021 р.); Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року (2021 р.); Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки (2021 р.); Стратегія людського розвитку (2021 р.); Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (2021 р.) [173; 174; 176; 272; 273; 274]. Із наведеного переліку стратегій випливає висновок, що дві із шести стратегій (третина) мають на меті забезпечення національної/економічної безпеки, під якою ми розуміємо макроекономічну стабільність (детальніше про це йшлося в п.1.4.).

Фахівці Міністерства економіки України здійснили розрахунок середнього рівня економічної безпеки України (за нашою інтерпретацією – макроекономічної стабільності) і її складових від їх оптимального значення впродовж 2010-2019 рр. відповідно до «Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» (табл. 5.3.1.). У цій таблиці виокремлено також ті виклики і загрози, які, як ми вважаємо, спричинені фактором інклюзії/ексклюзії.

Наведені у табл. 5.3.1. дані свідчать про дестабілізаційні явища в економіці України впродовж аналізованого 10-річного періоду. Це можна пояснити, на нашу думку, тим, що саме на цей період припали роки прояву наслідків світової економічної кризи 2008-2009 рр., стагнації української економіки у 2012 році (0,2% дефляція, падіння ВВП, гальмування ділової активності), Революції Гідності 2013-2014 років (зміна зовнішньополітичного курсу та вектору розвитку держави, антиконституційні дії тодішньої української влади), анексії Криму та розв'язаної російською федерацією війни на Сході України (фактично – війни РФ проти держави Україна), економічної кризи 2014-2015 років (падіння ВВП на 15%, обвал курсу національної валюти у понад 3 рази, скорочення реального доходу населення на 30% тощо). А недостатньо активна й виважена стабілізаційна політика держави у наступних роках не призвела до швидкого відновлення економіки після попередньої кризи.

Таблиця 5.3.1.

Оцінка стану складових економічної безпеки України
за критерієм інклюзії/ексклюзії впродовж 2010-2019 років

Складові економічної безпеки	Середнє значення від оптимального, %	Виклики і загрози, спричинені фактором інклюзії/ексклюзії
Макро-економічна безпека	38	• низький рівень добробуту населення, зростання бідності, зокрема і серед працюючих; • значні нерівномірності розподілу доходів населення в регіональному розрізі, що провокують надмірну внутрішню трудову міграцію; • інтенсивні процеси трудової міграції, які зумовлюють відтік кваліфікованих кадрів; • високий рівень безробіття; • високий рівень неформальної зайнятості, що утримує на високому рівні потоки трудової міграції
Фінансова безпека	42	• недостатній рівень фінансової інклюзії; • високий рівень пенсійного забезпечення в умовах надмірного демографічного навантаження
Виробнича безпека	53	низький рівень ресурсоефективності економіки
Зовнішньо-економічна безпека	34	• ексклюзія, недостатність інституційної спроможності для представлення торговельних інтересів України; • недостатні темпи диверсифікації торговельних потоків країни на світовому ринку
Інвестиційно-інноваційна безпека	32	відсутність сприятливих умов для інвестиційно-інноваційного розвитку економіки у довгостроковому періоді

Джерело: складено на основі [272].

Відповідно до викладеного вище, стан розвитку національної економіки впродовж 2010-2019 років не давав змоги забезпечувати національні економічні інтереси належним чином, а стан економічної безпеки за цей період оцінювався як незадовільний (із погіршенням показників практично за всіма складовими до небезпечного рівня у 2012 році та 2014-2015 рр.). Середнє значення рівня економічної безпеки за цей період становило 40%, що належить до зони рівня незадовільного стану [272]. Робимо цілком логічний і обґрунтований висновок, що макроекономічна стабільність вітчизняної економіки впродовж 2010-2019 років постійно порушувалась із незначними ознаками стабілізації, а глобальна пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 2020-2023 років та повномасштабна війна РФ проти України 2022-2023 років посилили падіння української економіки.

У розробленій у 2020 році Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» [274] запропоновано перелік майбутніх стратегій, які мають сформувати стійкість країни перед загрозою новітніх викликів. До них, зокрема, відносять стратегії людського розвитку, економічної, громадської, інформаційної та інших видів безпек (таблиця Ф.1. Додатку Ф). Однак, на наш погляд, в цьому переліку бракує стратегії, яка була б спрямована на макроекономічну стабілізацію національної економіки в умовах поточних викликів, зокрема на новій основі – через використання переваг соціальної інклюзії.

Акумулювавши основні висновки і пропозиції, здійснені в цьому дослідженні (сутність та взаємозалежність макростабільності та соціальної інклюзії – розділ 1; три форми економічного змісту соціальної інклюзії – розділи 1 та 2; інструментарій досягнення цілей макростабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії, інструментарій аналізу та оцінювання рівня соціальної інклюзії, зокрема її інтегральне оцінювання – розділ 3; пріоритетність соціальної інклюзії в реалізації соціальної політики на шляху до макростабілізації – розділ 4; роль національних регуляторів у макростабілізаційних процесах – п.5.1. та цикли публічної політики – п.5.2 розділу 5) відобразимо наш погляд на формування концептуальних положень макростабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії.

Концептуальні положення стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії

<i>Складові</i>	<i>Обґрунтування</i>
Візія	Макроекономічна стабілізація національної економіки у довгостроковому періоді
Аналіз поточного стану і ключових проблем	• порушення макроекономічної стабільності в економіці; • високий рівень нерівності, бідності та ексклюзії; • відтік людського капіталу та дисбаланс на ринку праці; • недостатні стимули до прояву громадянського активізму; • неефективна соціальна політика, яка базується на наданні соціальної допомоги широкому колу ексклюзивних осіб (пасивна соціальна політика); • очікуване збільшення кількості ексклюзивних осіб, спричинених воєнною агресією рф проти України

Стратегічні цілі	• відновлення макроекономічної стабільності національної економіки шляхом: ✓ реалізації соціальної політики на основі соціальної інклюзії; ✓ ефективної взаємодії фінансової, монетарної та соціальної політик, використання інструментарію фіскально-монетарно-соціального міксу; • досягнення цілей сталого розвитку.
Завдання, спрямовані на досягнення стратегічних цілей	Здійснення заходів, спрямованих на: • обмеження нерівності, скорочення бідності та ексклюзії; • повернення людського капіталу та збалансування ринку праці; • віднаходження нових стимулів до прояву громадянського активізму, зокрема через популяризацію волонтерства і благодійництва в умовах війни і порушення макростабільності; • модернізацію соціальної політики, перехід від пасивної до активної соціальної політики на основі соціальної інклюзії; • створення умов для включення (інклюзію) в усі сфери суспільного життя (освіту, охорону здоров'я, на ринок праці через працевлаштування та/або ведення підприємницької діяльності, культурне, політичне життя та ін.) потенційно ексклюзивних осіб, значне збільшення кількості яких очікується через війну рф проти України
Інструмент досягнення стратегічної цілі	<i>Соціальна інклюзія</i>, яка проявляється через три форми її економічного змісту, а саме через недискримінаційний, доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до: • споживання благ, користування ресурсами, розподілу доходів і майна; • реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; • участі у публічному управлінні
Цільові індикатори, одиниці вимірювання	Цільові індикатори соціальної інклюзії через доцільно рівний, недискримінаційний доступ всіх членів суспільства до споживання благ, користування ресурсами, розподілу доходів і майна: • коефіцієнт диференціації доходів, рази; • коефіцієнт Джині, рази; • частка людей, що проживають за межею бідності, від загальної їх кількості, %; • частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, в середньому по Україні, %; • частка домогосподарств сільської місцевості, які мають доступ до Інтернету вдома, %;

- частка домогосподарств, задоволених своїми житловими умовами, %;
- частка населення, яка має зручний доступ до громадського транспорту, від загальної кількості населення, %;
- забезпеченість інклюзивно-ресурсних центрів спеціалізованими педпрацівниками (вчителями-логопедами / дефектологами / реабілітологами, практичними психологами) від загальної потреби, %;
- доступність закладів загальної середньої освіти для маломобільних груп населення, %;
- доступність закладів охорони здоров'я різних рівнів для маломобільних груп населення, % тощо.

Цільові індикатори соціальної інклюзії через доцільно рівний, недискримінаційний доступ всіх членів суспільства *до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу:*

- рівень молодіжного безробіття, %;
- рівень жіночого безробіття, %;
- рівень безробіття серед ВПО, %;
- кількість суб'єктів малого підприємництва на 10 тис. населення, осіб;
- кількість суб'єктів соціального підприємництва на 10 тис. населення, осіб;
- частка зайнятих у малому підприємстві від загальної кількості найманих працівників, %;
- частка зайнятих у соціальному підприємстві від загальної кількості найманих працівників, %;
- частка середнього класу у загальній кількості населенні країни, % тощо.

Цільові індикатори соціальної інклюзії через доцільно рівний, недискримінаційний доступ всіх членів суспільства *до участі у публічному управлінні:*

- частка громадян, які довіряють / не довіряють центральній владі, від загальної їх кількості, %;
- частка громадян, які довіряють / не довіряють місцевій владі, від загальної їх кількості, %;
- частка громадян, які довіряють / не довіряють інститутам громадянського суспільства, від загальної їх кількості, %;
- частка громадян, які залучені до діяльності інститутів громадянського суспільства, від загальної їх кількості, %;
- частка електоральної активності громадян, від загальної їх кількості, % тощо.

Інтегральний
індекс
соціальної
інклюзії I_{incl}

$$I_{incl} = \sum_{m=1}^3 \alpha_m \cdot I_{form}$$

де α_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску субіндексу m -ї форми економічного змісту соціальної інклюзії в інтегральний індекс соціальної інклюзії;

I_{form} – агрегований субіндекс m -ї форми економічного змісту соціальної інклюзії

Агрегований
субіндекс
 I_{form} за

$$I_{form} = \sum_{n=1}^k \beta_n \cdot y_n$$

кожною з 3-х
форм
економічного
змісту СІ

де β_n – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску n -го показника в агрегований субіндекс однієї з трьох форм економічного змісту соціальної інклюзії;;
 y_n – нормалізована оцінка n -го індикатора

Очікувані
результати

- макроекономічна стабілізація національної економіки у довгостроковому періоді на засадах соціальної інклюзії;
- досягнення цілей сталого розвитку, а саме:
 - ✓ подолання бідності;
 - ✓ міцне здоров'я;
 - ✓ якісна освіта;
 - ✓ гендерна рівність;
 - ✓ гідна праця та економічне зростання;
 - ✓ скорочення нерівності.

Вище окреслено авторське трактування необхідних елементів стратегії макроекономічної стабілізації української економіки. Пропоновані концептуальні положення макростабілізаційної стратегії відповідають всім етапам розглянутого у п.5.2. «циклу політики» – від ідентифікації проблеми до рішення щодо продовження політики. *Візією* як національної ідеї країни на довгостроковий період обрано її макроекономічну стабілізацію, яку пропонується здійснювати на основі соціальної інклюзії. *Аналіз поточного стану та ключових проблем національної економіки* дозволяє зробити висновки, по-перше, про порушення стабільності економічного розвитку в умовах поточних викликів; по-друге, про виникнення нових форм ексклюзії, пов'язаних із повномасштабним вторгненням РФ в Україну; по-третє, про неефективність пасивної соціальної політики. *Стратегічними цілями* відновлення макроекономічної стабільності національної економіки пропонується

обрати, по-перше, модернізацію соціальної політики, а саме, здійснення переходу від пасивної до активної політики, що можливе на основі соціальної інклюзії; по-друге, застосування інструментарію фіскально-монетарного і соціального міксу. *Основними завданнями, спрямованими на досягнення стратегічних цілей, є ті, що пов'язані з підвищенням рівня інклюзії окремих осіб і спільнот в усіх сферах суспільного життя. Інструментом досягнення стратегічної цілі пропонується обрати соціальну інклюзію, яка проявляється через три форми її економічного змісту, кожна з яких можна оцінити через відповідні цільові індикатори. Кількісне оцінювання соціальної інклюзії пропонується здійснювати через її інтегральний індекс та агреговані субіндекси кожної із її трьох форм. Очікуваним результатом має стати макроекономічна стабілізація національної економіки, яка здійснюється на основі соціальної інклюзії. Важливим підґрунтям стабілізації є інклюзивні аспекти розвитку національної економіки, спрямованість останньої на включення в суспільні процеси не лише осіб з обмеженими можливостями, а будь-яких груп населення, які в певні періоди часу перебувають у несприятливих умовах, залучення їх через розглянуті вище форми інклюзії [107].*

Цілком зрозуміло, що це лише загальний нарис, базові положення інклюзивної стратегії, які потребуватимуть доопрацювання і конкретизації окремих елементів на певних етапах її розробки відповідними органами – виконавчої влади, статистичними органами (Міністерством економіки України, Державною службою статистики України та іншими).

Макростабілізаційна стратегія може бути доповнена інклюзивними принципами її реалізації. До таких принципів можна, зокрема, віднести такі: недискримінація; толерантність до людського різноманіття; пріоритет захисту прав та свобод людини; залучення громадян до співпраці з державними органами і громадськими організаціями та інші.

При розробці стратегії головний акцент слід приділити її потенційній ефективності. Подібно до виділення ознак ефективності стратегії для організації (як окремого господарюючого суб'єкта), що широко викладається в теорії стратегічного менеджменту [51, с.64-76; 5011, с.675-681], можна виділити критерії

ефективності стратегії розвитку національної економіки на основі соціальної інклюзії. Такими критеріями, вважаємо, можуть бути такі: адекватність, прийнятність, обґрунтованість, прозорість, реалістичність, виконуваність, узгодженість, гнучкість, контрольованість стратегії.

На рис.5.3.4. наведено критерії ефективності стратегії розвитку національної економіки на основі соціальної інклюзії з їх обґрунтуванням.

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ НА ОСНОВІ СОЦІАЛЬНОЇ ІНКЛЮЗІЇ	
адекватність	відповідність суспільним інклюзивним потребам, цінностям, ресурсам, поставленій стратегічній меті
прийнятність	орієнтація на суспільно привабливі інклюзивні цілі, незагрозливий рівень ризиків
обґрунтованість	концептуальна визначеність, забезпеченість реалізації в умовах виникнення непередбачуваних факторів
прозорість	чіткість викладу стратегічних цілей, завдань та очікуваних результатів; їх зрозумілість для усіх прошарків населення – від безпосередніх виконавців до широкої громадськості
реалістичність	побудова стратегії на основі тверезої оцінки можливостей національної економіки
виконуваність	забезпеченість ресурсами, політична воля та готовність органів виконавчої влади впроваджувати стратегію
узгодженість	координація дій органів виконавчої влади, їх відповідальність за реалізацію поставлених завдань і досягнення мети
гнучкість	дієвість, адаптованість до мінливого макроекономічного середовища
контрольованість	наявність чітких критеріїв успішності реалізації стратегії

Рис.5.3.4. Критерії ефективності стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Запорукою ефективного формування стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на засадах соціальної інклюзії має стати активна координація і взаємодія усіх стейкхолдерів – національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики в країні, інших центральних органів виконавчої влади, представників бізнесу, закладів та установ освіти, охорони здоров'я, інститутів громадянського суспільства. Пропонована

макростабілізаційна стратегія, що здійснюватиметься на засадах соціальної інклюзії, вважаємо, допоможе забезпечити її стійкість, невразливість до нових загроз і викликів, сформує високий рівень готовності суспільства і держави в особі її національних регуляторів протистояти будь-яким проявам дестабілізації.

Розробка пропонованої стратегії, вважаємо, стає можливою завдяки послідовному проходженню всіх етапів трансмісійного механізму соціальної інклюзії – від з'ясування її специфічного економічного змісту і складників до з'ясування її значущості як інструменту, який допоможе прискорити макроекономічну стабілізацію національної економіки (рис.5.3.5.).

Рис.5.3.5. Трансмісія соціальної інклюзії

Джерело: розробка автора

Наведені на рис.5.3.5. ланцюги трансмісії соціальної інклюзії послідовно розглядалися впродовж всього дослідження. Зокрема, в розділі 1 виведена логіка передавального ланцюга проходження імпульсу від інклюзії до макроекономічної стабілізації на основі виокремлення складників змісту соціальної інклюзії. З'ясовано, що соціальна інклюзія – це процес включення окремих осіб та спільнот в суспільне (економічне, громадянське, політичне тощо) життя на основі рівності базових умов, участі та довіри.

В розділі 2 розглядається другий ланцюг передавального механізму соціальної інклюзії через виокремлення форм її реалізації. З'ясовано, що соціальна інклюзія упроваджується в економіку і життєдіяльність суспільства через рівність базових умов у сфері освіти й медицини, через оптимізацію частки соціального і малого підприємництва, середнього класу як фундаменту соціальної інклюзії, а також через формування інститутів громадянського суспільства на основі довіри до результатів їх діяльності.

В наступних двох розділах наводяться такі результати логіки дослідження трансмісії соціальної інклюзії: вона (інклюзія) набуває ознак вимірюваності через визначення аналітичного інструментарію її оцінювання – інтегрального, функціонального та на основі нейронної мережі (розділ 3); вона інституціоналізується через соціальну політику, яка набуває ознак інклюзивної (розділ 4).

В розділі 5 розглядається завершальний для цього дослідження результат логіки трансмісії соціальної інклюзії. Він демонструє, що в якості загального (підсумкового) результату можемо мати макроекономічну стабілізацію національної економіки, інструментом досягнення якої є соціальна інклюзія.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ

Дослідження сутності та напряму розвитку державної стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії дозволяє зробити такі висновки.

В цьому розділі розвинуто висунуту в попередніх розділах гіпотезу щодо хибності практики недооцінювання ролі соціальної політики у відновленні макроекономічної стабільності національної економіки. Насамперед ця недооціненість соціальної політики спостерігається у порівнянні з усталеними поглядами на домінуючу роль фінансової і монетарної політик у макростабілізаційних процесах. Визначено основні суб'єкти соціальної політики (державна і громадянське суспільство) та її інституціональну структуру з огляду на

реалізацію цієї політики на засадах соціальної інклюзії (за функціональною ознакою, за сферою відповідальності, за пов'язаністю з інклюзією).

Виокремлено вісім із 19 діючих національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики в Україні. До регуляторів, які *безпосередньо* пов'язані із соціальною інклюзією, віднесено такі п'ять: Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство економіки України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство у справах ветеранів України. Припускається, що інші три з восьми визначених міністерств беруть участь у реалізації соціальної політики, однак *безпосередньо не пов'язані* із соціальною інклюзією. Це Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України.

Здійснено оцінку результативності діяльності національних регуляторів в реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії. Аналіз документів стратегічного планування обраних міністерств засвідчив, що переважна більшість з них має стратегію (або проєкт стратегії, стратегічний план) розвитку економіки у тій сфері, яка є у їх відповідальності, на наступні 5 або 10 років. Серед стратегічних напрямків діяльності визначених міністерств виокремлено ті з них, які можна інтерпретувати як «інклюзивні пріоритети соціальної політики».

На інклюзивній основі сформульовано окремі стратегічні цілі, завдання, показники їх результативності, очікувані результати. Визнано, що при цьому відсутнє просте та зрозуміле оцінювання показників інклюзії. Останнє не дозволяє повною мірою неупереджено оцінювати результативність цих національних регуляторів.

Визнано, що досі в нормативних документах національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики, не спостерігається комплексного підходу до розуміння значущості соціальної інклюзії, яка здатна прискорити макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Позитивною тенденцією визнано ту, що свідчить про координацію дій національних регуляторів у проведенні соціальної політики та підвищенні рівня інклюзивності у суспільстві в нинішніх умовах порушення макростабільності.

Запропоновано авторську інтерпретацію управлінських рішень національних регуляторів за результатами оцінювання рівня соціальної інклюзії. Для досягнення ефективності цих рішень запропоновано дотримання правил «циклу політики» як системи взаємопов'язаних кроків, послідовне дотримання яких забезпечує реалізацію цілей. «Цикл» передбачає покрокове проходження восьми етапів. Такими етапами визнаються наступні: Етап 1. Ідентифікація проблеми; Етапи 2-4. Ідентифікація цілей через визначення порядку денного (2); розробку політики (3); вибір політики (4); Етап 5. Ідентифікація засобів (інструментів) через планування політики; Етап 6. Поєднання цілей та засобів та основі впровадження політики; Етапи 7-8. Аналіз ефективності політики через її оцінювання (7) та формулювання рішень щодо продовження політики (8).

Сформульовано авторське тлумачення прогалин державної політики у напрямку розвитку соціальної інклюзії для макроекономічної стабілізації вітчизняної економіки (відсутність категоріальної визначеності та нормативного закріплення явища соціальної інклюзії, неузгодженість у формуванні показників її вимірювання, джерел отримання достовірної інформації, інструментарію оцінювання та ін.). Пріоритетами вдосконалення державного регулювання, спрямованого на соціальну інклюзію, визнано: по-перше, законодавче закріплення інклюзії в якості інструменту макростабілізаційних процесів з конкретизацією форм її економічного змісту; по-друге, формування та нормативне закріплення набору простих, вимірних і доступних для аналізу і усвідомлення громадянами економічних та соціальних показників інклюзії, визначення офіційних джерел отримання актуальної статистичної інформації та періодичності перегляду цих показників (щорічно, раз на 5 років або інше), на основі яких можна оцінювати ступінь макроекономічної стабільності; по-третє, підготовка відповідних спеціалістів та призначення органу, відповідального за формування і перегляд показників інклюзії; по-четверте, здійснення практичних кроків щодо узгодження

фінансової та монетарної політик із соціальною політикою уряду, визначення правил взаємодії цих політик на основі соціальної інклюзії і, нарешті, розробка та реалізація стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії. Йдеться про створення таких нормативних документів, які б мали не формальне значення, а стали дієвими документами, які свідчили б про розуміння політиками відповідальності за наслідки рішень, які вони ухвалюють.

Обґрунтовується думка, що попри певні досягнення органів державної влади в упровадженні елементів інклюзії, недискримінації і безбар'єрності у публічну політику, наразі немає жодного вітчизняного нормативного документу, який би у повному обсязі унормовував поняття соціальної інклюзії, її значення для макроекономічної стабілізації національної економіки, визначав показники й індикатори її вимірювання. Відсутня також відповідна стратегія.

Здійснено порівняльний аналіз елементів стратегічного управління – форсайту, стратегії та плану, їх особливостей, співвідношення та часових горизонтів. З'ясовано, що наразі в Україні затверджено декілька стратегій розвитку на загальнонаціональному рівні, проте жодна з них не є макростабілізаційною стратегією на основі соціальної інклюзії.

Сформульовано авторське тлумачення концептуальних положень стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії. Резюмовано, що важливим підґрунтям стабілізації є інклюзивні аспекти розвитку національної економіки, спрямованість останньої не лише на включення найуразливіших осіб і спільнот у суспільне життя, а залучення до нього всіх верств суспільства через всі виділені в цьому дослідженні форми інклюзії.

Визнано, що розробка інклюзивної стратегії макростабілізації стає можливою завдяки послідовному проходженню всіх етапів трансмісійного механізму соціальної інклюзії. Саме через передавальні механізми соціальної інклюзії можна досягти бажаного результату – макроекономічної стабілізації національної економіки.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження соціальної інклюзії як інструменту макроекономічної стабілізації національної економіки отримані такі наукові результати.

Встановлено, що в багатьох розвинених країнах соціальна інклюзія вже стала загальною практикою, спрямованою на вирішення різних суспільних проблем. Натомість, в Україні лише відбувається осмислення самої ідеї соціальної інклюзії та обговорюються загальні підходи до її практичної реалізації. Тому для української наукової думки важливим є віддзеркалення історії ідеї соціальної інклюзії. Зроблено узагальнення про етапи становлення теорії, відповідно, й практики соціальної інклюзії. Виокремлено такі етапи становлення теорії соціальної інклюзії: 1) нормативне затвердження загальних прав людини; 2) формування моделі «держави загального добробуту»; 3) визнання явища соціальної ексклюзії та її дестабілізуючих наслідків для економіки та суспільства.

Визнано, що безпосередньо теоретичне підґрунтя теорії соціальної інклюзії формувалось теорією соціальної ексклюзії, розквіт якої припадає на 1970-ті рр. Власне теорія соціальної ексклюзії спирається на політико-економічні та соціологічні теорії бідності (poverty studies) та дослідження безробіття (unemployment studies) 1960-тих рр.

Встановлено, що перші системні теоретичні дослідження соціальної інклюзії здійснені в середині 1990-х рр. Однак досі існують помітні розбіжності в тлумаченні соціальної інклюзії в різних країнах. Це актуалізує теоретичні й прикладні дослідження феномену соціальної інклюзії.

Відсутність термінологічної визначеності соціальної інклюзії спричинила перебування в науковому обігу категорій, які характеризують близькі за змістом, але не тотожні процеси. Це ускладнює не лише наукові дослідження, а й здійснення соціальної політики. Йдеться про такі категорії як «соціальна інклюзія», «соціальна ексклюзія», «соціальна інтеграція», «соціальна згуртованість» «соціальна солідарність». Запропонована «категоріальна матриця соціальної інклюзії» спрямована на уточнення власного змісту та визначення зв'язків згаданих термінів.

Соціальна інклюзія визначається як багатоаспектна категорія з огляду на те, що вона:

- є соціальним явищем, яке має економічну природу, основні форми економічного змісту якого можуть виявлятися в наслідках, через які соціальна інклюзія впливає на макроекономічну стабільність національної економіки
- є способом обмеження ексклюзії, спричиненої суспільними бар'єрами у вигляді бідності, економічної та соціальної нерівності;
- стосується не лише осіб з обмеженими можливостями, а й інших суспільних груп та спільнот (внутрішньо переміщених осіб, людей старшого віку, молоді, жінок з дітьми, багатодітних сімей, жителів віддалених територій, ветеранів війни, осіб з інвалідністю, отриманою внаслідок війни тощо);
- пов'язана з досягненням такого рівня добробуту, за якого відбувається перехід від базових умов виживання до розвитку людини; передбачає перетворення людини в громадянина шляхом забезпечення участі в суспільних процесах;
- потребує усвідомлення як суспільна цінність (корисність) та унормування її в офіційних документах.

Авторське визначення соціальної інклюзії ґрунтується не на її протиставленні соціальній ексклюзії, а на ідентифікації (окресленні) власного внутрішнього змісту. Тому соціальна інклюзія визначена як така усвідомлена суспільством й бажана ситуація, за якої всі члени суспільства мають достатні можливості доступу до споживання благ, реалізації трудового потенціалу, участі в публічному управлінні та інших сферах суспільного життя. На підставі запропонованого визначення змісту соціальної інклюзії виокремлено три основні форми її економічного змісту. Вони стосуються доцільно рівного доступу всіх членів суспільства до:

- споживання благ, користування ресурсами з відповідним розподілом доходів і майна;
- реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу;
- участі у публічному управлінні та в прийнятті суспільно важливих рішень.

Визначено, що форми економічного змісту соціальної інклюзії пов'язані між собою і тому інклюзія не може існувати лише в якійсь одній із форм за відсутності

інших. Через передавальні механізми ті імпульси, які пов'язані з кожною зі згаданих форм соціальної інклюзії, можна досягти бажаного результату – макроекономічної стабілізації національної економіки.

Макроекономічна стабільність національної економіки – результат соціальної інклюзії – трактується як особливий стан, за якого мінімізується вразливість до внутрішніх і зовнішніх шоків у короткому періоді, відтак, покращуються перспективи стійкого зростання у довгому періоді. Макроекономічна стабілізація визнається процесом, який передбачає діяльність уряду (основних національних регуляторів), що спрямована на досягнення цільових макроекономічних показників, з якими асоціюється макроекономічна стабільність.

Зафіксована еволюція поглядів на макроекономічну стабільність. З'ясовано факт переходу від домінуючої у ХХ ст. позиції з ототожнення макростабільності із загальною рівновагою до визнання на межі ХХ-ХХІ ст. можливості досягнення стабільності за одним або декількома ключовими показниками. Йдеться, до прикладу, про цінову, боргову, бюджетну, соціальну (зайнятості населенні) тощо стабільність. Їх втрата суттєво посилює загальну вразливість економічної системи. Визнано прогресивність підходу до макростабільності із застосуванням сукупності критеріїв фіксації цього стану. Таким, зокрема, є підхід, що застосовується в Європейському союзі (ЄС). Він передбачає використання вичерпного переліку показників (індикаторів), закріплених у правових актах, якими регламентується макрофінансова стабільність (безпека) окремих країн-членів та всього ЄС.

Досліджено особливості кожного з передавальних механізмів впливу форм соціальної інклюзії на макроекономічну стабілізацію та з'ясовано таке:

- доступ всіх членів суспільства до ресурсів та вирівнювання в розподілі доходів і майна, до широкого спектру споживчих благ пов'язаний із доступністю до сучасної освіти і медицини. Обґрунтовується висновок, що якісна освіта і медицина на початку третього тисячоліття можуть бути забезпечені винятково на засадах інклюзивного підходу. З'ясовано, що поняття освітньої інклюзії має більшу категоріальну визначеність, ніж поняття інклюзії у сфері медичних послуг;

– реалізація трудового та/або підприємницького потенціалу, передусім, у соціальному, малому підприємництві, підвищує загальний рівень зайнятості і самозайнятості. Останнє обмежує так званий «соціальний комфорт», спричинений державним патерналізмом та невиправданим, з огляду на обмежені державні фінансові ресурси, соціальним утриманством;

– участь громадян у публічному управлінні реалізується через розвинуті інститути громадянського суспільства, а останні, своєю чергою, впливають на нагромадження соціального капіталу, який втілюється у більшому рівні довіри та у вищому рівні стабільності. Запропоновано авторську класифікацію інститутів громадянського суспільства за критерієм інклюзивності, яка доповнює традиційну класифікацію.

Доведено, що основою макроекономічної стабільності національної економіки є потужний і численний середній клас, зростання частки якого є втіленням соціальної інклюзії. Цей суспільний прошарок пришвидшує своє формування внаслідок практичної реалізації трьох згаданих форм інклюзії. Саме середній клас здатний здійснювати стабілізуючу функцію завдяки достатньому рівню освіти, професіоналізму, мотивації, громадянської свідомості, активності, здатності до формування професійних спільнот, сприйнятливості до технічного прогресу тощо. Обґрунтовано доцільність розширення критеріїв ідентифікації середнього класу шляхом врахування тих ознак, які віддзеркалюють внесок у досягнення вищого рівня соціальної інклюзії.

Узагальнена практика застосування показників та індикаторів оцінювання макроекономічної стабільності, які в певній мірі віддзеркалюють соціальну інклюзію. Такі показники, зокрема, містяться в офіційних документах ЄС «Процедура макроекономічного дисбалансу», («Macroeconomic Imbalance Procedure»), Індекс крихких держав (Fragile States Index), у вітчизняній методиці оцінювання «Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України». Узагальнена практика застосування показників та індикаторів для оцінювання того стану національної економіки, яке ми розуміємо як макроекономічну стабільність. Всі ці показники у певній мірі віддзеркалюють

також соціальну інклюзію. Однак це віддзеркалення відбувається непрямым, опосередкованим шляхом, що не дозволяє у зручний спосіб кількісно виміряти соціальну інклюзію та дати їй оцінку.

Доводиться думка, що соціальна інклюзія, як складне неоднорідне явище, має оцінюватися з використанням інтегрального індексу. А субіндекси інтегрального індексу мають відображати найважливіші складники змісту інклюзії (доцільно рівний доступ всіх членів суспільства до благ і користування ресурсами; до реалізації трудового та/або підприємницького потенціалу; до участі в публічному управлінні.). Запропонована авторська модифікація набору показників, на основі яких можна оцінити вплив соціальної інклюзії. Це показники, які демонструють доступність базових умов (ресурсів) життєдіяльності; загальні показники зайнятості, безробіття, частки «середнього класу» та ті, що відображають активність малого і соціального підприємництва; показники, які демонструють довіру всіх членів суспільства до самого громадянського суспільства та їх участь у публічному управлінні через електоральну активність і залученість у діяльність громадських організацій і рухів.

В межах функціонального підходу визначено місце соціальної політики на основі соціальної інклюзії (SI, Social-Inclusion Function) та «правила розподілу ролей» в інструментарії теорії соціальної інклюзії. Підтверджено можливість її імплементації в поясненні механізму макростабілізації в межах моделі IS–LM–SI, яка віддзеркалює необхідність взаємодії фіскальної, монетарної та соціальної політик. Наведено авторське бачення змін у соціальній політиці на основі соціальної інклюзії. Визначено, що ці зміни не відбуваються автоматично, а є наслідком дискреційних дій її національних регуляторів.

За умов зростаючої макроекономічної нестабільності результативним інструментом аналізу соціальної інклюзії може стати інструментарій штучних нейронних мереж Neural Networks. Результативність цього інструментарію пояснюється його здатністю виявляти приховані, багаторівневі залежності змінних. Зокрема, дослідження на основі даних української економіки показників рівня диференціації доходів (коефіцієнту Джині і квінтильного коефіцієнту диференціації

доходів) дало можливість виявити неочевидні, але суттєві зв'язки між диференціацією доходів, відповідно, соціальною інклюзією, з одного боку, та сукупністю економічних, фінансових тощо змінних, – з іншого. З'ясовано, що такими змінними були: рівень безробіття, рівень інфляції, курс національної валюти до дол. США, частка національних заощаджень у ВВП, реальна процентна ставка, процентна ставка за депозитами та темп приросту населення.

На основі даних індексу Глобальної конкурентоспроможності (GCI) по Україні впродовж 2010-2019 рр. підтверджено гіпотезу про зв'язок соціальної інклюзії та макроекономічної стабільності. Визначено зв'язок субіндексу рівня макростабільності, який є складником GCI, та тих субіндексів-складників GCI, які дотичні до змісту соціальної інклюзії (рівня здоров'я, навичок, освіти і професійної підготовки, стану ринку праці).

Обґрунтовано необхідність визнання соціальної інклюзії пріоритетом соціальної політики, що забезпечує макроекономічну стабілізацію національної економіки. Визначено етапи еволюції досліджень змісту соціальної політики. В якості критеріїв виокремлення таких етапів визнано особливі цілі, способи перерозподілу доходів та інструменти соціального захисту населення країн в різні історичні періоди. Ідентифіковані нові способи перерозподілу доходів, які забезпечують соціальну інклюзію. З'ясовано, що в XXI ст. у практиці господарювання розвинутих країн відбулося переосмислення функції соціальної політики та закладено основи формування погляду, який полягає у тлумаченні соціальної інклюзії як пріоритету соціальної політики. Така зміна поглядів спричинена тим, що соціальна політика, орієнтована винятково на підтримку бідних і вразливих верств населення, не мала вагомих результатів подолання бідності, нерівності та соціального відчуження. Причиною цієї суперечності соціальної політики є те, що вона фокусувалась не на причинах, а на наслідках. Натомість причиною бідності та вразливості є відсутність гарантій універсальних послуг соціального включення (інклюзії).

Доведено важливість оцінювання результативності соціальної політики на основі використання інструментарію Індексу соціального прогресу (Social Progress

Index, SPI), який вимірює рівень соціального (а не лише економічного) розвитку й суспільного добробуту національної економіки, виступає індикатором розвитку людського капіталу. З'ясовано відставання України в інклюзивному розвитку через порівняння субіндексів «Інклюзивність» в структурі вітчизняного і глобального Індексів SPI. Обґрунтовано доцільність переходу від пасивної (акцент на перерозподілі доходів) до активної (акцент на створенні необхідних умов для розвитку та надання рівних можливостей доступу до різних ресурсів) соціальної політики, яка має реалізовуватись на основі соціальної інклюзії.

Досліджено нові підходи до регулювання соціально-економічної нерівності та підвищення конкурентної спроможності людського капіталу на основі соціальної інклюзії. Доведено, що нерівність, як іманентне сучасному суспільству явище, іноді зберігається, а подекуди й зростає разом із зростанням обсягів ВВП та національного багатства. Це може стримувати або й унеможлиблювати стійке економічне зростання. Таке явище спостерігається тоді, коли традиційні організаційно-правові заходи регулювання нерівності спрямовані на негативні соціальні наслідки, а не на причини. Відтак, актуалізується пошук нових підходів. Таким новим підходом є вирішення проблеми соціальної нерівності та незахищеності на основі соціальної інклюзії.

Важливість інклюзії в нагромадженні людського капіталу підтверджується сучасними практиками її імплементації в різних сферах життя суспільства, її офіційним визнанням міжнародними інституціями та законодавчим унормування цього явища. Взято до уваги ідеї сучасних досліджень збереження людського капіталу, зокрема, з використанням індексу «Людський капітал для відновлення України». Доводиться думка, що такі складові в структурі згаданого Індексу як соціальний капітал, капітал здоров'я і капітал адаптивності є відображенням не тільки людського капіталу загалом, але й інклюзивності, зокрема.

Запропоновано авторське бачення використання інклюзивних підходів у проведенні демографічної (створення інклюзивного середовища для сімей з дітьми та сприятливих умов поєднання батьківства з професійною діяльністю) і міграційної (створення інклюзивних умов для позитивних міграційних процесів)

політик, підтримки зайнятості (збільшення мотивації знаходити роботу або відкривати власну справу), освіти (розширення освітньої інклюзії через реалізацію різних варіантів отримання української освіти всіма верствами українських громадян) і охорони здоров'я (державне забезпечення умов інклюзії у сфері охорони здоров'я) як складників формування людського капіталу. Обґрунтовано очікувані результати від таких інклюзивних заходів, а саме: зростання народжуваності й повернення українських мігрантів з-за кордону, залучення громадян до економічної активності, швидша інтеграція ВПО у нові громади та спільноти, зняття бар'єрів, формування інклюзивного міського простору тощо.

Виокремлено вісім із 19 національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики в Україні. До регуляторів, які *безпосередньо* пов'язані із соціальною інклюзією, віднесено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство економіки України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство у справах ветеранів України. Припускається, що інші три з восьми визначених міністерств беруть участь у реалізації соціальної політики, однак *безпосередньо не пов'язані* із соціальною інклюзією. Це Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України.

Здійснено оцінку результативності діяльності національних регуляторів в реалізації соціальної політики на засадах соціальної інклюзії. Аналіз документів стратегічного планування обраних міністерств засвідчив, що переважна більшість з них має стратегію (проект стратегії, стратегічний план) розвитку економіки у тій сфері, яка є у їх відповідальності, на наступні 5 або 10 років. Серед стратегічних напрямків діяльності визначених міністерств виокремлено ті з них, які можна інтерпретувати як «інклюзивні пріоритети соціальної політики». На інклюзивній основі сформульовано окремі стратегічні цілі, завдання, показники їх результативності, очікувані результати. Визнано, що при цьому відсутнє просте та зрозуміле оцінювання показників інклюзії. Останнє не дозволяє повною мірою неупереджено оцінювати результативність цих національних регуляторів.

Позитивною тенденцією визнано ту, що свідчить про координацію дій національних регуляторів у проведенні соціальної політики та підвищенні рівня інклюзивності у суспільстві в нинішніх умовах порушення макростабільності. При цьому визнано, що досі в нормативних документах національних регуляторів, відповідальних за реалізацію соціальної політики, не спостерігається комплексного підходу до розуміння значущості соціальної інклюзії, яка здатна прискорити макроекономічну стабілізацію національної економіки.

Запропоновано управлінські рішення пришвидшення макроекономічної стабілізації національної економіки за результатами оцінювання рівня соціальної інклюзії з огляду на процеси формування і реалізації публічної політики. На етапі формування публічної політики особливої уваги заслуговує пропозиція автора стосовно вироблення «циклу політики соціальної інклюзії» (подібного до циклу публічної політики), а на етапі реалізації політики – додавання до фіскальних і монетарних інструментів макростабілізації національної економіки соціальних інструментів. Останні, на жаль, й досі перебувають на периферії теоретичного визнання і дослідження, практичного втілення.

Сформульовано авторське тлумачення прогалин державної політики у напрямку розвитку соціальної інклюзії для макроекономічної стабілізації вітчизняної економіки. В якості пріоритетів вдосконалення державного регулювання, спрямованого на соціальну інклюзію, запропоновані такі: законодавче закріплення інклюзії інструментом макроекономічної стабілізації з конкретизацією форм її економічного змісту; формування та нормативне закріплення набору простих, вимірних і доступних економічних та соціальних показників соціальної інклюзії, визначення офіційних джерел отримання актуальної статистичної інформації та періодичності перегляду цих показників; підготовка спеціалістів та призначення органу, відповідального за формування та перегляд показників інклюзії; здійснення практичних кроків щодо узгодження фінансової та монетарної політик із соціальною політикою уряду; розробка та реалізація стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на основі соціальної інклюзії.

Обґрунтовується думка, що попри певні досягнення органів публічної влади в упровадженні елементів інклюзії, недискримінації і безбар'єрності у публічну політику, наразі немає жодного вітчизняного нормативного документу, який би у повному обсязі унормовував поняття соціальної інклюзії, її значення для макроекономічної стабілізації національної економіки, визначав показники й індикатори її вимірювання. Відсутня також відповідна стратегія.

Здійснено порівняльний аналіз елементів стратегічного управління – форсайту, стратегії та плану, їх особливостей, співвідношення та часових горизонтів. З'ясовано, що наразі в Україні затверджено декілька стратегій розвитку на загальнонаціональному рівні, проте жодна з них не є стратегією на основі використання переваг соціальної інклюзії.

Сформульовано авторське тлумачення концептуальних положень стратегії макроекономічної стабілізації української економіки на засадах соціальної інклюзії.

Визнано, що розробка інклюзивної стратегії макростабілізації стає можливою завдяки послідовному проходженню всіх етапів трансмісійного механізму соціальної інклюзії. Через передавальні механізми соціальної інклюзії можна досягти макроекономічної стабілізації національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 12 сервісів в одній послугі: Уряд підтримав запуск комплексного сервісу е-Підприємець на порталі Дія : Урядовий портал. 08.11.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/12-servisiv-v-odnii-posluzi-uriad-pidtrymav-zapusk-kompleksnoho-servisu-e-pidpriyemets-na-portali-diia> (дата звернення: 21.12.2023).
2. 2022 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. Звіт по Україні. *Агентство США з міжнародного розвитку*. 2023. 13 с.
3. Антонюк В.П. Втрати людського капіталу внаслідок війни як загроза повоєнній модернізації економіки України. *Економіка України*. 2022. № 8. С. 20-33. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.020> (дата звернення: 18.01.2023).
4. Аристотель. Політика. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. 115 с.
5. Балакірєва О. М., Дмитрук Д. А. Динаміка громадської активності та рівня довіри в Україні. *Український соціум*. 2020. № 1 (72). URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/162_185_No172_2020_ukr.pdf (дата звернення: 03.09.2023).
6. Бандура І. Інструменти та моделі державної соціальної політики різних країн. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 94-98.
7. Батенко Л. П., Пінчук А. С., Діброва О. Ю. Діяльність громадських організацій в Україні: становлення та сучасні тенденції розвитку. *Ефективна економіка*. 2023. № 1. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.21>
8. Бекер Т., Айхенгрін Б., Городніченко Ю. та ін. Нарис про відбудову України. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf (дата звернення: 22.02.2023).
9. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт : аналіт. записка / кер. проекту Вишлінський Г. Київ : Центр економічної стратегії, 2023. 120 с.

10. Близнюк В. В., Гук Л. П. Провали державного регулювання на ринку праці та можливості їх мінімізації. *Економіка України*. 2021. № 12. С. 22-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.12.022>
11. Близнюк В. Інституційне забезпечення інклюзивності ринку праці України. *Економіка в умовах сучасних трансформацій*. 2020. № 3. С. 56–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2020.03.056>
12. Близнюк В. В., Яценко Л. Д. Ринок праці у вимірі соціальної якості. *Сталий розвиток економіки*. 2023. №1(46). С.21-30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-46-3>
13. Близнюк В. В., Яценко Л. Д. Підвищення трудової мобільності як фактор розвитку людського капіталу. *Економіка України*. 2023. № 2. С. 73-95. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.02.073>
14. Бородчук Н., Черенько Л. Боротьба з Covid-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність. ЮНІСЕФ, 2020. 8 с.
15. Войчук М. В. Етимологія поняття «економічна інклюзія» в контексті циклічного розвитку економіки. *Інноваційна економіка*. №3-4(87). 2021. С.28-33.
16. Впроваджуємо інклюзію у закладі освіти. Державна служба якості освіти України. 2023. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/Inclusion_zaklad_osvity_SQE-SURGe_2023.pdf (дата звернення: 22.01.2024).
17. Всесвітня декларація прав людини. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 15.01.2022).
18. В яких країнах Європи найбільше українських біженців. *Слово і діло. Аналітичний портал*. 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/08/infografika/suspilstvo/yakux-krayinax-yevropy-najbilshe-ukrayinskykh-bizhencziv> (дата звернення: 11.01.2023).
19. Галушка З.І., Жук Н.О. Підходи до визначення соціоекономічної парадигми як концептуальної моделі економічного розвитку. *Економічний простір. Збірник наукових праць*. 2024. № 192. С. 8-12. DOI: <https://doi.org/10.30838/EP.193.8-12>

20. Галушка З.І. Людський капітал економіки України: вплив війни та потенціал післявоєнного відновлення. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки.* 2024. № 328(2). С.100-108. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-328-15>
21. Галушка З. І. Соболева М. В. Соціальне виключення як об'єкт економічного аналізу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка».* 2014. Вип. 7 (160). С. 14-19.
22. Геець В. М., Близнюк В. В., Никифорок О. І. Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України. *Економіка України.* 2022. № 6. С. 3-22. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003>
23. Геець В.М., Бурлай Т.В., Близнюк В.В. Соціальна резильєнтність національної економіки крізь призму досвіду Європейського Союзу та України. *Економічна теорія.* № 2023. №3. С.5-43.
24. Глобальні цілі сталого розвитку 2015-2030. 2015. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html>; <https://globalcompact.org.ua/pro-nas/tsili-stijkogo-rozvytku/> (дата звернення: 10.01.2022).
25. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. Дата оновлення: 08.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 15.04.2024).
26. Гражевська Н.І., Мостепанюк А.В. Криза держави загального добробуту в умовах реалізації неоліберальної моделі глобалізації. *Економічний та управлінський потенціал соціалізації економіки* : монографія. Чернівці, 2020. С.308-323.
27. Грачов О. В. Інструменти удосконалення податкового регулювання соціальної політики в Україні. *Фінансово-кредитна діяльність : проблеми теорії та практики.* 2012. Вип. 1. С. 137-145.
28. Грішнова О., Лисенко В. Реінтеграція учасників бойових дій у цивільне життя: проблеми зайнятості та шляхи їх розв'язання. *Вчені записки Університету*

«КРОК». 2024. №2(74). С.146–156. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-74-146-156>

29. Грішнова О.А. Сучасні особливості трансформації зайнятості та їх вплив на людський і соціальний капітал банківських установ. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2021. Вип. 1(42), 27-39. DOI: 10.17721/tppe.2021.42.3
30. Грішнова О.А. Формування людського капіталу у сфері охорони здоров'я: проблеми та напрями зменшення фіктивізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2019. Вип. 2(203). С. 11-16. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2019/203-2/2>
31. Гриценко А.А. Об'єктивні передумови та імперативи становлення медіум-класу в контексті подолання суперечностей між ефективністю і справедливістю. *Соціально-класові трансформації і формування нової якості освіти як складові реконструктивного розвитку економіки України* : монографія. Київ, 2019. С. 6-25. URL : <http://ief.org.ua/docs/scc/11.pdf>
32. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / за заг. ред.: О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
33. Давиденко Г. В. Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2015. 467 с.
34. Дадашова П.А. Системний аналіз та моделювання впливу взаємоузгодженості монетарної та фіскальної політики на макроекономічну стабільність : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.11. Київ, 2017. 276 с.
35. Деріга В.В. Соціальна і гуманітарна політика. URL: <https://buklib.net/books/35821/> (дата звернення: 13.10.2022).
36. Державна програма прогнозування науково-технологічного розвитку на 2008-2012 рр. : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.09.2007 №1118. Дата оновлення: 07.07.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2007-п>. дата звернення: 21.08.2023).

37. Державна служба якості освіти України. Вища та фахова передвища освіта. URL: <https://sqe.gov.ua/diyalnist/> (дата звернення: 09.08.2023).
38. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року : Проект Постанови Кабінету Міністрів від 2021 р. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/> (дата звернення: 17.08.2023).
39. Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.02.2016 р. № 119-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/248862610> (дата звернення: 19.08.2023).
40. Доронцева Є. Мало нас, а вас ще менше: які політики підвищення народжуваності справді працюють та що робити Україні. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/10/23/257138/> дата звернення: 30.10.2023).
41. Дроздова А. Соціальний капітал в контексті розвитку громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2013. №1-2. С. 70-79.
42. Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози : наукове видання / за ред.: С. Л. Шульц. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.Долішнього НАН України», 2020. 106с
43. Євтушенко Н.М., Макарчук І.М., Яременко Л.М. Макроекономічна стабільність в Україні. *Молодий вчений*. 2016. № 3 (30) С. 74-79.
44. Єлісєєва Л.В. Методологічні підходи до аналізу соціального капіталу як економічного інституту на мікро-, макрорівнях та економічних наслідків синергії кооперативної взаємодії. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки* / уклад. О. В. Стащук, М. Б. Кулинич. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. №2 (26). С. 24-34. URL: <https://echas.vnu.edu.ua/index.php/echas/article/download/669/544> .
45. Єлісєєва Л. Розвиток теорії соціального капіталу. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2022. №2. С.6-11. DOI: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2022-02-6-11>
46. Єлісєєва Л.В. Середній клас у системі відтворення соціального капіталу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 276–294. DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.276> .

47. Єлісєєва Л.В. Соціальний капітал як інститут економічного розвитку : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01. Київ, 2020. 525 с.
48. Ємельяненко Л.М., Захарова К.Ф. Форсайт у публічному управлінні як інструмент регулювання за умов економічної невизначеності. Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання : монографія. Київ, 2021. С.31-51.
49. Ємельяненко Л.М. Форсайт-методологія стратегічного управління інноваційним розвитком суспільства. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 10 (128).
50. Єріна А.М., Єрін Д.Л. Статистичне моделювання та прогнозування. К. : КНЕУ, 2014. 348 с.
51. Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави : монографія. Київ : НІСД, 2009. 336 с.
52. Жуковська А.Ю. Інноваційні технології інклюзивної медицини. *Інноваційна економіка*. 2020. №3-4. DOI: 10.37332/2309-1533.2020.3-4.3
53. Журавльова Ю., Мельник В., Ломачинська І. Концептуальні підходи до державного регулювання освіти як суспільного блага: інституційний аспект. *Науковий вісник Полісся*. 2022. №1. С. 6-22. DOI: [https://doi.org/10.25140/2410-9576-2022-1\(24\)-6-22](https://doi.org/10.25140/2410-9576-2022-1(24)-6-22)
54. Заклекта О., Шиманська О. Цілі, інструменти та обмеження економічної політики: теоретичні засади та сучасні реалії. *Вісник ТНЕУ*. 2015. № 1. С.24-32.
55. Затонацька Т.Г. Фінансове забезпечення інклюзивного зростання та подолання бідності в Україні: існуюча практика та перспективи. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. Випуск 1 (28), Т.2. С. 102-112.
56. Заяць Г. С. Доступність медичних послуг у системі державних пріоритетів. *Економіка та держава*. 2012. № 11. С. 80-82.
57. Зелена книга соціального підприємництва в Україні. Український форум благодійників. Київ : Інститут інклюзивного розвитку, 2019. 101 с.
58. Золковер А. О., Боженко В. В. Підходи до оцінювання макроекономічної стабільності. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2020. № 3. С.303-308. DOI: 10.21272/1817-9215.2020.3-34.

59. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика. *Економічний розвиток громади*. 2006. № 2. С. 2-6.
60. Інвалідність та суспільство : навч.-метод.посібник / за заг. ред. Байди Л.Ю. Київ, 2012. 216 с.
61. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020. Київ : Ваїте, 2016. 280 с.
62. Кваліфікаційна мапа України. Інститут професійних кваліфікацій : веб-сайт. URL: <https://www.futureskills.org.ua/ua/map> (дата звернення: 10.09.2022).
63. Квітка С.А. Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. Вип. № 4 (18). С. 28-35.
64. Квітка С.А. Форсайт як технологія проектування майбутнього: новітні механізми взаємодії публічної влади, бізнесу та громадянського суспільства. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 8. С. 5-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2016_8_3. (дата звернення: 21.08.2023).
65. Кириленко В.І. Соціалізація національної економічної політики: особливості, напрями та проблеми реалізації. Економічний та управлінський потенціал соціалізації економіки : монографія. Чернівці, 2020. С. 71-85.
66. Класифікатор соціальних послуг : Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 р. № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text> (дата звернення: 17.08.2023)
67. Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010). URL: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/94/KVED10_94.html (дата звернення: 15.12.2022).
68. Клімова Г.П. Економічна безпека: сутність та основні напрями забезпечення. *Право та інновації*. 2017. №3 (19). С. 23-29.
69. Коваль О. П. Зарубіжний досвід соціального підприємництва і перспективи його застосування в Україні. НІСД. 2024. 6 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_socpidpriemnictvo_16_022024.pdf (дата звернення: 07.05.2024).

70. Колот А.М. Глобальна соціальна нерівність доходів: природа, тенденції, наслідки. *Збірник наукових праць Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана*. 2017. № 2. С. 8-47.
71. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.
72. Команди Мінветеранів та МВС домовилися консолідувати зусилля у створенні Центрів ветеранського розвитку. 2022. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/komandi-minveteraniv-ta-mvs-domovilisya-konsoliduvati-zusillya-u-stvorenni-centriv-veteranskogo-rozvitku> (дата звернення: 19.08.2023).
73. Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за 2016-2018 роки. Аналітична записка. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2019. 25 с.
74. Кононенко В.В. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. №8. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.8.1>
75. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> (дата звернення: 10.09.2022).
76. Костик Є.П. Державний механізм забезпечення макроекономічної стабільності в умовах трансформаційних змін національної економіки. *Економічний вісник університету*. 2016. № 28/1. 114-125.
77. Кравченко О. О. Аналіз рівня та якості життя населення України в умовах економічної та політичної нестабільності. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2021. С. 572-578.
78. Красота О.В. Актуалізація функцій соціальної політики та соціальна інклюзія. *Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. Серія: Економіка*. 2020. Т.25. Вип. 5(84). С. 8-14. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/5-84-1>
79. Красота О.В., Аладько Я.Ю. Інфляційне таргетування як засіб стабілізації економіки. *Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному*

суспільстві: проблеми та перспективи : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 25-26 жовт. 2018 р. Кременчук, 2018. С.23-24.

80. Красота О. В., Аладько Я. Ю. Інфляційне таргетування як оптимальний режим монетарної політики. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2018. Т.23. Вип. 7(72). С.8-13.

81. Красота О. В., Андрєєва В. А. Соціальне підприємництво як інструмент соціальної інклюзії за умов економічної невизначеності. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання* : монографія / за ред. І. Ф. Радіонової. Київ, 2021. С. 257-271.

82. Красота О.В. Бідність в Україні: сутність, особливості та шляхи подолання. *Наукова робота – важлива складова діяльності сучасного університету* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 3 лютого 2005. С.50-56.

83. Красота О. В. Боргова політика в умовах макроекономічної нестабільності. *Банківська справа*. 2022. № 1-2. С. 46-65.

84. Красота О.В. Ветеранська політика як складова політики макроекономічної стабілізації національної економіки. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління* : матеріали III міжнар. форуму, м. Київ, 21-24 травня 2024 р. Київ, С. 137-139.

85. Красота О.В. Державне регулювання малого підприємництва в Україні. *Проблеми управління у сфері підприємництва* : матеріали наук.-практ. конф., книга II. Київ, 15 жовт. 2007. С.222-225.

86. Красота О. В. Державне регулювання соціальної сфери в процесі здійснення пенсійної реформи. *Розвиток інформаційного суспільства. Ефективність управління в процесі реформування: макро- та мікроекономічний аспекти* : монографія. Том 4 / за ред. І.Ф. Радіонової. Київ, 2012. С. 113-136.

87. Красота О.В. Державний борг в умовах макроекономічної нестабільності. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 14-15 верес.2018 р. Одеса, 2018. С.32-36.

88. Красота О.В. Державний борг та його вплив на економічне зростання країни. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за*

умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика : матеріали V ювілейної міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 5-7 жовт.2018 р. Хмельницький, 2018. С.110-111.

89. Красота О.В. Диспропорції освітньої сфери України. *Економічна теорія та освіта XXI століття* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 вересня 2015. С.125-127.

90. Красота О.В. Диспропорції ринку праці України в умовах війни. *Національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2023 р. Харків, 2023. С.58-59.

91. Красота О.В. Досвід реалізації соціальної політики у Швеції: уроки для України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 травня 2018 р. Київ, 2018. С.106-109.

92. Красота О.В. Економічна модель соціальної сфери українського суспільства. *Вчені записки УЕП «КРОК»*. 2007. Вип. 16. С.19-27.

93. Красота О.В., Заїграєв Є.О. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні. *Вчені записки ІЕП «КРОК»*. 2003. Вип. 7. С.28-34.

94. Красота О.В. Інклюзивність як нова парадигма суспільного розвитку. *Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 12-13 жовт. 2021 р. Запоріжжя, 2021. С. 38-40.

95. Красота О.В. Інклюзивний підхід до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2022. Вип. 1 (44). С.212-224. DOI: <https://doi.org/10.17721/tppe.2022.44.19>

96. Красота О.В. Інклюзивний підхід до штучного інтелекту. *Ефективна економіка*. 2022. №8. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.8.26>

97. Красота О.В., Кір'єв І.С. Особливості розвитку малого підприємництва в умовах порушення макроекономічної стабільності. *Ефективна економіка*. 2021. №2. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.98>

98. Красота О.В., Король Н.Т. Теоретичні підходи до дослідження взаємодії фінансової і монетарної політики. *Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 25-26 жовт. 2018 р. Кременчук, 2018. С.15-17.
99. Красота О. Конкурентоспроможність національної економіки: людський аспект. *Вісник КІПНУ імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2009. С.50-54.
100. Красота О.В. Людський капітал як головний чинник інноваційної моделі суспільного розвитку. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 29-31 трав. 2008 р. Львів, 2008. С.159-161.
101. Красота О. В. Макроекономічна стабілізація України на засадах соціальної інклюзії. *Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір* : монографія / за ред. В. Д. Базилевича, Н. І. Гражевської, В. В. Вірченка. Київ, 2022. С.335-353.
102. Красота О.В. Макроекономічна стабільність як складова економічної безпеки держави. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XX міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 20-21 жовт. 2022 р. Київ, С.99-101.
103. Красота О.В. Мале підприємництво: економічна сутність та роль у подоланні кризи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 117. С. 37-40.
104. Красота О.В. Малий бізнес в Україні: особливості та суперечності розвитку. *Малі та середні підприємства України та Польщі: можливості співпраці* : збірка матеріалів міжнар. наук. конф., м Кельце (Польща), 5-6 трав. 2003. С.15-23.
105. Красота О. В., Мельник Т. Г. Мале підприємництво в умовах трансформаційних перетворень. *Трансформаційні перетворення економічних систем: виклики сучасності* : монографія / за ред. Н.В. Прямухіної. Київ, 2017. С. 101-116.

106. Красота О.В. Місце та роль середнього класу у соціальній структурі сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2014. №4. Т.2 (216). С. 255-258.
107. Красота О.В. Модель стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на засадах соціальної інклюзії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2024. № 1(224). С. 45-54. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2024/224-1/6>
108. Красота О. В., Осецький В.Л. Соціальний вектор розвитку економіки знань. *Економічний нобелівський вісник*. 2014. №1 (7). С. 343-349.
109. Красота О.В. Оцінка ефективності соціальної політики у підвищенні добробуту українського суспільства. *Вчені записки ВЕП «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С.32-39.
110. Красота О. В, Панова Л. І. А. Феміністична економіка як складова інклюзивного суспільного розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2023. №7. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-01-02>
111. Красота О.В., Пецюрківська С.Ю. Соціальна політика на засадах соціальної інклюзії: уроки для України. *Ефективна економіка*. 2023. №1. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.38>
112. Красота О. В. Повоєнний ринок праці. *Економіка відновлення : підручник / за ред. В І. Грушка*. Київ, 2024. С.73-105.
113. Красота О.В., Радкевич Д.О. Людський капітал та стала економіка. *Ефективна економіка*. 2024. №4. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.4.67>
114. Красота О. В. Реінтеграція та соціальна інклюзія ветеранів як фактор відтворення людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2023. Випуск 2 (47). С.84-95. DOI: <https://doi.org/10.17721/tppe.2023.47.8>
115. Красота О. В. Ринок праці та смарт спеціалізація. *Ексабайтова економіка : підручник / за наук. ред. І.Л. Татомир, Ю.О. Шульжика*. Трускавець, 2022. С. 132-165.

116. Красота О. В. Розгортання світової економічної кризи в Україні та можливості обмеження рецесії. Вчені записки УЕП «КРОК». 2009. Вип. 19. С. 27-37.
117. Красота О. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2009. Вип. 20. С. 138-143.
118. Красота О.В. Роль малого та середнього бізнесу у підвищенні життєвого рівня українського суспільства. *Бар'єри та можливості розвитку малого і середнього бізнесу в Україні* : матеріали ІІ всеукр. міждисципл. конф. Київ, 7-8 груд. 2006. С.13.
119. Красота О.В. Роль Світового Банку у становленні малого підприємництва в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2004. Вип. 46. Ч.1. С.62-66.
120. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у відновленні макроекономічної стабільності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2020. Вип. 213 (6). С.6-13. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/213-6/1>
121. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у підвищенні добробуту населення. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності* : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.77-79.
122. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у стимулюванні економічного зростання і скороченні нерівності. *Сучасні теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки в умовах європейської інтеграції* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2020 р. Одеса, 2020. С. 7-10.
123. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2011. Вип. 121-122. С. 76-81.
124. Красота О.В. Середній клас як основа демократичного розвитку України. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 2-4 жовтня 2014 р., Хмельницький, 2014. С.234-235.

125. Красота О.В. Середній клас як чинник відновлення макроекономічної стабільності. *Нові виклики та актуальні проблеми розвитку світового господарства* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2021 р. Харків, 2021. С.64-65.
126. Красота О.В., Сідько О.К. Представленість жінок у середньому класі. *Економіка та суспільство*. 2024. № 59. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-122>
127. Красота О. В. Системний підхід до з'ясування економічної сутності малого підприємництва. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2012. Вип. 6. С. 156-159.
128. Красота О. В. Соціальна інклюзія у макроекономічній стабілізації національної економіки : монографія. Кам'янець-Подільський, 2023. 384 с.
129. Красота О.В. Соціальна інклюзія як імператив соціальної політики. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління* : матеріали I міжнар. екон. форуму, м. Київ, 21-24 трав. 2019 р. Київ, Вип. I. Частина I. С.43.
130. Красота О.В. Соціальна інклюзія як новітня концепція суспільного розвитку. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали II міжнар. форуму, м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.120-123.
131. Красота О.В. Соціальна політика в Україні: курс на утриманство чи розвиток? *Бізнес Інформ*. 2007. №10 (1). С.22-24.
132. Красота О.В. Соціальне підприємництво у контексті реалізації місії соціальної інклюзії. *Стратегії, моделі та технології управління економічними системами* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 8-9 жовт. 2020 р. Хмельницький, 2020. С.27-30.
133. Красота О.В. Соціальний аспект економічних явищ – майбутнє економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2013. Вип. 146. С. 46-48.

134. Красота О.В. Соціально-економічні характеристики середнього класу: загальне та особливе. *Вчені записки Університету «КРОК». Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 23. С. 19-30.
135. Красота О. В. Сутність соціального захисту та його роль у забезпеченні добробуту населення. *Пенсійна система : підручник / за ред. В.І. Грушка*. Київ, 2017. С.7-31.
136. Красота О.В. Сучасні виклики упровадження освітньої інклюзії у вищій школі. *Актуальні питання розвитку світової економіки та міжнародного співробітництва : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2022 р. Харків, 2022. С.101-103*.
137. Красота О. В. Теоретико-концептуальні засади дослідження багатоаспектності поняття інклюзії. *Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. м. Харків, 1-28 лют. 2020 р. Харків, 2020. С.38-39*.
138. Красота О.В. Теоретичне підґрунтя модернізації соціальної політики. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. Вип. №4 (60). С.10-17. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-10-17>
139. Красота О. В. Теоретичні і практичні аспекти державного боргу та боргової політики держави. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя : монографія. / за ред. В. Д. Базилевича, В. Л. Осецького*. Київ, 2018. с.110-131.
140. Красота О.В. Теоретичні та прикладні аспекти української бідності. *Вчені записки УЕП «КРОК»*. 2005. Вип. 12. С.14-19.
141. Красота О. В., Яровой А. В. Відновлення макроекономічної стабільності в умовах пандемії COVID-19. *Ефективна економіка*. 2021. №1. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.1.91
142. Красота О. В., Яровой А. В. Заходи відновлення макроекономічної стабільності в умовах коронакризи і пандемії COVID-19. *Пріоритети фінансово-економічного управління : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 січня 2021 р. Одеса, 2021. С.20-24*.

143. Краус К.М., Ігнатюк А.І., Краус Н.М. Ветеранське підприємництво та бізнес в Україні: інституційна, фінансова та проєктна складова практичної реалізації. *European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations*. 2023. №1(11). С.98-111. DOI: <http://doi.org/10.32750/2023-0108>
144. Крючкова І. В. Європейський досвід завчасного виявлення макроекономічних дисбалансів: рекомендації для України. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 4. С.39-58. DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2017.04.039>
145. Кудлаєнко С. В. Державна соціальна політика у сфері економічних відносин: концептуальні засади. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2017. № 2. Том 1. С. 206-209.
146. Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. *Економіка України*. 2014. № 3 (628). С. 4-19.
147. Лібанова Е.М. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С.9-22.
148. Ліхоносова Г.С. Місце феномену соціального відторгнення в сучасних соціально-економічних трансформаціях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2015. Вип. 2(4). Ч. 1. С.48-53.
149. Ліхоносова Г.С. Соціальне відторгнення: напрями прояву в Україні. *Часопис економічних реформ*. 2012. № 3 (7). С. 124-130.
150. Ломачинська І. А., Федорченко Ю. Г. Екологічне підприємництво: роль у вирішенні екологічних викликів та забезпечення соціальної інклюзії. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2024. 23 1(56). DOI: [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2024.1\(56\).308627](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2024.1(56).308627)
151. Ломачинська І. А., Халєєва Д. О., Шмагіна В. В. Соціальна корпоративна відповідальність як фактор забезпечення соціально-економічної безпеки та соціальної інклюзії. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2022. Т. 21. Вип. 2 (51). DOI: [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2022.2\(51\).274364](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2022.2(51).274364)
152. Людський капітал України–2025. Підсумки форсайта. URL : <https://uspp.ua/arhiv/2012/lyudskiy-kapital-ukraini-2025-pidsumki-forsaytu> (дата звернення: 21.08.2023).

153. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2017. 368 с.
154. Люльов О. В. Макроекономічна стабільність національної економіки: соціальні, політичні та маркетингові детермінанти : дис. ...д-ра. екон. наук : 08.00.03. Суми. 2018. 448 с.
155. Лячинська О. Усі означає усі: 5 вражень з інклюзивного форуму UNESCO. URL: <https://osvitoria.media/opinions/usi-oznachaye-usi-5-vrazhen-z-inklyuzyvnogo-forumu-unesco/> (дата звернення: 10.05.2022).
156. Мазур І.І., Буга М.П. Стартап як новий зміст у підприємництві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2020. Вип.2 (209). С. 26-30. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/209-2/4>
157. Мазур І.І., Гура В.Л., Солодовнікова Х.К. Сучасні тренди в мотивації підприємництва: міждисциплінарний підхід. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2020. Вип.5 (212). С. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/212-5/3>
158. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. №1. С. 57-68. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057>.
159. Макеев С. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Київ : Центр Разумкова, 2014. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_ser_klass_kryterii_ident.pdf.
160. Макроекономічна політика у макроекономічній стабілізації національної економіки : монографія / за наук. ред. І.Ф. Радіонової. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2017. 240 с.
161. Малярєнко Т.А., Олійник А.М. Інституціональне виключення громадян як фактор небезпеки і ризику. Jean Monnet Working Paper №56. 2011. URL: <https://jeanmonnetprogram.org/papers/paper-serie/> (дата звернення: 21.11.2020).

162. Мацук З.А. Фіскальний федералізм як децентралізована модель формування бюджетного регулювання в Україні. *Фінанси, облік і аудит*. 2014. Вип. 1. С. 81-94. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Foa_2014_1_9.pdf.
163. Мельник В. М., Чуркіна І. Є., Ломачинська І. А. Особливості державного фінансування соціальної сфери в Україні. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2022. Том 21. Вип. 1 (50). DOI: [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2022.1\(50\).274720](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2022.1(50).274720)
164. Месюк М.П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №8. С. 87-93.
165. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку від 06.06.2013 № 810. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text> (дата звернення: 20.10.2022).
166. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 10.12.2021).
167. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.12.2021).
168. Міщук Г.Ю., Юрчик Г.М. Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 166-181.
169. Мумладзе А. О., Ломачинська І. А. Людський капітал як складова інноваційно-орієнтованої економіки. *Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. Серія: Економіка*. 2021. Том 26. Вип. 4 (89). С. 26-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/4-89-4>
170. Найда І.В., Труба К.Є. Особливості нормативно-правового регулювання соціального розвитку в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №6. С. 144-146. URL: http://lsej.org.ua/6_2020/37.pdf
171. Нартюк О. Інклюзія як організаційно-економічний механізм оптимізації зайнятості економічно активного населення. *Україна: аспекти праці*. 2015. №1. С. 43-49.

172. Настрої та оцінки українських біженців (липень-серпень 2022р.). Київ : Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p>
173. Національна економічна стратегія на період до 2030 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.08.2023).
174. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80/conv#Text> (дата звернення: 16.08.2023).
175. Національна стратегія розвитку інклюзивної освіти на 2020-2030 роки : Проект розпорядження Кабінету Міністрів від 2019 р. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/210719-strategiya-inklyuziya.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
176. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#top> (дата звернення: 22.08.2023).
177. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
178. Овчарова Л.М. Причини та форми прояву соціальної ексклюзії у сучасному українському суспільстві. *Молодий вчений*. 2017. № 10 (50). С.745-749.
179. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 3. С. 66–77.
180. Онищенко В.П. Людський і соціальний капітал України в період її післявоєнного відновлення. *Економіка України*. 2023. № 1(734). С. 3-19. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.01.003> (дата звернення: 22.02.2023).

181. Опалько В.В. Еволюція поглядів на трактування наукової категорії нерівність та детермінанти її розвитку. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 2. С. 38-49.
182. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів : навч.-метод. посібник / М. А. Порошенко та ін. Київ : Всеукраїнська благодійна організація «Благодійний фонд Порошенка», 2018. С.252.
183. Осецький В., Кириченко Є. Людський капітал в структурі національного багатства країни. *Економічна теорія*. 2019. №3. С. 29-44.
184. Освіторія. Хто такі діти «з особливими освітніми потребами»? : веб-сайт. <https://bit.ly/3zGdabX> (дата звернення: 18.09.2021).
185. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. Проект Закону про Державний бюджет України на 2024 рік від 15.09.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42796> (дата звернення: 23.09.2023).
186. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. Національні рахунки (ВВП). URL: https://ukrstat.gov.ua/imf/arhiv/nr/nr_u.htm (дата звернення: 10.02.2024).
187. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. Доходи та витрати населення. 2021. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/02/zb_doch_21.pdf (дата звернення: 10.07.2022).
188. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. Наявність у домогосподарствах окремих товарів тривалого користування (2010-2020pp.). URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/gdvdg/ndtt_rik/arh_Ndtt_rik_u.htm (дата звернення: 22.03.2022).
189. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України: Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. 2020 р. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_sdrsd_20.pdf (дата звернення: 16.02.2024).
190. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 12.04.2022).

191. Офіційний вебсайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ. URL: <https://idss.org.ua/public> (дата звернення: 03.02.2024).
192. Офіційний вебсайт Київського міжнародного інституту соціології. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 03.02.2024).
193. Офіційний вебсайт KSE. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України. 2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/> (дата звернення: 10.07.2022).
194. Офіційний вебсайт Міністерства економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 17.08.2023)
195. Офіційний вебсайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: підсумки 2022 року. 2023. URL: <https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/prezentacziya-za-2022-rik-5-nova.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).
196. Офіційний вебсайт Міністерства культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkp.gov.ua/> (дата звернення: 19.08.2023).
197. Офіційний вебсайт Міністерства освіти і науки України. Інклюзивне навчання. Статистичні дані. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani> (дата звернення: 19.08.2023).
198. Офіційний вебсайт Міністерства охорони здоров'я України. Психічне здоров'я. URL: <https://moz.gov.ua/uk/mental-health> (дата звернення: 12.07.2023).
199. Офіційний вебсайт Міністерства охорони здоров'я України. Інклюзивне навчання. URL: <https://mon.gov.ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani> (дата звернення: 22.07.2023).
200. Офіційний вебсайт Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України. Регуляторна діяльність. URL: <https://mtu.gov.ua/timeline/Zakonotvorcha-diyalnist.html> (дата звернення: 16.08.2023).

201. Офіційний вебсайт Міністерства соціальної політики України. Особам з інвалідністю. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/invalidnist.html> (дата звернення: 08.03.2024).
202. Офіційний вебсайт Міністерства соціальної політики України. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. 2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/870/> (дата звернення: 03.04.2024).
203. Офіційний вебсайт Міністерства соціальної політики України. Формування майбутнього: реформу соціальної політики на шляху до євроінтеграції обговорили на Міністерському саміті з питань соціальної політики. 2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/en/news/23681.html> (дата звернення: 26.04.2024).
204. Офіційний вебсайт Міністерства у справах ветеранів України. URL: <https://mva.gov.ua/ua> (дата звернення: 18.08.2023).
205. Офіційний вебсайт Міністерства цифрової трансформації України. Власна справа за пів години з е-Підприємець: 10 послуг в одній заяві на порталі Дія. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/vlasna-sprava-za-piv-godini-z-e-pidpriemets-10-poslug-v-odniy-zayavi-na-portali-diya> (дата звернення: 13.06.2024).
206. Офіційний вебсайт Національного банку України. Інфляційний звіт. Жовтень 2023 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q4.pdf?v=5 (дата звернення: 16.12.2023).
207. Офіційний вебсайт Національної академії медичних наук України. Москаленко В. Актуальні проблеми здоров'я та охорони здоров'я у III тисячолітті. URL: <http://amnu.gov.ua/aktualni-problemy-zdorov-ya-ta-ohorony-zdorov-ya-u-iii-tysyacholitti/> (дата звернення: 10.07.2022).
208. Офіційний вебсайт органів виконавчої влади України. Урядовий портал. Інші органи виконавчої влади. URL: <https://www.kmu.gov.ua/catalog> (дата звернення: 02.06.2023).
209. Офіційний вебсайт Українського інституту майбутнього. Важливість розвитку людського капіталу у сучасному світі. Якою має бути стратегія України. 2021. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-buty-strategiya-ukrayiny/> (дата звернення: 10.07.2022).

210. Офіційний вебсайт Центру Разумкова. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів. URL: <https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r> (дата звернення: 19.06.2024).
211. Офіційний вебпортал парламенту України. Верховна Рада України. Проект Закону про Державний бюджет України на 2024 рік. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42796> (дата звернення: 05.01.2024).
212. Оцінювання потреб України у сфері освіти. Підсумковий звіт. Ministry of Education and Science of Ukraine. 15 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/07/07/Pids.zvit.Otsin.potreb.Ukr.u.sferi.osvity-UK-6.05-24.06.22.pdf>
213. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.
214. Петленко Ю.В., Сухіна Д.С. Взаємодія монетарної та фіскальної політик з метою досягнення макроекономічної стабільності. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип. 1-2 (44). С.120-125.
215. План заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : розпорядження Кабінету Міністрів від 14.02.2023 р. № 160-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.08.2023).
216. План роботи Міністерства соціальної політики України на 2023 рік : Наказ Міністерства соціальної політики України 22.05.2023 № 169. URL: https://www.msp.gov.ua/files/norm_baza/2023/169.pdf (дата звернення: 17.08.2023).
217. План роботи Міністерства соціальної політики України на 2024 рік : Наказ Міністерства соціальної політики України 02.04.2024 № 139. URL: https://www.msp.gov.ua/files/norm_baza/2024/139.pdf (дата звернення: 11.04.2024).
218. Положення про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 376.

Дата оновлення: 17.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.08.2023).

219. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 р. № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.08.2023).

220. Положення про Міністерство охорони здоров'я України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 р. № 267. Дата оновлення: 24.01.2020 №90. URL: <https://moz.gov.ua/polozhennja-pro-ministriv> (дата звернення: 19.08.2023).

221. Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 423. Дата оновлення: 12.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.08.2023).

222. Положення про Міністерство у справах ветеранів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 р. № 1175. Дата оновлення: 07.07.2023. URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy> (дата звернення: 18.08.2023).

223. Попова Т.Л. Соціальне залучення: концептуальні підходи до визначення. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/16.pdf> (дата звернення: 15.08.2021).

224. Порядок надання роботодавцям компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць працевлаштованих осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2023 р. № 893. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP230893?an=12> (дата звернення: 17.08.2023).

225. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 р. № 957. Дата оновлення: 30.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.10.2021).

226. Порядок реалізації експериментального проекту з організації навчання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни в закладах

професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 р. № 984. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP230984?an=20> (дата звернення: 18.08.2023).

227. Проблеми та перспективи забезпечення макроекономічної стабільності : монографія / за ред. С. В. Леонова, М. М. Бричко. Суми : Сумський державний університет, 2022. 181 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/90068>

228. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. Дата оновлення: 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 10.10.2021).

229. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 765. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.10.2021).

230. Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі : аналіт. доп./ Ю.М. Харазішвілі, Є.В. Дронь. Київ : НІСД, 2014. 117 с .

231. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 №4572-VI. Дата оновлення: 22.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 15.12.2022).

232. Про державне стратегічне планування : Проект Закону України від 03.11.2011 № 9407. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF79B00A?an=41> (дата звернення: 21.08.2023).

233. Про державне стратегічне планування : Проект Закону України від 05.12.2017. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e7b8af7a-7c03-4d5b-aaa5-e1c0d7e84388&title=ProektZakonuUkrainipro%20DerzhavneStrategichnePlanuvannia> (дата звернення: 21.08.2023).

234. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. Дата оновлення: 21.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 09.11.2022).

235. Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності : Наказ Міністерства соціальної політики України від 18.05.2017р. №827/403/507/113/232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-17#Text> (дата звернення: 21.08.2023).
236. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 635-2019-п. Дата оновлення: 21.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.10.2022).
237. Прокопа І.В. Поліпшення доступу до суспільних послуг на селі як напрям інклюзивного сільського розвитку (на прикладі охорони здоров'я та освіти). *Український соціум*. 2019. № 4 (71). С. 99-108.
238. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Дата оновлення: 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 16.12.2021).
239. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-12. Дата оновлення: 22.12.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/en/ed20120101#Text> (дата звернення: 09.12.2021).
240. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості : Закон України від 14.11.2017 № 2206-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19> (дата звернення: 09.12.2023).
241. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матер. щоріч. доп. / за заг. ред.: Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2022. 56 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.15>
242. Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року : Указ Президента України від 11.08.2021. №347/2021. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U347_21?an=731 (дата звернення: 21.05.2023).
243. Про схвалення Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період 2032 року : Проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.06.2023 р. URL: <https://mva.gov.ua/ua/npa/proyekt-rozporyadzhennya-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-shvalennya-strategiyi-formuvannya->

sistemi-perehodu-vid-vijskovoyi-sluzhbi-do-civilnogo-zhittya-na-period-2032-roku
(дата звернення: 18.08.2023).

244. Радіонова І.Ф., Мальковська Ю.Б. Стабільність публічного сектору національної економіки: зміст та оцінювання. *Економіка та держава*. 2017. №12. С. 38-42.

245. Радіонова І.Ф. Особливості аналізу макроекономічної політики в умовах макроекономічної нестабільності. *Економічний часопис-XXI*. 2015. № 1-2(1). С. 11-14.

246. Радіонова І.Ф., Фаренюк Я.В. Аналіз на основі баз даних (data science) для управлінських рішень з урахуванням невизначеності макро- та мікроекономічного рівнів. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання* : монографія / за ред. І. Ф. Радіонової. Київ, 2021. С. 99-121.

247. Радіонова І. Функція соціальної політики та соціальна інклюзія в поясненні загальної економічної рівноваги. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2020. № 1(208). С.49-55.

248. Рєвнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С. 98-106.

249. Рівні надання медичної допомоги : веб-сайт. URL: <https://arb-rs.pmsd.org.ua/abetka-reformuvannya/> (дата звернення: 18.09.2021).

250. Ринок праці України 2022-2023: стан, тенденції та перспективи. Державна служба зайнятості України, Федерація роботодавців України, Міністерство освіти і науки України, Європейський банк реконструкції та розвитку, Фонд міжнародної солідарності (Solidarity Fund PL). 2023. 170 с. URL: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf (дата звернення: 27.02.2024).

251. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ / керівник проекту О. Пищуліна. Київ, Центр Разумкова : Вид. «Заповіт», 2018. 367 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf (дата звернення: 18.01.2023).

252. Савельєв Ю.Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія. Київ : ВПЦ Київський університет, 2017. 447 с

253. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. *Український соціум*. 2015. № 4(55). С.61-74.
254. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія»*. 2012. Вип. 3. С. 33-41.
255. Савельєв Ю. Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 роки). *Український соціум*. 2013. № 2(45). С.77-98.
256. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами. ЮНЕСКО, 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text (дата звернення: 15.12.2021).
257. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ : Центр Разумкова, Видавництво «Заповіт». 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 15.05.2022).
258. Скрипниченко М.І. Макроекономічні оцінки і прогнози повоєнного відновлення економіки України. *Економічна теорія*. 2022. № 2. С. 29-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.02.029> (дата звернення: 18.01.2023).
259. Смаглій К. Зміни творить кожен із нас: соціальне підприємництво та стратегічна філантропія. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 206 с.
260. Снігир О.В., Гуцал С.А. Трансформація Європейського Союзу під впливом кризи єврозони. Висновки для України. Київ : НІСД, 2012. 43 с.
261. Соловйова О.М. Доступність медичної допомоги. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 109-112.
262. Соціальне відторгнення, нерівність та бідність дітей / Л.М. Черенько та ін. Київ : Нац. акад. наук. України, Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2021. 150 с.

263. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посібник / А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук та ін. Київ : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
264. Соціально-класові трансформації і формування нової якості освіти як складові реконструктивного розвитку економіки України : монографічний збірник / за ред. Гейця В.М., Гриценка А.А. Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2019. 388 с.
265. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія : навч.-метод. посіб. / Ю.М. Найда, Л.М. Ткаченко; під заг. ред. Л.І. Даниленко. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.
266. Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А. Київ : НІСД, 2020. 24с.
267. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
268. Стратегічний план діяльності Міністерства економіки України на 2022 – 2024 роки. 2022. URL: <http://surl.li/ugtftd> (дата звернення: 17.08.2023).
269. Стратегічний план діяльності Міністерства освіти і науки України до 2024 року. 2019. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2020/01/strat_plan_mon_2024.pdf (дата звернення: 19.08.2023).
270. Стратегічний план діяльності Міністерства соціальної політики України на 2022 бюджетний рік і два бюджетні періоди, що настають за плановим (2023–2024 роки) : Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.02.2022 № 90. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/6220.html> (дата звернення: 17.08.2023).
271. Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 р. № 312-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#top> (дата звернення: 15.08.2023).

272. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року : Указ Президента України від 11.08.2021 року № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text> (дата звернення: 22.08.2023).
273. Стратегія людського розвитку : Указ Президента України від 2.06.2021 року №225/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073> (дата звернення: 24.04.2023).
274. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини - безпека країни» : Указ Президента України від 14.09.2020 року № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12> (дата звернення: 22.08.2023).
275. Стратегія подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 161-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#n10> (дата звернення: 15.05.2023).
276. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. Київ : Міністерство освіти і науки України. 2020. 71 с.
277. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року. Проєкт від 23.02.2022 року. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf> (дата звернення: 25.09.2023).
278. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року : Проєкт Закону України від 07.08.2018 № 9015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332> (дата звернення: 22.08.2023).
279. Токарський Б. П. Поняття «соціальна політика» як об'єкт наукових досліджень. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2006. № 7. С. 26-32.
280. Тренди у сфері людського капіталу 2023: нові правила для світу без меж. Deloitte. 2023. 52 с.
281. Тріпак М.М., Тимків А.О. Соціально-економічна роль інклюзивного освітнього хабу. *Економіка України*. 2023. № 6 (739). С.99-114. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.06.099>

282. Туча О., Співак І, Бондаренко О., Погарська О. Вплив українських мігрантів на економіку країн-реципієнтів. Дослідження. НБУ. 2022. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf?v=5 (дата звернення: 19.05.2023).
283. Тютюнникова С.В. Людський капітал – актуальний ресурс соціально-економічного розвитку. *Проблеми економіки*. 2017. №1. С. 308-314.
284. Україна 2021-2022: помірні досягнення, масштабні загрози. Київ : Центр Разумкова, 2022. URL: www.razumkov.org.ua (дата звернення: 15.05.2022).
285. Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку. Видання друге. Львів : Кальварія, 2017. 164 с.
286. Україна: на шляху до соціального залучення: Національна доповідь про людський розвиток 2011 / Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін. Київ : Незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. 124 с.
287. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : монографія / за ред. О.С. Власюка. Київ : НІСД, 2006. 576 с.
288. Українська економіка: підсумки 2023. Прогнози 2024-2025. Київ : Центр економічного відновлення, 2023. 17 с.
289. Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність / за ред. Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. Краків : Факультет природничих наук Карлового університету, 2016. 169 с.
290. Фактор макроекономічної нестабільності в системі моделей економічного розвитку : монографія / за ред. М.І. Скрипниченко. Київ : НАН України, Ін-т економік та прогнозування, 2012. 720 с.
291. Флагманський проєкт Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України «Безбар'єрне відновлення». URL: [https://mtu.gov.ua/files/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%2012.02.2023%20\(2\).pdf](https://mtu.gov.ua/files/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%2012.02.2023%20(2).pdf) (дата звернення: 16.08.2023).

292. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 рр.) і довгостроковий (2020–2030 рр.) часові горизонти / наук. керівник проєкту акад. НАН України М.З. Згуровський. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 136 с.
293. Форсайт Україна. Чотири сценарії розвитку України / під ред. С. Шарап, Р. Крумм, С. Вайс. Відень, 2018. 27 с .
294. Харазішвілі Ю.М. Методологічні підходи до оцінки рівня економічної безпеки країни. *Наука та наукознавство*. 2014. № 4. С.44-58.
295. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. 2019. URL: <https://sd4ua.org/golovni-temi-stalogo-rozvitku/tsili-stalogo-rozvytku-2/> (дата звернення: 08.02.2022).
296. Чередніченко А. О., Шура Н. Застосування штучних нейронних мереж як дієвого механізму прийняття ефективних управлінських рішень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 628-630.
297. Шахно А.Ю. Моделі розвитку та державне регулювання людського капіталу в умовах глобалізації : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03. Львів, 2019. 561 с.
298. Школяр М. В. Соціальне підприємництво як інструмент вирішення соціальних проблем. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2017. Вип. 27. № 2. С. 85-89.
299. Шушпанов Д.Г. Доступність та якість медичних товарів та послуг в Україні: соціально-економічний аспект. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2018. № 23. С. 118-124.
300. Юристовська Н.Я. Теоретичні аспекти державного забезпечення рівних можливостей доступу до медичних послуг та доступності медичного обслуговування сільського населення. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 2. С. 138-147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2017_2_18 (дата звернення: 22.12.2023).
301. Яценко Л. Д. Сучасні проблеми розвитку малого та середнього бізнесу в Україні як основного джерела робочих місць. Національний інститут стратегічних досліджень. 2024. 11 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-05/malyi-i-seredniy-business_0.pdf (дата звернення: 22.05.2024).

302. 2024 Social Progress Index. Social Progress Imperative. URL: <https://www.socialprogress.org/2024-social-progress-index/> (дата звернення: 02.05.2024).
303. 24th Special Session of the UN General Assembly: Social Development. 26 June-1 July 2000. Geneva. URL: https://www.un.org/en/events/pastevents/GA_WSSD%2B5.shtml (дата звернення: 14.05.2021).
304. Acemoglu D. Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. New York Crown Publishing Group, 2012. 544 p.
305. Adelman I., Fuwa N. Income inequality and development. The 1970s and the 1980s Compared. *Economic Appliquee*. 1994. XLVI. №.1. P.729.
306. Agenor P.R., Pereira da Silva L.A. Macroeconomic stability, financial stability and monetary policy rules. *International Finance*. 2012. № 15(2). P. 205-224.
307. Ahir H., Bloom N., Furceri D. 60 years of Uncertainty. *Finance & Development*. March 2020. P.58-60.
308. A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Synthesis Report. European Commission. 2014. URL: <https://www.age-platform.eu/publications/map-social-enterprises-and-their-eco-systems-europe> (дата звернення: 15.06.2021).
309. Ames B., Brown W., Devarajan Sh., Izquierdo A. Macroeconomic Policy and Poverty Reduction. 2001. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/exrp/macropol/eng/#b2> (дата звернення: 15.08.2021).
310. Alexander D., Magazinnik A. Income Inequality and Electoral Theories of Polarization. *Journal of Political Institutions and Political Economy*. 2022. Vol. 3. №3–4, P. 317-342. DOI: <http://dx.doi.org/10.1561/113.000000062>
311. Armstrong F., Barton L. Policy, experience and change and the challenge of inclusive education: The case of England. *Policy, experience and change: Cross-cultural reflections on inclusive education*. UK : Springer Science, 2007. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-5119-7_2 (дата звернення: 18.07.2022).

312. Atkinson A., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. Department of Economic and Social Affairs. New York : United Nations, 2010. 82 p.
313. Atkinson T., Marlier E., Nolan B. Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2004. vol. 42, №. 1, P. 47-75.
314. Atkinson T., Plante M., Richter A.W., Throckmorton N.A. Complementarity and Macroeconomic Uncertainty. Federal Reserve Bank of Dallas. 2020. DOI: <https://doi.org/10.24149/wp2009> (дата звернення: 15.08.2021).
315. Barton L. Inclusive education: Romantic, subversive or realistic? *International Journal of Inclusive Education*. 1997. Vol.1. №3. P. 231-242. DOI: <https://doi.org/10.1080/1360311970010301> (дата звернення: 12.01.2022).
316. Bazhenova O., Chornodid I. Modeling the Social and Human Capital Factors Effect on the Cross-Country Income Differences. *CEUR Workshop Proceedings*. 2018. 2104. pp. 169-178.
317. Bazylevych V., Grazhevskia N., Mostepaniuk A., Virchenko V. Accumulation of social capital as a positive externality of corporate social responsibility development in transition economies. *Scientific Bulletin of National Mining University*. 2019. Issue 1. P.132-140.
318. Berezhna I., Grishnova O., Mikhurinskaia E., Berezhnoy A. Economy of equal opportunities: dream or necessity. *Economics & Education*. 2021. № 6(1). C.6-14. DOI: <https://doi.org/10.30525/2500-946X/2021-1-1>
319. Berger-Schmitt R., Noll H.-H. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators : *EuReporting Working Paper*. Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology, 2000. № 9. 74 p.
320. Berkel van R., Moller I.H. The concept of inclusion/exclusion and the concept of work. *Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation?* Bristol : The Policy Press, 2002. P.15-44. URL: <https://academic.oup.com/policy-press-scholarship-online/book/22518/chapter-abstract/182826146?redirectedFrom=fulltext> (дата звернення: 12.10.2022).

321. Berkman L., Glass T., Brissette I., Seeman T. From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*. 2000. № 51(6). P. 843-857.
322. Borko T., Fradynskyi O., Oneshko S., Zalievska-Shyshak A., **Krasota O.** Prospects for restoring the economic potential of Ukraine in the post-war period. *Economic Affairs*. 2022. Vol. 67. № 04s. P. 815-823. DOI: <https://doi.org/10.46852/0424-2513.4s.2022.15>
323. Bourdieu P., Passeron J.C. Reproduction in education, society and culture. London : SAGE Publications, 1990. 260 p.
324. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Understanding Social Exclusion: Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2002. P. 1-12.
325. Cali commitment to equity and inclusion in education. 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910> (дата звернення: 17.06.2021).
326. Cerra V., Eichengreen B., El-Ganainy A., Schindler M. How to Achieve Inclusive Growth. 2021. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192846938.001.0001>
327. Cingano F. Trends in income inequality and its impact on economic growth : *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. OECD Publishing, 2014. № 163. 65 p.
328. Chakraborty Ch., Joseph A. Machine learning at central banks : *Staff Working papers № 674*. London : Bank of England, 2017. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/working-paper/2017/machine-learning-at-central-banks> (дата звернення: 21.09.2022).
329. Clair R., Gordon M., Kroon M., Reilly C. The effects of social isolation on well-being and life satisfaction during pandemic. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2021. № 8(1). P. 1-6.
330. Colman D., Nixon F. Economics of change in less developed countries. 2nd ed, Oxford : Philip Allan Publishers Limited, 1988. 320 p.
331. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The Role of eGovernment for Europe's Future. Brussels, 2003. URL: <https://eur->

lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0567:FIN:EN:PDF (дата звернення: 04.05.2021).

332. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. A Roadmap towards a Banking Union. 2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52012DC0510> (дата звернення: 18.08.2021).

333. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations. 2006. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html> (дата звернення: 18.08.2021).

334. Coronavirus: Commission proposes to activate fiscal framework's general escape clause to respond to pandemic. Press Release of European Commission from 20 March 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_499 (дата звернення: 18.08.2021).

335. Corsetti G., Kuester K., Meier A., Mueller G.J. Sovereign risk, fiscal policy, and macroeconomic stability. *The Economic Journal*. 2013. №. 123(566). P. F99-F132. DOI: <https://doi.org/10.1111/eoj.12013>

336. Council Regulation (EC) 1466/97: On the strengthening of the surveillance of budgetary positions and the surveillance and coordination of economic policies. Official website of the European Union. 7 July 1997. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1997R1466:20111213:EN:PDF> (дата звернення: 20.08.2021)

337. Council Regulation (EC) 1467/97: On speeding up and clarifying the implementation of the excessive deficit procedure. Official website of the European Union. 7 July 1997. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31997R1467> (дата звернення: 21.08.2021)

338. Cukierman A., Webb S., Neyapti B. Measuring the independence of central banks and its effect on policy outcomes. *The World Bank Economic Review*. 1992. № 6(3). P. 353-398.

339. Cukierman A., Edwards S., Tabellini G. Seigniorage and political instability. *American Economic Review*. 1992. Vol. 82. № 3. P. 537-555.

340. Dabrowski M. Macroeconomic Stabilization. *The Handbook of Political, Social, and Economic Transformation*. Oxford University Press. P. 552-557. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198829911.003.0059> (дата звернення: 15.08.2021).
341. Das M.B., Evans T.G., Palu T., Wilson D. Social Inclusion: What does it Mean for Health Policy and Practice? The World Bank Group. 2017. 22 p.
342. Das M.B. Social Inclusion in Macro-Level Diagnostics: Reflecting on the World Bank Group's. Early Systematic Country Diagnostics. *Policy Research Working Paper № 7713*. 2016. 34 p.
343. Davis K., Moore W. Some principles of stratification. *American Sociological Review*. 1945. Vol. 10. № 2. P. 242-249.
344. Defourny J., Nyssens M. Social enterprise in Europe: recent trends and developments. 2008. URL: http://www.emes.net/site/wp-content/uploads/WP_08_01_SE_WEB.pdf (дата звернення: 28.11.2021)
345. De Grauwe P. In Search of Symmetry in the Eurozone. *CEPS Policy Brief*. 2012. №268. http://aei.pitt.edu/34869/1/PB268_PDG_Symmetry_in_EZ-2.pdf (дата звернення: 15.08.2021).
346. Dogan F.C., Aslan M.H. The relationship of economic growth, income inequality and poverty: a study on developing countries. *Revista de Gestão e Secretariado*. 2023. V.14. №9. P. 15727-15752. DOI: <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i9.2549>
347. Duniam M., Eversole R. Social enterprises and local government: a scoping study. Sydney : Australian Centre of Excellence for Local Government, 2013. 24 p.
348. Dunn W. N. Public Policy Analysis. An Integrated Approach. Sixth Edition. New York : Routledge, 2018. 468 p.
349. Durkheim E. Suicide. A study in sociology. London : Routledge, 1952. 427 p.
350. Emerson J. The blended value map: tracking the intersects and opportunities of economic, social and environmental value creation. 2003. URL: <https://community-wealth.org/content/blended-value-map-tracking-intersects-and-opportunities-economic-social-and-environmental> (дата звернення: 18.01.2022)
351. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism. Princeton : Princeton University Press, 1990. 248 p.

352. EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels. 2020. URL: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (дата звернення: 12.12.2021).
353. European Central Bank. Convergence criteria. 2020. URL: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/escb/html/convergence-criteria.en.html> (дата звернення: 15.08.2021).
354. Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of «social exclusion». *Online Undergraduate Review of Geography and Environmental Studies*. 2013. URL: www.socsci.flinders.edu.au/.../farrington.html
355. Federico D., Grazioli R., Milioli M.A., Notte A., Poletti L. Financial and social inclusion in Europe. EIF Working Paper, № 2021/72. Luxembourg : European Investment Fund (EIF), 2021. 57 p. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/232575/1/1752696492.pdf>
356. Fields G. Income distribution and economic growth. New York : Basil Blackwell Publishing, 1988. P. 459-481.
357. Filgueira F. Towards universal social protection model in Latin America. ECLAC. 2014. URL: <https://www.cepal.org/en/publications/37516-towards-universal-social-protection-model-latin-america> (дата звернення: 12.12.2021).
358. Fischer F., Miller G., Sidney M. Handbook of Public Policy Analysis. Theory, Politics, and Methods. 1st ed. London, New York : Taylor and Francis Group, 2007. 668 p.
359. Fischer S. The role of macroeconomic factors in growth. *Journal of Monetary Economics*. 1993. Vol. 32. № 3. P. 485-512.
360. Flora P. The development of Welfare States in Europe and America transaction. New York : Routledge, 2017. 420 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781351304924>
361. Fonagy P. Patterns of attachment, interpersonal relationships and health. *Health and Social Organization* : Book. Routledge. 1996. URL:

<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203434932-15/patterns-attachment-interpersonal-relationships-health-peter-fonagy>

362. Foreman P. Introducing inclusion in education. Inclusion in action. 3rd ed., Melbourne : Cengage Learning, 2011. P.2-41.

363. Fragile States Index. Annual Report 2022. Fund for Peace. 2022. URL: <https://fragilestatesindex.org/wp-content/uploads/2022/07/22-FSI-Report-Final.pdf> (дата звернення: 16.05.2022).

364. Frota L. Addressing the multi-dimensional factors of social exclusion. STEP Programme. ILO Social Security Department. 2007. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---soc_sec/documents/presentation/wcms_secsoc_4811.pdf (дата звернення: 12.02.2022).

365. Fukuyama F. Trust: the social virtues and the creation of prosperity. New York : Free Press, 1995. 457 p.

366. Fyliuk H., Honchar I., Kolosha V. The interrelation between economic growth and national economic competitiveness: the case of Ukraine. *Journal of Competitiveness*. 2019. № 11(3). P. 53-69. DOI: <https://doi.org/10.7441/joc.2019.03.04>

367. Gabos A., Goedeme T. The Europe 2020 social inclusion indicators: main conclusions of the ImPRovE project on validity, methodological robustness and interrelationships. *ImPRovE Working Paper N16/13*. Antwerp : Herman Deleeck Centre for Social Policy, University of Antwerp, 2016. 22 p.

368. Gender, equity and human rights: accessibility. WHO. URL: <https://www.who.int/gender-equityrights/understanding/accessibility-definition/en> (дата звернення: 02.09.2023).

369. Global Compact Network Ukraine : веб-сайт. 2015. <https://globalcompact.org.ua/pro-nas/tsili-stijkogo-rozvytku/> (дата звернення: 18.09.2021).

370. Grabb E. Theories of social inequality: classical and contemporary perspectives. Toronto : Holt, Rinehart and Winston of Canada. 1990. 232 p.

371. Graham L., Slee R. An illusory interiority: interrogating the discourse/s of inclusion. *Educational Philosophy and Theory*. 2008. Vol. 40. № 2. P. 247-260. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2007.00331.x>
372. Guide on measuring human capital. United Nations : Economic Commission for Europe. 2016. URL: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).
373. Guiding principles on internal displacement. United Nations. 2004. URL: <https://www.unhcr.org/43ce1cff2.pdf> (дата звернення: 12.02.2022).
374. Haan de Arjan. Poverty and social exclusion: a comparison of debates on deprivation. Working Paper № 2. *Poverty Research Unit at Sussex*. Brighton : University of Sussex. 1997. № 5. P. 28-29.
375. Hayes A., Gray M., Edwards B. Social Inclusion: Origins, Concepts and Key Themes. Australian Institute of Family Studies. 2008. 50 p. URL: <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2008-10/apo-nid8799.pdf>
376. Hodler R. Redistribution and Inequality in a Heterogeneous Society. *Economica. New Series*. 2009. Vol. 76. № 304. P.704-718.
377. Hoog S. Deep Learning in (and of) agent-based models: a prospectus. 2017. URL: <https://ideas.repec.org/p/arx/papers/1706.06302.html> (дата звернення: 10.01.2022).
378. Hrazhevska N., Tyngisheva A. Public administration models and healthcare system regulation in foreign countries. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2021. Вип. 1 (214). С. 11-16.
379. Hujo K., Yi I. Social policy and inclusive development. Geneva : United Nations Research Institute for Social Development, 2015. 432 p.
380. Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: inequalities in human development in the 21st century. New York : UNDP, 2019. 366 p.
381. Inclusive education: the way to the future. International conference on education. Geneva. 2008. URL:

- http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/CONFINTED_48-3_English.pdf (дата звернення: 12.12.2021).
382. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank, 2013. 301 с. DOI: 10.1596/978-1-4648-0010-8
383. Indexing resilience: a primer for insurance markets and economies. Sigma. Swiss Re Institute. 2019. № 5. URL: https://www.swissre.com/dam/jcr:292e65ba-95e7-432c-93e0-ccefadb87369/sigma5_2019_en.pdf
384. International Forum on Inclusion and Equity in Education. Cali : UNESCO, 2019. URL: <https://bit.ly/3rXOW9K> (дата звернення: 16.08.2021).
385. International Health Conference. Report of the United States delegation including the final act and related documents. New York : U.S. Government Printing Office, 1946. URL: https://books.google.com.ua/books/about/International_Health_Conference.html?id=o4QN_rEtM9MC&redir_esc=y (дата звернення: 15.08.2021).
386. Jha S. The Kuznets curve: a reassessment. *World Development*. 1996. Vol. 24. № 4. P.773-779.
387. Joint report on social protection and social inclusion 2010. European Commission. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b42c9026-354e-4224-9990-206df01dbe3a> (дата звернення: 28.01.2022).
388. Kahn R. Topic guide on social exclusion. Birmingham : International Development Department, University of Birmingham. 2012. 61 p.
389. Kennedy P. Key themes in social policy. London : Routledge, 2013. 200 p.
390. Keynes J.M. General theory of employment, interest and money. 1936.
391. Kozhyna A., Razina T., Kravchenko A., Kuprii T., Melnyk T. Human Capital Development in the Context of Globalization Processes: Regulatory Aspect. *Economic Affairs*. 2022. Vol. 67. № 04s. P. 887-895. DOI: 10.46852/0424-2513.4s.2022.22
392. Krasota O., Andrieieva V. Social entrepreneurship as a tool of social inclusion under the conditions of economic uncertainty. *The economics of uncertainty: content,*

evaluation, and regulation : monograph. Tallinn, 2022. P. 199-210. DOI: <https://doi.org/10.36690/EUCER>

393. Krasota O.V., Melnyk T.H., Borysenko O.A. The change in priorities of state regulation of the small businesses' development. *Scientific bulletin of Polissia*. 2017. № 1(9). P.1. P. 153-161. URL: http://journals.uran.ua/nvp_chntu/article/view/100946

394. Krasota O., Melnyk T. Social inclusion as an instrument for reducing socio-economic inequality. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D*. 2020. № 28(3). DOI: <https://doi.org/10.46585/sp28031192>

395. Krasota O. Threats and Opportunities of the Ukrainian Crisis: Impact on Global Stability. *Ante Portas – Security Studies*. 2016. № 1(6). C.367-373. URL: https://anteportas.pl/wp-content/uploads/2018/08/AP.VI_.pdf

396. Kravchuk R.S. Ukrainian political economy: the first ten years. New York : Palgrave Macmillan, 2002. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=9BuBDAAAQBAJ&pg=PA147&lpg=PA147&dq> (дата звернення: 12.05.2021).

397. Krymova M., Wasilewski M., Fyliuk H., Gechbaia B., Zhumankulova L., Svyrydiuk T. Global instability trends: impact on human development and labour market. *International Journal of Global Environmental Issues*. 2022. Vol.22. №1.P.161-181. DOI: <https://doi.org/10.1504/IJGENVI.2022.126210>

398. Kuroyanagi M., Yano J., Nakanishi Y., Komatsu M., Futamura H., Mihira T. Macroeconomic Stabilization and Monetary Policy of Four Asian Countries: Japan, Korea, Indonesia, and the Philippines-Targets. *Economic Analysis*. 1996. №145. P. 9-197.

399. Kuznets S. Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*. 1955. Vol. 45 (1). P.1-28.

400. Labonte R., Hadi A. Indicators of Social Exclusion and Inclusion: A Critical and Comparative Analysis of the Literature. *Working Papers Vol.2 №8*. 2011. URL: <https://www.researchgate.net/publication/235443128>

401. Laeken European Council. Conclusions of the presidency. 2001. URL: http://aei.pitt.edu/43344/1/Laeken_2001.pdf (дата звернення: 18.08.2021).

402. Larsen Ch.A. Social cohesion: definition, measurement and developments. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2014/LarsenDevelopmentinsocialcohesion.pdf> (дата звернення: 17.09.2021).
403. Le Fort Varela G., Gallardo B., Bustamante F. Macroeconomic stability and economic growth: myths and realities. *CEPAL Review*. 2020. № 131. P.109-132. URL: <https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/40fb28f4-80fc-4d18-b346-6e840661c6ed/content> (дата звернення: 15.08.2021).
404. Lesser E., Prusak L. Communities of practice, social capital and organizational knowledge. *Knowledge and Communities*. Boston : Butterworth Heinemann, 2000. P. 123-131.
405. Levitas R. Defining and measuring social exclusion: A critical overview of current proposal. *Radical Statistics*. 1999. Vol.71. P.10-27. URL: <http://www.radstats.org.uk/no071/article2.htm>
406. Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E., Patsios D. The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion. London : Department for Communities and Local Government, 2007. 246 p.
407. Levitas R. The idea of social inclusion. 2003. URL: <https://research-information.bris.ac.uk/en/publications/the-idea-of-social-inclusion> (дата звернення: 18.09.2021).
408. Lin K., Chan R. Repositioning three models of social policy with reference to East Asian welfare systems. 2013. URL: <https://www.researchgate.net/publication/270402779> (дата звернення: 17.09.2021).
409. Lister R. Poverty and Social Exclusion. UK : Cambridge Polity Press, 2004. P. 74-98.
410. Lloyd B. How do Governments add value to society? or What are Governments for? *Academia Letters*. 2021. 1208. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL1208>
411. Lucas R. Making a Miracle. *Econometrica*. 1993. Vol. 61. №. 2. P. 251-72.
412. Lyeonov S.V., Vasylieva T.A., Lyulyov O.V. Macroeconomic stability evaluation in countries of lower-middle income economies. *Науковий вісник НГУ*. 2018. № 1. С.138-147.

413. Macroeconomic Imbalance Procedure. Official website Eurostat. European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalances-procedure/indicators> (дата звернення: 16.09.2022).
414. Macroeconomic stability, inclusive growth and employment. Thematic Think Piece. ILO, UNCTAD, UNDESA, WTO. 2012. URL: https://www.un.org/millenniumgoals/pdf/Think%20Pieces/12_macro_economics.pdf (дата звернення: 15.08.2021).
415. Macroeconomic Stability. The Reut Institute. 2006. URL: <http://surl.li/mxagjv> (дата звернення: 15.08.2021).
416. Martino A. Milton Friedman and the Euro. *Cato Journal*. 2008. Vol.28. №.2. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/cato/v28i2/f_0002268_1371.pdf (дата звернення: 12.10.2022).
417. Mavroeidis S. Monetary policy rules and macroeconomic stability: some new evidence. *The American Economic Review*. 2010. №100(1). P. 491-503.
418. McConnell C., Brue S., Flynn S. Economics: principles, problems, and policies. 18th ed., New York : McGraw-Hill Irwin. 2009. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/economics_mcconnell.pdf (дата звернення: 14.04.2022).
419. Medium-term Community action programme to foster the economic and social integration of the least privileged groups. European Communities Commission. 1990. URL: <http://surl.li/azifh> (дата звернення: 12.10.2022).
420. Methodology and Computation of the Global Competitiveness Index 2017-2018. URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/04Backmatter/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018AppendixA.pdf> (дата звернення: 02.11.2023).
421. Mitra S., Rupak T., Seema B., Mondal S. Artificial neural network based model for forecasting of inflation in India. *Fuzzy Information and Engineering*. 2016. Vol. 8(1). P. 87-100.
422. Moshiri S., Cameron N. Neural network versus econometrics models in forecasting inflation. *Journal of Forecasting*. 2000. 19(3). P. 201-217.

423. Mwamba M.J.W., Shiwamya P.M. Does Economic Inequality Account for Cross-Country Discrepancies in Relative Social Mobility: An Empirical Investigation. *Economies*. 2022. Vol. 10(11). P. 1-9.
424. Nair P.B., Meng D.L.W. Social enterprises as a means of urban poverty mitigation: an exploration. *Economic and Social Development : Book of Proceedings*. 2022. P. 253-261.
425. Official website of the European Commission. Community research and development information service – CORDIS. URL : <https://cordis.europa.eu/> (дата звернення: 21.08.2023).
426. Official website of the European Commission. Eurostat. Macroeconomic Imbalance Procedure. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/macroeconomic-imbalance-procedure/indicators> (дата звернення: 16.05.2022).
427. Official website of the European Parliament. Lisbon European Council. Presidency Conclusions. 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm (дата звернення: 17.06.2021).
428. Official website of the Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Social_protection_statistics_-_social_benefits (дата звернення: 12.10.2022).
429. Official website of the Global Health Observatory. Explore a world of health data. UHC Service Coverage Index. URL: <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/uhc-index-of-service-coverage> (дата звернення: 12.10.2022).
430. Official website of the Human Rights Information Center. URL: <https://www.omct.org/en/network-members/human-rights-information-center> (дата звернення: 20.12.2021).
431. Official website of the World Bank. DataBank. URL: <http://databank.worldbank.org/> (дата звернення: 03.06.2023).
432. Official website of the World Bank. DataBank. World Development Indicators. Country Groups. URL: <https://www.worldbank.org/en/where-we-work> (дата звернення: 01.06.2021)

433. Official website of the World Bank. The World Bank in Ukraine. Data. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine> (дата звернення: 01.11.2023)
434. Official website of the World Bank. 2020. The Human Capital Index 2020. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/HD.HCI.OVRL> (дата звернення: 04.12.2021).
435. Official website of the World Bank. The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/> (дата звернення: 16.05.2022).
436. Official website of the World Bank. Understanding Poverty. URL: <https://www.worldbank.org/en/understanding-poverty> (дата звернення: 09.01.2021).
437. Official website UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: <https://www.un.org/youthenvoy/2013/08/unesco-united-nations-educational-scientific-and-cultural-organization/> (дата звернення: 18.12.2021).
438. Official website UNICEF. Ukraine War Response: Children with Disabilities. 2022. URL: <https://www.unicef.org/emergencies/ukraine-war-response-children-disabilities> (дата звернення: 16.12.2022).
439. Official website of the United Nations. Human Rights. Office of the High Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Pages/Home.aspx> (дата звернення: 22.10.2021).
440. Official website U.S. Department of Health and Human Services. Office of Disease Prevention and Health Promotion. Healthy People 2030. URL: <https://health.gov/healthypeople> (дата звернення: 16.09.2022).
441. Olson M. The logic of collective action: public goods and the theory of groups. Cambridge : Harvard University Press, 1965. 186 p.
442. Optional Protocol to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations. 2006. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/crpd/pages/optionalprotocolrightspersonswithdisabilities.aspx> (дата звернення: 12.10.2022).
443. Parkin F. Strategies of social closure in class formation. The social analysis of class structure. London : Tavistock Publications, 1974. P.1-18. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315014265> (дата звернення: 03.12.2021).

444. Peace R. Social Exclusion: a Concept in Need of Definition? *Social Policy Journal of New Zealand*. 2001. №16. P.17-36.
445. Persson T., Tabellini G. Is inequality harmful for growth? *The American Economic Review*. 1994. № 84 (3). P.600-621.
446. Piketty T. Capital in the twenty-first century. London : The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. 696 p.
447. Pinker S. Enlightenment now: the case for reason, science, humanism, and progress. New York : Viking, 2018. 576 p.
448. Platt L. What is social policy? URL: <http://www.lse.ac.uk/social-policy/about-us/What-is-social-policy> (дата звернення: 17.12.2021).
449. Poverty Reduction Strategy Papers (PRSP) program. World Bank Group and IMF. 1999. URL: <https://timeline.worldbank.org/en/timeline/home?years=1999#event-world-bank-group-and-imf-launch-poverty-reduction-strategy-papers-prsp-program> (дата звернення: 09.12.2023).
450. Power A., Wilson J. Social exclusion and the future of cities. London : London School of Economics, 2000. 31 p.
451. Profiles Enhancing Education Reviews. UNESCO. URL: <https://education-profiles.org/> (дата звернення: 03.02.2022).
452. Radionova I., **Krasota O.** Social inclusion and economic uncertainty: the reflection in public policy. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D*. 2021. № 29(2). DOI: <https://editorial.upce.cz/1804-8048/29/2/1279>
453. Radionova I., Malkovska Y. Applied Aspects of the Concept of Macrofinancial Imbalances Management. *Public Administration and Law Review*. 2022. №2. P. 4–14. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2022-2-4>
454. Radionova I. Social inclusion as a public management goal: the determinacy for proper assessment. *Economic Analysis*. 2020. Vol. 30. № 1. Part 2. P.132-139. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2020.01.02.132>
455. Rawal N. Social Inclusion and Exclusion: a Review. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*. 2008. Vol. 2. P. 161-180.

456. Rawls J. A theory of justice. Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge. 1971. URL: <https://giuseppicapograssi.files.wordpress.com/2014/08/rawls99.pdf> (дата звернення: 13.12.2021).
457. Regulation (EU) № 1176/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 November 2011: On the prevention and correction of macroeconomic imbalances. Official website of the European Union. 23 November 2011. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex%3A32011R1176> (дата звернення: 07.12.2021).
458. Report of the World Summit for Social Development. Copenhagen, 6-12 March 1995. New York : United Nations, 1996. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/a/conf.166/9> (дата звернення: 03.12.2021).
459. reSCORE Україна 2023. Індекс SCORE для стійкості, відновлення та відбудови. SeeD, USAID. URL: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PRE_reSCORE2023_Launch_UKR.pdf (дата звернення: 05.01.2024).
460. Resolution of the European Council on the Stability and Growth Pact. Official website of the European Union. 17 June 1997. (дата звернення: 03.12.2021).
461. Rugy V. Poverty isn't just about money: expanding the child tax credit. *American Institute for Economic Research*. 2021. URL: <https://www.aier.org/article/poverty-isnt-just-about-money-expanding-the-child-tax-credit/> (дата звернення: 03.10.2022).
462. Sacks A. Why the Early German Socialists opposed the world's first modern Welfare State. 2019. URL: <https://jacobin.com/2019/12/otto-von-bismarck-germany-social-democratic-party-spd> (дата звернення: 08.01.2022).
463. Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W. Global civil society: dimensions of the nonprofit sector. Baltimore, MD : Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 1999. 534 p.
464. Saloojee A. Social inclusion, anti-racism and democratic citizenship. Toronto : Laidlaw Foundation, 2003. 40 p. URL:

- [https://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/1796/1/Social_Inclusion_antiracism__democratic_citizenship%20\(2\).pdf](https://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/1796/1/Social_Inclusion_antiracism__democratic_citizenship%20(2).pdf) (дата звернення: 03.02.2022).
465. Saloojee A. Social inclusion, citizenship and diversity. Laidlaw Foundation Conference on Social Inclusion. 2001. URL: <http://www.ccsd.ca/subsites/inclusion/bp/as.htm>.
466. Sen A. Social exclusion: concept, application and scrutiny. *Social Development Papers*. 2000. № 1. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf> (дата звернення: 03.02.2022).
467. Shen Y. The Decomposition of Income Growth and Income Inequality on Rural Poverty. *Rural Poverty, Growth, and Inequality in China*. Springer. 2022. P.105-133. DOI: 10.1007/978-981-16-9655-8_5
468. Shookner M. An Inclusion Lens : Workbook for Looking at Social and Economic Exclusion and Inclusion. Population and Public Health Branch, Atlantic Region, Health Canada. 2002. URL: <http://www.hcsc.gc.ca/hppb/regions/atlantic/documents/index.html#social> (дата звернення: 28.03.2022).
469. Silver H. Social exclusion and social solidarity: three paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. P.531-578.
470. Silver H. Social Exclusion: Comparative Analysis of Europe and Middle East Youth. *Middle East Youth Initiative Working Paper №1*. 2008. 50 p.
471. Silver H. The Contexts of Social Inclusion. *DESA Working Paper №144*. 2015. 32 p. URL: https://www.un.org/esa/desa/papers/2015/wp144_2015.pdf (дата звернення: 20.10.2021).
472. Silver H. The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept. *Working Paper 95*. Manchester : Chronic Poverty Research Centre. 2007. 22 p.
473. Single supervisory mechanism. European Central Bank. URL: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/about/thessm/html/index.en.html> (дата звернення: 12.02.2022).

474. Social Cohesion. *Healthy People 2030*. U.S. Department of Health and Human Services. URL: <https://health.gov/healthypeople/objectives-and-data/social-determinants-health/literature-summaries/social-cohesion> (дата звернення: 15.02.2022).
475. Social cohesion in the pandemic age. A global perspective. 2020. URL: <https://www.ipsos.com/en/social-cohesion-pandemic-age-global-perspective> (дата звернення: 12.02.2022).
476. Social entrepreneurship initiative. Official website of the European Commission. URL: http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises/index_en.htm (дата звернення: 12.02.2022).
477. Social enterprise in Europe. Developing legal systems which support social enterprise growth. 2015. URL: <https://www.icnl.org/post/assessment-and-monitoring/social-enterprise-in-europe> (дата звернення: 15.01.2021).
478. Social enterprise: market trends 2017. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/social-enterprise-market-trends-2017>
479. Social Inclusion. European Semester Thematic Factsheet. European Commission. 2017. URL: <https://policycommons.net/artifacts/1952887/european-semester-thematic-factsheet/2704656/> (дата звернення: 17.05.2021).
480. Social inclusion. IGI Global. URL: <https://www.igi-global.com/dictionary/independent-living-support-disabled-elderly/27360> (дата звернення: 17.05.2021).
481. Social integration: approaches and issues. UNRISD Briefing Paper № 1. World Summit for Social Development. March 1994. URL: https://numerosn.files.wordpress.com/2012/04/1_social-integration-approaches-and-issues-unrisd.pdf (дата звернення: 12.02.2021).
482. Social policy and inclusive development. UNRISD. URL: [https://www.unrisd.org/80256B3C005BB128/\(httpThemes\)/45BFA59AD19785868025791F0044BF07?OpenDocument](https://www.unrisd.org/80256B3C005BB128/(httpThemes)/45BFA59AD19785868025791F0044BF07?OpenDocument) (дата звернення: 15.02.2021).
483. Social Progress Index. Ukraine. 2020. URL: <https://www.socialprogress.org/static/3adb31be5a752dc8ef54d024650d9318/ukr-scorecard.pdf> (дата звернення: 07.12.2023).

484. Society at a Glance: Asia/Pacific 2011. Paris : OECD Publishing, DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264106154-11-en> (дата звернення: 12.06.2021).
485. Spicker P. Social policy themes and approaches, 2nd edn. Bristol : Policy Press. 2008. 278 p. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0952076709356879>
486. Stability and Growth Pact. European Commission. 1997. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-and-fiscal-governance/stability-and-growth-pact_en (дата звернення: 13.04.2021).
487. Stewart F. Income distribution and development. United Kingdom : Oxford University, 2000. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ux_tdxrt1d1.en.pdf (дата звернення: 17.05.2021).
488. Stiglitz J.E. The Future of Fiscal Policy Post-COVID. The Institute of International and European Affairs Search. 2022. URL: <https://www.iiea.com/blog/prof-joseph-e-stiglitz-the-future-of-fiscal-policy-post-covid>
489. Stiglitz J. The price of inequality. How today's divided society endangers our future. New York, London : W. W. Norton & Company, 2012. 560 p. URL: http://resistir.info/livros/stiglitz_the_price_of_inequality.pdf
490. Stiglitz J. The welfare state in the twenty first century. 2017. URL: https://policydialogue.org/files/publications/The_Welfare_State_in_the_Twenty-First_Century.pdf
491. Tanase D., Tanase A., Frant F. Macroeconomic stability – important factor of economic competitiveness. *Anale. Seria Stiinte Economice. Timisoara*. 2012. Vol. XVIII. P. 682-685.
492. Tanjitpiyanond P., Jetten J., Peters K., Ashokkumar A. A 32-society investigation of the influence of perceived economic inequality on social class stereotyping. *European Journal of Social Psychology*. 2023. Vol.53 (2). P.367-382. URL: <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/a-32-society-investigation-of-the-influence-of-perceived-economic>
493. Tariq F. Jeremy Bentham: concept of utilitarianism. 2021. URL: <https://bit.ly/3GK8NC1> (дата звернення: 13.08.2021).
494. Tinbergen J. Economic Policy. Principles and Design, 1956.

495. Tinbergen J. On the Theory of Economic Policy. Amsterdam: North Holland, 1952.
496. The European social enterprise law association. URL: <http://www.socialenterprisebsr.net/2015/12/the-european-social-enterprise-law-association/> (дата звернення: 23.06.2021).
497. The European platform against poverty and social exclusion. Commission for Economic Policy. URL: <http://pes.cor.europa.eu/european-platform-against-poverty-and-social-exclusion> (дата звернення: 13.08.2021).
498. The Global Competitiveness Report 2010-2011. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
499. The Global Competitiveness Report 2011-2012. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
500. The Global Competitiveness Report 2012-2013. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
501. The Global Competitiveness Report 2013-2014. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
502. The Global Competitiveness Report 2014-2015. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
503. The Global Competitiveness Report 2015-2016. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
504. The Global Competitiveness Report 2016-2017. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf (дата звернення: 19.12.2023).

505. The Global Competitiveness Report 2017-2018. World Economic Forum. URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> (дата звернення: 19.12.2023).
506. The Global Competitiveness Report 2018. World Economic Forum. URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> (дата звернення: 19.12.2023).
507. The Global Competitiveness Report 2019. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (дата звернення: 19.12.2023).
508. The Sustainable development goals. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Sustainable Development. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/goals> (дата звернення: 13.04.2021).
509. The Web's largest resource for Definitions & Translations. URL: <https://www.definitions.net/> (дата звернення: 13.04.2021).
510. The well-being of nations: the role of human and social capital. OECD, 2001. URL: <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>. (дата звернення: 17.05.2021).
511. Thompson J.L. Strategic Management. Thomson Learning, 2001. 896 p.
512. Tkacz G. Neural network forecasting of Canadian GDP growth. *International Journal of Forecasting*. 2001. Vol.17. P. 57-69.
513. Tobin J. On the theory of macroeconomic policy. *De Economist*. 1990. № 148(1). P. 1-14.
514. Togati T. D. The New Economy and Macroeconomic Stability. New York : Routledge, 2006. 326 p. URL: http://www.untagsmd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_2/POLITICAL%20ECONOMY%20New_economy_and_macroecconomy%20A%20neo-modern%20perspective%20drawing%20on%20the%20complexity.pdf
515. Tomlinson S. The irresistible rise of the SEN industry. *Oxford Review of Education*. 2012. Vol. 38. № 3. P. 267-286.

516. Towards a modern SME policy in Ukraine. Friedrich Naumann Foundation. URL: <http://fnst.org/sites/default/files/uploads/2016/08/02/20141103smeinukrainefinal.pdf>
517. Toye M., Infanti J. Social Inclusion and Community Economic Development. The Canadian CED Network, 2004. 34 p. URL: https://ccednet-rcdec.ca/files/ccednet/PCCDLN_20040803_LitReview-L.pdf (дата звернення: 15.06.2022).
518. Transforming our world: the agenda in the field of sustainable development until 2030. United Nations. 2015. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/publication> (дата звернення: 22.09.2022).
519. Treaty on European Union. *Official Journal of the European Communities*. 1992. № C 191/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT> (дата звернення: 22.09.2022).
520. Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union. 2012. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/20399/st00tscg26_en12.pdf (дата звернення: 25.09.2022).
521. United Nations. Human Rights. Office of the High Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Pages/Home.aspx> (дата звернення: 21.11.2022).
522. Versal N., **Krasota O.**, Lialkin O., Khytryi O., Rybak I., Sydorenko D. Balancing Monetary Policy in Defence Economics in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. №2(49), P. 24-42. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.3991>
523. Vishwakarma K. Recognizing business cycle turning points by means of a neural network. *Computational Economics*. 1994. Vol.7 (3). P. 175-185.
524. Weber M. Social stratification and class structure. *The theory of social and economic organization*. 1947. P. 424-430.
525. Weber M. The theory of social and economic organization. New York : Oxford University Press, 1947. 436 p.
526. WHA 58.28. eHealth. Resolutions and Decisions. 2005. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/20378/WHA58_28-

en.pdf?sequence=1 (дата звернення: 02.05.2022).

527. World Bank. Inclusion Matters: The Foundation of Shared Prosperity. Washington, DC : World Bank. 2013. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/16195/9781464800108.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 14.07.202).

528. World Happiness Report. 2020. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2020/> (дата звернення: 12.10.2022).

529. World Inequality Database. 2020. URL: <http://WID.world> (дата звернення: 11.04.2021).

530. Worldwide Inequality Database on Education. URL: <https://www.education-inequalities.org/> (дата звернення: 11.04.2021).

531. World Inequality Report. 2018. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf> (дата звернення: 07.03.2021).

532. Wu B. Social isolation and loneliness among older adults in the context of COVID-19: a global challenge. *Global Health Research and Policy*. 2020. № 5(1). P. 1-3.

533. World Wealth Report 2020. URL: <https://www.capgemini.com/nl-nl/wp-content/uploads/sites/7/2020/07/World-Wealth-Report-WWR-2020.pdf> (дата звернення: 07.03.2021).

534. Yang Y., Konrath S. A systematic review and meta-analysis of the relationship between economic inequality and prosocial behaviour. *Nature Human Behaviour*. 2023. №7. P. 1899-1916. URL: <https://www.nature.com/articles/s41562-023-01681-y> (дата звернення: 19.08.2023).

535. Zucman G. Global Wealth Inequality. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper № 25462. 2019. Cambridge. URL: <http://www.nber.org/papers/w25462> (дата звернення: 27.09.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1.

Міжнародні нормативно-правові документи з прав людини

Тип документа	Назва
1	2
Базові документи	• Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965); • Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979); ➤ Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію дискримінації стосовно жінок (1999); • Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання (1984); ➤ Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання (2002); • Конвенція про права дитини (1989); ➤ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо втягування дітей у збройний конфлікт (2000); ➤ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (2000); ➤ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень (2014); • Міжнародна конвенція про захист прав усіх робітників-мігрантів і членів їхніх сімей (1990); • Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від примусового зникнення (2006); • Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006); ➤ Факультативний протокол до Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2006)
Додаткові документи	Недопущення дискримінації: • Конвенція про рівну винагороду, 1951 (№ 100); • Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять, 1958 (№ 111); • Декларація про раси та расові забобони; • Конвенція проти дискримінації в освіті; • Протокол про створення Комісії з примирення та добрих послуг, що відповідатиме за пошук вирішення будь-яких суперечок, що можуть виникнути між державами-учасницями Конвенції проти дискримінації в освіті; • Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань; • Всесвітня конференція проти расизму, 2001 Права жінок: • Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів; • Декларація про усунення насильства проти жінок

Продовження Додатку А

Продовження Таблиці А.1.

1	2
	Права дитини: • Конвенція про мінімальний вік, 1973 (№ 138); • Конвенція про найгірші форми дитячої праці, 1999 (№ 182)
	Права людей похилого віку: • Принципи ООН щодо людей похилого віку
	Права осіб з інвалідністю: • Декларація про права розумово відсталих осіб; • Декларація прав інвалідів; • Принципи захисту осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги; • Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів
	Право на здоров'я: • Декларація зобов'язань щодо ВІЛ/СНІД
	Право на працю та справедливі умови найму: • Конвенція про політику зайнятості, 1964 (№ 122)
	Соціальне забезпечення, прогрес і розвиток: • Декларація соціального прогресу й розвитку; • Загальна декларація про ліквідацію голоду та недоїдання; • Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру та на благо людства; • Декларація про право народів на мир; • Декларація про право на розвиток; • Загальна декларація про геном людини та права людини; • Загальна декларація про культурне розмаїття

Джерело: складено на основі [521]

Додаток Б

Таблиця Б.1.

Підходи до визначення поняття «соціальна інклюзія»

Автор/інституція	Визначення соціальної інклюзії
1	2
Аткінсон А., Марлье Е. (Atkinson A., Marlier E.) [312]	Соціальна інклюзія – це процес, спрямований суспільством на боротьбу з бідністю і соціальним відторгненням, тобто з ексклюзією
Беркел Р. (Berkel R.) [320]	Соціальна інклюзія як свідома участь у житті суспільства активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів (inclusion through participation)
Комісія Європейських Співтовариств (Commission of the European Communities) [331]	Соціальна інклюзія – це процес, який гарантує, що особи, яким загрожує бідність та соціальна ізоляція, отримують можливості та ресурси, необхідні для повноцінної участі в економічному, соціальному, політичному та культурному житті для забезпечення рівня життя, який вважається нормальним у суспільстві, у якому вони живуть. Це забезпечує їх більшу участь у прийнятті рішень, що впливає на їхнє життя та доступ до їх основних прав
Лібанова Е., Левенець Ю., Макарова О. та ін. [286]	Соціальне залучення – це процес, що забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, у якому вони живуть
Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. [265, С.4, 12]	Соціальна інклюзія – це забезпечення того, щоб усі члени суспільства могли брати участь у житті громади як рівноправні члени, яких поважають і які роблять свій внесок у розвиток громади та суспільства; це процес, спрямований на забезпечення людям, які зазнають ризику бідності та соціального вилучення, можливостей та ресурсів, необхідних для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті та досягти рівня життя і добробуту відповідно до стандартів якості життя
Попова Т.Л. [223, С.6]	Соціальне залучення – це спосіб усунення бар'єрів (бідність і економічна нерівність), на шляху до участі й доступу до ресурсів і можливостей; це процес змін у всіх сферах суспільного буття, що спрямований на утвердження соціальної рівності
Савельєв Ю. Б. [252, С.171-172]	Соціальне включення як результат участі активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів, які є рушієм процесу модернізації; не тотожне поняттю «залучення», яке передбачає певні дії стосовно пасивних соціальних агентів, які є депривованими з деяких причин і яким цілеспрямовано забезпечується доступ до ресурсів та інститутів
Світовий банк (World Bank) [527]	Соціальна інклюзія – це процес поліпшення умов участі окремих осіб та спільнот у житті суспільстві; це процес поліпшення здатності, можливостей і гідності людей, що знаходяться в несприятливому становищі через їх ідентичність, брати участь у житті суспільстві
Сен А. (Sen A.) [466]	Процес інклюзії характеризується наявністю соціального досвіду, який використовується всіма групами населення, рівністю умов для досягнення успіхів у житті, які надаються кожній людині для досягнення базового рівня добробуту

Продовження Додатку Б*Продовження Таблиці Б.1.*

<i>1</i>	<i>2</i>
Сілвер Х. (Silver H.) [471]	Соціальна інклюзія – багатовимірний процес збільшення можливостей для участі у житті суспільстві, розширення можливостей виконувати нормативно визначені соціальні ролі, розширення соціальних зв'язків поваги та визнання, а на колективному рівні – посилення соціальних зв'язків, згуртованості, інтеграції чи солідарності.
Стратегія сталого розвитку України до 2030 року [278]	Інклюзивність – процес участі всіх людей в житті соціуму, коли всі заінтересовані сторони беруть активну участь у громадському житті; передбачає залучення кожного в життя спільноти та відсутність будь-якої дискримінації.
Тойе М., Інфанті Дж. (Toye M., Infanti J.) [517, С.7-8]	Соціальна інклюзія відрізняється від інших понять [бідності і соціальної ексклюзії] тим, що вона є здебільшого нормативним, аніж описовим поняттям... вона використовується для покращення умов життя людей, а не просто про розуміння певної проблеми.
IGI Глобал (IGI Global) [480]	Соціальна інклюзія – це багатоплановий процес, спрямований на створення умов, що забезпечують повну і активну участь кожного члена суспільства у всіх аспектах життя, включаючи громадянську, соціальну, економічну та політичну діяльність, а також участь в процесах прийняття рішень; це процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю та соціальною ексклюзією

Джерело: складено на основі [223, С.6; 252, С.171-172; 265, С.4, 12; 278; 286; 312; 320; 331; 466; 471; 480; 517, С.7-8; 527]

Продовження Додатку Б

Таблиця Б.2.

Порівняльна характеристика соціальної ексклюзії і соціальної інклюзії

Елементи ексклюзії	Виміри	Елементи інклюзії
Інвалідність, бар'єри, що базуються на обмеженнях, надмірній роботі, нестачі часу, недооцінці наявних активів	Функціональні	Здатність брати участь, можливості особистісного розвитку, цінні соціальні ролі, визнання компетентності
Перешкоди для пересування, обмежений доступ до громадських місць, соціальне дистанціювання, недоброзичливе середовище, відсутність транспорту	Фізичні	Доступ до громадських місць та ресурсів громади, фізична близькість та можливості взаємодії, здорове / сприятливе середовище, доступ до транспорту, стійкість
Маргіналізація, мовчазність, бар'єри для участі, інституційна залежність, відсутність вибору, не залучені до прийняття рішень	Співучасті	Розширення прав та можливостей, свобода вибору, внесок у спільноту, доступ до програм, ресурсів та можливостей, залучення до прийняття рішень, соціальні дії
Ізоляція, сегрегація, дистанціювання, страх, сором, конкурентоспроможність, насильство та зловживання	Реляційні	Приналежність, соціальна близькість, повага, визнання, співпраця, солідарність, підтримка сім'ї, доступ до ресурсів
Дискримінація, расизм, сексизм, обмеження щодо відповідності вимогам, перешкоди доступу до програм, приховування інформації, урядові юрисдикції, таємні/обмежені комунікації	Структурні	Права, доступність і прозорі шляхи доступу до програм, позитивні дії, розбудова спроможності громад, міжвідомчі і міждержавні зв'язки, відкриті канали спілкування, опції (варіанти) для змін, гнучкість
Бідність, безробіття, нестандартна зайнятість, неадекватний дохід для задоволення основних потреб, майнова нерівність, нерівність у доходах, невпевненість у собі, знецінення догляду, відсутність доступу до освіти, позбавлення	Економічні	Адекватний дохід для задоволення основних потреб та участі у суспільстві, працевлаштування, здатність до особистого розвитку, особиста безпека, сталий розвиток, скорочення нерівності, підтримка осіб старшого віку, викорінення бідності
Заперечення прав людини, обмежувальна політика та законодавство, короткострокова перспектива, одновимірність, обмеження права на участь у програмах, відсутність прозорості у прийнятті рішень	Політичні	Затвердження прав людини, стимулююча політика та законодавство, соціальний захист уразливих груп населення, усунення системних бар'єрів, довгострокова перспектива, участь громадян, прозоре прийняття рішень
Страх перед відмінностями, нетерпимість, гендерні стереотипи, історичний гніт, культурна депривація	Культурні	Визнання відмінностей і різноманітності, оцінка внеску жінок та чоловіків у суспільство, антирасистська освіта

Джерело: складено на основі [468]

Додаток В

Таблиця В.1.

Підходи до визначення поняття «соціальна ексклюзія»

Автор/інституція	Визначення соціальної ексклюзії
1	2
Галушка З, Соболева М. [21, С. 15]	Соціальне виключення означає невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності, що склалися в суспільстві, що зумовлюється передусім порушенням (невиконанням) чинного законодавства в умовах перехідного суспільства
Європейська комісія (European Commission) [387]	Соціальне відторгнення – це процес, за якого певні групи населення або особи не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації
Левітас Р., Пантазіс К., Фахмі Е., Гордон Д., Ллойд Е., Патсіос Д. (Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E., Patsios D.) [406]	Соціальна ексклюзія – це складний і багатовимірний процес. Вона передбачає відсутність ресурсів, товарів та послуг, прав, а також неможливість брати участь у нормальних відносинах та діяльності, доступних більшості людей у суспільстві, будь-то в економічній, соціальній, культурній чи політичній сфері. Це впливає як на якість життя окремих людей, так і на справедливість та згуртованість суспільства в цілому
Лібанова Е., Левенець Ю., Макарова О. та ін. [286, С. 28, 82]	Соціальне відторгнення означає відсутність доступу до ресурсів, прав, товарів і послуг, а також нездатність або обмеженість можливості брати участь у різних аспектах життя суспільства; обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту; переважно пасивний тип взаємодії із суспільством
Маляренко Т., Олійник А. [161]	Соціальна ексклюзія як обмежений доступ громадян до законодавчої системи, інститутів держави; невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності суспільства
Міністерство соціальної політики України [235]	Соціальне відчуження (відторгнення, виключення) – суспільне явище або ситуація, в якій громадяни не мають змоги користуватися соціальними правами, що гарантуються їм законодавством (права на працю, гідні умови життя, доступ до отримання соціальних послуг, медичної допомоги, освіти, послуг у сфері культури тощо)
Міщук Г., Юрчик Г. [168, С.172]	Соціальне виключення – це вилучення особи (групи осіб) із суспільних відносин унаслідок дії множини соціальних проблем, ознакою чого є розрив соціальних зв'язків та переважно пасивна взаємодія з суспільством
Найда Ю., Ткаченко Л. [265, С.9]	Соціальна ізоляція – це багатосторонній процес прогресуючого соціального розриву, що вилучає певні групи та осіб із соціальних відносин, перешкоджає їм брати повноцінну участь у визначеній законодавчими та регуляторними нормами діяльності суспільства, в якому вони мешкають
Оксамитна С., Хмелько В. [179, С. 67]	Соціальна ексклюзія – це процес маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства (на відміну від бідності як певного стану, більш статичного явища)
Сен А. (Sen A.) [466]	Соціальна ексклюзія – це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим наслідком бідності спроможностей, по-друге, може призводити до інших депривацій, які ще більше обмежуватимуть життєві можливості.

Продовження Додатку В*Продовження Таблиці В.1.*

<i>1</i>	<i>2</i>
Сілвер Х. (Silver H.) [470, С.15]	Соціальна ексклюзія – це багатовимірний процес прогресуючого соціального розриву, відділення (відриву) груп та окремих осіб від суспільних відносин та інституцій, перешкоджання їхній повноцінній участі у нормальній, нормативно визначеній діяльності у суспільстві, в якому вони живуть
Фрота Л. (Frota L.) [364]	Соціальна ексклюзія описує, як люди залишаються поза або не можуть брати участь у процесах, що ведуть до зростання, покращення добробуту та, зрештою, до розвитку.
Центр інформації з прав Людини (Human Rights Information Center) [430]	Соціальна ексклюзія – це протилежність соціальній інклюзії, проявлена як результат дискримінації в сфері культурного розвитку, етнічного походження, сексуальної орієнтації
ЮНЕСКО (UNESCO) [437]	Соціальна ексклюзія – це ситуація, в якій індивіди та групи не мають можливості користуватися соціальними правами, дотримання яких гарантують їм міжнародні, національні та місцеві нормативно-правові акти

Джерело: складено на основі [21, С.15; 161; 168, С.172; 179, С. 67; 235; 265, С.9; 286, С.28, 82; 364; 387; 406; 430; 437; 466; 470, С.15]

Додаток Г

Таблиця Г.1.

**Підходи до визначення поняття
«макроекономічна стабільність»**

Автор/інституція	Визначення
<i>1</i>	<i>2</i>
Аткінсон Т., Планта М., Ріхтер А.В., Трокмортон Н.А. (Atkinson T., Plante M., Richter A.W., Throckmorton N.A.) [314]	Макроекономічна стабільність розуміється як відсутність мінливості непрогнозованої складової майбутньої вартості часового ряду
Дабровські М. (Dabrowski M.) [340, С.552]	Це відновлення цінової стабільності та зменшення монетарного, фіскального дисбалансу та дисбалансу платіжного балансу
Де Гауве П. (De Grauwe Paul) [345]	Розглядається з огляду появи дисбалансів, які виникають внаслідок зміни внутрішніх параметрів національної економіки, а також внаслідок дії низки зовнішніх факторів
Еймс Б., Браун В., Девараджан Ш., Іск'ердо А. (Ames B., Brown W., Devarajan Sh., Izquierdo A.) [310]	Це наріжний камінь будь-яких успішних зусиль для збільшення розвитку приватного сектору та економічного зростання. Вона залежить не тільки від макроекономічного управління економікою, але й від структури ключових ринків та секторів. Для посилення макроекономічної стабільності країни повинні підтримувати макроекономічну політику шляхом проведення структурних реформ, що зміцнюють та покращують функціонування цих ринків та секторів
Євтушенко Н.М., Макаруч І. М., Яременко Л. М. [43, С.74-75]	Макроекономічна стабільність означає: 1. економічне зростання (забезпечується через підвищення ефективності виробництва із застосуванням досягнень науки і техніки); 2. повну зайнятість (забезпечення робочими місцями усіх, хто бажає і здатний працювати); 3. стабільний рівень цін (зростання рівня цін ускладнює господарські зв'язки економічних суб'єктів, знижує реальні доходи населення і знецінює заощадження); 4. досягнення рівноваги у зовнішньоекономічних зв'язках (відображається у стабільному курсі національної валюти та активному сальдо платіжного балансу). Стабільність можна визначити як довготривалу макроекономічну збалансованість
Кейнс Дж.М. (Keynes J.M.) [390]	Ототожнення із станом макроекономічної рівноваги, що передбачає повну зайнятість і повне використання ресурсів; неможлива у період кризи
Клімова Г.П. [68, С.25]	Розглядається через призму економічної безпеки держави, тобто як стан стійкої динамічної рівноваги національної економіки, що має механізми, які гарантують регенерацію й утримання в заданих межах ключових параметрів функціонування економіки в умовах передбачуваних або випадкових дестабілізуючих імпульсів та ризиків з метою забезпечення задоволення суспільних потреб як на національному, так і на міжнародному рівні

Продовження Додатку Г

Продовження Таблиці Г.1.

1	2
Костик Є.П. [76]	Це складна комбінація внутрішньо- і зовнішньоорієнтованих заходів, які, відбиваючи діалектику частини і цілого, визначають сутнісні особливості ендогенних соціально-політичних і економічних дій в конкретний момент розвитку економічної системи на інноваційній основі
Куроянагі М., Яно Дж., Наканіші Ю., Комацу М., Футамура, Х. Міхіра Т. (Kuroyanagi M., Yano J., Nakanishi Y., Komatsu M., Futamura, H. Mihira T.) [398]	Макроекономічна стабільність ототожнюється із виваженим макроекономічним управлінням економікою через впровадження дієвої урядової політики
Ле Форт Варела Г., Гальярдо Б., Бустаманте Ф. (Le Fort Varela G., Gallardo B., Bustamante F.) [403, С.130]	Макроекономічна стабільність передбачає меншу невизначеність для економічних агентів, які не схильні до ризику; має три виміри: цінова стабільність, стабільності економічної діяльності та працевлаштування, зовнішня стабільність й стійкість рахунків платіжного балансу
Люльов О.В. [154]	Це такий стан розвитку національної економіки, що характеризується низьким рівнем волатильності зміни основних макроекономічних параметрів по відношенню до цільового тренда, динамічно-стійкою або прогресуючою інституціональною, функціональною та ресурсною здатністю економіки до нівелювання негативних наслідків ендогенних та екзогенних трансформацій
Міжнародна організація праці, МОП (International Labour Organization, ILO) [414]	Макроекономічна стабільність є необхідною умовою сталого та інклюзивного розвитку; виключає великі коливання економічної активності, високу інфляцію, неприйнятний рівень боргу, нестабільність обмінних курсів і фінансових ринків
Петленко Ю.В., Сухіна Д.С. [214, С.124]	Найбільш ефективними формами, що здатні забезпечити досягнення макроекономічної стабільності, є комбінація фіскальної рестрикційної політики за помірної монетарної експансії
The REUT Institute [415]	Такий стан національної економіки, за якого мінімізується вразливість до зовнішніх шоків, що, у свою чергу, збільшує її перспективи для стійкого зростання

Джерело: складено на основі [43, С.74-75; 68, С.25; 76; 154; 214, С.124; 310; 314; 340, С.552; 345; 390; 398; 403, С.130; 414; 415]

**Динаміка показників, що демонструють стан макроекономічної стабільності
в Україні, 2008-2023 рр.**

Роки	Реальний ВВП (±), % до попереднього року	Рівень безробіття, %	Індекс споживчих цін, %	Сальдо (±) державного бюджету, % ВВП	Державний борг до ВВП, %
2008	2,2	6,9	122,3	-1,32	X
2009	-15,1	9,6	112,3	-3,89	34,7
2010	4,1	8,8	109,1	-5,94	39,9
2011	5,5	8,6	104,6	-1,79	35,9
2012	0,2	8,1	99,8	-3,79	36,6
2013	0	7,7	100,5	-4,45	40,1
2014	-6,6	9,7	124,9	-4,98	70,2
2015	-9,8	9,5	143,3	-2,28	79,4
2016	2,4	9,7	112,4	-2,94	81
2017	2,4	9,9	113,7	-1,6	71,8
2018	3,5	9,1	109,8	-1,66	60,9
2019	3,2	8,6	104,1	-1,96	50,3
2020	-3,8	9,9	105	-5,18	60,8
2021	3,4	10,3	110	-3,63	48,9
2022	-28,8	21,1	126,6	-17,62	78,4
2023	5,3	19	105,1	-20,39	84,4

Джерело: складено на основі [186; 206]

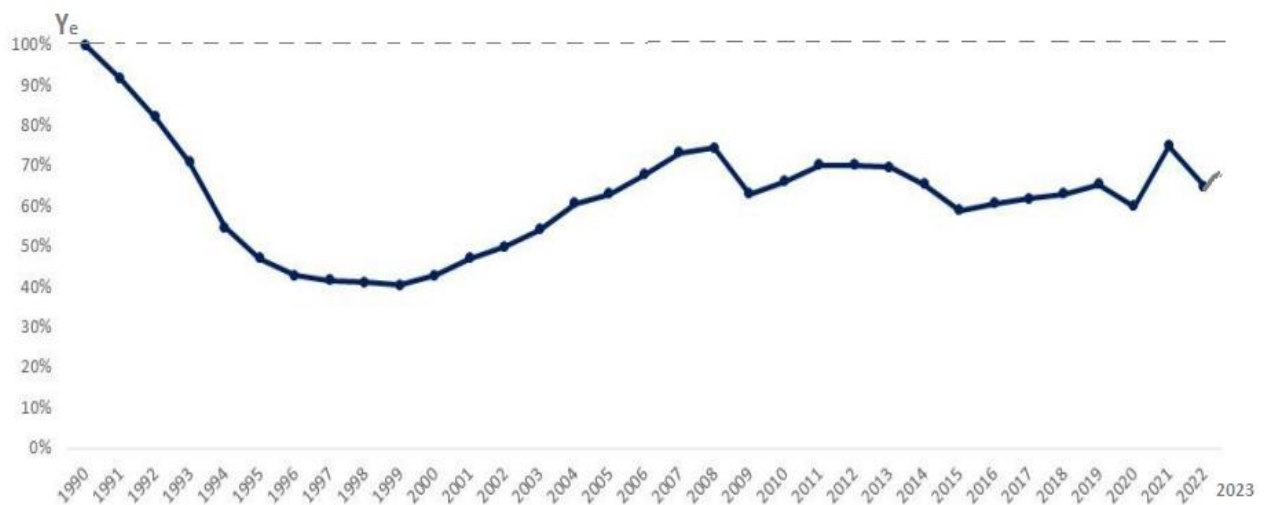

Рис. Г.1. Динаміка ВВП України впродовж 1990-2023 рр. (% до 1990 р.)

Джерело: складено на основі [186; 206]

Додаток Д

Таблиця Д.1.

ЦСР до 2030 року на шляху до макростабілізації світової економіки

№	Ціль	Конкретизація змісту цілі
1	Подолання бідності	Подолання бідності
2	Подолання голоду	Викорінення голоду, забезпечення продовольчої безпеки, заохочення раціонального ведення сільського господарства
3	Міцне здоров'я	Забезпечення здорового способу життя та добробуту людей будь-якого віку
4	Якісна освіта	Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти, заохочення можливості навчання впродовж життя для всіх
5	Гендерна рівність	Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток
6	Чиста вода та належні сан. умови	Забезпечення наявності та сталого управління водними ресурсами та санітарією
7	Відновлювана енергія	Забезпечення доступу всіх людей до прийнятних за ціною, надійних, сталих і сучасних джерел енергії
8	Гідна праця та економічне зростання	Сприяння безперервному, сталому економічному зростанню, повній зайнятості та гідній праці для всіх
9	Інновації та інфраструктура	Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям
10	Скорочення нерівності	Скорочення нерівності всередині країн і між ними
11	Сталий розвиток міст та спільнот	Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів
12	Відповідальне споживання	Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва
13	Боротьба зі зміною клімату	Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками
14	Збереження морських екосистем	Збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку
15	Збереження екосистем суходолу	Захист і сприяння раціональному використанню екосистем суші, припинення втрати біорізноманіття
16	Мир та справедливість	Сприяння розбудові миролюбного суспільства, забезпечення всім доступу до правосуддя, створення ефективних, інклюзивних інституцій на всіх рівнях
17	Партнерство заради стійкого розвитку	Зміцнення засобів реалізації Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку та активізація його діяльності

Джерело: складено на основі [508; 518].

Додаток Е

Таблиця Е.1.

Основні показники «Процедури макроекономічного дисбалансу» (МІР)

№ п/п	Показники дисбалансу	Одиниці вимірювання	Порогове значення	Призначення
Зовнішні дисбаланси				
1	Залишок на поточному рахунку (СAB)	3-х річна середня зміна, % від ВВП або національна грошова одиниця	- 4 / 6	інформація про операції країни з рештою світу, охоплює всі операції (окрім операцій за фін. статтями) з товарами, послугами, первинними і вторинними доходами, які відбуваються між резидентами і нерезидентами
2	Чистий обсяг іноземних інвестицій (NIP)	% від ВВП	- 35	загальне уявлення про чистий фінансовий стан країни (активи мінус зобов'язання) щодо решти світу
3	Реальний ефективний обмінний курс (REER)	зміна на 3 роки, %	± 5 – для країн Єврозони, ± 11 – для країн, що не входять до Єврозони	оцінка вартісної чи цінової конкурентоспроможності країни щодо її основних конкурентів на міжнародних ринках; залежить не тільки від змін курсу валют, а й від динаміки витрат і цін
4	Частка експортного ринку (EXP)	5-и річна середня зміна, %	6	відображає ступінь важливості країни в загальному експорті регіону/світу
5	Витрати на оплату одиниці праці (NULC)	3-х річна середня зміна, %	9 – для країн Єврозони, 12 - для країн, що не входять до Єврозони	відношення вартості праці щодо її продуктивності
Внутрішні дисбаланси				
6	Індекс реальних цін на житло	зміна на рік, %	6	демонструє інфляцію на ринку житла відносно інфляції у видатках на кінцеве споживання домогосподарств та некомерційних установ, що обслуговують домогосподарства
7	Кредитний потік приватного сектору, консолідований	% від ВВП	14	показує чисту суму зобов'язань у секторах нефінансових корпорацій, домогосподарств та неприбуткових установ, що обслуговують домогосподарства протягом року
8	Борг приватного сектору, консолідований	% від ВВП	133	демонструє сукупність зобов'язань вищезазначених секторів

Продовження Додатку Е

Продовження Таблиці Е.1.

9	Валовий борг державного сектору	% від ВВП	60	відображає загальний валовий борг за номінальною вартістю, непогашений на кінець року, консолідований між секторами державного управління і всередині них
10	Рівень безробіття	3-х річна середня зміна, %	10	відстежує високі показники безробіття, допомагає краще зрозуміти потенційну серйозність макроекономічних дисбалансів, вказує на потенційний неправильний розподіл ресурсів і загальну відсутність можливостей адаптації в економіці
11	Загальні зобов'язання фінансового сектору, неконсолідовані	зміна на рік, %	16,5	відображають зміну всіх зобов'язань сектору фінансових корпорацій (депозити, боргові цінні папери, позики, акції, страхування, пенсії, похідні фінансові інструменти тощо)
Показники ринку праці				
12	Показник активності – % від загальної кількості населення віком 15-64 років	3-х річна середня зміна, %	-0,2	показує відсоток зайнятих і безробітних віком 15-64 років від загальної кількості населення того ж віку
13	Рівень довгострокового безробіття – % від активного населення віком 15-74 років	3-х річна середня зміна, %	0,5	демонструє кількість безробітних протягом 12 місяців або більше у відсотках від робочої сили
14	Рівень молодіжного безробіття – % від активного населення віком 15-24 років	3-х річна середня зміна, %	2,0	свідчить про рівень безробіття серед осіб віком 15-24 роки від робочої сили тієї ж вікової групи

Джерело: складено на основі [413]

Продовження Додатку Е

Таблиця Е.2.

Додаткові показники «Процедури макроекономічного дисбалансу» (МІР)

№	Показник	Одиниці вимірювання
1	Реальний ВВП	зміна на 1 рік, %
2	Капітальні вкладення в основний капітал	% від ВВП
3	Валові внутрішні витрати на НДДКР	% від ВВП
4	Чисте кредитування-запозичення	% від ВВП
5	Чистий зовнішній борг	% від ВВП
6	Прямі іноземні інвестиції в економіку, потоки	% від ВВП
7	Прямі іноземні інвестиції в економіку, запаси	% від ВВП
8	Сальдо чистого товарообігу енергоносіїв	% від ВВП
9	Реальні ефективні обмінні курси торгових партнерів Євросони	зміна на 3 роки, %
10	Умови торгівлі (товарами та послугами)	зміна на 5 років, %
11	Ефективність експорту по відношенню до розвинутих економік	зміна на 5 років, %
12	Частка експорту на ринку	зміна на 1 рік, %
13	Продуктивність праці	зміна на 1 рік, %
14	Валові непрацюючі позики вітчизняних та іноземних підприємств	% від валових позик
15	Ефективність витрат на одиницю праці у Євросоні	зміна на 10 років, %
16	Індекс цін на житло (2015 = 100), номінальний	зміна на 3 роки, %
17	Житлове будівництво	% від ВВП
18	Заборгованість сектору домогосподарств, консолідований	% від ВВП
19	Консолідований банківський леверидж, вітчизняні та іноземні підприємства	сукупні активи / загальний власний капітал
20	Зайнятість	зміна на 1 рік, %
21	Рівень активності	% від загальної кількості населення віком 15-64 років
22	Рівень довгострокового безробіття	% від активного населення віком 15-74 років
23	Рівень молодіжного безробіття	% від активного населення віком 15-24 років
24	Незайнята молодь (яка не працює і не навчається)	% від загальної кількості населення віком 15-24 років
25	Люди, яким загрожує бідність або соціальна ексклюзія (відчуження)	% від загальної кількості населення
26	Люди, яким загрожує бідність після соціальних трансфертів	% від загальної кількості населення
27	Матеріально незабезпечене населення	% від загальної кількості населення
28	Люди, які живуть у домогосподарствах з дуже низькою інтенсивністю праці	% від загальної кількості населення віком 0-59 років

Джерело: складено на основі [413]

Додаток Ж

Таблиця Ж.1.

Індекс крихкості держав у 2022 році

Бали	Країни	Рейтинг	Бали	Країни	Рейтинг
1	2	3	4	5	6
СТІЙКІ			СТАБІЛЬНІ		
<i>Висока стійкість</i>			<i>Висока стабільність</i>		
15.1	Фінляндія	179	30.9	Франція	162
15.6	Норвегія	178	31.0	Японія	161
17.1	Ісландія	177	31.9	Бельгія	160
17.5	Нова Зеландія	176	32.7	Південна Корея	159
18.1	Данія	175	34.7	Мальта	158
18.9	Швейцарія	174	35.2	Уругвай	157
			37.1	Словаччина	156
			37.7	Естонія	155
			37.9	Маврикій	154
			38.6	Литва	153
			39.1	Об'єднані Арабські Емірати	152
			39.9	Чехія	151
<i>Стійкість</i>			<i>Менша стабільність</i>		
20.0	Люксембург	173	40.6	Велика Британія	150
20.1	Канада	172	41.0	Коста-Ріка	149
20.8	Ірландія	171	42.2	Польща	148
20.9	Швеція	170	42.3	Катар	147
22.1	Нідерланди	169	42.6	Ізраїль	146
22.7	Австралія	168	42.8	Латвія	145
23.6	Німеччина	167	43.2	Чилі	144
25.4	Австрія	166	43.4	Італія	143
25.8	Сінгапур	165	44.4	Іспанія	142
27.5	Португалія	164	45.9	Барбадос	141
27.7	Словенія	163	46.6	США	140
			47.5	Панама	139
			47.9	Аргентина	138
			49.3	Хорватія	137
			49.5	Оман	136
			<i>Стабільність</i>		
			50.6	Багамські Острови	135
			50.8	Угорщина	133
			50.8	Румунія	133
			51.6	Болгарія	131
			51.6	Монголія	131
			52.2	Кувейт	130
			52.4	Тринідад і Тобаго	129
			54.2	Сейшельські острови	127
			54.2	Антигуа і Барбуда	127
			54.3	Гренада	126
			55.1	Бруней-Даруссалам	125
			55.8	Греція	124
			56.1	Ботсвана	123
			56.4	Малайзія	122
			56.7	Албанія	121
			56.9	Кіпр	120
			57.9	Чорногорія	119
			59.5	Казахстан	118

Продовження Додатку Ж
Продовження Таблиці Ж.1.

1	2	3	4	5	6
ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ			ТРИВОЖНІ		
Слабке застереження			Тривожність		
60.1	Куба	117	90.5	Буркіна-Фасо	29
60.8	Суринам	116	91.3	Ліван	27
60.9	В'єтнам	115	91.3	Гвінея-Бісау	27
61.4	Кабо-Верде	114	91.6	Венесуела	26
62.1	Ямайка	112	92.1	Уганда	25
62.1	Беліз	112	92.2	Конго (Республіка)	24
62.6	Північна Македонія	111	93.8	Ірак	23
62.8	Домініканська Республіка	110	94.3	Мозамбік	21
62.9	Намібія	109	94.3	Лівія	21
63.0	Гана	108	95.2	Нігер	20
64.2	Гайана	107	95.4	Бурунді	19
64.5	Молдова	105	95.9	Еритрея	18
64.5	Мальдіви	105	96.0	Камерун	17
64.8	Самоа	104	97.2	Нігерія	16
65.4	Парагвай	103	97.8	Зімбабве	15
66.5	Туркменістан	102	98.6	Малі	14
66.6	Індонезія	100	99.3	Ефіопія	13
66.6	Бахрейн	100	99.6	Гвінея	12
66.7	Габон	99	99.7	Гаїті	11
66.9	Китай	98			
67.0	Вірменія	97			
67.4	Бутан	96			
67.5	Саудівська Аравія	95			
67.8	Сербія	94			
68.2	Туніс	93			
68.6	Україна	92			
68.7	білорусь	91			
68.9	Фіджі	90			
69.1	Еквадор	89			
69.6	Узбекистан	88			
69.8	Перу	87			
Підвищене застереження			Висока тривожність		
70.0	Таїланд	86	100.0	М'янма	10
70.1	Марокко	85	105.7	Чад	9
70.3	Мексика	84	105.9	Афганістан	8
70.4	Сан-Томе і Прінсіпі	83	107.1	Судан	7
70.8	Сальвадор	82	107.3	Конго (Демокр. Республіка)	6
71.0	Мікронезія	81	108.1	Центральноафриканська Республіка	5
71.8	Грузія	80	108.4	Південний Судан	4
72.0	Південна Африка	79	108.4	Сирія	3
72.1	Сенегал	78			
72.2	Алжир	77			
72.5	Бенін	76			
72.6	росія	75			
73.0	Боснія і Герцеговина	74			
73.1	Азербайджан	73			
73.4	Болівія	72			
73.9	Бразилія	71			
75.0	Таджикистан	70			

Продовження Додатку Ж
Продовження Таблиці Ж.1.

1	2	3	4	5	6
75.3	Індія	69			
75.5	Лаос	68			
76.6	Джордан	67			
77.1	Киргизстан	66			
77.4	Лесото	65			
77.5	Гватемала	64			
77.7	Нікарагуа	63			
78.1	Туреччина	62			
78.2	Танзанія	61			
78.4	Колумбія	60			
78.6	Гамбія	59			
78.7	Гондурас	58			
79.3	Тимор-Лешті (Східний Тимор)	56			
79.3	Шрі-Ланка	56			
79.5	Папуа-Нова Гвінея	55			
Високе застереження			Дуже висока тривожність		
80.4	Есватіні	52	110.5	Сомалі	2
80.4	Соломонові острови	52	111.7	Ємен	1
80.4	Мадагаскар	52			
80.5	Філіппіни	50			
80.5	Камбоджа	50			
80.6	Непал	49			
81.3	Джибуті	48			
82.3	Коморські острови	47			
82.4	Сьєрра-Леоне	46			
83.0	Малаві	45			
83.6	Єгипет	42			
83.6	Замбія	42			
83.6	Того	42			
83.7	Руанда	41			
84.1	Іран	39			
84.1	Екваторіальна Гвінея	39			
84.5	Бангладеш	38			
85.6	Палестина	37			
87.9	Мавританія	36			
88.1	Ангола	35			
88.2	Кенія	33			
88.2	Ліберія	33			
89.1	Північна Корея	32			
89.6	Кот-д'Івуар	31			
89.7	Пакистан	30			

Джерело: складено на основі [363]

Структура та призначення показників Індексу крихкості держав (FSI)

ПОКАЗНИКИ ЗГУРТОВАНOSTI (Cohesion, C)	ПОЛІТИЧНІ ПОКАЗНИКИ (Political, P)
<i>C1: Апарат безпеки</i> (безпекові питання): довіра громадян до зовнішньої (повстанські рухи, перевороти, тероризм, загибель у боях тощо) та внутрішньої (кримінальні правопорушення, організована злочинність) безпеки. <i>C2: Фракційні еліти</i> (поведінка панівних еліт): розрізненість державних інституцій за етнічними, класовими, расовими чи релігійними ознаками, а також протистояння між панівними елітами, боротьба за владу, політична конкуренція, довіра до виборчих процесів та легітимність правлячого класу. <i>C3: Групові скарги</i> (питання соціальної нерівності): розбіжності між різними суспільними групами за соціальними чи політичними ознаками, зокрема щодо їхнього доступу до послуг чи ресурсів, включення у політичні процеси.	<i>P1: Легітимність держави:</i> репрезентативність і відкритість уряду (відкритість панівних еліт до прозорості, підзвітності та політичного представництва, або, навпаки, рівні корупції, спекуляції та маргіналізації, переслідування чи інше виключення опозиційних груп), його відносини з громадянами, рівень довіри населення до державних інституцій і процесів. <i>P2: Державні послуги:</i> виконання державою своїх функцій щодо надання суспільних послуг (охорона здоров'я, освіта, водопостачання та санітарія, транспортна інфраструктура, електроенергія, Інтернет), здатність захищати своїх громадян (послуги поліцейської служби). <i>P3: Права людини та верховенство права:</i> відносини між державою та її громадянами щодо захисту основних прав людини та дотримання принципів поваги і свободи.
ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ (Economic, E)	СОЦІАЛЬНІ ТА КРОСКУЛЬТУРНІ ПОКАЗНИКИ (Social, S)
<i>E1: Економічний спад:</i> закономірності економічного спаду в цілому та зростання групової нерівності, що вимірюються показниками ВВП на душу населення, валовим національним доходом, рівнем безробіття, інфляцією, державним боргом, рівнем бідності, банкрутством підприємств. <i>E2: Нерівномірний економічний розвиток:</i> економічна нерівність, яка виникає на основі расової, етнічної, релігійної відмінностей, на основі освіти, економічного статусу чи регіону (наприклад, поділ між містом і селом). <i>E3: Втеча людей і «відтік мізків»:</i> економічні наслідки міграції людського капіталу (з економічних чи політичних причин) для розвитку країни, зокрема добровільна чи вимушена еміграція середнього класу як економічно найбільш продуктивної верстви населення, професіоналів або інтелектуалів.	<i>S1: Демографічний тиск:</i> тиск на державу з боку громадян через різний доступ до життєво необхідних благ (до медичних послуг, безпечної води, продовольства, інших ресурсів), через демографічні диспропорції й неоднакові темпи старіння населення різних соціальних прошарків. <i>S2: Біженці та внутрішньо переміщені особи:</i> примусове переміщення великих груп людей через соціальні, політичні, екологічні чи інші причини, вимірювання кількості ВПО та біженців за країнами походження. <i>X1: Зовнішнє втручання:</i> вплив зовнішніх агентів (урядів, армій, розвідувальних служб, груп ідентичності, інших організацій) на внутрішні справи уразливої держави, що може вплинути на баланс влади або вирішення конфлікту; економічне втручання, що призводить до залежності (масштабні позики, проекти розвитку, іноземна допомога, постійна бюджетна підтримка, контроль фінансів, вплив на економічну політику держави), гуманітарне втручання (міжнародна миротворча місія)

Джерело: складено на основі [363]

Додаток И

Таблиця И.1.

**Перелік індикаторів та джерел вхідної інформації
за складовими економічної безпеки**

№	Найменування індикатора, од. виміру	Джерело вхідної інформації
1	2	3
1. Виробнича безпека		
1.1	Середнє співвідношення обсягів валової доданої вартості (ВДВ) промисловості України та окремих країн Європи, %	експрес-випуск «Валовий внутрішній продукт України» (видання Держстату), Середній курс гривні, Національний банк; Eurostat
1.2	Різниця індексу ВДВ промисловості України та Китаю, відсоткових пунктів	експрес-випуск «ВВП України» (Держстат); National Bureau of statistics of China
1.3	Різниця індексу пром.виробництва України та росії, відсоткових пунктів	експрес-випуск «Підсумки роботи промисл-сті України» (Держстат);
1.4	Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	статистичний бюлетень «Баланс основних засобів України» (видання Держстату)
1.5	Частка високо технолог. продукції в заг. обсязі реалізованої пром.продукції, %	експрес-випуск «Обсяг реалізованої пром. продукції та індекс обороту в Україні»
1.6	Трудомісткість промислового виробництва, %	Витрати на персонал на підприємствах за їх розмірами та видами ек. діяльності, Держстат
1.7	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	Рентабельність операційної діяльності підприємств за видами ек. діяльності, Держстат
1.8-1.10	Обсяг виконаних будівельних робіт до 1990 року; Ступінь зносу осн. засобів у будівництві; Рентабельність операційної діяльності підприємств будівництва, %	експрес-випуск «Виконання будівельних робіт», стат. бюлетень «Баланс осн. засобів України», Рентабельність операц. діяльності підприємств за видами екон. діяльності (Держстат)
1.11	Ступінь зносу основних засобів на підприємствах транспорту та зв'язку, %	статистичний бюлетень «Баланс основних засобів України» (видання Держстату)
1.12	Рентабельність опер.діяльності підприємств транспорту та зв'язку, %	Рентабельність операційної діял-ті підприємств за видами економічної діяльності, Держстат
1.13	Урожайність осн. зернових культур, ц з 1 га площі збирання	Стат. бюлетень «Збирання врожаю с/г культур та проведення ін. польових робіт» (Держстат)
1.14	Середній річний удій молока від однієї корови, кг	статистичний бюлетень "Стан тваринництва в Україні" (видання Держстату)
1.15	Ступінь зносу основних засобів у с/г, мисливстві, лісовому господарстві, %	статистичний бюлетень "Баланс основних засобів України" (видання Держстату)
1.16	Співвідношення імпоротної ціни на газ в Україні та Європі, разів	Ex-Im окремих видів товарів за країнами світу, Зовнішньоек. діяльність, Держстат; МВФ
2. Демографічна безпека		
2.1	Чисельність наявного населення, відсотків до рівня 1990 року	експрес-випуск «Демографічна ситуація в Україні» (видання Держстату)
2.2	Очікувана тривалість життя при народженні, років	демографічний щорічник «Населення України» (видання Держстату)

Продовження Додатку И
Продовження Таблиці И.1.

1	2	3
2.3	k дитячої смертності (померло дітей віком до 1 року), на 1 тис. народжених	експрес-випуск «Демографічна ситуація в Україні» (видання Держстату)
2.4	Коефіцієнт природного приросту, на 1 тис. осіб наявного населення	експрес-випуск «Демографічна ситуація в Україні» (видання Держстату)
2.5	Частка населення похилого віку в заг. чисельності населення, % (k старіння)	Статистичний щорічник України, розділ «Населення» (видання Держстату)
2.6	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	експрес-випуск «Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня відповідного року» (видання Держстату)
2.7	Загальний k міграційного приросту, скорочення (-) (на 10 тис. осіб)	експрес-випуск «Демографічна ситуація в Україні» (видання Держстату)
3. Енергетична безпека		
3.1	Частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів, %	експрес-випуск «Енергетичний баланс України» (видання Держстату)
3.2	Рівень імпоротної залежності за у заг. постачанні первинної енергії, %	експрес-випуск «Енергетичний баланс України» (видання Держстату)
3.3	Частка імпорту палива з однієї країни (компанії) у заг. обсязі його імпорту, %	Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу, Держстат
3.4	Знос осн. виробн. фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	статистичний бюлетень «Основні засоби України» (видання Держстату)
3.5	Відношення інвестицій у підприємства паливно-енерг. комплексу до ВВП, %	експрес-випуски «Капітальні інвестиції в Україні» і «ВВП України» (видання Держстату)
3.6	Енергоємність ВВП, кг умовного палива/гривень	розрахунки Держенергоефективності відповідно до Методики розрахунку енергоємності
3.7	Запаси природного газу, місяців споживання	Звіт про залишки і використання енергетичних матеріалів та продуктів перероблення нафти
3.8	Запаси кам'яного вугілля, місяців споживання	Використання енергетичних матеріалів та продуктів перероблення нафти, Держстат
3.9	Частка відновлювальних джерел у заг. постачанні первинної енергії, %	експрес-випуск «Енергетичний баланс України» (видання Держстату)
3.10	Частка втрат при транспортуванні та розподіленні енергії, %	експрес-випуск «Енергетичний баланс України» (видання Держстату)
4. Зовнішньоекономічна безпека		
4.1	Відкритість економіки, %	Платіжний баланс і зовнішній борг України; Середній курс гривні, Національний банк; експрес-випуск «ВВП України» (Держстат)
4.2	Коефіцієнт покриття експортом імпорту, разів	Платіжний баланс і зовнішній борг України (видання Національного банку)
4.3	Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів, %	Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами, Держстат

Продовження Додатку И
Продовження Таблиці И.1.

1	2	3
4.4	Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів, %	Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами, Держстат
4.5	Питома вага провідного товару в заг. обсязі експорту товарів, %	Товарна структура зовнішньої торгівлі, Держстат
4.6	Питома вага провідного товару без енергетичного імпорту в заг. обсязі Ім, %	Товарна структура зовнішньої торгівлі, Держстат
4.7	Питома вага сировинного Ех пром-сті в заг. обсязі експорту товарів, %	Товарна структура зовнішньої торгівлі, Держстат
4.8	Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, %	Платіжний баланс і зовнішній борг України (НБУ); Таблиця «витрати-випуск», Держстат
4.9	Індекс умов торгівлі (ціновий), %	Зовнішньоекономічна діяльність, Держстат
4.10 4.11	Завантаженість транзитних потужностей нафтотрансп. і газотранспорт систем, %	Статистична інформація, Міненерговугілля; Нац. акціонерна компанія «Нафтогаз України»
5. Інвестиційно-інноваційна безпека		
5.1	Валове нагромадження осн. капіталу, %Y	експрес-випуск «ВВП України» (Держстат)
5.2	Відношення вартості нововведених осн. засобів до обсягу кап.інвестицій, %	стат. бюлетень «Баланс осн.засобів України», «Капітальні інвестиції в Україні» (Держстат)
5.3	Інтегральний індекс інвестиційної сприятливості бізнес-середовища, %	«Doing Business»; Європейська Бізнес Асоціація та ін.
5.4	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	Плат. баланс і зовнішній борг України (НБУ); експрес-випуск «ВВП України» (Держстат)
5.7	Розмір економіки України, % до світового ВВП	експрес-випуск «ВВП України», Середній курс гривні, Національний банк; UNCTADstat
5.14	Частка осіб, які за останні 12 місяців користувалися послугами Інтернету (обстеження домогосподарств), %	доповідь «Соціально-економічне становище домогосподарств України» (вибіркове обстеження) (видання Держстату)
6. Макроекономічна безпека		
6.1	Різниця між індексами продуктивності праці в Україні та реальної середньомісячної заробітної плати, відсоткових пунктів	розрахунки Мінекономрозвитку відповідно до Тимчасових метод. рекомендацій розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами ек. діяльності (наказ 26.12.2008 № 916)
6.2	Рівень «тінізації» економіки, % ВВП	розрахунки Мінекономрозвитку відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки (наказ від 18.02.2009 № 123)
6.3	Сальдо поточного рахунку платіжного балансу України, % ВВП	Динаміка платіжного балансу; Сер. курс гривні, НБУ; «ВВП України» (Держстат);
6.4	Рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці), %	експрес-випуск «Економічна активність населення» (видання Держстату)
6.5	Рівень тривалого безробіття (понад 12 міс.), % до заг. чисельності безробітних	статистичний збірник «Економічна активність населення України» (видання Держстату)

Продовження Додатку И
Продовження Таблиці И.1.

1	2	3
6.6	Різниця темпів зростання ВВП України та економік країн, що розвиваються, %	експрес-випуск «ВВП України» (Держстату; World economic outlook, МВФ)
6.7	Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	експрес-випуск «Індекси цін» (видання Держстату)
6.8	Відношення наявного доходу населення до ВВП, %	експрес-випуск «Доходи та витрати населення України» та «ВВП України» (Держстат)
6.9	Схильність населення до заощаджень, %	експрес-випуск «Доходи та витрати населення України» (видання Держстату)
6.10	Відношення обсягів зарплати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів	експрес-випуск «Доходи та витрати населення України» (видання Держстату)
6.11	Відношення ВВП на одну 1 в Україні до середнього значення в країнах ЄС-27, %	експрес-випуск «ВВП України» та «Демографічна ситуація в Україні» (Держстат),
6.12	Зайнятість населення в неформ. секторі, % до заг.чисельності зайнятих	доповідь «Ринок праці» (видання Держстату)
7. Продовольча безпека		
7.1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	стат. збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України»
7.2-7.8	Співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса, молока, яєць, цукру, олії, картоплі, овочів, зерна на 1 особу, %	стат. збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України»
7.9	Виробництво зерна на одну особу на рік, тонн	стат. збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України»
7.10	Рівень запасів зернових культур на кінець періоду, % до споживання	стат.бюлетень «Наявність і надходження зернових та олійних культур на підприємства»
7.11	Частка продажу імпортованих прод. товарів через торг. мережу підприємств, %	Частка продажу споживчих товарів, вироблених в Україні, через торг. мережу підприємств,
8. Соціальна безпека		
8.1	Частка населення із середньодушовими заг. доходами у місяць, нижчими 75% медіанного рівня заг. доходів, %	Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження)»
8.2	Відношення середньоміс. номінальної зар.плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів	експрес-випуск «Стан виплати зар.плати»; Закон України про Державний бюджет України на відповідний рік
8.3	Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів; Закон України про Державний бюджет України на відповідний рік
8.4	Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт), разів	Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)»

Продовження Додатку И
Продовження Таблиці И.1.

1	2	3
8.5	Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах, %	Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України»
8.6	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % ВВП	Виконання зведеного і державного бюджетів, Мінфін; експрес-випуск «ВВП України»
8.7	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % ВВП	Виконання зведеного і державного бюджетів / Мінфін; експрес-випуск «ВВП України»
8.8-8.9	Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб / хворих на активний туберкульоз, осіб на 100 тис. осіб населення	Статистичний щорічник України, розділ «Охорона здоров'я та соціальна допомога» (видання Держстату)
8.10	Заг. чисельність учнів денних загально-освітніх навчальних закладів, % до заг. чисельності пост. населення 6 - 17 рр	статистичний бюлетень «Загальноосвітні навчальні заклади України» (видання Держстату)
8.11	Сума несплаченої зар. плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, %	експрес-випуски «Стан виплати заробітної плати» та «Кількість, робочий час та оплата праці найманих працівників» (Держстат)
8.12	Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення)	статистичний збірник «Соціальні індикатори рівня життя населення» (видання Держстату)
8.13	Рівень зайнятості населення 15 - 70 рр., % населення відповідної вікової групи	Статистичний щорічник України, розділ «Зайнятість населення» (видання Держстату)
8.14	Відношення середньомісячної зарплати за годину в ЄС-27 та в Україні, разів	Labour cost index-recent trends, Євростат; стат.збірник «Праця України», Держстат; НБУ
8.15	Відношення сер. вартості 1 кв. метра заг. площі житла до сер.зарплати, разів	експрес-випуск «Кількість, робочий час та оплата праці найманих працівників» (Держстат)
9. Фінансова безпека		
9.1. Банківська безпека		
9.1.1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в заг. обсязі кредитів, %	Основні показники діяльності банків України, Національний банк
9.1.2	Співвідношення банківських кредитів та депозитів в іноземній валюті, %	Грошово-кредитна статистика, Національний банк
9.1.3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	Грошово-кредитна статистика, НБУ
9.1.4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів та депозитів, разів	Грошово-кредитна статистика, Національний банк
9.1.5	Рентабельність активів, %	Осн.показники діяльності банків України, НБУ
9.1.6	Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, %	Звітна форма та довідкові дані з компіляції індикаторів фінансової стійкості, НБУ
9.1.7	Частка активів 5 найбільших банків у заг. активах банківської системи, %	Дані фінансової звітності банків України, Національний банк
9.2. Безпека небанківського фінансового ринку		
9.2.1	Рівень проникнення страхування, %	Осн.показники страх. ринку, Нацкомфінпослуг

Продовження Додатку И
Продовження Таблиці И.1.

1	2	3
9.2.2	Рівень капіталізації лістингових компаній, % ВВП	Звіт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, НКЦПФР
9.2.3	Рівень волатильності індексу ПФТС, кількість критичних відхилень (-10 %)	Індекс ПФТС (Першої фондової торговельної системи), ПФТС
9.2.4	Частка надходжень страхових премій 3х найб.страх. компаній у заг. обсязі, %	Основні показники страхового ринку, Нацкомфінпослуг
9.3. Боргова безпека		
9.3.1	Відношення обсягу державного та гарант-ого державою боргу до ВВП, %	Стат. матеріали по стану держ. боргу України, Мінфін; експрес-випуск «ВВП України»
9.3.2	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Валовий зовнішній борг України; експрес-випуск «ВВП України», Середній курс гривні,
9.3.5	Відношення обсягу оф.міжнар. резервів до обсягу валового зовнішн. боргу, %	Огляд депозитних корпорацій, Національний банк; Валовий зовнішній борг України, НБУ
9.4. Бюджетна безпека		
9.4.1	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	Показники виконання Держ.бюджету України, Мінфін; експрес-випуск «ВВП України»
9.4.2	Дефіцит/профіцит бюджетних та позабюджетних фондів, % до ВВП	Показники виконання Держ. бюджету України, Мінфін; World economic outlook, МВФ
9.4.3	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	World economic outlook, Міжнародний валютний фонд; експрес-випуск «ВВП України», Держстат
9.4.4	Відношення обсягу заг. платежів з обслуговування держ.боргу до доходів	Показники виконання Державного бюджету України, Мінфін
9.5. Валютна безпека		
9.5.1	Індекс зміни оф. курсу нац.грош. одиниці до долара США, сер. за період	Середній курс гривні, Національний банк
9.5.3	Валові міжнар.резерви, місяців імпорту	Монетарний огляд, Національний банк
9.5.4	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, %	Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України), НБУ
9.5.5	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд. доларів США	Основні тенденції валютного ринку, Національний банк
9.5.6	Рівень доларизації грошової маси, %	Огляди депозитних корпорацій, НБУ
9.6. Грошово-кредитна безпека		
9.6.1	Питома вага готівки поза банками в заг.обсязі грошової маси (M0/M3), %	Огляди депозитних корпорацій, Національний банк
9.6.4	Частка споживчих кредитів у загальній структурі кредитів, наданих резидентам	Кредити, надані депозитними корпораціями, Національний банк
9.6.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів, %	Кредити, надані депозитними корпораціями; Середній курс гривні, Національний банк

Джерело: складено на основі [165]

Додаток К

Таблиця К.1.

**Освітня інклюзія: забезпечення всеохопної і справедливої якісної освіти
та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх**

№	Обґрунтування й конкретизація мети 4 Цілей сталого розвитку: якісна освіта
4.1	До 2030 р. забезпечити, щоб всі дівчатка і хлопчики завершували здобуття безкоштовної, рівноправної, якісної початкової і середньої освіти, що дозволяє домогтися затребуваних і ефективних результатів навчання
4.2	До 2030 року забезпечити всім дівчаткам і хлопчикам доступ до якісних систем розвитку, догляду та дошкільного навчання дітей молодшого віку, щоб вони були готові до здобуття початкової освіти
4.3	До 2030 року забезпечити для всіх жінок і чоловіків рівний доступ до недорогої та якісної професійно-технічної та вищої освіти, у тому числі університетської
4.4	До 2030 року істотно збільшити число молодих і дорослих людей, які володіють затребуваними навичками, у тому числі професійно-технічними, для працевлаштування, отримання гідної роботи та занять підприємницькою діяльністю
4.5	До 2030 року ліквідувати гендерну нерівність у сфері освіти, забезпечити рівний доступ до освіти та професійно-технічної підготовки всіх рівнів для уразливих груп населення, у т.ч. інвалідів, представників корінних народів і дітей, які перебувають у вразливому становищі
4.6	До 2030 року забезпечити, щоб всі молоді люди і значна частка дорослого населення (чоловіків і жінок) вміли читати, писати і рахувати
4.7	До 2030 року забезпечити, щоб усі учні здобували знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у тому числі через навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і внеску культури у сталий розвиток
4.a	Створювати й удосконалювати навчальні заклади, що враховують інтереси дітей, особливі потреби інвалідів і гендерні аспекти, та забезпечити безпечне, вільне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективне середовище навчання для всіх
4.b	До 2020 року значно збільшити в усьому світі кількість стипендій, які надаються країнам, що розвиваються, особливо найменш розвиненим країнам, малим розвитковим острівним державам, й африканським країнам, для здобуття вищої освіти, включаючи професійно-технічну освіту і навчання з питань інформаційно-комунікаційних технологій, технічні, інженерні та наукові програми, у розвинених країнах та інших розвиткових країнах
4.c	До 2030 року значно збільшити кількість кваліфікованих учителів, у тому числі через міжнародне співробітництво, у підготовці вчителів у країнах, що розвиваються, особливо в найменш розвинених країнах і малих розвиткових острівних державах

Джерело: складено на основі [24; 369]

**Інклюзія у медицині: забезпечення здорового способу життя
та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці**

№	Обґрунтування й конкретизація мети 3 Цілей сталого розвитку: здоровий спосіб життя
3.1	До 2030 року знизити глобальний коефіцієнт материнської смертності до менш ніж 70 випадків на 100 000 живонароджених
3.2	До 2030 року покласти край смертності, якій можна запобігти, новонароджених і дітей віком до 5 років, зменшення неонатальної смертності до не більше як 12 випадків на 1000 живонароджених, а смертності у віці до 5 років – до не більше ніж 25 випадків на 1000 живонароджених
3.3	До 2030 року покласти край епідеміям СНІДу, туберкульозу, малярії та тропічних хвороб, забезпечити боротьбу з гепатитом, із захворюваннями, що передаються через воду, з іншими інфекційними захворюваннями
3.4	До 2030 року зменшити на третину передчасну смертність від неінфекційних захворювань через профілактику і лікування, підтримувати психічне здоров'я
3.5	Покращувати профілактику та лікування залежності від психоактивних речовин, у тому числі зловживання наркотичними засобами й алкоголем
3.6	До 2020 року у всьому світі вдвічі скоротити кількість смертей і травм унаслідок дорожньо-транспортних пригод
3.7	До 2030 року забезпечити загальний доступ до послуг з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи послуги з планування сім'ї, інформування та просвіту, урахування питань охорони репродуктивного здоров'я в національних стратегіях і програмах
3.8	Забезпечити загальне охоплення послугами охорони здоров'я, у тому числі захист від фінансових ризиків, доступ до якісних основних медико-санітарних послуг і до безпечних, ефективних, якісних і недорогих основних лікарських засобів і вакцин для всіх
3.9	До 2030 року істотно скоротити кількість випадків смерті та захворювання в результаті впливу небезпечних хімічних речовин, забруднення й отруєння повітря, води і ґрунтів
3.a	Активізувати, за необхідності, імплементацію Рамкової конвенції Всесвітньої організації охорони здоров'я із боротьби проти тютюну у всіх країнах
3.b	Сприяти дослідженням і розробкам вакцин і лікарських препаратів для лікування інфекційних та неінфекційних хвороб, які насамперед стосуються країн, що розвиваються, забезпечувати доступність недорогих основних лікарських засобів і вакцин
3.c	Істотно збільшити фінансування охорони здоров'я; набір, розвиток, професійну підготовку та утримання медичних кадрів у країнах, що розвиваються, особливо в найменш розвинених країнах і малих розвиткових острівних державах
3.d	Нарощувати потенціал усіх країн, особливо країн, що розвиваються, у сфері раннього попередження, зниження ризиків і регулювання національних і глобальних ризиків для здоров'я

Джерело: складено на основі [24; 369]

Інклюзія у медицині: рівні надання медичних послуг

Рівні медичних послуг	Характеристика медичних послуг
Первинний рівень	надається в амбулаторіях загальної практики, сільських лікарських амбулаторіях – сімейної медицини, центрах первинної медико-санітарної допомоги. Первинна лікарська медична допомога включає: експрес-діагностику, визначення маршрутів пацієнтів для надання вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги та санаторно-курортного лікування, лікування основних найпоширеніших захворювань, травм і отруєнь, профілактичні заходи
Вторинний спеціалізований рівень	передбачає спеціалізовані медичні послуги, що у плановому порядку та у невідкладних (екстрених) випадках надаються в амбулаторних умовах та в лікарнях. Лікарні, які надають вторинну медичну допомогу, поділяють на п'ять типів: 1. <i>лікарня інтенсивної допомоги</i> – надання цілодобової медичної допомоги хворим з гострими станами, що потребують високої інтенсивності лікування та догляду (наприклад, інфаркт міокарда, інсульт, гостра кровотеча тощо). Ресурсне забезпечення лікарень цього типу потребує інтенсивних технологій, спеціалізованого, діагностичного та лікувального обладнання, наявності служби реанімації та інтенсивної терапії, служби екстреної діагностики; 2. <i>лікарня планового лікування хронічних хворих</i> – проведення повторних курсів терапії або доліковування з використанням стандартних схем лікування; 3. <i>лікарня відновного лікування</i> – відновлення функцій після захворювань чи травм, з метою попередження інвалідності та/або реабілітації інвалідів, які потребують спеціального обладнання (фізіотерапевтичного, тренажерів для лікувальної фізкультури тощо); 4. <i>хоспіси</i> – надання паліативної допомоги та психологічної підтримки термінальним (безнадійно) хворим, наявність спеціального оснащення для надання допомоги і догляду, спеціально підготовленого, переважно сестринського, персоналу, широке залучення волонтерів; 5. <i>лікарня медико-соціальної допомоги</i> – догляд та надання соціальної і паліативної допомоги хронічним хворим, мінімальне забезпечення діагностичним та лікувальним обладнання, спеціально підготовлений середній медичний персонал та соціальні працівники
Третинний високо-технологічний рівень	передбачає діагностичні та лікувальні медичні послуги, які недоступні на рівні первинної та вторинної (спеціалізованої) допомоги, і надається з використанням високотехнологічного обладнання за направленням служб вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги. Клінічна база закладу третинної медичної допомоги передбачає її використання для проведення пріоритетних наукових досліджень та до- і післядипломної підготовки медичних працівників

Джерело: складено на основі [249]

Додаток Л

Таблиця Л.1.

Підходи до визначення змісту соціального підприємництва

Ідентифікація підходу	Автори (розробники)	Основні ознаки соціального підприємництва	Обмеження підходу
З позицій широкого тлумачення змісту	Дж. Віравардена, Г. Морт, А. Фоулер, Е. Шоу (пов'язані з діяльністю «Центру з поліпшення соціального підприємництва»)	Охоплює діяльність широкого кола організацій, а саме: • державних соціальних організацій; • традиційних бізнес-організацій, які завжди мають соціальну складову; • недержавних неприбуткових організацій, спрямованих на досягнення соціальних цілей	Не акцентуються особливі ознаки соціального підприємництва, воно ототожнюється з будь-якою діяльністю, яка має соціальний ефект
Комбінований (комерційно-соціальний) підхід	А. Макміллан, Дж. Робінсон, Я. Рогалін	Охоплює діяльність, яка орієнтована на досягнення не лише соціальних, але й комерційних результатів	Дає відповідь на питання, у якому поєднанні відбувається соціальна діяльність, але не розкриває власне зміст соціального підприємництва
Інноваційний підхід	Дж. Вей-Скіллерн, С. Вурро, Дж. Мейр, Е. Нобоа, Е. Остін, Ф. Перріні, Х. Стівенсон	Є частиною діяльності інноваційних підприємств, які зазвичай спрямовуються на вирішення соціальних проблем	Не акцентується можливість досягнення соціальних цілей неінноваційними підприємствами
Проблемно-орієнтований підхід	К. Лідбітер, аналітики «Фонду Шваба»	Є діяльністю, соціальні результати якої спрямовані на певну соціальну групу - людей з інвалідністю, безхатченків тощо – або на вирішення загальних соціальних проблем, пов'язаних з екологією, енергетикою тощо	Як різновид широкого підходу, не акцентує на особливостях соціального підприємництва, лише виокремлюючи результат його діяльності та споживачів цих результатів

Джерело: складено на основі [81, С.261; 263]

Додаток М

Анкета опитування підприємців СПМСПП України на тему:
«Підприємницька діяльність та соціальна інклюзія»

Розділ 1 з 2

Опитування на тему: «Підприємницька діяльність та соціальна інклюзія»

В I U ↺ ↻

Шановні панове підприємці!

Ця анкета є частиною дослідження, яке присвячене ролі соціальної інклюзії у макроекономічній стабілізації національної економіки України.

Ваш внесок у це дослідження дуже важливий, оскільки допоможе краще зрозуміти **мотивацію і застереження вітчизняних підприємців щодо діяльності на інклюзивній основі, зокрема в умовах війни.**

Час, який ви витратите на опитування, не перевищуватиме 5-7 хвилин. Відповіді є анонімними та конфіденційними. Результати дослідження будуть використані лише в узагальненому вигляді.

Щиро дякуємо за Вашу участь у дослідженні!

Після розділу 1 Перейти до наступного розділу

Розділ 2 з 2

Опитування на тему: «Підприємницька діяльність та соціальна інклюзія»

Назвіть, до якого виду належить Ваше підприємство: *

☐ фізична особа-підприємець (ФОП)

☐ товариство

☐ корпорація

☐ мікропідприємство

☐ мале підприємство

☐ середнє підприємство

☐ соціальне підприємство

☐ Інше...

Назвіть сферу Вашої діяльності: *

☐ промисловість

☐ сільське господарство

☐ оптова торгівля

☐ роздрібна торгівля

☐ фінансова діяльність

☐ транспорт

☐ сфера послуг

☐ інформаційно-комунікаційні технології

☐ Інше...

Продовження Додатку М

Зазначте область, в якій Ви здійснюєте підприємницьку діяльність: * ☐ Вінницька ☐ Волинська ☐ Дніпропетровська ☐ Донецька ☐ Житомирська ☐ Закарпатська ☐ Запорізька ☐ Івано-Франківська ☐ Київська ☐ Кіровоградська ☐ Луганська ☐ Львівська ☐ Миколаївська ☐ Одеська ☐ Полтавська ☐ Рівненська ☐ Сумська ☐ Тернопільська ☐ Харківська ☐ Херсонська ☐ Хмельницька ☐ Черкаська ☐ Чернігівська ☐ м. Київ ☐ всі області України ☐ Україна і закордон	Визначте ступінь розуміння Вами змісту наведених далі понять: * <table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Цілком розумію</th> <th>Частково розумію</th> <th>Скоріше не розум...</th> <th>Абсолютно не ро...</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Безбар'єрність</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Дискримінація</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Соціальна інклюз...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Соціальна екскл...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Депривація</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> </tbody> </table> Зазначте, які з груп осіб є зайнятими у Вашому бізнесі та якою, приблизно, є частка цих осіб: * <table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>0%</th> <th>1-10%</th> <th>11-25%</th> <th>26-50%</th> <th>51-75%</th> <th>76-100%</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Молодь без...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Особи пенсі...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Колишні вій...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Особи з інв...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Внутрішньо...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> <tr> <td>Маломобіл...</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> <td>☐</td> </tr> </tbody> </table> Визначте, як, на Ваш погляд, впливають на економічні результати діяльності Вашого підприємства групи осіб, про які Вас запитували у попередньому (5-му) питанні: ☐ впливають позитивно ☐ впливають негативно ☐ позитивний та негативний вплив є, приблизно, однаковим ☐ важко відповісти Визначте, як впливають на психологічний клімат у колективі Вашого підприємства групи осіб, про які Вас запитували у попередньому (5-му) питанні: ☐ впливають позитивно ☐ впливають негативно ☐ позитивний та негативний вплив є, приблизно, однаковим ☐ важко відповісти		Цілком розумію	Частково розумію	Скоріше не розум...	Абсолютно не ро...	Безбар'єрність	☐	☐	☐	☐	Дискримінація	☐	☐	☐	☐	Соціальна інклюз...	☐	☐	☐	☐	Соціальна екскл...	☐	☐	☐	☐	Депривація	☐	☐	☐	☐		0%	1-10%	11-25%	26-50%	51-75%	76-100%	Молодь без...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Особи пенсі...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Колишні вій...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Особи з інв...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Внутрішньо...	☐	☐	☐	☐	☐	☐	Маломобіл...	☐	☐	☐	☐	☐	☐
	Цілком розумію	Частково розумію	Скоріше не розум...	Абсолютно не ро...																																																																												
Безбар'єрність	☐	☐	☐	☐																																																																												
Дискримінація	☐	☐	☐	☐																																																																												
Соціальна інклюз...	☐	☐	☐	☐																																																																												
Соціальна екскл...	☐	☐	☐	☐																																																																												
Депривація	☐	☐	☐	☐																																																																												
	0%	1-10%	11-25%	26-50%	51-75%	76-100%																																																																										
Молодь без...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										
Особи пенсі...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										
Колишні вій...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										
Особи з інв...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										
Внутрішньо...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										
Маломобіл...	☐	☐	☐	☐	☐	☐																																																																										

Продовження Додатку М

Визначте, залученню якої групи осіб з однаковою кваліфікацією Ви б надали найбільшу перевагу (перевагу 1) при наймі на роботу: ☐ Молодь без досвіду роботи ☐ Особи пенсійного віку ☐ Колишні військовослужбовці та ветерани війни ☐ Особи з інвалідністю ☐ Внутрішньо переміщені особи (ВПО) ☐ Маломобільні групи (вагітні жінки, працівники з дітьми дошкільного віку та ін.)	Визначте, залученню якої групи осіб з однаковою кваліфікацією Ви б надали перевагу 2 при наймі на роботу: ☐ Молодь без досвіду роботи ☐ Особи пенсійного віку ☐ Колишні військовослужбовці та ветерани війни ☐ Особи з інвалідністю ☐ Внутрішньо переміщені особи (ВПО) ☐ Маломобільні групи (вагітні жінки, працівники з дітьми дошкільного віку та ін.)
Визначте, залученню якої групи осіб з однаковою кваліфікацією Ви б надали перевагу 3 при наймі на роботу: ☐ Молодь без досвіду роботи ☐ Особи пенсійного віку ☐ Колишні військовослужбовці та ветерани війни ☐ Особи з інвалідністю ☐ Внутрішньо переміщені особи (ВПО) ☐ Маломобільні групи (вагітні жінки, працівники з дітьми дошкільного віку та ін.)	Що із зазначеного ви пропонуєте своїм працівникам: ☐ гнучкий графік роботи ☐ дистанційна робота ☐ інклюзивна інфраструктура (пандуси, ліфти для осіб з обмеженими можливостями тощо) ☐ спеціально облаштоване робоче місце під потреби працівників ☐ навчання / перекваліфікація / підвищення кваліфікації ☐ соціальні пакети ☐ Інше...
Назвіть фактори, які найбільше заважають Вам здійснювати підприємницьку діяльність в Україні в умовах повномасштабної війни (оберіть не більше 3-х варіантів відповіді): ☐ безпекові фактори (воєнні загрози) ☐ чинна система податків ☐ брак кредитних ресурсів ☐ брак професійних кадрів ☐ брак власної освіти ☐ корупція в органах державної влади та бюрократичні перепони ☐ логістичні проблеми ☐ скорочення внутрішнього попиту ☐ недосконала судова система ☐ Інше...	Назвіть фактори, які мотивують Вас залишатися в українському бізнесі в умовах повномасштабної війни (оберіть не більше 3-х варіантів відповіді): ☐ інтерес до власної справи ☐ віра в себе, бажання самореалізуватися в обраній сфері (галузі) ☐ патріотизм, бажання працювати на своїй землі ☐ налагодженість зв'язків із постачальниками і споживачами ☐ психологічний комфорт (те, що називають «Work-life balance») ☐ здатність працювати в кризових умовах та набути стресостійкості ☐ впевненість в перспективності української економіки ☐ Інше...

Джерело: складено самостійно на основі Google-опитування підприємців СПМСПП України

Додаток Н

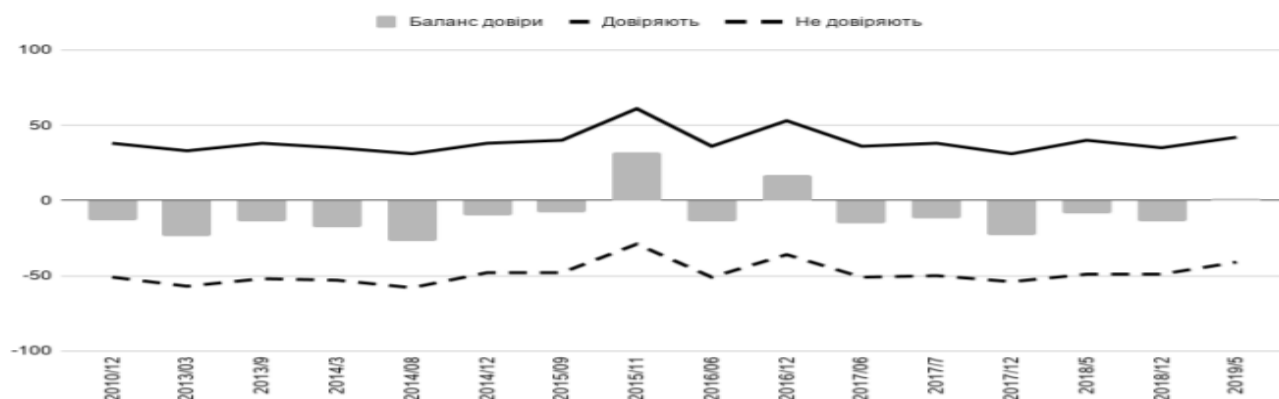

Рис.Н.1. Динаміка рівня довіри до громадських об'єднань в Україні впродовж 2010-2019 рр. , %

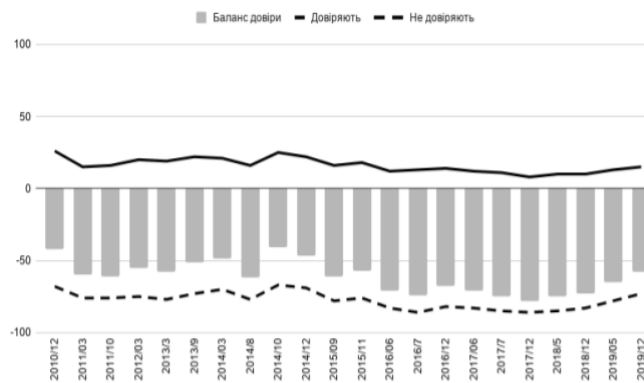
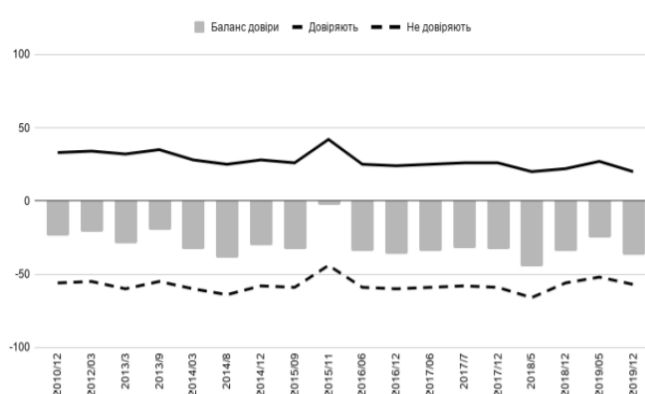

Рис.Н.2.а. Динаміка рівня довіри до професійних спілок
Рис.Н.2.б. Динаміка рівня довіри до політичних партій
Рис.Н.2. Динаміка рівня довіри до професійних спілок і політичних партій в Україні впродовж 2010-2019 рр. , %

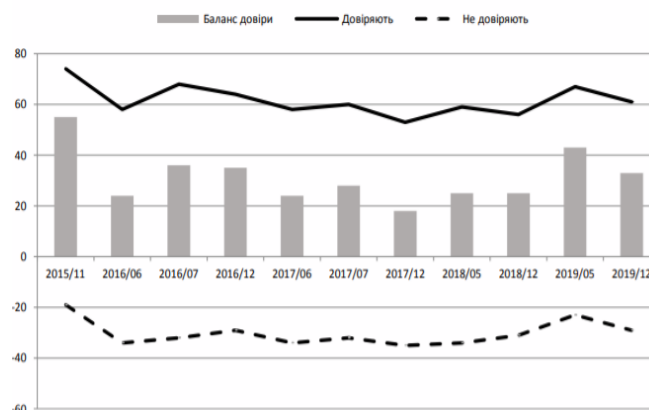
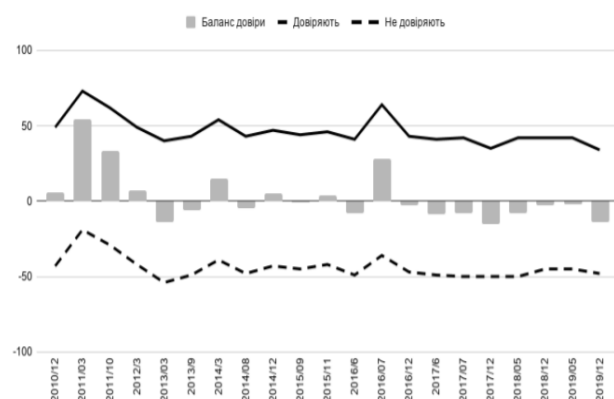

Рис.Н.3.а. Динаміка рівня довіри до релігійних організацій
Рис.Н.3.б. Динаміка рівня довіри до волонтерських організацій
Рис.Н.3. Динаміка рівня довіри до релігійних і волонтерських організацій в Україні впродовж 2010-2019 рр. , %

Джерело: [5].

Основні підходи до виділення середнього класу (СК)

Підхід	Характеристика середнього доходу	Критерії виділення	Методологічні обмеження
1	2	3	4
Маркетинговий	Відносно високий рівень життєвих стандартів і споживання (ключовий предмет дискусії: «скільки і чого» повинна мати особа, щоб її можна було розглядати як представника СК)	Рівень душевого доходу або володіння певною кількістю дороговартісного майна	Мають обмежені евристичні можливості і не дозволяють виділити гомогенні соціальні групи, в т.ч. той СК (а не просто середні верстви), який міг би розглядатися як елемент реальної соціальної структури суспільства
Суб'єктивний (має в т.ч. політичне значення)	Ідентифікаційно-психологічні характеристики особи, що впливають на її соціальне самовідчуття та соціально-політичний настрій та поведінку	Самоідентифікація, «самозарахування» себе до середнього класу, власні оцінки свого соц.статусу	
Ресурсний	• Специфіка обсягу, типу та структури активів («ресурсів» або «капіталів»), якими володіє та чи інші особа. • Специфіка активів, на які отримуються доходи, визначає структурні позиції представників різних класів. • Три підгрупи СК, що володіють різними ресурсами: Підприємці (економічний актив); Менеджери (адміністративний актив); Професіонали (культурний актив)	• Обсяг, тип, структура капіталу, яким володіє особа, домогосподарство чи клас. • Типи ресурсів, якими вони володіють. • Сукупність ресурсів та влади: Економічний к-л; Соціальний к-л; Культурний к-л; Владний капітал; Символічний к-л	Середній клас «розмивається», зникає єдиний цілісний об'єкт дослідження, розподіляючись на підкласи. У межах ресурсного підходу ускладнене визначення класової належності пенсіонерів та інших економічно неактивних громадян
Комплексний	Характеристики, пов'язані з культурним рівнем СК, його поведінкових особливостей, визначених характеристиками соціал.-профес. статусу. Функції: «Стабілізатор» соціально-економічного життя; «Постачальник» високо-кваліфікованої робочої сили; «Розповсюджувач» нових соц.-екон. і соц.-культ. практик; Носій національної культури	Професійні характеристики, освіта, майново-дохідні характеристики	До цього часу немає єдності в питанні щодо того, яка сама професійна діяльність або який рівень освіти можуть вважатися критеріями належності до середнього класу

Джерело: складено на основі [257]

Продовження Додатку Н

Таблиця Н.3.

**Наявність у домогосподарствах окремих товарів
тривалого користування¹, в середньому на 100 домогосподарств, штук
(без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя)**

Товари	2010	2012	2014	2016²	2018²	2020²
телевізори кольорові	110	114	119	115	116	118
персональні комп'ютери	25	33	37	38	37	37
холодильники, морозильники, мороз. камери	109	112	117	119	124	133
мікрохвильові печі, мультиварки ⁴	33	40	49	49	54	71
кухонні комбайни	10	12	16	15	17	18
пральні машини	85	87	88	88	91	93
електропилососи	75	76	79	77	81	83
швейні машини	27	25	25	23	21	22
кондиціонери	5	8	10	9	12	16
супутникові антени	13	17	23	26	31	29
мотоцикли, сноумобілі	2	2	2	2	2	2
велосипеди, моторолери, мопеди, скутери	47	49	52	53	57	67
автомобілі, мікроавтобуси ⁴	21	22	23	23	25	30
ноутбуки, нетбуки ⁴	6	14	26	27	35	38
планшети ³	...	...	...	15	19	22

¹ Розрахунки наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування, проведені за результатами вибіркового опитування, враховують фактичну наявність цих товарів незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження (куплені, подаровані тощо), стану (враховуються як справні, так і тимчасово несправні товари, які знаходяться у поточному ремонті або чекають ремонту).

² Без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях.

³ Показник включено до програми обстеження умов життя домогосподарств з 2016 р.

⁴ Включено до переліку товарів, починаючи з 2020 р.

Джерело: складено на основі [188]

**Динаміка кількості вступників до закладів професійної
і вищої освіти в Україні протягом 2015-2022 рр., осіб**

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Заклади проф. освіти	146054	135331	118058	105406	107124	107154	107329	88917
Заклади вищої освіти	584440	607987	558824	543153	514874	358481	334689	422421
<i>в тому числі ОС</i>								
бакалавр	221771	224548	227722	227617	231666	216128	211857	223570
магістр	97982	136844	196671	191845	165517	135486	115649	186636
доктор філософії	—	5310	6779	7199	7580	6867	7183	12215
молодший спеціаліст	132908	132725	127182	116461	110111	—	—	—
спеціаліст	131539	108560	—	—	—	—	—	—

Джерело: складено на основі [62]

Таблиця Н.5.

Розподіл населення за рівнем освіти та статтю у 2020 році, %

Показники	всього	У тому числі	
		жінки	чоловіки
третій (освітньо-науковий/-творчий) рівень вищої освіти	0,1	0,1	0,1
другий (магістерський) рівень вищої освіти	22,6	24,1	21,0
перший (бакалаврський) рівень вищої освіти (базова вища	2,3	2,1	2,4
початковий рівень вищої освіти (неповна вища)	17,1	19,6	14,2
професійна (професійно-технічна) освіта	22,5	19,0	26,7
повна загальна середня освіта (профільна середня)	16,5	16,3	16,6
решта (до повної загальної середньої освіти)	18,9	18,8	19,0

Джерело: складено на основі [190]

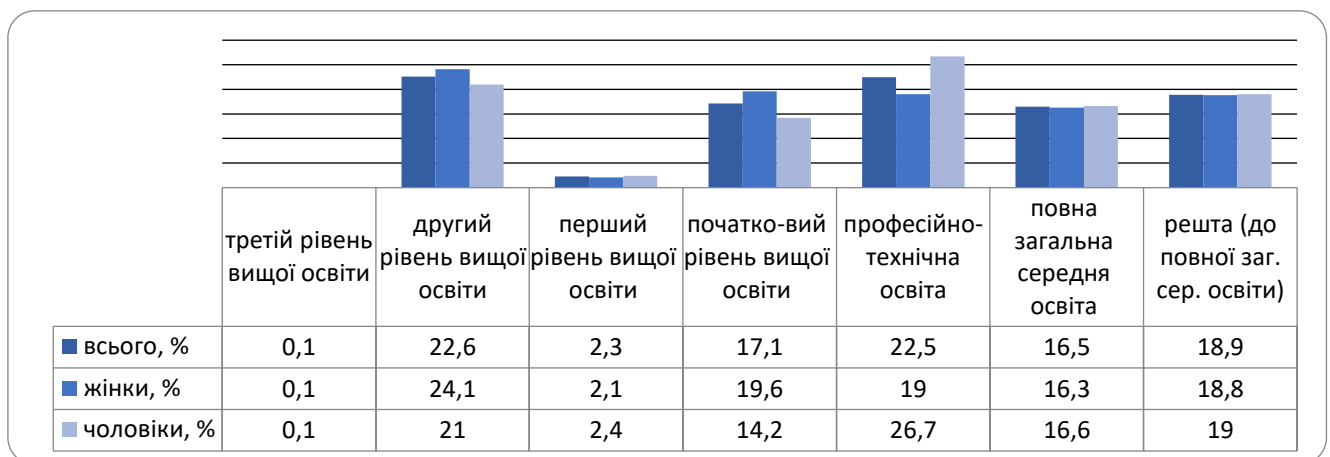

Рис.Н.1. Розподіл населення за рівнем освіти та статтю у 2020 році, %

Джерело: складено на основі [190]

Рівень освіти населення у відповідних вікових групах

Показники	Все населення		У тому числі яке проживає					
			у міській місцевості			у сільській місцевості		
			у великих містах	у малих містах	всього			
	2019	2020	2020		2019	2020	2019	2020
Частка населення у віці 22 роки і старші, яке має повну вищу освіту, %	27,7	27,3	41,8	25,4	35,8	34,9	12,4	12,4
Частка населення у віці 21 рік і старші, яке має базову вищу освіту, %	2,9	2,6	3,0	3,0	3,4	3,0	1,9	1,9
Частка населення у віці 20 років і старші, яке має неповну вищу освіту, %	20,8	19,9	19,9	22,1	21,9	20,8	18,9	18,2
Частка населення у віці 18 років і старші, яке має проф.-технічну освіту, %	22,8	25,8	19,2	28,4	20,0	23,0	28,2	31,1
Частка населення у віці 18 років і старші, яке має повну загальну середню освіту, %	22,8	44,1	33,2	44,7	20,0	38,0	28,2	56,0
Частка населення у віці 16 р. і старші, яке має базову заг. сер. і початкову заг. освіту, %	9,1	8,5	5,3	7,2	6,2	6,1	14,6	13,0
Частка населення у віці 6 років і старші, яке не має початкової загальної освіти та неписьменні, %	5,8	5,0	5,6	5,3	6,0	5,4	5,4	4,1

Джерело: складено на основі [190]

Додаток П

Таблиця П.1.

**Динаміка субіндексів, дотичних до змісту соціальної інклюзії,
та макроекономічної стабільності по Україні у Глобальному індексі
конкурентоспроможності (GCI) впродовж 2010-2019 рр.**

Роки	Субіндекс макроекономічної стабільності	Субіндекси GCI, дотичні до змісту соціальної інклюзії		
		Субіндекс здоров'я	Субіндекс навичок (освіти і професійної підготовки)	Субіндекс ринку праці
2010	3,2	5,7	4,6	4,5
2011	4,2	5,6	4,6	4,4
2012	4,4	5,8	4,7	4,4
2013	4,2	5,8	4,7	4,2
2014	4,1	6,1	4,9	4,1
2015	3,1	6,1	5	4,3
2016	3,2	6	5,1	4,2
2017	3,5	6	5,1	4
2018	5,6	7,2	6,9	5,9
2019	5,8	6,6	7	6,1

Джерело: складено на основі [498-508]

Продовження Додатку П

Таблиця П.2.

Розширений інструментарій Neural Networks за даними економіки України
(оцінка Світового банку)

Роки	GDP per capita (current US\$) / ВВП на душу населення (дол. США)	GINI index (World Bank estimate) / коефіцієнт Джині	Income share held by lowest 20% / частка найбідніших 20% населення	Income share held by highest 20% / частка найбагатших 20% населення	Income quintile share ratio / квінтільний коефіцієнт диференціації доходів	GDP growth (annual %) / темп зростання ВВП (%)
1	2	3	4	5	6	7
1991	1489,68963	X	X	X	X	-8,410643888
1992	1417,8688	29,7	8	37,8	4,725	-9,698998582
1993	1258,13633	28,9	8,8	37,8	4,295455	-14,22610688
1994	1012,10519	X	X	X	X	-22,93404553
1995	935,968091	39,3	6,2	45,7	7,370968	-12,20000002
1996	872,709186	35,2	7,1	42,7	6,014085	-9,999999974
1997	991,230101	X	X	X	X	-3,000000027
1998	835,260299	X	X	X	X	-1,899999984
1999	635,766242	X	X	X	X	-0,199999997
2000	635,708964	X	X	X	X	5,9
2001	779,977131	X	X	X	X	9,203694816
2002	878,618202	29	8,8	38	4,318182	5,249299452
2003	1047,50277	28,7	9,1	38	4,175824	9,515954968
2004	1366,01722	28,9	8,8	37,9	4,306818	12,10875517
2005	1826,93221	29	8,8	38	4,318182	2,997359032
2006	2300,77148	29,8	8,8	38,8	4,409091	7,439902401
2007	3065,61162	27	9,5	36,6	3,852632	7,593469649
2008	3887,24141	26,6	9,6	36,4	3,791667	2,304028779
2009	2542,99714	25,3	10	35,4	3,54	-14,75854536
2010	2965,14237	24,8	10,2	35,2	3,45098	3,834387699
2011	3569,75703	24,6	10,2	34,9	3,421569	5,465531905
2012	3855,42128	24,7	10,2	35	3,431373	0,238681306
2013	4029,7155	24,6	10,3	35,1	3,407767	-0,026729649
2014	3104,6583	24	10,5	34,6	3,295238	-6,552618891
2015	2124,66267	25,5	10	35,6	3,56	-9,772973947
2016	2187,732	25	10,1	35,1	3,475248	2,440994738
2017	2640,67568	X	X	X	X	2,466053452
2018	3095,17358	X	X	X	X	3,335489309
2019	X	X	X	X	X	X

Продовження Додатку П

Продовження Таблиці П.2.

Роки	External debt stocks (% of GNI) / обсяг зовнішнього боргу (% від ВНД)	External debt stocks, total (DOD, current US\$) / загальна сума зовнішнього боргу (дол. США)	Unemployment, total (% of total labor force, national estimate) / загальний рівень безробіття (% від загальної робочої сили, нац. оцінка)	Inflation, consumer prices (annual %) / річний рівень споживчої інфляції (%)
<i>I</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1991	X	X	X	X
1992	0,745455855	550691959,6	X	X
1993	6,018276934	3855492093	X	4734,914347
1994	10,7964314	5636653268	X	891,1877481
1995	17,77041111	8429952805	5,61999988555908	376,7461748
1996	21,68580533	9538672858	7,65000009536743	80,32550146
1997	22,48973873	11133852083	8,93000030517578	15,94059941
1998	31,85546606	13073030722	11,31999969482420	10,57716115
1999	51,29340249	15753044628	11,86429977416990	22,68367181
2000	45,89610845	13915483185	11,70720005035400	28,20309724
2001	59,53347094	22209140729	11,06089973449710	11,95880854
2002	56,25934439	23485797435	10,13560009002690	0,757420846
2003	52,25119437	25866011946	9,05679988861083	5,179677819
2004	50,15468111	32109497694	8,59000015258789	9,048067861
2005	41,25890937	35100157139	7,17999982833862	13,56957649
2006	51,2332085	54269247858	6,81040000915527	9,052524911
2007	57,53239592	80811501427	6,35050010681152	12,83877962
2008	55,82483547	99522725087	6,36289978027344	25,22646171
2009	91,83096477	105305698734	8,84000015258789	15,88119246
2010	92,92763867	124526897804	8,10000038146973	9,372931051
2011	86,05096413	137133975947	7,85139989852905	7,955724663
2012	77,39411753	133747127022	7,52880001068115	0,568727972
2013	81,36878042	146636254045	7,17000007629395	-0,238948626
2014	96,11390361	126817430967	9,27000045776367	12,07185629
2015	130,6224356	117456003602	9,14000034332275	48,69986464
2016	124,4393961	115006361635	9,35000038146973	13,9127102
2017	105,7316825	115434639284	9,51000022888184	14,43832275
2018	89,62760585	114511844592	8,79940032958984	10,95185594
2019	X	X	X	7,886717456

Продовження Додатку П

Продовження Таблиці П.2.

Роки	Tax revenue (% of GDP) / податкові надходження (% від ВВП)	Expense (% of GDP) / видатки (% від ВВП)	Official exchange rate (LCU per US\$, period average) / офіційний курс нац. валюти до дол. США (грн до дол. США)	Inflation, GDP deflator (annual %) / річна інфляція, дефлятор ВВП (%)	Gross savings (% of GDP) / частка націон. заощаджень у ВВП (%)
<i>1</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>
1991	X	X	X	95,61871199	X
1992	X	X	X	1761,242569	X
1993	X	X	0,045325	3334,801112	X
1994	X	X	0,327514167	953,4611719	32,55718884
1995	X	X	1,473075	415,8098702	22,97005223
1996	X	X	1,829468558	66,14566294	19,97597635
1997	X	X	1,861658333	18,07379596	18,78770164
1998	X	X	2,449541667	12,01201893	18,39356644
1999	12,99175088	25,17065009	4,130441667	27,39992471	22,45269347
2000	14,10037044	26,87205268	5,440233333	23,11594264	24,44676802
2001	12,07313068	27,64229794	5,372158333	9,836317202	26,83137339
2002	13,11147594	29,02320495	5,326625	5,072634973	28,94179955
2003	13,66777031	29,74275163	5,332688333	8,106207765	29,07224622
2004	13,28863237	33,01662529	5,319180667	15,14620384	32,78972939
2005	17,13981874	36,08066283	5,124729	24,19272428	26,88714188
2006	17,76488074	36,82998481	5,05	14,72872024	24,54417776
2007	16,50071456	34,98618802	5,05	23,10220878	24,7507524
2008	17,88010191	37,34990197	5,267221417	28,57855258	22,10476126
2009	16,38775215	40,7490131	7,791240333	13,01863964	16,96993549
2010	15,57052141	41,05482394	7,935639417	13,92223608	17,55033044
2011	18,5150528	38,27158034	7,967562833	14,20079098	15,77386699
2012	18,31655714	41,06996025	7,991029333	7,794923262	13,06836102
2013	17,56138078	40,19852607	7,993	4,337017974	8,734584473
2014	17,29434784	43,54070004	11,88665942	15,90180871	9,877548873
2015	20,45136542	37,36875322	21,84469777	38,88165934	16,05989378
2016	19,63011981	33,50441672	25,55133412	17,0971203	17,69190346
2017	20,03452549	33,57630429	26,5966063	22,08053629	12,80109206
2018	20,151586	33,42370218	27,20049233	15,41465712	10,61694408
2019	X	X	25,84558933	X	X

Продовження Додатку П

Продовження Таблиці П.2.

Роки	Imports of goods and services (% of GDP) / імпорт товарів та послуг (% від ВВП)	Exports of goods and services (% of GDP) / експорт товарів та послуг (% від ВВП)	Central government debt, total (% of GDP) / обсяг державного боргу (% від ВВП)	Total reserves (includes gold, current US\$) / загальна сума резервів (в т.ч. золото, дол. США)	Use of IMF credit (DOD, current US\$) / використання кредитів МВФ (дол.США)
<i>1</i>	<i>17</i>	<i>18</i>	<i>19</i>	<i>20</i>	<i>21</i>
1991	23,94469677	26,11541544	X	X	X
1992	21,98996572	23,98092494	X	468913725,1	X
1993	26,19087764	25,87794136	X	166106210,5	X
1994	38,5551534	35,38884835	X	664538695	363977089,7
1995	50,15644644	47,07324897	X	1068754172	1541936089
1996	48,20471207	45,65193117	X	1971655947	2262342513
1997	43,65018898	40,5912252	X	2358910867	2402423206
1998	44,16187971	41,88784579	X	792954526,7	2795004385
1999	48,24791535	53,70378974	60,97644818	1093527812	4603478548
2000	57,413418	62,44487564	45,28746987	1477202336	3779269475
2001	51,48511454	52,51604237	X	3088921703	3556778898
2002	48,49417084	52,16232989	X	4462353859	3656343934
2003	52,77365922	54,68504291	X	6946076994	3781675367
2004	53,51677611	60,25506416	X	9718436096	3638889412
2005	48,43125384	48,74552459	X	19388177691	3059060006
2006	47,31265475	44,14905946	X	22359564313	2800170410
2007	48,3502702	42,46326874	X	32483841813	2500501318
2008	52,51512198	44,4321852	13,84020795	31543343237	6725937672
2009	45,95322066	43,91311781	24,89941411	26500887342	13026631324
2010	51,08667656	47,05340086	29,96955564	34571298928	16261859619
2011	56,42546756	49,81634488	27,4827595	31788750907	16211596669
2012	56,37228415	47,72077977	33,70310016	24552796497	12794964125
2013	52,19294594	42,95671984	37,02871557	20413621999	7189980336
2014	52,09882067	48,59296182	63,66531919	7538804512	7607502823
2015	55,20893679	52,59767951	70,25883762	13300880765	12485722461
2016	56,22258546	49,29861946	71,80954545	15537256304	13075387799
2017	55,70354324	48,01429815	X	18810931197	14001431255
2018	53,80868776	45,20997239	X	20817897004	12997230934
2019	X	X	X	X	X

Продовження Додатку П
Продовження Таблиці П.2.

Роки	Real interest rate (%) / реальна процентна ставка (%)	Deposit interest rate (%) / процентна ставка за депозитами (%)	Broad money growth (annual %) / річний приріст широкої грош. маси (%)	Labor force, total / робоча сила, всього	Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) / загальний рівень безробіття (% від загальної робочої сили) (оцінка МВФ)
<i>1</i>	<i>22</i>	<i>23</i>	<i>24</i>	<i>25</i>	<i>26</i>
1991	X	X	X	24691646	1,899999976
1992	-90,56006977	68	X	24725550	1,899999976
1993	-91,72441167	148,6333333	1809,152192	24741387	2
1994	-66,74928866	208,625	567,909883	24733541	2
1995	-56,82517671	70,29166667	115,5042338	24684602	5,619999886
1996	8,268449592	33,63333333	35,12925968	24311678	7,650000095
1997	26,29107539	18,20833333	33,9197698	23888755	8,930000305
1998	37,928651	22,25416667	24,04478081	23454029	11,31999969
1999	21,62683797	20,7	40,57960022	22984417	11,86400032
2000	14,95540055	13,71734167	44,54495158	23221929	11,70699978
2001	20,43191029	10,98889167	44,74785758	22740328	11,06099987
2002	19,29791079	7,92675	42,34191584	22574846	10,13599968
2003	9,054691774	6,9766	46,37774554	22442456	9,05700016
2004	1,95839818	7,795908333	31,8572075	22286322	8,590000153
2005	-6,456543779	8,571216667	54,38580075	22160258	7,179999828
2006	0,383902502	7,5688	34,51983113	22031861	6,809999943
2007	-7,475935813	8,120266667	51,74722136	21910060	6,350999832
2008	-8,622007603	9,948791667	30,18270882	21799067	6,362999916
2009	6,94106186	13,76086667	-5,51238885	21735566	8,840000153
2010	1,708319336	10,55570833	22,69109706	21665449	8,100000381
2011	1,529266135	7,898358333	14,65917294	21629158	7,850999832
2012	9,830976343	12,96119167	12,79098351	21413083	7,528999805
2013	11,8003967	10,77735	17,56284233	21571120	7,170000076
2014	1,567044533	12,10025	5,251236146	20940979	9,270000458
2015	-12,28291608	13,01048333	3,902287558	20945245	9,140000343
2016	1,827582404	11,48575833	10,9287157	20755109	9,350000381
2017	-4,666600809	9,126958333	9,627196345	20610189	9,510000229
2018	3,110712255	11,77775833	5,689334721	20432109	8,798999786
2019	X	12,89231667	12,57600742	20206988	8,881999969

Продовження Додатку П

Продовження Таблиці П.2.

Роки	Government expenditure on education, total (% of government expenditure) / державні видатки на освіту, всього (% від державних видатків)	Government expenditure per student, tertiary (% of GDP per capita) / державні видатки на одного студента ЗВО (% ВВП на душу населення)	Population, total / чисельність населення, всього	Population growth (annual %) / річний темп приросту населення (%)
1	27	28	29	30
1991	X	X	52000470	0,208812129
1992	X	X	52150266	0,28765251
1993	X	X	52179210	0,055485759
1994	X	X	51921041	-0,496001742
1995	X	X	51512299	-0,790352758
1996	X	X	51057189	-0,887423727
1997	12,92467	X	50594105	-0,911128989
1998	11,59928	X	50143939	-0,893741785
1999	13,53417	X	49673350	-0,942907769
2000	11,35897	36,48026	49175848	-1,006596332
2001	12,81095	37,27235	48683865	-1,005494764
2002	14,36096	41,7101	48202500	-0,993677409
2003	14,41952	36,08012	47812950	-0,811436362
2004	12,78175	32,4591	47451600	-0,758627911
2005	13,73865	32,3289	47105150	-0,732790732
2006	13,92323	32,35391	46787750	-0,676092035
2007	14,03619	30,54817	46509350	-0,596804887
2008	13,55783	32,96606	46258200	-0,541462211
2009	15,05482	39,01139	46053300	-0,443932417
2010	X	X	45870700	-0,397285236
2011	13,48432	37,75878	45706100	-0,359480081
2012	13,66552	41,36357	45593300	-0,24709923
2013	13,86764	43,85232	45489600	-0,22770475
2014	13,12135	37,10283	45271947	-0,479615926
2015	X	X	45154029	-0,260805738
2016	12,35312	38,53561	45004645	-0,33138051
2017	13,05142	34,46536	44831135	-0,386283095
2018	X	X	44622516	-0,466430103
2019	X	X	X	X

Джерело: складено на основі [431-433; 435]

Додаток Р

Таблиця Р.1.

Закони України у сфері соціальної політики

Закони України
Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», 1991, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2710-IX від 03.11.2022
Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», 1991, із змінами, внесеними згідно із Законом № 113-IX від 19.09.2019
Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», 1992, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2822-IX від 01.12.2022
Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», 1993, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2471-IX від 28.07.2022
Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», 1993, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2710-IX від 03.11.2022
Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», 1994, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2710-IX від 03.11.2022
Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист», 1998, із змінами, внесеними згідно із Законом № 1914-IX від 30.11.2021
Закон України «Про прожитковий мінімум», 1999, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2249-VIII від 19.12.2017
Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», 2000, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2529-IX від 16.08.2022
Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», 2000, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2471-IX від 28.07.2022
Закон України «Про жертви нацистських переслідувань», 2000, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2710-IX від 03.11.2022
Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», 2001, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2471-IX від 28.07.2022
Закон України «Про охорону дитинства», 2001, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2267-IX від 22.05.2022
Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», 2004, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2471-IX від 28.07.2022
Закон України «Про соціальний захист дітей війни», 2005, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2249-VIII від 19.12.2017
Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», 2014, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2581-VIII від 02.10.2018
Закон України «Про житлово-комунальні послуги», 2018, із змінами, внесеними згідно із Законом № 1060-IX від 03.12.2020
Закон України «Про соціальні послуги» 2019, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2193-IX від 14.04.2022

Джерело: складено на основі [201]

Підзаконні акти у сфері соціальної політики в Україні, 2019-2022 рр.

<i>Постанови Кабінету Міністрів України</i>
Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2019 № 250 «Деякі питання надання соціальної підтримки багатодітним сім'ям» (зі змінами)
Постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2019 № 1101 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»
Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783 «Деякі питання утворення Національної соціальної сервісної служби України»
Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1035 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»
Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1321 «Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо утворення та реорганізації районних державних адміністрацій, а також правонаступництва щодо майна, прав та обов'язків районних державних адміністрацій, що припиняються»
Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2021 № 79 «Деякі питання призначення і виплати державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»
Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 404 «Про затвердження Положення про Єдину інформаційну систему соціальної сфери»
Постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 № 402 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»
<i>Розпорядження Кабінету Міністрів України</i>
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 № 707 – 730 «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад»
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 1057-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей»
Розпорядження КМУ від 28.10.2020 № 1353-р «Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери»
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1635-р «Про реорганізацію та утворення районних державних адміністрацій»
<i>Накази Міністерства соціальної політики України</i>
Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.12.2020 № 868 «Деякі питання адміністрування надання місцевими державними адміністраціями і територіальними громадами соціальної підтримки у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей»
Наказ Міністерства соціальної політики України від 12.02.2021 № 79 «Про упровадження програмного комплексу «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада»
Наказ Міністерства соціальної політики України від 18.03.2021 № 136 «Про затвердження типових інформаційних карток адміністративних послуг у сфері соціального захисту населення»

Джерело: складено на основі [201]

Додаток С

Таблиця С.1.

**Динаміка темпів зростання ВВП в обраних країнах
за оцінкою Світового банку, 1996-2018 рр.**

Country Name	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Australia	3,878618	3,966497	4,576694	5,073585	3,933097	1,930883	4,001377	2,98594
Belgium	1,321478	3,793645	1,961841	3,542734	3,716677	1,099616	1,706889	1,037953
Bulgaria	0,704681	-1,08882	6,348979	-8,40813	4,765771	3,770218	5,937516	5,156218
belarus	2,800005	11,40001	8,399991	3,399999	5,800003	4,725306	5,045267	7,043193
China	9,928372	9,230769	7,837614	7,667486	8,491508	8,339911	9,130646	10,0356
Germany	0,820954	1,783637	2,019047	1,891959	2,895187	1,697732	-0,19846	-0,71353
Denmark	2,9001	3,26089	2,218159	2,948022	3,746863	0,823153	0,466346	0,390059
Spain	2,660524	3,70258	4,393037	4,490491	5,245995	3,932949	2,731022	2,981895
Estonia	4,935972	13,04653	4,330296	-0,40344	10,10652	5,979603	6,802391	7,566692
Finland	3,667309	6,334235	5,456999	4,379654	5,773366	2,609747	1,707102	2,003702
France	1,412994	2,336296	3,588659	3,421374	3,923669	1,983721	1,135531	0,823161
United Kingdom	2,491533	3,85483	3,644853	3,428223	3,437472	2,974364	2,324351	3,286378
Georgia	11,2	10,51904	3,104903	2,869257	1,838342	4,805452	5,473837	11,05872
Greece	2,862129	4,484199	3,894905	3,072597	3,919771	4,131612	3,922872	5,794531
Croatia	5,833546	6,752933	2,002945	-0,81777	3,27859	3,346928	5,115829	5,64033
Hungary	0,082416	3,143124	3,900002	3,071027	4,479192	4,074093	4,741279	4,084527
Italy	1,266785	1,830212	1,810615	1,625728	3,786955	1,951372	0,253943	0,138627
Kazakhstan	0,5	1,7	-1,9	2,7	9,8	13,5	9,8	9,3
Lithuania	5,149959	8,293229	7,467176	-1,13464	3,831667	6,524431	6,76075	10,53856
Latvia	2,546056	8,939248	6,365164	2,827794	5,595198	6,319062	7,115967	8,436384
Moldova	-5,87706	1,647065	-6,54219	-3,36825	2,107716	6,1	7,8	6,6
Netherlands	3,498742	4,329053	4,663917	5,034048	4,195642	2,326955	0,217274	0,155646
Norway	5,027947	5,284593	2,624426	2,012863	3,204979	2,07479	1,446254	0,910106
Poland	6,056577	6,459354	4,614785	4,642034	4,559313	1,247964	2,041618	3,562456
russian federation	-3,75507	1,399916	-5,29996	6,399915	10,00007	5,100051	4,699992	7,299952
Slovak Republic	6,619896	5,925837	4,0761	-0,10592	1,166527	3,253787	4,509442	5,499084
Slovenia	3,203002	5,049794	3,279368	5,332667	3,672369	3,216561	3,505599	2,96026
Sweden	1,614878	3,099129	4,261019	4,31123	4,874525	1,467918	2,196059	2,244606
Ukraine	-10	-3	-1,9	-0,2	5,9	9,203695	5,249299	9,515955
United States	3,772501	4,447216	4,481408	4,753236	4,127484	0,998341	1,741695	2,861211

Продовження додатку С

Продовження Таблиці С.1.

Country Name	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>l</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>17</i>
Australia	4,055552	3,20416	2,794583	3,84431	3,657913	1,936922	2,067466	2,462786
Belgium	3,571193	2,321737	2,552354	3,676918	0,446917	-2,02073	2,864285	1,694497
Bulgaria	6,435358	7,123511	6,874358	7,344422	6,021883	-3,58615	1,324088	1,914906
belarus	11,44974	9,400002	9,999995	8,600007	10,2	0,199995	7,798267	5,378707
China	10,11122	11,39578	12,71948	14,23139	9,654289	9,399813	10,63614	9,550914
Germany	1,189915	0,721854	3,814588	2,984077	0,962266	-5,69715	4,178969	3,924133
Denmark	2,668219	2,336641	3,913008	0,909239	-0,51202	-4,90655	1,870991	1,336778
Spain	3,122795	3,652033	4,102727	3,604688	0,887145	-3,76323	0,16301	-0,81437
Estonia	6,767457	9,490297	9,718759	7,573581	-5,08894	-14,4339	2,706903	7,441585
Finland	3,992338	2,779621	4,027451	5,299005	0,784017	-8,07462	3,185912	2,54753
France	2,829753	1,66322	2,449324	2,424736	0,254946	-2,87331	1,949438	2,192701
United Kingdom	2,373951	3,179729	2,788325	2,430553	-0,28115	-4,24782	1,949521	1,540147
Georgia	5,794496	9,589574	9,419771	12,57895	2,418572	-3,65051	6,249488	7,4
Greece	5,060993	0,599142	5,652434	3,273747	-0,33517	-4,30073	-5,47904	-9,13249
Croatia	4,160382	4,31401	5,001055	5,266382	1,759532	-7,3595	-1,49626	-0,30985
Hungary	4,822851	4,243626	4,031013	0,242178	1,058292	-6,69955	0,664292	1,81908
Italy	1,423594	0,817849	1,79064	1,487073	-0,96201	-5,28094	1,713296	0,707333
Kazakhstan	9,6	9,7	10,7	8,9	3,3	1,2	7,3	7,4
Lithuania	6,550083	7,727408	7,406444	11,08695	2,628078	-14,8142	1,482232	6,025638
Latvia	8,341359	10,74338	11,8881	10,01085	-3,34637	-14,2381	-4,47344	6,285119
Moldova	7,4	7,5	4,8	3	7,8	-6	7,1	5,818166
Netherlands	1,984946	2,050876	3,460989	3,772843	2,170325	-3,66688	1,342739	1,551189
Norway	3,969415	2,625458	2,399791	2,994252	0,47638	-1,72702	0,701834	0,981469
Poland	5,135636	3,493668	6,179641	7,034828	4,249609	2,82026	3,606928	5,017235
russian federation	7,199948	6,399965	8,200068	8,499978	5,199969	-7,79999	4,5	4,300029
Slovak Republic	5,27888	6,623462	8,493177	10,83203	5,574886	-5,45553	5,720845	2,864443
Slovenia	4,359193	3,79797	5,746397	6,980162	3,509841	-7,54844	1,343748	0,861329
Sweden	4,326131	2,895894	4,602489	3,430884	-0,24229	-4,23642	6,189029	3,052324
Ukraine	12,10876	2,997359	7,439902	7,59347	2,304029	-14,7585	3,834388	5,465532
United States	3,798891	3,513214	2,854972	1,876171	-0,13658	-2,53676	2,563767	1,550836

Продовження додатку С
Продовження Таблиці С.І.

Country Name	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>I</i>	<i>18</i>	<i>19</i>	<i>20</i>	<i>21</i>	<i>22</i>	<i>23</i>	<i>24</i>
Australia	3,918162	2,584875	2,533115	2,19264	2,770657	2,367617	2,940334
Belgium	0,73923	0,459228	1,578523	2,032789	1,511106	1,964193	1,458405
Bulgaria	0,03097	0,493921	1,837521	3,471186	3,936758	3,811248	3,081157
belarus	1,687136	1,003471	1,726385	-3,82957	-2,52645	2,532184	3,049906
China	7,859627	7,768615	7,299519	6,905317	6,736675	6,757008	6,566974
Germany	0,419551	0,428243	2,225689	1,73975	2,23	2,46503	1,527446
Denmark	0,2265	0,933341	1,619394	2,34259	3,245958	2,036165	2,39133
Spain	-2,95944	-1,43539	1,383908	3,835173	3,031301	2,891768	2,351008
Estonia	3,110235	1,346188	2,987326	1,844885	2,631568	5,748802	4,761158
Finland	-1,39735	-0,90202	-0,36494	0,560595	2,627998	3,051281	1,671439
France	0,313135	0,576327	0,956183	1,112912	1,095464	2,260203	1,724881
United Kingdom	1,478924	2,139486	2,607476	2,355524	1,918155	1,892077	1,385674
Georgia	6,4	3,6	4,4	3	2,9	4,8	4,8
Greece	-7,30049	-3,24143	0,739777	-0,43783	-0,19095	1,505099	1,934371
Croatia	-2,23771	-0,54852	-0,10387	2,437139	3,483525	3,139196	2,630786
Hungary	-1,47179	1,962984	4,195082	3,845558	2,199999	4,322809	5,094003
Italy	-2,98091	-1,84107	-0,00455	0,778304	1,279671	1,716167	0,77434
Kazakhstan	4,8	6	4,2	1,2	1,1	4,1	4,1
Lithuania	3,833303	3,558425	3,507971	2,033148	2,55594	4,247577	3,644757
Latvia	4,134232	2,328004	1,91519	3,260524	1,77381	3,787314	4,620777
Moldova	-0,58973	9,043866	4,999626	-0,33824	4,408887	4,690793	3,4
Netherlands	-1,03035	-0,13018	1,423395	1,95917	2,191714	2,910903	2,597454
Norway	2,703074	1,034073	1,969544	1,967128	1,071559	2,323258	1,289548
Poland	1,607907	1,391892	3,318448	3,839071	3,063908	4,937663	5,148018
russian federation	3,700057	1,8	0,699974	-2,30771	0,329281	1,630186	2,254804
Slovak Republic	1,895811	0,670845	2,752434	4,821919	2,123463	3,040728	4,033703
Slovenia	-2,63944	-1,02928	2,768158	2,210082	3,1217	4,833383	4,118218
Sweden	-0,63097	1,087831	2,747288	4,4208	2,413038	2,411851	2,225239
Ukraine	0,238681	-0,02673	-6,55262	-9,77297	2,440995	2,466053	3,335489
United States	2,249546	1,842081	2,451973	2,88091	1,567215	2,21701	2,927323

Джерело: складено на основі [431; 432; 433]

Додаток Т

Таблиця Т.1.

**Коефіцієнт Джині ($k_{Дж}$) в розвинутих та постсоціалістичних країнах
за оцінкою Світового банку, 2020-2021 рр.**

Country Name	Країна	$k_{Дж}$	Country Name	Країна	$k_{Дж}$
<i>Розвинуті країни</i>			<i>Постсоціалістичні країни</i>		
Austria	Австрія	30,7	Armenia	Вірменія	37,9
Belgium	Бельгія	26,6	Bulgaria	Болгарія	39,0
China	Китай	37,1	Belarus	Білорусь	24,4
Denmark	Данія	28,3	Croatia	Хорватія	28,9
Italy	Італія	34,8	Czech Republic	Чеська Республіка	26,2
Finland	Фінляндія	27,7	Estonia	Естонія	32,8
France	Франція	31,5	Georgia	Грузія	34,2
Germany	Німеччина	31,7	Hungary	Угорщина	29,2
Greece	Греція	32,9	Kazakhstan	Казахстан	29,2
Luxembourg	Люксембург	32,7	Lithuania	Литва	36,7
Netherlands	Нідерланди	25,7	Latvia	Латвія	34,3
Norway	Норвегія	27,7	Moldova	Молдова	25,7
Spain	Іспанія	33,9	Poland	Польща	28,5
Sweden	Швеція	29,8	russian federation	рф	36,0
Switzerland	Швейцарія	33,7	Slovak Republic	Словацька Республіка	24,1
United Kingdom	Об'єднане Королівство	32,4	Slovenia	Словенія	24,3
United States	Сполучені Штати	39,8	Ukraine	Україна	25,6

Джерело: складено на основі [431; 432; 433; 436]

Додаток У

Таблиця У.1.

Зміст «Трикутника векторів Форсайту»

Обмірковування майбутнього	Обговорення майбутнього	Окреслення майбутнього
Визначення довготривалих трендів, корегування прийнятих управлінських рішень через: – прогнозування, – оцінку технологій дослідження майбутнього, – інші форми Форсайту	Залученість і зацікавленість у Форсайті різних груп стейкхолдерів: – дослідницьких центрів, – неурядових фондів, – громадських організацій, – промисловості тощо. Відкрита дискусія на майданчиках різного типу (переважно у формі експертної дискусії)	Образ майбутнього через: – визначення можливостей майбутнього, – створення бажаного образу майбутнього, – визначення стратегій його досягнення. Результати досліджень залучаються до суспільного прийняття рішень, покращують відповідні стратегії

Джерело: складено на основі [48; 445]

Таблиця У.2.

Форсайт-проекти загальнонаціонального рівня в Україні

Форсайт-проекти	Особливості
1	2
Форсайт-дослідження за Національною програмою «Українська наука, технології та інновації 2025» (Ukrainian STI 2025), 2004-2006 рр.	– використання таких методів: Делфі-опитування, конференції, семінари, круглі столи; – формулювання пріоритетних напрямків науково-технічного розвитку; – підготовка рекомендацій уряду щодо використання державного бюджету; – визначення вимог до системи навчання форсайт-проектів
Форсайт-дослідження на виконання Державної програми прогнозування науково-технологічного розвитку в Україні на 2008-2012 рр., 2007 р.	– використання методів сценарного прогнозування науково-технологічного розвитку, експертні панелі, семінари та круглі столи; – уточнення переліку критично важливих технологій за пріоритетними напрямками науки та техніки; – визнання в якості провідної організації супроводу виконання проекту Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ)
Форсайт-дослідження «Людський капітал України 2025», 2012 р.	– використання методів експертного оцінювання із залученням широкого кола підприємців та менеджерів вищої ланки; – визначення основних трендів змін людського капіталу України та ймовірних сценаріїв його розвитку; – окреслення стратегічних ініціатив українського бізнесу на ринку праці; – ініціаторами дослідження були організація «ВікіСітіНоміка», оргкомітет «Human Capital Forum» та Київська Бізнес Школа

Продовження Додатку У
Продовження Таблиці У.2.

1	2
Проект «Форсайт економіки України: середньостроковий (2015-2020 рр.) і довгостроковий (2020-2030 рр.) часові горизонти», 2015 р.	– використання таких методів: огляди літератури, екстраполяція тенденцій, метод Дельфі, SWOT-аналіз, розробка сценаріїв; – результатом проєктування майбутнього стало виокремлення кластерів, які, на думку експертів, робитимуть найбільший внесок в економіку України у 2020-2030 рр., а саме аграрного сектору (очікувана частка внеску в економіку 17%), військово-промислового комплексу (15%), інформаційно-комунікаційних технологій (12%), створення нових речовин і матеріалів, нанотехнологій (12%), енергетики (11%), високотехнологічного машинобудування (8%), інших кластерів економіки (25%); – ініціаторами проєкту стали науковці Світового центру даних з геоінформатики і сталого розвитку Міжнародної ради з науки (ICSU) та Інституту прикладного системного аналізу при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Форсайт-дослідження «Доктрина збалансованого розвитку: УКРАЇНА-2030», 2017 р	– використання методів дослідження трендів, рейтингового оцінювання, сценарного прогнозування; – визначення стратегічних пріоритетів та вперше окреслення нової соціально-орієнтованої моделі розвитку України з креативним потенціалом нації у якості основної рушійної сили; – ініціаторами проєкту стали науковці Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», Національного університету біоресурсів і природокористування України, Національного університету «Києво-Могилянська академія»
Форсайт-проєкт від фонду ім. Ф. Еберта з визначенням майбутнього до 2027 р., 2018 р.	– акцент на методі сценарного прогнозування; – визначення чотирьох сценаріїв розвитку України до 2027 р. з урахуванням визначальних чинників впливу на майбутнє України, включно з міжнародними чинниками; – ініціаторами проєкту стали іноземні фахівці фонду ім. Ф.Еберта та українські фахівці Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (Мінекономіки)

Джерело: складено на основі [36; 48, С.43-45; 152; 285; 292; 293]

Додаток Ф

Таблиця Ф.1.

**Пропоновані стратегії у сферах національної безпеки і оборони
відповідно до «Стратегії національної безпеки України
«Безпека людини – безпека країни» (2020 р.)**

1	Стратегія людського розвитку
2	Стратегія воєнної безпеки України
3	Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України
4	Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України
5	Стратегія економічної безпеки
6	Стратегія енергетичної безпеки
7	Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату
8	Стратегія біобезпеки та біологічного захисту
9	Стратегія інформаційної безпеки
10	Стратегія кібербезпеки України
11	Стратегія зовнішньополітичної діяльності
12	Стратегія забезпечення державної безпеки
13	Стратегія інтегрованого управління кордонами
14	Стратегія продовольчої безпеки
15	Національна розвідувальна програма

Джерело: складено на основі [274]

Додаток X

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Одноосібна монографія:

1. Красота О. В. Соціальна інклюзія у макроекономічній стабілізації національної економіки : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. 384 с. (16,2 д.а.).

Статті у наукових фахових видання України:

2. Красота О.В. Модель стратегії макроекономічної стабілізації національної економіки на засадах соціальної інклюзії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2024. № 1(224). С.45-54 (1,2 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2024/224-1/6>
3. Красота О.В., Радкевич Д.О. Людський капітал та стала економіка. *Ефективна економіка*. 2024. №4. (0,7 д.а.) DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.4.67> *Особисто автору належить дослідження причин зниження людського капіталу в Україні під час війни, визначення потенційних стратегій відновлення вітчизняного людського капіталу (0,5 д.а.).*
4. Красота О.В., Сідько О.К. Представленість жінок у середньому класі. *Економіка та суспільство*. 2024. № 59. (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-122> *Особисто автору належить дослідження еволюції становлення середнього класу, підходів до формування його класифікаційних критеріїв і структури, репрезентації жінок у середньому класі (0,4 д.а.).*
5. Красота О. В. Реінтеграція та соціальна інклюзія ветеранів як фактор відтворення людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2023. Вип. 2 (47). С.84-95 (0,85 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/tppe.2023.47.8>
6. Красота О. В., Панова Л. І. А. Феміністична економіка як складова інклюзивного суспільного розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2023. №7 (0,55 д.а.). DOI:

<https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-01-02> *Особисто автору належить аналіз інтегрального сприйняття процесів інклюзії та ексклюзії в межах феміністичної економіки, гендерних аспектів суспільного інклюзивного розвитку (0,3 д.а.).*

7. Красота О. В., Пецюрківська С. Ю. Соціальна політика на засадах соціальної інклюзії: уроки для України. *Ефективна економіка*. 2023. №1 (1,0 д.а.) DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.38>. *Особисто автору належить аргументація переваг соціальної політики на засадах соціальної інклюзії, що сприяє макроекономічній стабілізації національної економіки (0,5 д.а.).*

8. Красота О. В. Інклюзивний підхід до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2022. Вип. 1(44). С.212-224 (0,9 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/tpe.2022.44.19>

9. Красота О. В. Інклюзивний підхід до штучного інтелекту. *Ефективна економіка*. 2022. №8 (1,1 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.8.26>

10. Красота О. В., Кір'єв І. С. Особливості розвитку малого підприємництва в умовах порушення макроекономічної стабільності. *Ефективна економіка*. 2021. №2 (1,0 д.а.) DOI: 10.32702/2307-2105-2021.2.98 *Особисто автору належить дослідження заходів українського уряду задля стимулювання розвитку малого підприємництва в умовах макроекономічної нестабільності (0,6 д.а.).*

11. Красота О. В., Яровой А. В. Відновлення макроекономічної стабільності в умовах пандемії COVID-19. *Ефективна економіка*. 2021. №1 (1,0 д.а.) DOI: 10.32702/2307-2105-2021.1.91 *Особисто автору належить визначення стратегій відновлення макроекономічної стабільності національної економіки України в умовах пандемії COVID-2019 (0,6 д.а.).*

12. Красота О. В. Роль соціальної інклюзії у відновленні макроекономічної стабільності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2020. Вип. 213 (6). С.6-13 (1,1 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/213-6/1>

13. Красота О. В. Теоретичне підґрунтя модернізації соціальної політики. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. Вип. №4 (60). С.10-17 (0,7 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-10-17>
14. Красота О. В. Актуалізація функцій соціальної політики та соціальна інклюзія. *Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечникова*. Серія: Економіка. 2020. Т.25. Вип. 5(84). С.8-14 (0,8 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.32782/2304-0920/5-84-1>
15. Красота О. В. Місце та роль середнього класу у соціальній структурі сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2014. Т.2 (216). № 4. С.255-258 (0,5 д.а.).
16. Красота О. В., Осецький В.Л. Соціальний вектор розвитку економіки знань. *Економічний нобелівський вісник*. 2014. №1 (7). С.343-349 (0,7 д.а.) *Особисто автору належить обґрунтування ролі людського капіталу у формуванні економіки знань в національній економіці (0,3 д.а.)*.
17. Красота О. В. Соціальний аспект економічних явищ – майбутнє економічної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2013. Вип. 146. С.46-48 (0,4 д.а.).
18. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2011. Вип. 121-122. С.76-81 (0,6 д.а.).
19. Красота О. Мале підприємництво: економічна сутність та роль у подоланні кризи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Економіка». 2010. Вип. 117. С.37-40 (0,4 д.а.).
20. Красота О.В. Соціально-економічні характеристики середнього класу: загальне та особливе. *Вчені записки Університету «КРОК»*. Серія «Економіка». 2010. Вип. 23. С.19-30 (0,6 д.а.)
21. Красота О. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2009. Вип. 20. С.138-143 (0,5 д.а.).

22. Красота О.В. Оцінка ефективності соціальної політики у підвищенні добробуту українського суспільства. *Вчені записки ВЕП «КРОК»*. 2008. Вип. 17. С.32-39 (0,5 д.а.).
23. Красота О.В. Соціальна політика в Україні: курс на утриманство чи розвиток? *Бізнес Інформ*. 2007. №10(1). С.22-24 (0,4 д.а.).
24. Красота О.В. Економічна модель соціальної сфери українського суспільства. *Вчені записки ВЕП «КРОК»*. 2007. Вип. 16. С.19-27 (0,5 д.а.).
25. Красота О.В. Теоретичні та прикладні аспекти української бідності. *Вчені записки ВЕП «КРОК»*. 2005. Вип. 12. С.14-19 (0,5 д.а.).
26. Красота О.В., Заїграєв Є.О. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні. *Вчені записки ІЕП «КРОК»*. 2003. Вип. 7. С.28-34 (0,5 д.а.) *Особисто автору належить обґрунтування сутності малого бізнесу, особливостей його функціонування в економіці України (0,4 д.а.).*

Статті в наукових фахових виданнях, які включені

до міжнародних наукометричних баз даних:

27. Versal N., Krasota O., Lialkin O., Khytryi O., Rybak I., Sydorenko D. Balancing Monetary Policy in Defence Economics in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. №2(49), P.24-42. (1,36 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.3991> (Scopus, Web of Science, DOAJ, Index Copernicus, Google Scholar, ResearchBib, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine та ін.). *Особисто автору належить аналіз ключових характеристик воєнної економіки України, визначальних диспропорцій ринку праці (0,3 д.а.).*
28. BorkoT., Fradynskyi O., Oneshko S., Zalievska-Shyshak A., Krasota O. Prospects for Restoring the Economic Potential of Ukraine in the Post-War Period. *Economic Affairs*. 2022. Vol.67. № 04s. P.815-823 (1,04 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.46852/0424-2513.4s.2022.15> (Scopus, Index Copernicus, Google Scholar, ECONLIT, OAJI, Social Science Research Network та ін.). *Особисто автору належить розгляд нових методичних підходів до пошуку шляхів відновлення економічного потенціалу країни в умовах макроекономічної нестабільності, спричиненої війною (0,3 д.а.).*

29. Radionova I., Krasota O. Social inclusion and economic uncertainty: the reflection in public policy. *Scientific Papers of the University of Pardubice (SciPap)*. Series D. 2021. 29(2). 1279 (1,04 д.а.). DOI: <https://editorial.upce.cz/1804-8048/29/2/1279> (Scopus, Web of Science, EBSCO, ProQuest). *Особисто автору належить визначення взаємозв'язку соціальної інклюзії як явища соціальної сфери і економічної невизначеності як явища економічної сфери, побудова графів нейронної мережі (0,5 д.а.).*
30. Krasota O., Melnyk T. Social Inclusion as an Instrument for Reducing Socio-Economic Inequality. *Scientific Papers of the University of Pardubice (SciPap)*. Series D. 2020. 28(3). 1192 (1,4 д.а.). DOI: <https://doi.org/10.46585/sp28031192> (Scopus, Web of Science, EBSCO, ProQuest). *Особисто автору належить аналіз відповідності динаміки соціально-економічної нерівності динаміці економічного зростання, дослідження феномену соціальної інклюзії як нового інструменту скорочення соціально-економічної нерівності (1,0 д.а.).*
31. Krasota O. V., Melnyk T. H., Borysenko O. A. The change in priorities of state regulation of the small businesses' developmen. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9). Ч. 1. С.153-161 (0,7 д.а.). URL: <http://nvp.stu.cn.ua/article/view/100946> (Web of Science, Index Copernicus, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). *Особисто автору належить доведення доцільності розширення класифікаційних критеріїв малого підприємництва й додавання до існуючого переліку критерію відповідності ринковим відносинам, зміни пріоритетів державної політики підтримки малого підприємництва (0,4 д.а.).*
32. Krasota O. Threats and Opportunities of the Ukrainian Crisis: Impact on Global Stability. *Ante Portas – Security Studies*. 2016. № 1(6). С.367-373 (0,35 д.а.). URL: https://anteportas.pl/wp-content/uploads/2018/08/AP.VI_.pdf (Index Copernicus, ISSN 2353-6306)

Статті в іноземних наукових виданнях:

33. Krasota O., Andrieieva V. Social Entrepreneurship as a Tool of Social Inclusion under the Conditions of Economic Uncertainty. *The economics of uncertainty: content, evaluation, and regulation* : monograph / ed. by I. Radionova. Tallinn. Scientific Center

of Innovative Researches ОЇ. 2022. P.199-210 (1,0 д.а.).
DOI: <https://doi.org/10.36690/EUCER> *Особисто автору належить визначення сутності та моделей соціального підприємництва як інструменту соціальної інклюзії, етапів його становлення в економіці України (0,8 д.а.).*

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

34. Красота О.В. Ветеранська політика як складова політики макроекономічної стабілізації національної економіки. *FORUM EFBM 3.0. Від відновлення до зростання* : матеріали III міжнар. форуму, м.Київ, 21-24 травня 2024 р. Київ, С.137-139 (0,2 д.а.).
35. Красота О.В. Диспропорції ринку праці України в умовах війни. *Національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2023 р. Харків, 2023. С.58-59 (0,1 д.а.).
36. Красота О.В. Макроекономічна стабільність як складова економічної безпеки держави. *Конкурентоспроможність національної економіки* : матеріали XX міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 20-21 жовт. 2022 р. Київ, С.99-101 (0,1 д.а.).
37. Красота О.В. Сучасні виклики упровадження освітньої інклюзії у вищій школі. *Актуальні питання розвитку світової економіки та міжнародного співробітництва* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2022 р. Харків, 2022. С.101-103 (0,1 д.а.).
38. Красота О.В. Інклюзивність як нова парадигма суспільного розвитку. *Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 12-13 жовт. 2021 р. Запоріжжя, 2021. С.38-40 (0,2 д.а.).
39. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у підвищенні добробуту населення. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності* : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.77-79 (0,2 д.а.).
40. Красота О.В. Соціальна інклюзія як новітня концепція суспільного розвитку. *Зміни. Адаптація. Нова економіка. Парадигмальні зрушення в економічній теорії*

XXI ст.: матеріали II міжнар. форуму, м. Київ, 28 вер.-1 жовт. 2021 р. Київ, С.120-123 (0,2 д.а.).

41. Красота О.В. Середній клас як чинник відновлення макроекономічної стабільності. *Нові виклики та актуальні проблеми розвитку світового господарства* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., м. Харків, 1-28 лют. 2021 р. Харків, 2021. С.64-65 (0,1 д.а.).

42. Красота О. В., Яровой А. В. Заходи відновлення макроекономічної стабільності в умовах коронакризи і пандемії COVID-19. *Пріоритети фінансово-економічного управління* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 січня 2021 р. Одеса, 2021. С.20-24 (0,25 д.а.).

43. Красота О.В. Роль соціальної інклюзії у стимулюванні економічного зростання і скороченні нерівності. *Сучасні теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки в умовах європейської інтеграції* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт. 2020 р. Одеса, 2020. С.7-10 (0,2 д.а.).

44. Красота О.В. Соціальне підприємництво у контексті реалізації місії соціальної інклюзії. *Стратегії, моделі та технології управління економічними системами* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 8-9 жовт. 2020 р. Хмельницький, 2020. С.27-30 (0,2 д.а.).

45. Красота О.В. Теоретико-концептуальні засади дослідження багатоаспектності поняття інклюзії. *Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. м. Харків, 1-28 лют. 2020 р. Харків, 2020. С.38-39 (0,2 д.а.).

46. Красота О.В. Соціальна інклюзія як імператив соціальної політики. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління* : матеріали I міжнар. екон. форуму, м. Київ, 21-24 трав. 2019 р. Київ, Вип. I. Частина I. С.43 (0,2 д.а.).

47. Красота О.В., Король Н.Т. Теоретичні підходи до дослідження взаємодії фіскальної і монетарної політики. *Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 25-26 жовт. 2018 р. Кременчук, 2018. С.15-17 (0,3 д.а.).

48. Красота О.В. Державний борг та його вплив на економічне зростання країни. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика* : матеріали V ювілейної міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 5-7 жовт.2018 р. Хмельницький, 2018. С.110-111 (0,2 д.а.).
49. Красота О.В. Державний борг в умовах макроекономічної нестабільності. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 14-15 верес.2018 р. Одеса, 2018. С.32-36 (0,4 д.а.).
50. Красота О.В. Досвід реалізації соціальної політики у Швеції: уроки для України. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 травня 2018 р. Київ, 2018. С.106-109 (0,3 д.а.).
51. Красота О.В. Диспропорції освітньої сфери України. *Економічна теорія та освіта XXI століття* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 вересня 2015. С.125-127 (0,2 д.а.).
52. Красота О.В. Середній клас як основа демократичного розвитку України. *Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 2-4 жовтня 2014 р., Хмельницький, 2014. С.234-235 (0,2 д.а.).
53. Красота О.В. Людський капітал як головний чинник інноваційної моделі суспільного розвитку. *Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 29-31 трав. 2008 р. Львів, 2008. С.159-161 (0,2 д.а.).
54. Красота О.В. Державне регулювання малого підприємництва в Україні. *Проблеми управління у сфері підприємництва* : матеріали наук.-практ. конф., книга II. Київ, 15 жовт. 2007. С.222-225 (0,2 д.а.).
55. Красота О.В. Роль малого та середнього бізнесу у підвищенні життєвого рівня українського суспільства. *Бар'єри та можливості розвитку малого і середнього*

бізнесу в Україні : матеріали II всеукр. міждисципл. конф. Київ, 7-8 груд. 2006. С.13 (0,4 д.а.).

56. Красота О.В. Бідність в Україні: сутність, особливості та шляхи подолання. *Наукова робота – важлива складова діяльності сучасного університету* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 3 лютого 2005. С.50-56 (0,3 д.а.).

57. Красота О.В. Малий бізнес в Україні: особливості та суперечності розвитку. *Малі та середні підприємства України та Польщі: можливості співпраці* : збірка матеріалів міжнар. наук. конф., м Кельце (Польща), 5-6 трав. 2003. С.15-23 (0,4 д.а.).

***Публікації, які додатково відображають
наукові результати дисертації:***

58. Красота О. В. Макроекономічна стабілізація України на засадах соціальної інклюзії. *Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір* : монографія / за ред. В. Д. Базилевича, Н. І. Гражевської, В. В. Вірченка. Київ, 2022. С.335-353 (1,2 д.а.).

59. Красота О. В. Боргова політика в умовах макроекономічної нестабільності. *Банківська справа*. 2022. № 1-2. С.46-65 (1,05 д.а.)

60. Красота О. В., Андрєєва В. А. Соціальне підприємництво як інструмент соціальної інклюзії за умов економічної невизначеності. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання* : монографія / за ред. І. Ф. Радіонової. Київ, 2021. С.257-271 (1,0 д.а.). *Особисто автору належить аналіз взаємозв'язку економічної невизначеності, соціальної інклюзії та соціального підприємництва; складників, моделей та етапів становлення соціального підприємництва в Україні (0,8 д.а.).*

61. Красота О. В., Аладько Я. Ю. Інфляційне таргетування як оптимальний режим монетарної політики. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Економіка. 2018. Т.23. Вип. 7(72). С.8-13 (0,63 д.а.). *Особисто автору належить аналіз результативності монетарних заходів у відновленні макроекономічної стабільності національної економіки (0,4 д.а.).*

62. Красота О. В. Теоретичні і практичні аспекти державного боргу та боргової політики держави. *Економічна стратегія та політика реалізації європейського*

вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя : монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ, 2018. С.110-131 (0,8 д.а.).

63. Красота О. В., Мельник Т. Г. *Мале підприємництво в умовах трансформаційних перетворень. Трансформаційні перетворення економічних систем: виклики сучасності* : монографія / за ред. Прямухіної Н. В. Київ, 2017. С.101-116 (0,7 д.а.). *Особисто автору належить аналіз сутності, динаміки розвитку і державного регулювання малого підприємництва в Україні* (0,4 д.а.).

64. Красота О. В. *Державне регулювання соціальної сфери в процесі здійснення пенсійної реформи. Розвиток інформаційного суспільства. Ефективність управління в процесі реформування: макро- та мікроекономічний аспекти* : монографія. Том 4 / за ред. Радіонової І. Ф. Київ, 2012. С.113-136 (1,5 д.а.).

65. Красота О. В. Системний підхід до з'ясування економічної сутності малого підприємництва. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2012. Вип. 6. С.156-159 (0,3 д.а.).

66. Красота О. Конкуренентоспроможність національної економіки: людський аспект. *Вісник КПНУ імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2009. С.50-54 (0,3 д.а.).

67. Красота О.В. Роль Світового Банку у становленні малого підприємництва в Україні. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2004. Вип. 46. Ч.1. (0,5 д.а.).

Додаток Ц

Відомості про апробацію результатів дисертації

Назва конференції	Місце, дата проведення, форма участі
<i>1</i>	<i>2</i>
Міжнародний форум EFBM 3.0 «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління. Від відновлення до зростання»	м. Київ, 21-24 травня 2024 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Національні економіки в умовах новітніх глобальних викликів»	м. Харків, 1-28 лютого 2023 р., дистанційна участь
XX міжнародна науково-практична конференція «Конкурентоспроможність національної економіки»	м. Київ, 20-21 жовтня 2022 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні питання розвитку світової економіки та міжнародного співробітництва»	м. Харків, 1-28 лютого 2022 р., дистанційна участь
III міжнародна науково-практична конференція «Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір»	м. Запоріжжя, 12-13 жовтня 2021 р., дистанційна участь
Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності»	м. Київ, 28 вересня-1 жовтня 2021 р., безпосередня участь
II міжнародний Форум «Зміни. Адаптація. Нова економіка. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.»	м. Київ, 28 вересня-1 жовтня 2021 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Нові виклики та актуальні проблеми розвитку світового господарства»	м. Харків, 1-28 лютого 2021 р., дистанційна участь
Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети фінансово-економічного управління»	м. Одеса, 15 січня 2021 р., дистанційна участь
Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні теоретичні та практичні аспекти антикризового регулювання економіки в умовах європейської інтеграції»	м. Одеса, 31 жовтня 2020 р., дистанційна участь
VII міжнародна науково-практична конференція «Стратегії, моделі та технології управління економічними системами»	м. Хмельницький, 8-9 жовт. 2020 р., дистанційна участь
Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Інклюзивний розвиток економіки в умовах глобальних викликів сьогодення»	м. Харків, 1-28 лютого 2020 р., дистанційна участь
I міжнародний економічний форум «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління»	м. Київ, 21-24 трав. 2019 р., безпосередня участь

Продовження Додатку Ц

VII міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання управління сталим розвитком у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи»	м. Кременчук, 25-26 жовтня 2018 р., безпосередня участь
V ювілейна міжнародна науково-практична конференція «Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика»	м. Хмельницький, 5-7 жовтня 2018 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична конференція «Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку»	м. Одеса, 14-15 вересня 2018 р., безпосередня участь
Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічна стратегія та політика реалізації європейського вектору розвитку України: концептуальні засади, виклики та протиріччя»	м. Київ, 25 травня 2018 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична конференція «Економічна теорія та освіта ХХІ століття»	м. Київ, 25 вересня 2015 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична конференція «Механізми, стратегії, моделі та технології управління економічними системами за умов інтеграційних процесів: теорія, методологія, практика»	м. Хмельницький, 2-4 жовтня 2014 р., безпосередня участь
II Міжнародна науково-практична конференція «Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики»	м. Львів, 29-31 травня 2008 р., безпосередня участь
Науково-практична конференція «Проблеми управління у сфері підприємництва»	м. Київ, 15 жовтня 2007 р., безпосередня участь
II всеукраїнська міждисциплінарна конференція «Бар'єри та можливості розвитку малого і середнього бізнесу в Україні»	м. Київ, 7-8 грудня 2006 р., безпосередня участь
Міжнародна науково-практична конференція «Наукова робота – важлива складова діяльності сучасного університету»	м. Київ, 3 лютого 2005 р., безпосередня участь
Міжнародна наукова конференція «Малі та середні підприємства України та Польщі: можливості співпраці»	м. Кельце, Польща, 5-6 травня 2003 р., безпосередня участь

Додаток Ш

Довідки про впровадження результатів наукового дослідження

**СПІЛКА
ПІДПРИЄМЦІВ
МАЛИХ, СЕРЕДНІХ І
ПРИВАТИЗОВАНИХ
ПІДПРИЄМСТВ
УКРАЇНИ**

**THE UNION OF THE
ENTREPRENEURS OF
SMALL, MEDIUM-SIZED
AND PRIVATIZED
ENTERPRISES OF
UKRAINE**

№ 65/1

15 жовтня 2020р.

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента, доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Красоти Олени Вадимівни
за напрямом «Соціальна інклюзія»
як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки»

Соціальна інклюзія на сьогодні є запорукою сталого розвитку і макроекономічної стабільності національних економік, основоположним елементом економічного зростання, соціального прогресу. Соціальна інклюзія – це інтегральне явище життя суспільства в цілому, яке не обмежується власне соціальною сферою, не звужується до вирішення проблем окремих верств населення з обмеженими можливостями, а «заходить в межі» економічної, громадянської та політичної сфер.

Держави, які визнали пріоритетність свого розвитку на основі соціальної інклюзії, змогли перейти до розбудови інноваційної економіки, що забезпечує їм високі конкурентні позиції на світових ринках. Якщо в розвинених країнах світу соціальна інклюзія вже стала реальною практикою, то в Україні сьогодні лише відбувається осмислення ідеї та обговорення загальних підходів до її практичної реалізації.

Наукові розробки та пропозиції, надані к.е.н., доцентом Красотою О.В., що стосуються, по-перше, доцільності ідентифікації соціальної інклюзії як інструменту, який може використовувати Уряд, що прагне забезпечити ефективну рівність у поєднанні з макроекономічною стабільністю, *по-друге*, визнання соціального підприємництва ефективним інструментом власне соціальної інклюзії і однією з основних форм її прояву, що спроможна подолати дискримінацію окремих категорій населення через невключеність (ексклюзію) на ринку праці, використані керівництвом Співки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України при розробці та реалізації Програми дій Ради та виконавчої дирекції Співки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України по реалізації Основних напрямків розвитку Співки, а також регіональних програм розвитку підприємництва.

Генеральний директор

В.М.Биковець

01604, м.Київ, Будиново-Кудрявська, 22, оф.37
тел./факс +38(044)386-38-82 e-mail: office@spispu.kiev.ua, <http://www.spispu.kiev.ua>
IBAN UA273204780000000026008343268 в ПАТ АБ "Укрваїбанк" м.Київ. ЗКПО 20076330

msj/oa by 12.09.2022 р.

ДОВІДКА

про використання окремих пропозицій наукових досліджень
к.е.н., доцента, доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Красоти Олени Вадимівни

Отримані результати в рамках дисертаційного дослідження Красоти Олени Вадимівни на тему «Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки» позитивно оцінені та плануються використати для удосконалення стратегії розвитку ГО «Агенція забезпечення якості освіти і науки та розвитку європейських суспільних ініціатив».

Особливу цінність становлять пропозиції та методичні розробки автора щодо необхідності створення відповідних умов доступу та участі усіх членів суспільства, насамперед осіб з обмеженими можливостями, внутрішньо переміщених осіб, тих, хто втратив роботу, житло чи працездатність через повномасштабну війну в Україні та інших, до всіх форм суспільного життя країни. На особливу увагу заслуговує авторська позиція розгляду участі громадян у публічному управлінні (яка реалізується через розвинуті інститути громадянського суспільства, насамперед громадські організації), як однієї з форм соціальної інклюзії.

Важливою для макроекономічної стабілізації національної економіки та розвитку громадянського суспільства є визначена автором кореляція між діяльністю громадських організацій та нагромадженням соціального капіталу, що полегшує індивіду чи спільноті доступ до нових знань і навичок.

Таким чином, пропоноване автором залучення громадян до діяльності різних видів громадських організацій (волонтерських, благодійних, професійних, освітніх та інших) є проявом соціальної інклюзії та сприятиме макроекономічній стабілізації національної економіки.

Голова громадської організації
«Агенція забезпечення якості
освіти і науки та розвитку
європейських суспільних
ініціатив»

Олена ШЕБАНІНА

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«ЕЛЬФА ЛАБОРАТОРІЯ»
(ТОВ «ЕЛЬФА ЛАБОРАТОРІЯ»)

вул. Св'ятого Сосаніна, 9, Київ, 03148, Україна
тел./факс: +38044-451-4740, email: info@elfa.ua
http://elfagroup.com, elfa.ua
ЄДРПОУ 24591419
Індивідуальний податковий № 245914126570
Свідчення платника ПДВ № 100328679
ІВАН ІД4273209840000026008210386343 в АТ «Прогресбанк»

В.В. Романченко № *44/3*
на № _____ від _____

ДОВІДКА

про використання окремих пропозицій наукових досліджень
к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Красоти Олени Вадимівни

ТОВ «ЕЛЬФА ЛАБОРАТОРІЯ» розглянуло результати наукових досліджень Краси́ти Олени Вадимівни на тему *«Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки»* та прийняла їх до використання у своїй діяльності. Зокрема, відзначено методичну та практичну значущість підходів до соціальної інклюзії, по-перше, як дієвого інструмента макростабілізації економіки, по-друге, як явища включення, залучення (інклюзії) всіх громадян в усі сфери суспільного життя – економічне, культурне, освітнє, політичне та інші, що сприятиме підвищенню рівня добробуту у суспільстві, скороченню бідності, подальшому розвитку демократичного суспільства.

На особливу увагу та схвалення заслуговує авторська розробка трьох форм прояву соціальної інклюзії, одна з яких стосується створення рівних умов доступу всіх громадян до трудової діяльності та ведення підприємницької діяльності (мале, соціальне, жіноче, молодіжне підприємництво). Важливість інклюзивного недискримінаційного доступу до ринку праці підсилюється в умовах порушення стабільності у суспільстві, зростання безробіття, релокації бізнесу, очікуваного збільшення кількості осіб з обмеженими можливостями, внутрішньо перемішених осіб, громадян, які втратили роботу чи працездатність через повномасштабну війну в Україні та ін.

Директор
ТОВ «ЕЛЬФА ЛАБОРАТОРІЯ»

Віталій РОМАНЧЕНКО

АТ «СПБ»

19.06.2023 № 3-0-2-04/нз

**АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ БАНК»**

Бульвар Шевченка Тараса, будинок 11,
приміщення 51, м. Київ, 01024, Україна

Тел./факс (044) 277-47-09

S.W.I.F.T. EUOMUA2X

E-mail: bank@europrombank.kiev.ua

Web: <http://www.europrombank.kiev.ua>

Код за ЄДРПОУ 36061927

ДОВІДКА

про використання окремих пропозицій наукових досліджень к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Красоти Олени Вадимівни

Наукові результати та висновки дисертаційного дослідження к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Красоти О.В.* на тему «Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки» були розглянуті і враховані АТ «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ БАНК» для удосконалення стратегії розвитку банку в частині фінансової інклюзії.

Особливу цінність для розвитку банківської системи країни, посилення конкурентоспроможності банків та забезпечення макростабільності на рівні національної економіки відіграють пропозиції автора щодо розвитку різних видів інклюзії, зокрема фінансової та соціальної. Недискримінаційний, тобто інклюзивний доступ громадян до різного виду фінансових послуг спричинятиме розширення споживання, підвищення сукупного попиту і сукупного продукту, а відтак і відновлення стабільності у суспільстві.

Голова Правління
АТ «СПБ»

Людмила ЛИКОВА

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13
м. Київ, 01601, Україна

Тел.: +38 (044) 239-53-53
E-mail: office@knu.ua
Web: <https://www.knu.ua>

MINISTRY
OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY
OF KYIV

64/13, Volodymyrska St.,
Kyiv, 01601, Ukraine

13.09.2023 № 013/218

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
у навчальний процес

к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
економічного факультету
Красоти Олени Вадимівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Краси Олени Вадимівни на тему «Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки мають наукову та практичну цінність, були апробовані і впроваджені у навчальний процес на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні розроблених Краси О.В. дисциплін «Макроекономічна політика», «Економіка: поглиблений курс» та англomовної дисципліни «Macroeconomic Policy/Макроекономічна політика».

До результатів дисертаційного дослідження Краси О.В., які використовувалися при розробці навчально-методичного забезпечення, викладанні лекційних та проведенні семінарських і практичних занять із зазначених дисциплін, належать: розкриття природи і причин виникнення макроекономічної нестабільності національної економіки; доцільність переходу від пасивної до активної соціальної політики, її трансформації та інституціонального забезпечення; взаємозв'язок і узгодженість фінансової, монетарної і соціальної політик у макроекономічній стабілізації національної економіки; розкриття методології сучасної системи оцінки економічного розвитку на основі індексу інклюзивного розвитку; теоретико-методологічні підходи до визначення сутності та форми прояву соціальної інклюзії як одного із сучасних інструментів відновлення макростабільності та імперативів соціальної політики.

Проректор з наукової роботи

Ганна ТОЛСТАНОВА

МІНІСТЕРСТВО ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

(Мінекономіка)

вул. М. Грушевського 12/2, м. Київ, 01008, тел. (044)200-47-53, факс (044)253-63-71

E-mail: meconopoly@mea.gov.ua, <http://www.mea.gov.ua>, код ЄДРНОУ 37508396

На № _____ від _____

Спеціалізований вченій раді Д 26.001.13
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Красоти Олени Вадимівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Красоти Олени Вадимівни на тему «Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук розглянуто і позитивно оцінено департаментом стратегічного планування та макроекономічного прогнозування Міністерства економіки України.

Обґрунтовані положення та рекомендації, надані доц. Красотою О.В., що стосуються теоретико-методологічних та практичних підходів до пошуку нових шляхів та інструментів макроекономічної стабілізації національної економіки в умовах новітніх викликів, зокрема на основі соціальної інклюзії; рекомендацій по виокремленню переліку показників соціальної інклюзії за кожною із форм її прояву, мають наукове та практичне значення для Міністерства економіки України.

На високу оцінку також заслуговує авторський підхід до формування стратегії макроекономічної стабілізації української економіки як такої, що здійснюється на засадах соціальної інклюзії, що в подальшому буде використано в поточній роботі департаменту стратегічного планування та макроекономічного прогнозування, зокрема у рамках опрацювання проектів нормативно-правових актів у сфері стратегічного планування.

Директор департаменту стратегічного планування
та макроекономічного прогнозування

Наталя ГОРШКОВА

ДОКУМЕНТ ЄДМ Мінекономіки АСНОД

Підписувач Горшкова Наталя Іванівна

Сертифікат 3FAA9288358EC00304050500A5222000E15FC300

Дійсний з 04.10.2023 13:05:34 по 04.10.2025 13:05:34

Мінекономіка

3021-06/54933-07 від 11.10.2023 16:32

МІНІСТЕРСТВО У СПРАВАХ ВЕТЕРАНІВ УКРАЇНИ
(Мінвeterанів)

**ДЕПАРТАМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ
СЛУЖБИ ДО ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ**

вулиця Мухометова, 12, м. Київ, 01001, тел. 0(44)281-08-50, тел./факс 0(44)281-08-57
E-mail: control@mva.gov.ua; Web: <http://www.mva.gov.ua> Код ЄДРПОУ 42657144

№ _____ На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді Д 26.001.13
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к.е.н., доцента кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Красоти Олени Вадимівни

Департаментом забезпечення переходу від військової служби до цивільного життя опрацьовано результати наукових досліджень доц. Красоти О.В., отримані в процесі підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук на тему «Соціальна інклюзія як інструмент макроекономічної стабілізації національної економіки» та повідомляється, що вони мають наукове і практичне значення для роботи Міністерства у справах ветеранів України.

На високу оцінку заслуговують запропоновані автором теоретико-методологічні та практичні підходи до пошуку нових шляхів та інструментів макроекономічної стабілізації національної економіки в умовах новітніх викликів, зокрема на основі соціальної інклюзії; контент-аналіз нормативних документів національних регуляторів України в частині їхньої інклюзивної спрямованості; авторський підхід до формування стратегії макроекономічної стабілізації української економіки як такої, що здійснюється на засадах соціальної інклюзії.

ДОКУМЕНТ СЕДАСКОД

Сертифікат
26B1648ADD3032E104000000968835004482AD00
Підписувач Костішова Ірина Вікторівна
Дійсний з 08.12.2022 по 07.12.2024

№ 10806/6.1/55.3-23 від 25.10.2023

Наукове та практичне значення для роботи Міністерства у справах ветеранів має пропозиція автора щодо удосконалення проєкту Стратегії формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період до 2032 року (далі – Стратегія), який за своєю суттю є інклюзивно спрямованим, в частині кореляції показників оцінки результативності із кожною конкретною стратегічною ціллю. В майбутньому це дозволить посилити контроль за виконанням Стратегії та її ефективністю.

Заступник директора Департаменту
забезпечення переходу від військової
служби до цивільного життя

Igor KOSTRIKOV

недискримінаційного безбар'єрного доступу до освіти як окремого блага, а соціальна інклюзія охоплює рівний доступ до будь-яких споживчих благ. Відповідно, макроекономічна стабілізація національної економіки, досягнення сталого (інклюзивного) розвитку безпосередньо залежать від розширення інклюзії в освіті.

Розроблені автором рекомендації будуть використані в поточній роботі Державної служби якості освіти України, зокрема в рамках комунікаційного супроводу реалізації стратегічного напрямку впровадження в Україні безбар'єрного простору «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» (затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України №366-р від 14.04.2021 року).

Тимчасово виконувач
обов'язки Голови

Олександр ЯКИМЕНКО